35

100 SORUDA

İKTİSADÎ DOKTRİNLER TARİHİ

DOÇ. DR. MEHMET SELİK

3. BASKI

GERÇEK YAYINEVİ

100 SORUDA İKTİSADÎ DOKTRİNLER TARİHİ

Doç. Dr. Mehmet Selik

100 SORUDA DİZİSİ 35

Birinci Baskı:
Ocak 1973

İkinci Baskı :
Eylül 1974

Üçüncü Baskı :
Şubat 1980

Kapak : Sait Maden
Kapak Baskısı: Reyo Ofset

Dizgi ve Baskı :
GÜL Matbaası

DOÇ. DR. MEHMET SELİK

100 SORUDA
İKTİSADİ DOKTRİNLER TARİHİ

GERÇEK YAYINEVİ
Cağaloğlu Yokuşu, Saadet İş Hanı, Kat 4
İstanbul

I.

ESKİ YUNAN VE ROMA

Soru 1: İktisadî düşüncenin gelişiminde Eski Yunan düşüncesinin etki ve katkısı nedir?

İktisadî düşüncenin asıl ve ana kaynağı, kuşkusuz, hayatın kendisi, hayatın «iktisadî faaliyetler» adı altında toplanabilecek olan pratik gerçekleridir. Bu açıdan bakılınca, iktisadî düşünceye bir başlangıç saptamak, imkânsız denecek kadar, zordur. Çünkü, insan düşüncesini yazılı tarih döneminden önceki zamanlarda izlemek olanağımız yoktur. Bu itibarla, en eski iktisadî düşünce de, diğer düşünce türleri gibi, ancak yazının bulunması ile düşüncenin kaydedilebilme olanağının elde edilmesinden sonra, bilgilerimiz arasına girer. Bu tür iktisadî düşünce, örneğin, «**Musa**'nın Tevrat'ı ve **Brahman**'ın Veda'sı gibi mukaddes yazılarda veya dinî mevzuatta mevcut bulunmaktadır.» (F. Neumark, **İktisadî Düşünce Tarihi**, I. cilt, İst. 1943, s. 20).

Bu gibi kitaplarda veya yazılarda iktisadî hayatın en ilkel şekilde de olsa araştırıcı bir gözle ele alınması, elbette, beklenemezdi. Bunlarda yer alan düşünceler, iktisadî hayatın kendi zamanları için (ama aynı zamanda dinsel buyruklar olmaları nedeniyle gelecek zamanlar için de geçerli olmak iddiasiyle) en zorunlu görünen yönlerine bir çeki-düzen verme amacını güden bir izinler ve yasaklar sisteminden ibaret kalmak zorunda idi. İktisadî düşünce, henüz bu düzeyde iken, pratik bir ihtiyaca cevap vermek kaygusuyle, gerçek hayatla her zaman doğrudan doğruya bağlantılıdır.

İnsan düşüncesinin daha bir derinlik ve genişlik kazanması, diğer bir deyimle, felsefî düşüncenin doğması, ve iktisadî düşüncenin bunun içinde yer alması ve dola-

yısıyle bir süre onunla birlikte gelişmesi, daha sonraki bir aşamada mümkün olmuştur.

Şu halde, tekrar etmek gerekirse, iktisadî düşünce (ve bunun ürünü olarak «iktisat ilmi»), birbirinden tamamen ve açıkça farklı iki kaynaktan beslenerek gelişmiştir, denilebilir. Bunlardan biri dünyayı anlama ve yorumlama çabasında olan filozofların incelemeleridir. Dünyayı anlama ve yorumlama işi, insanların yürüttükleri çeşitli toplumsal faaliyetleri, ve bu faaliyetler dolayısıyle aralarında kurulan çeşitli ilişkileri, temel problemler olarak ele alıp incelemeyi de gerektiriyordu. Bunun içindir ki, daha sonraları her biri ayrı bir bilimin konusu haline gelecek olan diğer insansal ve toplumsal olaylar gibi ekonomik olaylar da felsefenin geniş sınırları içinde görülüyor ve ele alınıyordu. Bu nedenle, felsefenin diğer bütün bilimler gibi iktisadın da, bir anlamda, anası olduğu söylenebilir.

İktisadın diğer kaynağı, kutsal kitaplar ve diğer dinsel yazılardan başlamak üzere, çeşitli mesleklere mensup kimselerin kendi yaşadıkları günlerde karşılaştıkları pratik sorunlarla ilgili düşüncelerini, bu sorunlar için buldukları çözüm yollarını içeren yazılarıdır. Bunlar zamanla önemli bir birikim meydana getirmişlerdir.

Burada hemen belirtmemiz gerekir ki, bu ayrım, bu türlü sınıflandırmaların tabiatından gelen bir zorunlulukla, bazı hallerde keyfi görünmekten kurtulamaz. Bazı durumlarda kaynaklar bakımından kesin bir ayrım yapmak mümkün olmayabilir. Ama, yapılan ayrım, her şeye rağmen temelinde bilimseldir ve bunun için de genel olarak geçerlidir.

İktisadî düşüncenin felsefî kaynağının çıkış noktası, Eski Yunan düşüncesidir. Eski Yunan toplumunun günlük hayat telakkilerinde, kanun koyucu ve din adamlarının kendilerine dayanak yaptıkları ilkelerde iktisadî düşüncenin izleriyle karşılaşırız. Ayrıca, ve özellikle, Yunan filozoflarından arta kalan eser ve belgelerdeki düşünceler

büyük önem taşır. Eski Yunan düşüncesinin konumuz açısından önemi başlıca şu iki noktada toplanabilir: (1) Yunan düşünürleri tarafından ifade edilmiş fikir ve düşünceler, daha sonraları tekrar başkaları tarafından bağımsız olarak düşünülmüş ve yazılmışlardır. (2) Yunan düşüncesi, kendisinden sonraki düşünce hayatını doğrudan doğruya etkilemekte hiç gecikmemiştir.

Daha sonra gelenlerle Yunan düşünürleri arasında kesiksiz ya da en azından durmadan yenilenen bir bağlantı zinciri mevcuttur. Bu bağlantı, örneğin, eserlerinden yararlandığı kendinden önceki yazarlar için olduğu kadar, bizzat Adam Smith'in (bazılarınca iktisat ilminin kurucusu sayılan büyük İngiliz iktisatçısı) kendisi için de geçerlidir.

İktisadî doktrinler tarihi bakımından en önemli Yunan düşünürleri, etkilerinin derinliği veya devamlılığı itibariyle, Aristo, Eflatun, Stoacılar ve Epikürcülerdir. Bütün bu söylenilenlere rağmen, bunların iktisadî düşüncenin ve dolayısıyle iktisat ilminin gelişmesine (istisnaî olarak doğrudan doğruya, çoğunlukla dolaylı yoldan gelen) katkıları, önemli olmakla beraber, fazla da büyütülmemek gerekir. Bir iktisat teorisinin ilk emekleme çabaları olarak alınabilecek bazı temel ifadeleri, iktisadî olay hakkında pratik hayatın kolayca düşündürebileceği, yarı sezgiye dayalı, son derece basit bir bilginin ürünleridir.

Bu düşünürler asıl ekonomik sorunlara siyasal bilim sorunlarından daha az önem vermişlerdir. Ve işte bu nedenlerledir ki, Eski Yunan düşüncesinin iktisat alanındaki mirası diğer alanlarda bıraktıklarından daha az ve önemsiz olmuştur.

O zamanki toplumun kendi kendine yeterli ve kendi içine kapalı aile-ekonomilerine dayanan bir yapıya sahip olmasından dolayı toplum ekonomisi sorunlarının ortaya çıkmadığı ve bu yüzden de bunlara ilişkin bir düşüncenin gelişemediği görüşü geçerli olamaz. Çünkü, aile ekonomisi, bu iddiada varsayıldığı kadar, egemen bir durumda

değildi. Bu itibarla, bilimsel düşüncelerini bu alanda pek fazla geliştirememiş olduklarını, bunun sonucu olarak da, genel nitelikte iktisat ilkelerine ulaşma ve genellemelere gitme yolunda bir çaba ve başarılarından söz edilemiyeceğini ifade edebiliriz.

Eflatun ve Aristo, son derece ilkel ve daha da önemlisi bilim - dışı ve esas itibariyle konuya özel bir yakınlığı olmayan herkesin, her çağda, sahip olabileceğinden pek farklı olmayan bir iktisat anlayışına sahiptiler. Ekonomik olaylar arasındaki karşılıklı ilişkilerin mahiyetine nüfuz etme gibi sorun bunlar için de mevcut değildir. Çeşitli ekonomik faaliyet ve fonksiyonları ele alış ve inceleyiş biçimlerinde gittikçe gelişmekte olan bir soylular sınıfının (aristokrasinin) davranışı ve esas itibariyle tarıma önem veren bir dünya görüşü yansır.

Stoacılar ve Epikürcülere gelince, bunların ekonomik sorunları anlama ve kavrama yetenekleri daha da az, buna karşılık etkileri daha da olumsuzdur (bu ifade özellikle ikinciler için geçerlidir). Böyle olmakla beraber, önce Eski Roma ve daha sonra Rönesans dönemlerinde, filozofların entelektüel çabaları üzerinde bunların büyük etkileri olmuştur. Burada her şeyden önce, gerek Stoacıların gerek Epikürcülerin eğildikleri sorunlara modern çağda yaklaşıldığı biçimde yaklaşamadıklarını belirtmek gerekir. Bunların bireyci tutumu, son tahlilde, kamusal hayattan uzak durmayı öğütlemekten fazla bir şey değildir (bu ifade de gene, daha çok, ikinciler, yani Epikürcüler için geçerlidir). Bunun sonucu olarak, bunların bireyciliği ile modern çağların bireyciliği, yani, bir sosyal bilim ilkesi olan ve sosyal araştırmalar için bir hareket noktası teşkil eden bireycilik arasında hiç bir ilişki yoktur (ya da ancak olumsuz bir ilişki mevcuttur). Aynı şekilde, Epikürcülerin öğrettikleri ile modern «mutlulukçu» ahlâk görüşü arasında, ve yine bunun gibi, Stoacıların doktrinleri ile modern zamanların sosyal ahlâk eğilimleri arasında ortak olan çok az şey vardır.

Bu genel açıklamalardan sonra, Yunan sosyal ve ekonomik doktrinlerini biraz daha yakından görmeye çalışabiliriz.

Soru 2: Eski Yunan düşüncesi (ve bunun bir parçası olarak iktisat düşüncesi) nasıl bir ekonomik, sosyal ve siyasal ortamda doğmuştur?

Yunan düşüncesinin konumuz bakımından genel karakterini, bundan önceki soruda ana çizgileriyle belirtmeye çalıştık. Şimdi, bu düşüncenin bizi ilgilendiren kısımlarının biraz daha ayrıntılı bir açıklamasına girişmezden önce, bunların içinde doğduğu ortamı, bunları hazırlayan ekonomik, sosyal ve siyasal koşulları, hiç değilse, bir ölçüde bilmekte yarar vardır; bu bilgi yararlı olmaktan da öteye gereklidir. «Gerçekten, ekonomik ve sosyal müessese ve hadiselerin karakter ve dinamizmi hakkında kâfi derecede bir fikir ve telakki sahibi olmadan, iktisadî doktrinlerin doğuş ve evrimini mükemmel bir şekilde kavramak kabil olamaz. Çünkü iktisadî teori ve ideolojilerin şekil ve muhtevaları, meydana çıktıkları iktisadî ve içtimaî muhitin tesirlerinden kurtulamıyacakları gibi, ...iktisat nazariyeleri ve ideolojileri de... büyük felsefî, hukukî, dinî ilâh.. sistemlerle beraber iktisadî müessese ve realitelerin evrimi üzerinde müessir olmaktadır.» (Neumark, a.g.e., s. 4.) Bu, her sosyal düşünce ve doktrini kavramakta aynı derecede geçerli genel bir ilkedir.

Eski Yunan tarihinin M.Ö. 1000 - 700 yılları arasındaki dönemi, halkın sınıflara ayrılması ve bir soylular sınıfının ortaya çıkması, şehir devletlerinin kurulması ve soylular sınıfının kralları devirerek siyasal iktidarı ellerine almaları gibi çok önemli ekonomik, sosyal ve siyasal değişmelerin yer almasıyle belirgindir.

Dönemin ilk yüzyıllarında Yunanistan'da toprak üzerinde özel mülkiyet yoktur, mülkiyet kolektiftir. Özel mülkiyet, bazı gelişmeler sonucu, daha sonra ortaya çıkmış-

tır. Bir kez ortaya çıktıktan sonra da, bir yandan toprağın miras yoluyla bülünmesi ve dolayısıyle küçülmesi, öte yandan, ve tersine olarak, evlenme, satın alma, borçlanma v.b. nedenlerle gittikçe az sayıda elde toplanması ve özel mülk olarak büyümesi, ayrıca, hava şartlarına bağlı olarak ürünün bazı yıllarda kötü olması, salgın hastalıklar ve savaşlar bir kısım toprak sahiplerinin zenginliklerini daha da artırırken, halkın büyük çoğunluğunun fakirleşmesine, ekonomik varlıklarını ve dolayısıyle bağımsızlıklarını koruma olanaklarını yitiren bir kısmının zengin ve büyük toprak sahiplerinin himayelerine sığınmalarına yol açmıştır.

Böylece, bir yanda topraksız ve az topraklı yoksul kitle, öte yanda büyük toprak sahibi soylular olmak üzere, Yunanistan'da halkın iki sınıfa ayrıldığını görüyoruz.

Bundan böyle, Yunan toplum yapısı, genel olarak, şu manzarayı gösterir:

Başta zengin ve güçlü soylu aileler. Bunların altında, kendi arasında ekonomik güçleri ve toplum içindeki yerleri bakımından bazı önemli farklar bulunan gruplardan meydana gelen tüm ülke halkı. Halkın bir kısmı özgürdür ve kendi toprağının sahibidir, diğer bir kısmı kira karşılığında soyluların topraklarını işlemektedir; üçüncü bir kısım halk toprağa bağlıdır ve elde edilen ürünün belli bir kısmını toprak sahibine vermek zorundadır; bunların yanısıra ücretli işçi olarak çalışanlar ile şehirlerde zanaatkâr olarak hayatlarını kazananlar da vardır. Bunların hepsinin dışında, bir de, doğrudan doğruya sahiplerinin malı sayılan ve hiçbir hakları olmayan köleler mevcuttur.

Bu dönemde, Yunanistan'da, nasıl oluştukları bizi burada çok yakından ilgilendirmeyen, şehir devletleri kurulmuştur.

Şehir devletlerinin ortaya çıkması, en çok soyluların yararına olmuştur. Gelişen toplum hayatının yarattığı yeni ihtiyaçlar, yerine getirilmeleri gerekli sosyal, ekonomik, siyasal v.b. görevleri bir tek kralın üstesinden gelemeyeceği kadar çeşitlendirmiş ve zorlaştırmıştır. Kralın ya-

nına yardımcılar vermek zorunluluğu doğmuştur. Bu yardımcılar önceleri kralların kendileri tarafından atanırken, sonraları bazı kurullar tarafından seçilir olmuştur. Soyluların ise hem bu kurullar ve hem de seçilenler üzerindeki denetimleri giderek artmıştır. Kralların yetkileri iyiden iyiye sınırlanmış, krallık soya bağlı olmaktan çıkarılıp seçime bağlanmış, sonunda da ya tamamen kaldırılmış ya da önemsiz bir makam haline getirilmiştir. Bundan böyle, siyasal iktidar, ekonomik güç sahibi soyluların elindedir. Isparta, krallığı sonuna kadar muhafaza etmiş tek Yunan site devletidir.

Tarım ve hayvancılık bu dönemin en önemli ve en başta gelen ekonomik faaliyetleridir. Buğday, arpa, üzüm ve zeytin başlıca ürünler, keçi, koyun ve domuz en çok beslenen hayvanlardır. Bunların yanısıra, toprağı işlemede, savaşta ve yük taşımada vazgeçilmez araçlar olarak öküz, sığır, at, eşek ve katır yetiştirilmiştir.

Ekonomi, esas itibariyle, ilkel bir durumdadır. Ticaret hemen hemen hiç yoktur. Her aile her türlü ihtiyacını kendisi karşılamaya çalışır. Ailenin bütün üyeleri çalışmak zorundadır. Ailenin zenginliğine göre, köleler, ücretli işçiler ve ev hizmetleri gördürülen hizmetçiler de kullanılmaktadır.

Bu durum zamanla değişmiştir. Bir yandan iş-bölümü artmış, çeşitli zanaatlar ortaya çıkmış, öte yandan hem ülke içi hem de başka ülkelerle olan ticaret gelişmiştir. Gemicilik, deniz taşımacılığı günden güne güçlenmiştir. Bütün bu gelişmenin sonucu olarak, dönemin sonlarına doğru, Fenike kolonileri ve ticareti Yunan kolonileri ve ticareti karşısısında her yerde gerilemiş, Akdeniz'de daha önce Fenikelilerin tekelinde bulunan ekonomik üstünlük Yunanlılara geçmeye başlamıştır.

Yunanlıların bütün Akdeniz çevresinde, hatta Karadeniz kıyılarına kadar uzanıp oralarda koloniler kurmaları yine bu dönemin işlerindendir. Gittikçe büyüyen bu koloniler ağının daha sonraki zamanlarda Yunan ekonomi-

sine sağladığı büyük katkı, ayrıca bir açıklamayı gereksiz kılmayacak kadar açıktır.

Bütün bu gelişmeler ve bunlara katılan yenileri, örneğin paranın kullanılmaya başlanması, aynı zamanda, Yunan toplumunu bundan sonraki iki yüzyıl (6. ve 7. yüzyıllar) boyunca uğraştıracak ekonomik, sosyal ve siyasal sorunların boy vereceği ortamı hazırlamaktan uzak kalmamıştır. Gerçekten başka türlü olamazdı. Gelişen üretim güçleri, yeni üretim ilişkilerine yol açacak, yeni sorunlar doğuracaktı. Ve nitekim doğurdu.

Ekonominin bütün kesimlerinde 8. yüzyılda başlamış bulunan köklü değişiklikler 7. yüzyılda daha büyük bir hızla devam etti. Büyük toprak sahipleri çiftliklerinde artık tahıl üretimi yerine üzüm ve zeytin yetiştiriyorlar, şarap ve zeytin yağı üretimine önem veriyorlardı. Bunlar ve bunların yanısıra halk arasında zenginleşmiş bir kısım ailelerle geçimini güçlükle sağlayan, bağımsız varlığını korumada dayanılmaz zorluklara katlanan, köylü arasında hergün daha da derinleşen bir uçurum meydana gelmişti. Soyluların ve sonradan zenginleşenlerin baskısı altında bunalan, toprağını yok pahasına elden çıkarma zorunda bırakılarak dağlık ve bataklık bölgelere sürülen, ağır borç yükü altında her an kişisel özgürlüğünü dahi yitirmek tehlikesiyle karşı karşıya kalan köylünün açıklı hali, zamanın şiirlerine konu olmuştu.

Büyük Yunan düşünürü Aristo, bu durumu, **Atinalıların Devleti** adlı eserinde, şöyle anlatır:

«Bundan sonra yüksek soylularla çokluk arasında pek uzun süren parti kavgaları başladı. O zamanın idare şekli bir oligarkhia (oligarşi) olup fakirler, çocukları ve karıları ile birlikte, zenginler için köle gibi çalışıyorlardı. Bunlara polatlar, yahut hektemirler (altıda birciler) deniliyordu. Zenginlerin tarlalarını —bütün toprak az sayıda kimsenin elinde toplanmıştı— kaldırdıkları mahsulün yalnız altıda birini kendileri için alıkoymak üzere ekip biçiyorlardı. Geri kalan altıda beşi kira ücreti olarak tarla sahip-

lerine vermezlerse kendileri ve çocukları köle olarak satılıyorlardı. Çünkü Solon'a varıncaya kadar borçlular alacaklılara kendi vücutlarını da rehin olarak göstermek zorunda idiler. Solon halkın elinden tutan ilk devlet adamı oldu. Zenginler hesabına yapılan bu angarya, idare biçiminin çokluğa yüklettiği kötülüklerin en ağırı, en acısı idi. Fakat iş bu kadarla bitmiyordu. Halkı kızdıracak daha birçok uygunsuzluklar vardı: Doğrusunu söylemek gerekirse halkın hiçbir hakkı yoktu.» (Yunan Klasikleri: 62, çeviren: Dr. S. Y. Baydur, Ankara, 1943, s. 3-4)

Kurulan her koloni, yeni bir pazar demekti. Pazarların çoğalması, Yunan ticaretine alabildiğine genişleme olanağını sağladı. Bu da, aynı zamanda, endüstri üretiminin hızla artmasına yol açtı. Daha önceleri yalnız ülke içi ihtiyaçları karşılamak için üretim yapan küçük işyerleri, o zamanlar için hayli büyük sanayi kuruluşları haline geldi. Bunlar için ihtiyaç duyulan iş-gücü, ülke içinden sağlanamaz oldu. Yabancı emeğe ihtiyaç doğdu. İlâve iş-gücü ihtiyacını karşılamanın en kolay ve ucuz yolu, dışardan köle getirmek oldu. Böylece, kölelik iyiden iyiye müesseseleşmeye başladı. Gerçi, daha önce de, ev hizmetlerinde kullanılan, ve diğer bazı işlerde çalıştırılan ve asıl kaynağı da savaş tutsaklığı olan köleler yok değildi. Oysa şimdi, sırf ekonomik amaçla, sanayi ve madenlerde çalıştırılmak üzere, yabancı ülkelerden parayla satın alınarak köle sağlanmaya başlanıyordu. Her işe koşulan ve boğaz tokluğuna çalıştırılan köle, ücretli işçinin yerini almaya başlıyordu. Ülkeye çok sayıda köle ithali, özgür işçilerin ve zanaatkârların varlığına tam olarak hiçbir zaman son vermemiş olmakla beraber, yeni yeni ekonomik ve sosyal sorunların tohumlarını atıyordu.

Paranın gittikçe artan ölçüde kullanılmaya başlanması, küçük üreticilerin durumlarının hızla bozulmasında diğer önemli bir etken oldu. Para, üretimin daha geniş çapta piyasa için yapılmasına yol açtı. Daha önceki zamanların kapalı aile-ekonomisi yerini, gittikçe artan bir ölçü-

de, piyasaya bağlı, açık para ekonomisine bırakmak zorunda kaldı. Şimdi, hiç değilse, bir kısım ihtiyaçlar piyasadan karşılanacaktı. Bunun için de para elde etmek gerekiyordu. Küçük üreticinin elinde, bütün bir yıl boyunca ihtiyaçlarını karşılamaya elverecek miktarda, para bulunması lâzımdı. Artık hiç kimse ona malını, eskiden olduğu gibi, mal karşılığında vermiyordu.

Herkes mal karşılığında para istiyordu. Para, ayrıca, diğer bir bakımdan da, işlediği toprağın kirasını ödemek için de gerekliydi. Eski aynî rantın yerini, artık, para-rant almaya başlamıştı. O ise bütün bunlar için gerekli parayı, ancak, hasat sonu elde ettiği ürününü satarak elde edebilirdi. Bunu kaça satacaktı? Hiçbir fikri yoktu, ve bir süre olamazdı. Aracılar elinde perişan olması kaçınılmazdı. Rant için, öteki ihtiyaçları (geçim ve üretim ihtiyaçları) için gerekli parayı elde edememesi halinde —çok kez başına gelen de buydu— tek çaresi borçlanmaktı. Yüksek faizlerle borçlanmak, sonunda, kaçınılmaz bir şekilde, küçük üreticiyi perişan etti. Önce, toprağını ve kişisel emeğini karşılık (teminat) göstererek, alabildiği borç, çok geçmeden şahsını ve bütün ailesini karşılık göstermeden sağlanamaz oldu. Borcunu ödeyemediği takdirde, alacaklı borçlusunu ya da ailesinin üyelerinden birini satıp parasını kurtarıyordu. Köleliğin yeni bir kaynağı da işte bu oldu.

Para, Yunan toplumunda, ve daha genel olarak Akdeniz çevresindeki ülkelerde, bir devrim yarattı. Para ekonomisi ve köleliğin müesseseleşmesi, 7. yüzyılın en önemli belirleyici niteliklerindendir.

Bu değişimlerden, kuşkusuz yararlananlar da oldu. Küçük üretici köylülerle büyük toprak sahibi soylular arasında yer alan, o zamanlara özgü, bir «burjuva» sınıfı meydana geldi. Bu yeni sınıf, gelişen ticaret ve sanayie dayanarak palazlanıp güçlenmişti. Bunların elleri altında, ve denetimlerinde olmak üzere, gemici, küçük esnaf ve zanaatkâr ve işçilerden oluşan, ve aşağı-orta tabaka denilebilecek olan, bir kitle de ortaya çıkmıştı. Yeni türeyen

şehirli zenginler, denetimlerindeki bu unsurlarla birlikte köylüleri de yanlarına alarak, soylulara karşı bir cephe oluşturdular. Şimdi, siyasal güçlerinin ekonomik temelleri kökünden sarsılmış bulunan soylularla bu şehirli yeni zenginler arasında bir iktidar savaşı başlıyordu. Ekonomiyi kontrol etmek, siyasal iktidarı ele geçirmekle mümkündü. Sınıflar arasında zaten mevcut olan mücadele, şimdi, daha da bir yoğunluk kazanarak, bundan böyle Atina sitesinin, ve genel olarak Yunan toplumunun ayrılmaz bir niteliği haline gelmiş oluyordu.

Soru 3: Yunan düşüncesinin beşiği olan Atina, ekonomik, sosyal ve siyasal koşullar bakımından nasıl bir durumda idi?

Yukarda anlatılanlardan sonraki gelişmeleri, bütün Yunanistan'ın aynası sayılabilecek olan, Atina'ya bakarak, izlemeye çalışalım. Atina, Attika bölgesindedir. 7. yüzyılda, bu bölge halkı, köleler dışında, biri büyük toprak sahibi soylular, diğeri Atina'da oturan tüccar ve sanayiciler, ve nihayet küçük topraklı köylüler ayrı bir sınıf olmak üzere, üç sınıfa ayrılmış bulunuyordu: «Yunanistan'ın başka yerlerinde olduğu gibi burada da büyük çiftlik sahipleri yavaş yavaş hububat ziraatinden daha fazla kâr getiren bağcılık ve zeytinciliğe geçmiş, tüccarlar, zanaatçiler sınıfı büyümüş ve zenginleşmiş, Atina'nın nüfusu bir hayli artmıştı. Bu yeni kapitalist sosyetede küçük tarla sahibi köylülerin durumu günden güne fenalaşmaya başlamıştı. Bunlar çift hayvanı elde etmek yahut yeni bağlar ve zeytinlikler kurabilmek için büyük çiftlik sahiplerinden yüksek faizli ödünç para almışlar, fakat büyük bir kısmı borçlarını ödeyemediklerinden, pek şiddetli hükümler ihtiva eden o devrin borçlar kanununa göre, ya hürriyetlerini kaybederek alacaklı tarafından dış ülkelere köle olarak satılmışlar, yahut da toprağa bağlanarak elde ettikleri mahsullerin 5/6'ini büyük çiftlik sahiplerine bırakmak zorunda kalmışlardı. Bu hal 600 senesine doğru had bir de-

receye gelmiş, köylü toprağını hemen tamamiyle elden çıkarmış, bu suretle bütün Attika bölgesi birkaç zenginin eline geçmişti. Isparta'da olduğu gibi burada da köylünün isyan etmesi yahut cesur ve müteşebbis bir şahsın bu hoşnut olmayan tabakanın başına geçip bir tiranlık kurması beklenebilirdi.»

Durumun kısa fakat özlü ifadesini bir kez daha Aristo'dan dinleyelim:

«Büyük halk çoğunluğuna imtiyazlı bir azınlık için angarya hizmeti gördüren böyle bir devlet düzeni içinde halkın yüksek soylulara karşı ayaklanmaması olmayacak bir şey idi. Döğüş çok sert oldu ve uzun zaman birbirleriyle çarpıştılar. Sonunda her iki parti birden Solon'u hem uzlaştırıcı, hem de arkhon olarak seçtiler. Ona devleti yeniden düzenleme ödevini verdiler.» (a.g.e., s. 9)

Solon (M.Ö. 594)'dan önce, 7. yüzyılın son çeyreğinde Drakon (M.Ö. 624)'un eliyle bir reform hareketine girişilmişti. Soylular korku içinde idiler. Ekonomik ve sosyal huzursuzluğun Atina'nın siyasal hayatına etkisi ve buradaki yansıması «tiranlık»ın doğumu olmuştur. Kendilerini güçlü gören kişiler, böyle bir ortamda, taraflardan birinin desteğini alarak tiranlığa kalkışabiliyorlardı. Soylular korkuyorlardı. Çünkü, kendilerine karşı yoksul halkı ve köylüyü arkasına alacak bir tiran çıkabilirdi. Nitekim bunun örneğini görmüşlerdi de. Önlerinde gidilecek iki yol vardı: Ya kendileri bir tiran çıkarıp onun aracılığıyla Isparta'da yapıldığı gibi, bir tedhiş politikası izleyerek köylüyü büsbütün ezmeyi denemek, ya da köylüyle uzlaşarak bazı reformlar yapılmasına razı olmak. Atina'lı soylular ikinci yolu seçtiler. Bu iş için de Drakon'u görevlendirdiler.

İşte, tarihte «Drakon yasaları» diye ün yapan yasaları getiren, son derece sınırlı ve temeldeki sorunların hiçbirine dokunmayan, sözde reform hareketi, bu tercihin sonucudur. Yapılan bir anayasa değildi. Bir ceza kanunu idi. Bu yasalarla güdülen asıl amaç, öyle anlaşılıyor ki, varlıklıların can ve mal güvenliğini daha sağlamca kurmak-

tan ibaretti. Bunlar dışındakiler için sağladığı, belki, tek yarar, neyin suç, hangi suçun cezasının ne olduğunu yazılı olarak saptamış olmasıydı. Getirdiği cezalar, suç olan fiillere göre çok ağırdı. Daha sonraları bu nitelikteki kanunları Drakon kanunlarına benzetmek âdet olmuştur.

Drakon kanunlarının hiçbir sorunu çözmeye yaramadığı çok kısa bir süre içinde anlaşıldı. Oysa, Aristo'nun yukarıya aldığımız pasajından da anlaşıldığı gibi, gerçekten reform yapmak kaçınılmaz bir zorunluluk haline gelmişti. Bu kez gerçekten reform yapabileçek bir adam arandı, ve Solon bulundu.

Solon, mesleği ticaret olan, geniş kültürlü, tecrübeli, bilge bir kişiydi. Topluma huzur sağlamak için elinden geleni yapmaya çalıştı. Başarıları, toplumun koşulları ile sınırlı kalmış olmakla beraber, zamanı için gene de cesaretle atılmış ileri adımlardı.

«Solon'un ilk işi borç altında ezilen köylünün durumunu iyileştirmek için alacaklıyla borçlu arasındaki ilişkileri belirten kanunun şiddetini hafifletmek olmuştur. Solon borca karşılık insanların rehin gösterilmesi usulünü ortadan kaldırmış, köylüye bütün borçlarını bağışlamış, ipotek edilmiş toprakları sahiplerine geri vermiş, borç yüzünden köle olarak dışa satılmış olanlardan büyük bir kısmını devlet hesabına satın almış, onların hür insanlar olarak yurtlarına geri dönmelerini temin etmişti. Aynı zamanda, büyük bir ihtimale göre, toprak köleliğini lâğvetmiş, topraksız köylüye toprak sağlamak üzere büyük çiftlikler için azamî bir had tespit etmiş, bu haddi aşan topraklara el koymuştur. Solon'dan sonra toprak mahsullerinin altıda beşini arazi sahiplerine bırakan köylülere rastlanmamaktadır... Bununla beraber köylü tam hürriyetine kavuşuncaya kadar daha uzun müddet mücadele etmek zorunda kalmış, ancak alt tabakaların koruyucusu tiran Peisistratos zamanında bu isteğini elde edebilmiştir.»

Solon'un hukuk alanındaki büyük başarısı ise yaptığı anayasa olmuştur. Yeni anayasada yurttaşlar soyları-

nın asaletine göre değil fakat varlıklarına ve gelirlerine göre dört sınıfa ayrılıyor, ve siyasal hakları ile askerlik görevleri de bu ayırıma bağlanıyordu. «Birinci sınıfa çiftliklerinde her sene 500 ölçü buğday, yahut aynı miktar zeytinyağı yahut şarap istihsal edenler, ikinci sınıfa 300, üçüncü sınıfa 150 (sonraları 200), dördüncü sınıfaysa bu miktardan daha az istihsalde bulunanlar giriyordu. Toprağı yahut emlâki olmayan şahıslar, meselâ tüccarlar, kazançlarının miktarına göre bu dört sınıftan birine alınıyor ve bu sınıfın tayininde bir drahmi bir (ölçü birimine: medimnos) eşit sayılıyordu. O devirde askerler teçhizat ve silâhlarını kendileri tedarik ettiklerinden yalnız ilk üç sınıfa askerlik görevi yükletiliyordu... Birinci (ve)... ikinci sınıf mensupları, bir harp çıktıkta, atlı olarak ve yanlarında birçok hoplit, yani ağır silâhlı piyade erleri bulundurmak suretiyle orduya katılıyorlardı... Üçüncü sınıf erkekleri atsız olarak harbe giriyorlardı. Muayyen bir geliri olmayan «tet»ler, yani dördüncü sınıf mensupları ise askerlikten büsbütün muaftılar. Bunlar yalnız bazı müstesna hallerde hafif silâhlı olarak ulaştırma işlemlerinde, yahut kürekçi olarak gemilerde kullanılıyordu.»

«Askerlik hizmeti gibi vergi ödevi de bu dört sınıfa göre tesbit ediliyordu. Vasıtasız vergiler o zamanlar mevcut değillerdi. Devletin paraya ihtiyacı olduğu zamanlar ilk üç sınıf yurttaşlarının servetleri üzerinden olağanüstü bir gelir vergisi alınırdı. Dördüncü sınıf ise her türlü vergiden muaftı. Bundan başka zenginler... umumun menfaatı ile ilgili işlerin, meselâ tiyatro temsilleri tertibi yahut harp gemileri teçhizi gibi hususların masraflarını üzerlerine alırlardı. Bu çok mutedil vergi sistemi bütün devlet memurlarının bir ücret karşılığında çalışmamaları ve görevlerini sırf vatanî bir borç olarak yapmalarıyla izah olunabilir.»

«Her yurttaşın hükümet işlerine iştiraki hususunda bu dört sınıf teşkilâtı esastı. Yalnız ilk üç sınıftan olanlar devlet memuru olabilirdi. Arkon yahut hazine bakanı se-

çilebilmek için birinci sınıftan olmak şarttı. Tet'ler yalnız halk meclislerine girmek hakkına maliktiler. Bu devirde kurulmuş olduğu anlaşılan halk mahkemesine 30 yaşını dolduran her yurttaş, hangi sınıftan olursa olsun, üye seçilebilirdi. Bu mahkemenin verdiği kararlar katî mahiyette idi. Bu suretle hükümetin en önemli üç fonksiyonu, yani memur seçimi, kanun koyma ve adalet alanında söz söyleme hakkı bütün Attika yurttaşlarına, sınıf farkı gözetilmeksizin, verilmiş oluyordu.»

Solon, reformlarını bir de bir genel afla perçinlemek istemişti. Bütün bunlar demokrasiye götürecek yolu pürüzlerinden önemli bir ölçüde temizlemişti. Bununla beraber, sınıf savaşı yine de son bulmamıştı. «Çünkü bu değişikliklerden memnun olmayanlar pek çoktu. Aristokratlar ellerinden giden kudrete ve ödünç olarak verdikleri paralara yanıyor, Solon'un bir tiran olacağını ümit etmiş olan fakir halk yeter derecede toprağa sahip olmadığından şikâyet ediyor, orta tabakaysa elde ettiği siyasal hakları küçümsüyordu.»

Tiranlık teşebbüslerinin Solon'un reformlarından sonra da daha bir süre devam ettiği görülür. Solon'dan hemen sonra gelen Peisistratos, tiranlık kudretini halk yararına kazanılmış haklara yenilerini katma yolunda kullanmıştı. Attika'nın iç bölgelerinde yaşayan köylülere dayanarak ortaya atılan, ve iktidarını zorlu kavgalardan geçerek sağlamlaştıran Peisistratos'u, bu yüzden, Atinalılar sevinçle karşılamışlardı. O da bu desteğe dayanarak Atina'da ölümüne kadar bir tiran olarak hüküm sürmüştür (iktidar yılları: M.Ö. 561 528). Köylülere sağladığı yararlardan dolayı «Peisistratos'un tiranlık zamanı sonraki nesiller tarafından köylünün altın devri olarak gösterilmiştir.»

Peisistratos, izlediği isabetli dış politika ile, Atina ticaretinin hacim ve sürüm alanı itibariyle genişlemesine olanak yarattı. Bunun sonucu olarak, onun iktidar yıllarında Atina zamanının en büyük sanayi merkezlerinden biri haline geldi.

Tiranlık, Peisistratos'un oğulları tarafından daha bir süre devam ettirilmek istendi ise de, o sıralarda biraraya gelen birtakım iç ve dış etkenlerin etkisiyle 6. yüzyılın bitiş yıllarında son buldu.

Bu yıllarda (M.Ö. 508 - 507) demokrasiye daha fazla yaklaşılmasını sağlayan, halka daha ileri haklar getiren reformların Kleistenes tarafından yapıldığı görülür. «Bu reformlar aristokratik teşkilâtın nüfuzunu kökünden kaldırmak, tam manasıyle denk bir hükümet sistemi kurmak ve bütün yurttaşların hükümete iştirakini sağlamak amacını güdüyorlardı... Kleistenes'in reformlariyle Atina'nın sağlam teşkilâtlı bir devlet olabilmesi için geçirdiği gelişim safhaları esas itibariyle sona ermiş, Atina'da oturan yabancılar müstesna olmak üzere, her yurttaş doğrudan doğruya hükümete iştirak imkânlarını elde etmişti. Attikanın gerçek egemeni halk olduğundan bu yeni hükümet şekline «demokrasi» denilmiştir.» (Eski Yunan Tarihi'nin buraya kadarki anlatımı, Prof. Dr. A. M. Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi,** Ank., 1947, ne dayanmaktadır. Aristo'dan yapılan aktarmalar dışında, tırnak içinde verilen paragraflar da bu eserden alınmıştır. Bazı ifade ve üslüp değişiklikleri, tabiî, bu kitabın yazarına aittir.)

5. yüzyıl, Atina (ve Yunan) tarihinin en parlak dönemidir. Atina, kültür ve sanat hayatının olduğu kadar, ekonomik ve siyasal kudretinin zirvesine de bu dönemde ulaşmıştır.

Bu yüzyıl, Atina için, aynı zamanda, içte ve dışta sayısız zafer ve yenilgilerle dolu bitmez ve tükenmez savaşlarla bir büyük şerefler ve acılar dönemidir. Atina'nın kazanılmış parlak zaferlerden sonra tutulmuş olduğu egemenlik hırsı, ve bütün Yunanistan'ı ve ona bağlı bir seri ülkeyi kendi yönetimi altında birleştirme çabası, ekonomik gücünün durmadan erimesine, içte ve dıştaki zenginlik kaynaklarının kurumasına yol açtı, ve sonunda, yeni bir güç olarak ortaya çıkan Makedonya Krallığının bütün ülkeyi kapsayan hegemonyası altında siyasal bağımsızlığı-

nın tarihe karışmasıyle sonuçlandı (M.Ö. 338).

5. yüzyıldan gelip 4. yüzyılda da devam eden iç ve dış savaşlar, ekonomik güçlüklerle birlikte yeni sosyal ve siyasal huzursuzluklara da yol açmıştı.

Başarıları sürekli olmamakta, huzur bir türlü kök salamamaktadır. Geleceğe ümitle ve iyimserlikle bakamama, düşünürleri yaşanılan hayatın bozuklukları üzerinde düşünmeye, bunlara kendilerine göre çareler aramaya sevk etmektedir.

Özellikle bu son noktanın hatırda tutulmasına dikkati çekerek, bir kez daha belirtelim ki, Eski Yunan düşünürlerinden bazılarının bizi ilgilendiren ve bundan sonraki birkaç sorunun konusunu teşkil edecek olan düşünce ve doktrinleri, ancak, bu toplumun yukarda ana çizgileriyle özetlemeye çalıştığımız ekonomik, sosyal ve siyasal tarihinin göz önünde tutulmasıyle değerlendirilebilirdi.

Soru 4: Eflâtun'un genel olarak toplum hakkındaki görüşleri ana çizgileriyle nelerdir?

Eflâtun (Platon: M.Ö. 427 - 347), içinde yaşadığı Yunan toplum düzeninin olsun, görerek ya da inceleyerek tanıyıp öğrendiği diğer toplum düzenlerinin olsun, insanlara huzur ve mutluluk sağlamaktan uzak oldukları inancındadır. Ve bu inançladır ki, insanların bunlara sahip olabilecekleri bir düzenin nasıl olması gerektiği üzerinde düşünür. Ve bu nedenle de düşünceleri, «olan»a değil, «olması gereken»e yöneliktir, ve, diğer bakımlardan olduğu gibi, toplum sorunlarına ilişkin yönüyle de «idealist»tir.

Bu büyük düşünürün toplumu yeni bir düzene göre yeni baştan kurma sorununa, ve bu arada dolaylı olarak iktisat sorunlarına, ilişkin görüş ve düşünceleri **Devlet** (Türkçe çevirisi: S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, İst. 1962; biz burada bu çeviriden yararlanacağız.) ve **Kanunlar** adlı eserlerinde yer alır.

Eflâtun'a göre, toplum (ve devlet), insanın ihtiyaçlarının çok ve çeşitli olması ve onun bunları tek başına gi-

derme olanağı olmamasından doğar. Toplumun kuruluş ve varoluş nedeni budur. Kendisi bunu şöyle açıklar:

«... Bence toplumu yapan, insanın tek başına kendi kendine yetmemesi, başkalarını gereksemesidir... Toplumun kurulmasında başka bir sebep... yoktur... Bir insan, bir eksiği için, bir başkasına başvurur, başka bir eksiği için de bir başkasına. Böylece birçok eksikler birçok insanların biraraya toplanmasına yol açar. Hepsi yardımlaşarak bir ortaklık içinde yaşarlar. İşte bu türlü yaşamaya toplum düzeni denir... Toplumu yapan gereksemelerdir. ...gereksediğimiz ilk ve en büyük şey, varlığımızı, yaşamamızı sağlıyan yiyecektir (.) İkincisi, barınacak bir yer, üçüncüsü de giyecek (tir.)» **(Devlet,** s. 92, 93)

Toplumun nedeni hakkındaki bu görüşünden hareketle, Eflâtun'un iş-bölümü hakkındaki görüşüne de kolayca ulaşılır. Kuruluşu ihtiyaçların çok ve çeşitli olması ve giderilebilmelerinin ancak insanların birarada yaşayıp birlikte çaba harcamalarıyla olanaklı hale gelmesi nedenine bağlanan toplum, aynı zamanda, ve doğal olarak, iş-bölümüne dayalı olmak zorundadır. Diğer bir deyimle, ihtiyaçların çokluğu ve çeşitliliği iş-bölümünün de anasıdır. Buna göre, toplum halinde yaşamak iş-bölümü düzeni içinde yaşama demektir. Eflâtun iş-bölümünün en küçük bir toplulukta dahi mevcut olacağını belirterek açıklamasını şöyle sürdürür:

«Şimdi..., toplum bütün bu işleri nasıl görecek? Kimi çiftçi olacak, kimi duvarcı, kimi dokumacı. Aralarına kunduracıyı da, yahut bedenimizin başka isteklerini karşılayacak birilerini de katalım (.) Demek bir toplum en az dört beş kişi olacak, hiç değilse en küçük toplum. Bunlardan her biri kendi sanatını ötekilerin hizmetine koymalı mıdır? Örneğin çiftçi dört kişi için tek başına mı yiyecek sağlamalı? Yani, dört kişiye yiyecek sağlamak için dört misli vakit ve emek mi harcayacak? Yoksa, onları düşünmeden zaman ve emeğini dörde bölüp yalnız kendi için birini yiyeceğine, birini ev yapmaya, birini elbise, birini de

kundura yapmaya mı harcayacak? Kendi emeği ile elde ettiğini başkalarıyla paylaşacak yerde, kendi işlerini kendi mi görecek?» (**Devlet**, s. 93)

Kendisinin sorduğu bu sorulara verdiği cevap şudur: «İnsanlar yaradılıştan birbirine benzemezler. Kimi şu işe, kimi bu işe daha yatkın (dır.) Bir insan birçok sanatlarla uğraştığı zaman zaman mı daha güzel iş görür, yoksa tek sanatla mı? Tek sanatla tabiî. Bir de şu var üstelik: Bir iş tam zamanında yapılmadı mı bir şeye yaramaz... Çünkü, iş insanın boş vakti olmasını beklemez. İşin gerekleri neyse her şeyi bırakıp onu yapacaksın. Böylece insan başka işlerle uğraşacağına yaradılışına uygun olan işi zamanında görürse, iş gelişir, hem daha güzel, hem daha kolay olur.» (**Devlet**, s. 94).

Şimdi, Eflâtun'a göre, insanlar için toplum halinde yaşama ve bundan dolayı iş-bölümü bizatihi zorunlu olmakla beraber, ayrıca insanın yaradılışı da buna aykırı değildir. Aksine, ona göre insan özellikle belli bir işe yatkın bir tabiatta doğmaktadır. Böyle olunca, herkesin yaradılışına uygun işi yapması elbette, hem kendisi, hem başkaları için en yararlı davranış olur. Ayrıca, yine Eflâtun'a göre, birkaç işi birden yapmak, hem bunların her birinde yeterince ustalaşmayı (veya uzmanlaşmayı) önler veya zorlaştırır, hem de iş için en uygun ya da zorunlu zaman bakımından zorluklara yol açar.

İnsanın yaradılış olarak tek bir işe yatkın olduğu görüşü (Hz. Muhammed'in de aynı görüşte olduğu ileride görülecektir), doğal ya da zorunlu olarak insanın meslek seçiminde toplumun söz hakkı olması gerektiği sonucuna götürür. Nitekim, Eflâtun'un ön-gördüğü yeni toplum düzeninde böyle olacaktır. Toplum içinde yaşamak bir hak ise de, bu, insana aynı zamanda en iyi yapabileceği işi yapmak, işini ciddiye almak sorumluluğunu yükler. Çünkü, «... bir insan tavla veya zar oyununu bile asıl işi saymazsa, onunla çocukluğundan beri uğraşmamışsa, iyi oyuncu olamaz.» (**Devlet**, s. 101; aynı görüşü **Kanunlar**

adlı eserinde de tekrarlar.)

İnsan için en büyük dört erdemin «bilgelik, yiğitlik, doğruluk, ölçülülük» olduğunu söyleyen Eflâtun, zenginliği de yoksulluğu da iyi gözle görmez. Çünkü bunlar insanı bozan, olabileceğinden başka türlü yapan, kötüleştiren halerdir.

«İki şey var ki, işgören insanı işe yaramaz hale getirir: ...Zenginlik ve yoksulluk. Zenginlik (ve) yoksulluk dedim; çünkü biri insanı keyfe, tembelliğe, değişme isteğine götürür. Öteki değişmek isteğiyle kalmaz; üstelik insanı küçültür, işini aksatır.» **(Devlet,** s. 172).

Şu halde, iyi düzenlenmiş bir toplumda bunların ikisi de olmamalıdır. Bunlar, mutlu ve huzurlu bir hayata ulaşmayı önler. Eflâtun'un tasarladığı yeni toplumda zenginlik de yoksulluk da olmayacaktır.

İş-bölümünü doğal ya da zorunlu bir hal olarak gören Eflâtun, bu görüşü ile tutarlı kalan işler ve meslekler arasında bir üstünlük ayırımı, bir tercih yapmaz. Çünkü hepsi de gereklidir. Ancak işçiler hakkındaki sözleri pek yüceltici değildir: «Bir de, pek kafaları işlemeyip de beden işlerinde çalışan insanlar vardır. Bunlar da beden güçlerinden faydalanmak istediklerinden, bu güçlerini ücret karşılığı satarlar. Aldıkları paraya gündelik, kendilerine de gündelikçi denir(.)» **(Devlet,** s. 96.)

Eflâtun, köleliği doğal görür; bunun hakkında fazla bir şey söylemez. Bunun gibi para üzerinde de durmaz; parayı, mal alış-verişine aracılık eden bir araç olarak görür: «... Şimdi bunlar, toplumun içinde emeklerinin verimini, aralarında nasıl paylaşacaklar? Tabiî alış-verişle. Bundan da bir pazar yeri ile alış-veriş aracılığını yapacak olan para doğacak.» **(Devlet,** s. 96.)

Büyük düşünürün toplum hayatının iktisat yönü ile, ve dolayısıyle iktisadî düşünce ile ilgili sayılabilecek görüşlerini böylece özetlerken, son olarak, onun tasavvur ettiği toplumun belli büyüklükte (küçük) bir toplum olduğunu, ve bu toplumda (terzilik, kunduracılık, dokumacılık, çiftçilik,

tüccar ve esnaflık v.b. gibi) çeşitli işlerde ancak ihtiyaçların gerektirdiği sayıda insan bulunmasını düşündüğünü belirtelim.

Soru 5 Eflâtun'un hayal ettiği devletin ekonomik, sosyal ve siyasal özellikleri ana çizgileriyle nelerdir?

Eflâtun, tasarladığı yeni toplum düzeninin, kendi önerilerine göre kurulacak yeni devletin, bütün yurttaşlara, hiçbir ayrıcalığa yer vermeksizin, huzur, güven ve mutluluk getirmekten başka hiçbir amacı olmadığını, şu çok açık sözlerle belirtmiştir:

«Biz devletimizi, bütün topluma birden mutluluk sağlasın diye kuruyoruz. Yoksa bir sınıf, ötekilerden daha mutlu olsun diye değil, çünkü kurduğumuz devlette doğruluğu, kötü yönetilen devlette de iğriliği kolayca görürüz... Biz, bütün yurttaşlara mutluluk sağlayan bir devlet düşünüyoruz. Yoksa yurttan bazı kişileri seçip onları mutlu kılacak değiliz. Yurt baştan başa mutlu olacak.» **(Devlet,** s. 170.)

Düşünürümüz, böyle bir devletin kurulmasına neyin engel teşkil ettiğini de şöyle açıklar:

«... Bir devlet için en büyük kötülük bölünme, bir iken birçok olma; en büyük iyilik de bütün kalma, tek olmadır(.) Birleştiren şey sevinç ve acı ortaklığı(dır). Bütün yurttaşları aynı kazanç ve aynı kayıplara mümkün olduğu kadar birlikte sevinip üzülmeleri birleştir(ir). (Ayıran şey,) herkesin tek başına sevinip üzülmesi, başkalarının mutluluğuna mutsuzluğuna, devletin ve teklerin kazanç ve kayıplarına aldırmaması(dır.)» **(Devlet,** s. 234).

Eflâtun, bu ayrılığın, bu sırf kendi çıkarını kollama ve bunun dışında başka şeylere boş verme davranışının ne olduğunu soruyor, ve şöyle diyor:

«Bu ayrılığın kaynağı nedir? Yurttaşların 'benim', 'benim değil', 'bana yabancı' derken bu sözlerle ayrı ayrı şeyleri anlamaları değil mi?... Yurttaşların çoğunun aynı şeye

'benim', 'benim değil' demesi en iyi devlet düzenini göstermez mi?» **(Devlet,** s. 235.)

Böyle bir davranışı toplumu meydana getiren bütün yurttaşların benimsemesi Eflâtun için düşünülebilecek en ideal durumdur. Ancak, o, bu noktada, o derece az gerçekçi değildir. O, böyle bir davranışı, belki önce devletin «koruyucular» ı dediği (işleri sırf ve münhasıran yönetme, adaleti gözetme ve savunma olan) en yüksek düzeydeki yöneticilerle bunlardan hemen sonra gelen yardımcılardan bekler. Bunun, kolay bir iş olmadığını bildiği için de, bilgelik derecesinde yüksek nitelikler gerektirdiğini şu abartmalı sözlerle ifade eder:

«Filozoflar... kral ya da şimdi kral, önder dediklerimiz gerçekten filozof olmadıkça, kesin bir kanunla herkese yalnız kendi yapacağı iş verilmedikçe, ..., bence bu devletlerin başı dertten kurtulamaz, insanoğlu da bunu yapmadıkça tasarladığımız devlet mümkün olduğu ölçüde bile doğamaz, kavuşamaz gün ışığına.» **(Devlet,** s. 254).

Eflâtun, böylesine üstün nitelikli yöneticilere sahip olmanın olanaksız olmadığını, bunun da biricik yolunun eğitimden geçtiğini, düşünür. Dikkatle hazırlanıp uygulanan disiplinli bir eğitimle bunların, bütün kötülüklerin başı ve kaynağı olarak gördüğü, özel mülkiyet ve kişisel çıkar hırsından arınmış, ve bunun gibi karı, evlât ve eş-dost kayırma duygusundan kurtulmuş kişiler haline gelebileceklerine inanır. Bunların kendilerinin kişi olarak varlıklarından gayri her şeyleri ortak olacaktır. Çünkü ancak bu takdirdedir ki, «ayrı ayrı kadın ve çocuklarla ayrı ayrı sevinç ve üzüntüleri olmayacak, Para, çocuk, akraba yüzünden doğan bütün kavgalardan (kurtulacak)» ve kendilerini sırf toplumun hayrına olan işlere adayabileceklerdir. Eflâtun, bunlar için düşündüğü hayatı daha ayrıntılı olarak şöyle anlatır:

«... İlkin, kesin bir zorunluk olmadıkça, hiç biri mal mülk edinmesin. Sonra oturdukları yer, yiyeceklerini sakladıkları anbar, her isteyenin girebileceği yerler olmalı.

Yiyecekleri de ölçülü ve yiğit savaşçılara yaraşan cinsten olsun. Bekçiliklerine karşılık, yurttaşların kendilerine verecekleri, bir yıllık yiyeceklerinden ne çok, ne de az olsun. Yemeklerini birlikte yesinler, savaştaki askerler gibi hep bir arada yaşasınlar. Gümüş ve altına gelince, diyeceğiz ki onlara: İçlerinde Tanrı'nın koyduğu altını, gümüşü saklayanların, insanların vereceği altında ve gümüşte gözü olmaz. Kendi altın yaradılışlarını dünyanın altını ile kirletmek günahtır. Çünkü, dünya altını yüzünden türlü kötülükler işlenmiştir. Oysa ki, içlerindeki altın tertemizdir. Şehirde yaşayanlar arasında yalnız onlar için altına, gümüşe dokunmak, onu kullanmak, ona eşyasında, evinde yer vermek, onunla süslenmek, altın ya da gümüş kupalardan içmek yasaktır. Böylece hem kendilerini, hem de devleti korumuş olacaklardır. Ama, toprakları, evleri, paraları, oldu mu, koruyucu olacak yerde kendileri de mal sahibi ve çiftçi, yurttaşlarının yardımcısı iken düşmanı, zorba efendisi olurlar. Ömürleri kötülemek ve kötülenmekle, tuzak kurmak ve tuzağa düşmekle geçer; dışarıdaki düşmanlardan çok içerideki düşmanlardan korkarlar. Kendilerini de devleti de ölüme sürüklerler...» Aynı zamanda, «Bekçilerimizin kadınları hepsinin arasında ortak olacak, hiçbiri hiçbir erkekle ayrı oturmayacak.. Çocukları da ortak olacak. Baba oğlunu, oğul babasını bilmeyecek... Kadınların ve çocukların ortak olmasındaki fayda çok büyüktür.» (**Devlet**, s. 167, 277).

Şimdi, iki önemli noktanın hemen belirtilmesi gerekir. Biri, koruyucu olmanın bir ayrıcalık olmadığı, kimsenin tekelinde bulunmadığı, ve kimseye herhangi bir ayrıcalık tanınmadığı, diğeri, bunun yaradılıştan yetenekli olup gerekli eğitimlerden geçerek belirli sınavları aşabilen her yurttaşa açık olduğudur. Koruyuculuk, aksine, bir feragat ve fedakârlık mesleğidir. Eflâtun'un söylediklerinden anlaşılan budur.

Eflâtun'un sisteminin bütününe ilişkin ayrıntılarına girmek konumuzun dışında kalır. Ancak, şu kadarını belirtelim ki, yurttaşların koruyucular dışında kalan kısmının

yaşamını eskisi gibi sürdüreceği anlaşılıyor. Bunların, belki, zamanla koruyucularınkine benzer niteliklere sahip olacakları düşünülmüş olabilir. Bu konuda herhangi bir ipucu mevcut bulunmuyor.

Büyük düşünürün ütopyalar dizisinin ilki olarak da gösterilen yeni düzen tasavvuru hakkında ne söylenebilir? Kuşkusuz, her şeyden önce, gerçekten bir ütopya olduğu. Bu yeni düzen önerisi, gerçek hayatın, bunu kabul ettiren güçlerin somut bir tahliline dayanmaz. En zayıf tarafı kuşkusuz burasıdır. Böyle olduğu için de, bir hayal ürünü olarak havadadır; yere indirilip uygulanması olanaksızdır. Uygulama işini kim üstlenecek, kim ve nasıl gerçekleştirecektir? Toplumun teklif edilen öneriyi tümüyle benimseyip uygulaması beklenemezdi. Sınıflı bir toplumda sınıfları ancak sınıf çıkarları harekete getirir. Toplumun hâkim sınıfları, bozulacak durumları, yokolacak ayrıcalıkları yüzünden, hükmedilen sınıflar ise, isteseler de, güçleri yetmeyeceğinden buna girişmez, girişemezlerdi. (Bütün bu söylenenlerin toplumda en iyileri seçip çıkarmanın bir yolunun bulunabileceği varsayımına dayandığı herhalde, gözden kaçmamaktadır). O halde, öneri, toplum ve insan sorunları karşısında kendini sorumlu gören bir büyük insanın iyi niyetli bir düşünce çabasından fazla bir şey değildi.

Eflâtun, ekonomik temeli itibariyle, değişmeyen, durağan bir toplumdan yanadır, ve sırf bu anlamda muhafazakârdır. Sisteminde ölçülülük kişisel ve toplumsal yaşantı için esastır. Ülkenin dış dünya ile ilişkileri asgarî düzeyde olacaktı. Örneğin, deniz ticareti yoluyla ülkeye bol altın ve gümüş girmesine izin verilmeyecekti (merkantilistler için ne akıl almaz bir fikir!). Mal para ile para mal ile değiştirilecekti. O kadar. Krediye de yer yoktu. Kredi veren sonucuna katlanacaktı. Kanunî himaye görmeyecekti. Dışardan ancak ihtiyaç duyulup da ülke içinde üretilmeyen şeyler alınacaktı. Üretim sırf ithalâtı ödemeye yetecek kadar bir fazla verecek, bundan ötesi gerekmeyecekti. Zenginliğin artması istenmiyordu; yoksullaşılmasın yeterdi.

Eflâtun, bu düşünceleriyle, Aristo'dan başlayıp günümüzde hâlâ devam eden ağır eleştirilere hedef olmuştur. «Komünist» çe fikirler ileri sürdüğü söylenerek yerilmiş, «açık toplum»un düşmanı ilân edilmiş, bunlardan daha az ağır olmak üzere, iktisadî düşüncenin teknik (teorik) yönüne fazla bir katkısı olmadığına işaret edilerek (örneğin Schumpeter tarafından) küçümsenmiştir. Bu eleştirilerin doğru bir hedefe yöneldikleri söylenemez. Çünkü, amaçlamadığı, kendisine konu edinmediği sorunlar için kimseden hesap vermesi beklenemez.

Oysa, insaf ile bakıldığında, o kendisinden sonra gelenler için üzerlerinde ciddî olarak düşünecekleri bazı konu ve sorunları ilk kez ortaya atmakla azımsanmayacak bir iş yapmış olmalıdır.

Bu itibarla, Yunan düşüncesine giriş sorusunda yer alan (ve esas itibariyle Schumpeter'in kanısını yansıtan) bazı yargı ifadelerine bir kez de, bu düzeltmenin ışığında bakılmalıdır.

Soru 6 Aristo'nun sosyal felsefesinin özü nedir?

Sosyal ve ekonomik düşünce ve doktrinlerini ele alacağımız ikinci büyük Yunan düşünürü Aristo (Aristoteles: M.Ö. 384-322) olacak. Aristo, Eflâtun'un öğrencisi ve aynı zamanda ilk büyük eleştiricisidir.

Aristo'nun sosyal ve ekonomik sorunlara ilişkin düşünce ve doktrinleri, ilk iki kitabı doğrudan doğruya bu konuları inceleyen **Politika** (Türkçe çevirisi: N. Berkes, Yunan Klasikleri: 64, İst. 1944. Biz burada, yer yer bazı düzeltmelerle bu çeviriden yararlanacağız.) adlı eserinde yer alır. Ahlâk sorunlarını ele aldığı diğer bir eserinde (**Nikomakhos'a Ahlâk**) de yer yer bizi ilgilendiren konulara ilişkin pasajlara rastlanır. Aşağıda tırnak içinde verilecek ifadeler ayrıca belirtilmedikçe, **Politika**'dan yapılmış aktarmalar olacaktır.

Aristo, insanlar arasında, ayrım yapıcı, fark gören bir

düşünce yapısına sahiptir. Ona göre erkek ile kadın (dişi), efendi ile köle, Yunanlı ile barbar arasında fark vardır; ve bu fark, birinciler için olduğu kadar diğerleri için de doğaldır, doğanın kendisinden gelmektedir. Aristo'nun kendi sözleriyle bunun açıklanması şöyle: «(Doğa), her şeyi yalnız tek bir işe yarasın diye yapar; ve her araç birçok işe değil de bir tek işe yarasın diye yapıldığında en iyi araç olarak yapılmış olur. Oysa, barbarlarda kadınlar ile köleler arasında ayrım yapılmaz; çünkü bunlarda doğal bir hükmedici yoktur: bunlar, erkek ve dişi tüm olarak, bir köleler topluluğudur. Bundan dolayıdır ki, şairler barbarı ve köleyi tabiatça aynı şeymiş gibi düşünerek 'Helenlerin barbarlara hükmetmesi gerek' demişlerdir.» Görülüyor ki, erkek olsun, kadın olsun bütün barbarlar Helenler için mutlak köledir; ve zorunlu olarak köle sayılmayan kadın barbarların köleliğine hükmedilmesi işinde bir karşılaştırma aracı olmaktadır.

Aristo'ya göre, kadın ile erkek arasındaki ayrım da bir üstünlük farkına dayanmaktadır. Çünkü, «doğada erkek üstündür, dişi aşağıdır; biri hükmeder, diğerine hükmedilir; ve bu ise zorunlu olarak bütün insanlık için de geçerlidir.» Bunun gibi, efendi ile köle arasındaki fark da doğadan gelir. «... Akıl yoluyla önceden görebilen, doğadan dolayı hükmedicidir, efendidir; beden gücü ile böyle bir öngörüşe etkinlik kazandırabilen ise bir hükmedilendir, doğadan dolayı bir köledir.» **Ahlâk**'taki tanımıyla ise, «... köle canlı bir alet, alet de cansız bir köledir.»

Aristo'ya göre, bir yandan, erkek de kadın da, öte yandan efendi de köle de birbirlerinden ayrı olamaz. Birinler, en azından, neslin devamı için, ikinciler ise varlıklarını devam ettirebilmek için birleşmek, bir birlik meydana getirmek zorundadırlar. Bu iki birleşmenin birlikte meydana getirdiği birlik, ailedir. Aristo, devleti, en küçük toplumsal birim olarak aileye, ve dolayısıyle de bunun kökeninde yatan insan ihtiyaçlarının tatmini zorunluluğuna da-

yanan doğal bir kurum olarak görür. Aristo bunu kendisi şöyle ifade eder:

«Aile, insanların günlük ihtiyacını karşılamak için doğa tarafından kurulan birliktir. Birçok aile birleşince, ve birleşmeyle günlük ihtiyaçların karşılanmasından daha fazla bir şey amaçlanınca, meydana gelen ilk toplum köy olur. ... Bir çok köyler, kendi kendine hemen hemen ya da tamamen yetecek büyüklükte, tek bir noksansız topluluk halinde birleştiğinde hayatın çıplak ihtiyaçlarından kaynak alan, ve iyi bir hayatın varolması için devam etmekte bulunan, devlet doğar. Ve bu nedenledir ki, toplumun bundan önceki şekilleri doğal iseler, devlet de öyledir, çünkü o, onların aldıkları son şekildir... Bu itibarla, şurası apaçıktır ki, devlet doğanın bir yaratığıdır, ve, insan doğadan dolayı siyasal bir hayvandır.»

İnsanları doğuştan hükmeden ve hükmedilen, efendi ve köle olarak doğar, görünce, onun devleti de doğal bir kurum olarak görmesi, sadece, doğaldır. Köleliğin devlet sayesinde varolduğunu söylemesi, elbette, beklenemezdi.

Soru 7 Aristo'nun iktisat hakkındaki görüşleri nelerdir?

Aristo, ekonomik faaliyeti bireyden değil, aileden başlatır. Bireylerin ihtiyaçları aile çerçevesi içinde karşılanır. Bu ihtiyaçların karşılanabilmesi için bazı şeylerin (Örneğin köle ve diğer araçlar) kendi malı olarak elinde bulunuyor olması, diğer bazılarının ise devamlı olarak edinilmesi gerekir. Genel olarak ihtiyaçların karşılanması ile ilgili çeşitli işler Aristo'nun ev-yönetimi sanatı veya bilimi (oikonomia — bugünkü ekonomi sözü bundan gelir) dediği şeyin içinde yer alır.

Aristo, ev-yönetimi sanatından başka, bir de, edinme (elde etme) sanatından söz eder. Ve bunu da doğal olan ve doğal olmayan diye ikiye ayırır. Bunlardan doğal olanı,

ev yönetimi sanatının bir parçasını teşkil eder. Aristo'nun kendi açıklaması şöyle:

«Edinme sanatının bir türü vardır ki, elde stok olarak tutulabilecek, hayat için gerekli, ve aile topluluğu veya devlet için faydalı şeyleri ev-yönetimi sanatı ya hazır olarak bulmak ya da kendisi sağlamak zorunda olduğu için, ev-yönetiminin doğal olarak bir parçasıdır. Bu şeyler, asıl ve gerçek zenginliğin (servetin) unsurlarıdırlar; çünkü, iyi bir hayat için gerekli mülk (varlık) miktarı, her ne kadar şiirlerinden birinde Solon 'İnsan için servetin sınırı yoktur' diyorsa da, sınırsız değildir. Aksine, diğer sanatlarda olduğu gibi, burada da belli bir sınır vardır; çünkü, hiçbir sanatın araçları, hem sayı hem de büyüklük itibariyle, hiçbir zaman sınırsız değildir, ve zenginlik bir aile içinde veya devlette kullanılan araçların sayısı olarak tanımlanabilir. İşte böylece, aile yöneticileri ve devlet adamları tarafından icra edilen bir doğal edinme sanatı olduğunu ve bunun nedenini görmüş oluyoruz.»

Edinme sanatının doğal olmayan ve bu nedenle de ev-yönetiminin bir parçasını teşkil etmeyen diğer türünü, ve bu arada bizi ilgilendiren diğer bazı şeyleri (para, mübadele, ticaret vb. gibi) Aristo şöyle açıklar:

«Herkes tarafından ve haklı olarak servet-edinme sanatı diye anılan diğer bir edinme sanatı türü daha vardır, ve aslında servet ve mülkün sınırı olmadığı düşüncesine yol açan da budur. Bunun bundan öncekiyle çok sıkı bir bağlılığı olduğu için, çok kez onunla aynı şey olarak görülür. Oysa, birbirlerinden çok farklı olmamakla beraber, bunlar aynı şey de değildirler. Birinci tabiîdir, ikincisi ise tecrübe ve icra yoluyla kazanılmıştır.» Aristo, görüşüne açıklık kazandıran şu açıklamada bulunur:

«Elimizde olan her şeyin iki kullanılışı vardır; bunların ikisi de bizatihi o şeye aittir, ama ne var ki bu aynı biçimde olmaz; çünkü, biri o şeyin doğrudan doğruya ve tam yerinde kullanılışı, diğeri ikinci derecede ve zarurî olmayan kullanılışıdır. Meselâ bir ayakkabı hem giymek için

kullanılır hem de mübadeleye yarar. Bunların her ikisi de ayakkabının bir kullanılış şeklidir. Gerçi ayakkabıya ihtiyacı olan bir kimseye para veya yiyecek karşılığı olarak ayakkabı veren bir kimse onu bir ayakkabı olarak kullanıyor, ama, bu kullanış tarzı onun tam yerinde ve doğrudan doğruya kullanılması veyahut da ayakkabının yapılmasında gözetilen asıl maksada göre kullanılması olmuyor, çünkü ayakkabı trampa edilmek üzere yapılmış bir şey değildir. Elimizde bulunan şeylerin hepsi için aynı şeyi söyleyebiliriz; çünkü değişim (mübadele) sanatı, bunların hepsini kapsar, ve başlangıçta ortaya çıkışı, bazı şeylerin bazı kimselerde çok fazla iken diğerlerinde çok az olmasından doğduğu için, doğaldır. Şu halde, perakende ticaretin servetedinme sanatının tabii bir parçası olmadığı neticesini çıkarabiliriz; eğer olsaydı herkesin elinde kendine yetecek kadar şey olduğu zaman değişimi durdurmak gerekirdi. İlk cemaatta yani ailede bu sanatın lüzumsuz olduğu, ancak, cemiyet büyüyünce bu ihtiyacın hissedileceği meydandadır. Çünkü ailede her şey başlangıçta müşterekti. Aile daha sonra parçalara bölündüğü zaman, birbirleriyle aralarında zorunlu ihtiyaç maddelerini — daha fazlasını değil — değiştiren, örneğin, tahıl ve benzeri şeyler karşılığında şarap alıp-veren barbar kavimler arasında bugün hâlâ icra edilene benzer bir tür değişim yoluyla, parçalar birçok şeyi, farklı parçalar farklı şeyler almak üzere, paylaşmışlardı. Bu tür değişim, servet edinme sanatının parçası değildir ve doğaya karşıt düşmez, insanların ihtiyaçlarını karşılamak için yararlanılan bir yoldur.»

Şimdi, Aristo'da neyin ne olup ne olmadığını artık daha iyi anlıyoruz. Ayakkabı sağlamak, ev-yönetimi sanatına ait bir iştir. Ayakkabının ailenin kendi içinde yapılması, onu sağlamanın en doğal yoludur. Bu, tipik bir doğal edinme işidir. Aile ayakkabıyı kendi edindiği bir miktar, örneğin, buğday vererek edinirse, bu da, ilki kadar olmasa bile, yine doğal sayılabilecek bir edinme, ev-yönetimi sanatı-

nın bir parçası diye görülebilecek olan doğal servet edinme sanatının bir gereği sayılır.

Burada, buğday ile ayakkabı arasına paranın girmesi hiç bir şeyi değiştirmez. Çünkü, o, sadece bir araç-araçtan ibarettir. Para, «bir memleketin halkı, diğer bir memleketin halkına muhtaç bir hale gelerek ihtiyaçlarını dışardan temin edince ve kendilerine lâzım olanından fazlasını dışarıya verince zarurî olarak... ortaya çıktı.» Ve ülke içinde dolaşan «sikke para... sadece yapma bir şey..., tabiî olmaktan ziyade ancak itibarî bir şey» idi.

Ama paranın kökensel niteliği ve karakteri bu olsa bile kullanımı, bir kez, yaygınlaştığında, kendisini çoğaltabilen bir araç olduğu da anlaşıldı. Şimdi, bir üçüncü kişi (Aristo'nun küçük perakendeci taciri), parasını (daha doğrusu onun temsil ettiği serveti) çoğaltmak için, yalnız buğday ve ayakkabı ve bunlar gibi her şeyi araç olarak kullanabilirdi. Yani, para vererek buğday alır, bunu daha çok paraya satarak parasına para katabilirdi. İşte, Aristo buna karşı idi. Bu, servet-edinme sanatının doğal olmayan türü idi. Köle sahibinin ve işçi çalıştıran patronun kölenin ve işçinin yarattığı servete el koymasını son derece doğal bulan Aristo, büyük tüccar şöyle dursun, bir perakendecinin bile kazancına razı olmayan bir muhafazakâr idi. Bu nedenledir ki, onun büyük toprak sahiplerinin çıkarlarının yanında yer aldığı herhalde, söylenebilir.

İnsan ihtiyaçlarının ve bunları gidermek için gerekli olan servet miktarının sınırlı olduğu ve sınırlı olması gerektiği kanısını taşıyan Aristo'nun muhafazakârlığı, çeşitli ekonomik faaliyetlere ve mesleklere değer biçişinde açıkça ortaya çıkar. Ekonomik faaliyetlerin en üstünü, ona göre, tarım ve hayvancılıktır; çünkü, en doğal olanları bunlardır. Sonra, kunduracılık vb. gibi zanaatler gelir. Bununla beraber, zanaatkârlığın da «aşağı nevinin hususî bir köleliği vardır». Çünkü, «işlerin en kötü olanları vücudu yıpratan işler, en aşağılık olanları en çok vücutla yapılması

gereken işlerdir; en alelâde olan da en az ihtisas istiyenidir.» Zanaatlardan sonra da ticaret gelir.

Aristo, ticareti kötü, katlanılması gereken bir fenalık olarak görür. Ticaretin en kötüsü saydığı para ticaretini, yani faizciliği, ise yerin dibine batırır. Düşünürümüzün bu konudaki görüşünün kendi sözleriyle özeti şudur:

«Belirtmiş olduğum gibi, servet-edinmenin iki türü vardır; biri ev-yönetiminin bir parçasıdır, diğeri perakende ticarettir: ilki gerekli ve şereflidir; oysa, değişimden (mübadeleden) ibaret olan diğeri, haklı olarak kötü görülmeye lâyıktır; çünkü, doğal değildir, insanların birinin diğerinden kazanç sağlamasına aracılık eden bir araçtır. Bunun, ve de son derecee haklı olarak, nefrete en lâyık olan türü, paranın, doğal amacı olan bir şeyden değil, fakat bizatihi kendisinden kazanç sağlamak demek olan faizcilik (tefecilik) tir. Çünkü, para, değişimde kullanılmak amacı ile ortaya çıkmıştı, faizle artmak için değil. Ve, paradan para doğması anlamına gelen bu faiz sözü, doğan doğurana benzer diye, paranın üretilmesine uygulanıyor. Bundan dolayıdır ki, servet-edinme biçimleri içinde bu, en doğal olmayanıdır.»

Aristo'nun bu fikirleri, kendisinden uzun süre sonra, orta-çağda, iktisadî düşüncenin, Tevrat ve İncil'in yanısıra, en büyük kaynağı olacaktır.

Soru 8 Aristo'nun mülkiyet hakkındaki görüşleri ya da bu konuda Eflâtun'a yönelttiği eleştiriler ve diğer katkıları nelerdir?

Aristo'nun mülkiyet hakkındaki görüşüne ve Eflâtun'a bu konuda yönelttiği eleştirilere gelince, o, aşırı mal ve zenginlik düşkünlüğünü kınamakla birlikte, mülkiyeti yararlı bir kurum olarak savunur. Ona göre, mülkiyette ortaklık istemek, her şeyden önce, gerçekçi olmamaktır.

«Çünkü, herkese ait olan bir şeye çok az ilgi ve ihtimam gösterilir. Herkes en başta kendi çıkarını kollar, or-

tak çıkarlara hemen hemen hiç aldırış etmez; etse de ancak kişi olarak kendisini ilgilendirdiği zaman eder.»

Mülkiyet ortak olunca, der Aristo, herkes işi bir başkasının yapmasını bekler. Böyle olunca, iş görülmez ya da eksik görülmüş olur. Bundan ise herkes zarar görür. Bunun için de der:

«Mülkiyet, belirli bir anlamda ortak, fakat, genel kural olarak, özel olmalıdır; çünkü, herkesin kendi çıkarı ayrı olunca, insanlar birbirlerinden şikâyetçi olmazlar; ve, her biri kendi işine bakacağı için, daha çok ilerlerler.»

Ayrıca, Aristo'ya göre, «bir şeyin onun kendisine ait olduğunu hissetmesi» insana «çok büyük bir zevk» verir. Çünkü, belki, aşırı bencillik dışında, insanın kendini sevmesi, zaten tabiatında olan bir şeydir. Ve, «zevklerin en tatlısı dostlarına, misafirlerine, arkadaşlarına ikram ve hizmette bulunmaktır.» Bu zevki ise ancak özel mülkiyeti olan bir kimse tadabilir.

Görüldüğü gibi, Aristo, mülkiyet hakkındaki görüşünü kendine göre üç ilkeye dayandırmaktadır: 1. Kişisel çıkarı yoksa, insan, çabasını esirger, ya da bunun ürününden kendisi kadar çalışmayanları zararlandırmak istemez; 2. İnsan ancak kendisi (ve yakınları) için olunca çabasını harcar, ya da kişisel çıkar dürtüsü olmadan insandan azamî verim beklenemez; ve nihayet, 3. Kişisel çıkar, ve dolayısiyle özel mülkiyet arzusu, insanın tabiatında olan kendini sevme duygusundan ayrı düşünülemez, ve bu nedenle de doğaldır.

Bunlar, bundan böyle, özel mülkiyeti savunmada «iman düsturları» olacaktır.

Aristo'nun görüşlerinin açıklanmasını bitirirken, bir nebze de başlarda sözü edilmiş olan **Ahlâk** adlı eserine bir göz atalım. Aristo, bunun bir yerinde, karşılıklılık ve adalet ilkeleri üzerinde dururken değişim olayına ışık tutucu gözlemlerde bulunur:

«A bir ev, B on minae (bir gümüş ölçüsü, ve aynı zamanda Yunan para birimi) C de bir yatak olsun. Eğer evin

değeri beş minae ise, A, B'nin yarısı kadardır; yatak, yani C, B'nin onda biri kadardır; o zaman kaç yatağın bir eve eşit olduğu ortadadır: beş yatak. Bundan da para olmazdan önce de alış-veriş olduğu açıkça anlaşılıyor; çünkü bir evin yerine beş yatak verilmesi ile beş yatağın para değerinin verilmesi arasında bir fark yoktur.»

Bu eşitliğin kuruluşu üzerine şunları söyler:

«..., Para, bir ölçü yerine geçerek malları birbirleri ile ölçülebilir hale getirir ve onları o eşitler, çünkü alış-veriş olmasa idi insanlar arası ilişkiler olmazdı, eşitlik olmasa idi alış-veriş olmazdı. Bu kadar farklı olan şeylerin birbirleriyle ölçülebilmeleri aslında imkânsızdır, ama talebe atıfta bulunularak yeterince bu duruma gelebilirler.»

Son olarak bir pasaj daha aktaralım:

«..., bütün malların ayni bir şeyle ölçülmeleri gerekir. Şimdi gerçekte, bu birim her şeyi bir arada tutan taleptir (çünkü insanlar birbirlerinin mallarına hiç muhtaç olmasalardı, veya onlara eşit derecede muhtaç olmasalardı, ya hiç alış-veriş olmazdı veya aynı alış-veriş olmazdı).»

Bu pasajlarda yer alan gözlemleri daha önce gördüğümüz nesnelerin «kullanım değeri» ve «değişim değeri» ayrımını birarada değerlendiren iktisatçılar tarafından Aristo bir değer ve fiyat teorisinin temellerini atan ilk düşünür olarak kabul edilmiştir. Gerçekten, değerin (kullanım-değeri) ve (değişim-değeri) olarak ikiye ayrılabileceğini ilk gören o olmuştu. Bu ayrımı yapmış olmasından dolayı, onun hem (fayda-değer) (yukardaki pasajlarda talebe atıflarda bulunmasına işaret edilerek), ve hem de (emek-değer) teorisinin kurucusu veya başlatıcısı olduğu birbirine karşıt görüşler olarak iddia edilmiştir.

Birinci görüşte olanlara göre, değişim değeri doktrini Aristo için bir piyasa ekonomisi teorisinin (Krematistik) merkezi noktasını teşkil ediyordu. Bu teori insan ihtiyaçlarından hareket ettiği için, onun bununla ekonomik değer konusunda tamamen sübjektif bir teoriye vardığı, ahlâkî kanunların üstünlüğü görüşünde ısrar ettiği halde, çabasının,

fiyat olayına tam ya da gerçek bir açıklık getirememekle beraber, bir fiyat teorisine ulaştığı, belirtilmiştir. Gene bu görüşte olanlara göre, sübjektif değer anlayışı Aristo'yu paranın mahiyeti ve fonksiyonu hakkındaki klasik ifadesine vardırmıştır: para, bir değişim aracı ve değer ölçüsüdür. Aristo, böylece, ekonomik mal kavramını malların değerlerinin para ile ölçülebilir olmalarına dayandırmış oluyordu.

İkinci görüşte olanlar ise, Aristo'nun aynı ifadelerine dayanarak, onun, kuşkusuz, çok eksik ve ilkel seviyede kalmış olmakla beraber, bir emek-değer teorisine sahip olduğunu kabul ederler. Marx, bu ikinci görüşte olanların başında gelir. Marx, **Kapital**'de (cilt I) bizim yukarıya aldığımız ilk pasajdan bazı ifadeleri kaydettikten sonra, Aristo'yu şöyle yorumlar:

«Böylece Aristo bize kendisini analize devamdan alıkoyan şeyin ne olduğunu da açıklamış oluyordu: değer kavramından yoksunluk. Bu eşit olan şey, yani yatağın değer ifadesinde yatağın değerini evle temsil ettiren ortak öz nedir? Aristo, böyle bir şey, 'gerçekte mümkün değildir', diyor. Fakat niçin olmasın? Ev, her iki şeyde, yatakta ve evde, gerçekte eşit olan bir şeyi temsil ettiği sürece, yatağın karşısında eşit bir şey olarak yer almış bulunur. Ve bu, her ikisinde de ortak olan şey, insan emeğidir.» (Türkçe çeviri: Mehmet Selik, **Birinci Kitap, İkinci Baskı**, Ankara 1970, s. 92).

Aristo, para ile serveti açık bir şekilde bir diğerinden ayırmış, ve böylece daha sonraları merkantilizme karşı mücadelede kullanılacak deliller ortaya koymuştu.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, özel mülkiyet ve kölelik kurumları üzerine söyledikleri etkilerini modern zamanların iktisat literatüründe bile devam ettiregelmiştir.

Son olarak, şunu da belirtmek gerekir ki, bir sosyoloji ilminin de temellerini atan da odur. Bir ölçüde skolastik deliller ileri sürmüş olmakla beraber, o, sırf bireyci bir yaklaşım biçimine karşı başından itibaren savaşmıştır. Aristo, toplum olaylarının mahiyetini bir sosyal psikolog gözüyle

ve kendisinden sonraki bütün sosyal felsefe ve dolayısıyla iktisat literatürünü etkileyen bir biçimde kavramaya çalışmıştı. O, özellikle, birlikte yaşayan insanların zorunlu ve doğal toplumsallığı teorisinin temellerini atmıştı.

Aristo, bütün bu katkılarıyla, sosyal düşünceler ve iktisadî doktrinler tarihinde, haklı olarak, oldukça önemli bir yer tutar.

Soru 9: Eski Yunan düşüncesinin iktisadî düşünce ve davranışlar üzerinde dolaylı etkileri olan diğer akımları nelerdir?

Modern düşünce akımlarının büyük kaynağı olan Yunan düşüncesi hakkındaki açıklamalarımızı, kendilerinden sonraki sosyal ve dolaylı olarak da iktisadî düşünce ve davranışlar üzerinde etkili olmuş diğer iki felsefe akımını da kısaca görerek, bitirmeye çalışalım. Bunlar, Stoacılık ve Epikürcülük akımlarıdır. Ancak, bunlara hemen geçmeden önce, benzer görüşleri ile bunların hareket noktalarını teşkil etmiş olan ilkeleri daha önce atmış bulunan «Kynikler Okulu» ile «Kyrene Okulu»ndan kısaca söz etmemiz gerekir.

«Kynikler, Sokrates'in 'erdem' kavramı üzerinde durdular, erdemin her şeyden daha üstün ve değerli olduğunu savundular. Bütün ihtiyaçlardan ve eğilimlerden kurtularak erdemli kişi haline gelmek, insanoğlunun ödeviydi. Bundan ötürü, Kynikler, disiplinli, sert bir hayat sürdüler, dünya değerlerine, zenginliklerine, şana, şerefe hiç önem vermediler; çile çekerek yaşamayı amaç edindiler. Bu tutum, Kynikleri, medenî hayatın bütün sunî yanlarından yüz çevirmeye ve tabiat haline yönelmeye götürdü... 'Kynik', 'Köpek gibi davranan, köpeksi' demektir.» (S. Hilav, **100 Soruda Felsefe El Kitabı**, s. 43):

Bu okulun (M.Ö. 444-371 yılları arasında yaşadığı sanılan) kurucusu «Antistenes dünya hazlarının ve kültür ele-

manlarının insanlar için muzır olduğu kanaatinde idi. Onun için insanları alçak gönüllü olmağa ve son derece sade bir surette yaşamağa, hattâ iptidaî hayata geri dönmeğe davet etmekle... nefislerine hâkim kılabileceğini, yani bunların iç bağımsızlık ve hürriyetini sağlayabileceğini sanıyordu. Antistenes'e göre sosyal sınıfların hiçbir mânası yoktur; meselâ hür insanla köre arasında bir fark olmaması lâzımdır. Yalnız kendi ihtiraslarına tamamıyle hâkim olanlar hakikî hür sayılabilir.» (Mansel, a.g.e., s. 383).

Buna karşılık, (M.Ö. 435 - 356 yılları arasında yaşadığı sanılan Kireneli) Aristippos tarafından kurulmuş olan «Kyrene okulu ise, Sokrates'in sözünü ettiği mutluluğu 'haz' duymakta bulmuştu. Sokrates„ doğrunun araştırılmasından mutluluk duyulduğunu söylemişti. Kyrene okulu, bu görüşü yorumlayarak, erdemli olmanın ve 'iyi'ye ulaşmanın, yani mutlu bir hayat sürmenin, acıdan kaçınarak elden geldiğince 'haz' duymak demek olduğunu ileri sürdü. Kyrene okulunun bu görüşü, 'hazcılık', (hedonizm) diye tanınır. İnsan, en şiddetli hazları duymaya çalışmalıdır. Ama hazzı elde etmek için bilgi gereklidir; çünkü, kuruntulardan, korkulardan, boş inançlardan ancak bilgi sayesinde kurtulabiliriz. Ancak bilgi sayesinde hayatımıza ve kendimize egemen olabiliriz, özgürlüğe ulaşabiliriz ve dünyanın tadını çıkarabiliriz. Bundan ötürü, bilgi, haz duymak için yani erdemli, mutlu ve ahlâklı bir hayat için gereklidir.» (Hilav, a.g.e., s. 43-4).

Bu okulun kurucusu olan Aristippos'a göre «... bahtiyar bir hayat, hazzı mümkün olduğu kadar çok, acısı mümkün olduğu kadar az olan bir hayattır. Fakat insan bu hazlara akıl ve mantıkıyla hâkim olmalı, bunların kendisine hâkim olmasına yer vermemelidir, yani ihtiyaçlarını mümkün olduğu kadar azaltmalı, her şeyden önce kanaatli olmaya alışmalıdır. İşte ancak bu sayede insan gerçek hürriyete kavuşabilir ve kendini bahtiyar sayabilir. Görüldüğü gibi bir felsefeden ziyade bir 'hayat sanatı' olan bu sistemde dinin hiçbir yeri yoktur. Tanrılar belki vardır; fakat bunlar

dünyanın dışında kalmakta ve dünya işleriyle ilgilenmemektedir.» (Mansel, a.g.e., s. 384).

Görülüyor ki, «... bu iki felsefe okulu, aralarındaki karşıtlığa rağmen, kişinin mutluluğunu amaç edinmeleri bakımından ortak bir noktada birleşmektedirler. Ama okullardan biri, bu amaca hazlara yönelmekle; ötekisi ise, hazlardan kaçınıp sadece erdemli olmakla ulaşılacağını savunuyordu... Kyrene okulunun haz öğretisi, Epikuros'culukta, Kyniklerin erdem öğretisi de Stoalı'ların felsefesinde daha gelişmiş halde ortaya çıkar». (Hilav, a.g.e., s. 44).

Daha önce de kısaca işaret ettiğimiz gibi, «İsa'nın doğumundan önceki üçyüz yıl(lık) süre(nin) ... toplumsal ve politik bakımdan bir kargaşalık çağı olması, felsefî düşünceyi teorik amaçlardan çok pratik çözüm yolları aramaya zorlamıştı.» (Hilav, s. 55). Bu dönemde, «şehir devletleriyle birlikte yurttaş ülküsü de yıkıldıkta bazı aydın insanlar hayatın mânasını araştırmağa, hayatta yeni bir ülkü yahut yeni ahlâkî hayatın kanunlarını tesbit için uğraşmağa başlamışlardı.» (Mansel, s. 489). «İnsan hayatını nasıl düzenlemeli, hangi kurallara uyarak yaşamalıdır?» ya da «mutlu bir hayat, nasıl mümkündür, bunun yolları nelerdir?» gibi sorular, bu dönemin filozoflarını bütün öteki sorunlardan daha fazla ilgilendiriyordu.» (Hilav, s. 55).

Bu sorulara cevap olarak, «Stoalı'lar diye tanınan felsefe akımının kurucusu Kıbrıslı Zenon (İ.Ö. 336-264), insanın doğru, erdemli ve mutlu yaşamasının temelini, dünyaya bağlı olmamakta buluyordu. İnsan, ne devlete, ne de Tanrılara bağlı olarak yaşamalıdır. İnsan, sadece kendi kendine dayanarak, ve güvenerek yaşamak zorundadır. Böyle yaşamasını sağlayacak bir güce sahiptir. Bu güç, akılgücüdür; akılla düşünülebilmesidir. Bütün tutkular ve düygular, insana zararlı olan şeylerdir. Çünkü, tutkular ve duygular, insanoğlunun aklını karartır, onun iyice işlemesini engeller. Oysa, kişinin tam anlamıyla özgürlüğüne ulaşması ve yaşamaktan tad alması için aklını kullanması gereklidir. Gerçek mutluluk; dış varlıklara muhtaç olmak, onlara bağlanmak,

onlara önem vermek değil, kendi kendine yetebilmektir. Böylece, insan, dünyanın geçici ve değersiz yanlarından sıyrılarak, kendine döner, kendi gerçek ve öz varlığına ulaşır. Demek ki, bağımsızlığa ve mutluluğa ulaşmamızı sağlayan araç, bir 'duygusuzluk' haline girmektir, yani tutkulardan, eğilimlerden, duygulardan kurtulmaktır. 'Duygusuzluk' sayesinde, bütün kuruntulardan ve batıl inançlardan sıyrılırız. Özgürlük de budur. **Özgürlük, zorunluğu, yani varlığın yasalarını görüp tanımak ve onları oldukları gibi kabul etmektir.** Bundan ötürü erdemli olmak, **aklam uygun olmak ve evrenin yasasına, tabiata göre yaşamak,** demektir. Stoalıların bu ahlâk öğretisi İsa'dan sonra beşinci yüzyıla kadar etkili olmuş ve özellikle Roma'da yaygınlaşmıştır.» (Hilav, s. 55-6, Siyahlar: M.S.).

Stoacılık'ın sosyal düşünceler (ve dolayısıyle iktisadî düşünce) tarihi bakımından önemi, diğer şeyler yanında, özellikle, «doğal yasalar» kavramını açıkça ilk kez ortaya atmış olmasından gelir. Bütün evreni yöneten yasalar vardı. İnsan (ve toplum) hayatı da bunların yönetimi altında idi. Böyle olunca, insanın yapması gereken şey, kendiliğinden anlaşılıyordu: akıl yoluyla bunları bulmaya çalışmak, ve uymak. Mutlu ve huzurlu hayatın sırrı, burada yatıyordu.

Bunun aşağıya aldığımız parçada coşkun bir uslupla dile getirildiğini görürüz.

«...Zenon'un muakkibi ve şakirdi Cleenthes (M.Ö.3.y.y.) Zevs'e hitaben yazdığı meşhur münacaatında şöyle diyordu:

«Gökte dönen şu kâinat senin sevkettiğin yere kendi kendine gidiyor. Yıldırım tutan elin en küçükten en büyüğüne kadar her şeyi akl-külle tâbi kılıyor. Hiçbir yerde hiçbir şey sensiz tamam olmaz; evet, hiçbir şey, tâ ki fena insanların delilikleri esnasında yaptıkları bir şey olsun. Tek bir adedi çift yapan sensin, birbirine uymayan şeyleri birbirine uyduran sensin. Senin bakışının önünde kin ve nefret dostluğa döner. Ey bulutların arkasından yıldırımlara, şimşeklere hükmeden ilâh, insanları meşum cehillerinden

kurtar, ruhlarını karartan bulutları dağıt. Ey Tanrı, **her şeye adalet ile hükmetmeye vasıtan olan** akla **bizleri de teşrik et,** tâ ki fanilere yakışık alan bir tarzda hiç durmadan eserlerini tebcil ederek sana tapınalım. Çünkü gerek faniler ve gerek ilâhlar için, **kâinatın umumî kanunlarını** lâyık oldukları sözlerle tebcil etmekten daha yüksek bir imtiyaz yoktur.» (A.A. Adıvar, **Tarih Boyunca İlim ve Din,** İstanbul, 1944, Cilt I, s. 55-6'dan naklen, Siyahlar: M.S.)

Stoacılık'ın karşıtı ve rakibi olarak gelişen Epikürcülük'e gelince, bunun kurucusu olan (ve M.Ö. 314-270 yılları arasında yaşayan) «Epikuros, erdemli ve mutlu bir hayatı, dünyadan eletek çekerek, batıl inançlardan kurtularak ve hayatın tadını çıkararak yaşamakta buluyordu. Kişinin hayatını yaşayarak özgür ve mutlu olması, özellikle batıl inançlardan kurtulmasına bağlıydı. Bundan ötürü, filozof, Tanrıların insan hayatına hâkim olmadıklarını, çünkü bu dünya ile uğraşmadıklarını ileri sürüyordu. Evrendeki olaylar, belli kanunlara göre ortaya çıkıyordu. Tabiat üstü kuvvetlere inanç, boş bir kuruntudan başka bir şey değildi. Nitekim ölüm korkusu da, bu çeşit bir kuruntuydu. 'Biz yaşadıkça ölüm diye bir şey yoktur, ölüm geldiği zaman ise artık biz mevcut olmayacağız', diyordu filozof. Ama 'haz' Epikuros'un felsefesinde 'acıdan kurtulmak' anlamına gelmektedir. Haz almak için ölçülü bir hayat sürmek gereklidir.» (Hilav, a.g.e., s. 56-7).

Bu iki felsefe akımı Roma'da birlikte ve yanyana yaşamış olmakla beraber, bunlardan Stoacılığın Roma düşüncesi üzerindeki etkisi daha büyük ve derin olmuştur. A. Adıvar bunu yukarda adı geçen eserinde şöyle açıklamaktadır:

«Bu iki felsefeden stoisisim şüphesiz ki artık **cité** halinden dünya devleti haline gelen Roma'nın zihniyetine daha uygun bir felsefe idi. Çünkü, stoisisim bütün âlemi tek bir uzviyet (organisme) gibi görüyor, ve her şeyin arasında bir bağlılık (cohesion) buluyordu. Halbuki Epikür felsefesi daha ziyade basit fertleri, münferit cevherleri (atomları)

tutuyor, atomların arasını boş addediyor, bir bağlılık görmüyordu. Stoisism'de insan artık her şeyin merkezi olmaktan, devlet icinde bir devlet gibi görünmekten çıkıyor, ve cemiyete merbut bir fert, bir vatandaş, bir zevç, aile babası, esirlerin efendisi olarak umumî nizamın içine giriyordu. Binaenaleyh, artık herkesin devlete ve cemiyete karşı bir vazifesi vardı. İşte Roma kanunlarının bile esasına giren bu stoik felsefe tabiatiyle Roma'da daha ziyade muteber oluyordu... Epikür mesleğinin materyalizmi ve fena tefsir edilen ahlâkî nazariyesi, Romalıların pek hoşuna gitmemiş olmakla beraber, yine stoisismin yanında yer almıştı. Şairlerle siyasîlerden bu mesleği tutanlar da nadir değildi. Mesela Jules César'ın katillerinden Brutus stoik mesleğine sahip olduğu halde, Cassius epikürcü idi.» (s. 65-6)

Aynı görüşü, daha kısa olarak,, Mansel şöyle özetlemiştir: «Bu iki mektebin devlete dair görüşlerini kısaca ele alacak olursak Stoalı'ların insanları bir bütün olarak aldıkları âlemin bir parçası ve bundan dolayı birbirine eşit saydıklarını ve bütün dünyayı içine alan üniversel bir devlet tasarladıklarını, Epikürcü'lerin ise devletin ancak kütleler için yapılmış bir teşkilât olduğu, hâkim insanın bu teşkilâtın dışında kalması gerektiği ve ancak küçük, fakat seçkin bir muhitte yaşayabileceği nazariyesini ileri sürdüklerini görürüz.» (a.g.e., s. 489-90)

Stoikler, ilk kozmopolitanlardır. Onlar için insanlar arasında, özgür veya köle, uygar veya barbar, hiçbir fark yoktur: «Yunanlılarla barbarlar arasında hiçbir fark yoktur; ve dünya bizim kentimizdir», demişlerdir. (Bizde bu, «Vatanım ruy-i zemin, milletim nev-i beşer» diye ifade edilmiştir.) Seneca: Kölelere şefkatle davranılmalı,, «onlar da bizim gibi, aynı havayı teneffüs eden, bizim gibi doğan, yaşayan ve ölen insanlar değiller mi?» der.

Hareket noktaları, amaçları ve vargıları bakımından aralarındaki farklar ne olursa olsun, bu felsefe akımlarının kendilerinden sonraki sosyal düşünceyi (örneğin, «doğal

hukuk» ve «doğal düzen», «bireycilik», «faydacılık» gibi sosyal ve siyasal teorileri) etkiledikleri muhakkaktır.

Soru 10 Roma'nın ekonomik, sosyal ve siyasal koşulları nasıldı?

Sosyal hayatın hemen her yönü üzerinde ilginç gözlemler, sosyal bilimlerin hemen her alanını ilgilendiren konular üzerinde ilginç düşüncelere ulaşılmasına, aşağıda görüleceği gibi, böylesine elverişli bir ortama, böylesine «karnı burnunda» koşullara rağmen, Roma'dan sosyal düşünceler alanında kalan miras hemen hemen sıfırdır.

Böyle olduğu halde, Roma'nın ekonomik ve sosyal hayatının ana çizgileriyle genişçe bir anlatımını vermeyi, çeşitli bakımlardan yararlı gördük. Bizatihi meraka değer olması dışında, iki önemli neden bunu haklı göstermeye yetebilir: Roma, insanlık tarihinde, i. Hıristiyanlığın içinde doğup hızla bir dünya dini haline gelmesine katkıda bulunan koşulları, ii. Batı Avrupa'nın bin yıllık geleceğini belirlemede çok önemli rolleri olan koşulları yaratmış bir dönemdi.

İlerde bir cihan devleti haline gelecek olan Roma, 6. yüzyılın sonlarına doğru (M.Ö. 509) son Etrüsklü kralı başından attığında, herhalde, tarihinin de ilk büyük adımını atmış oluyordu.

Roma'da krallıktan sonra cumhuriyet kuruldu. Kralın yerini, kendilerine konsül denen ve seçimle görev verilen iki yüksek yönetici aldı. Senato ve halk meclisi eskisi gibi varolmakta devam etti. Yalnız, senato bir danışma kurulu olmaktan çıkıp, son sözü söyleyen gerçek iktidar sahibi haline geldi. Üyeleri krala karşı girişilen mücadelede öncülük ettikleri ve devrimde baş rolü oynadıkları için, senato itibar kazandı, ve bundan yararlanarak gücünü ve etkisini artırdı. Önemli bütün sorunlarda fikrinin sorulması şeklindeki eski uygulama, şimdi, halk meclisinin çıkaracağı bütün yeni kanunları ve yapacağı bütün seçimleri kabul ve-

ya reddetmek hakkına dönüşüyordu. Roma'nın daha sonraki gelişiminde, çeşitli faktörlerin biraraya gelip senatonun bu otoritesine son derece büyük bir önem kazandırdığı görülür.

Yeni kurulan Cumhuriyet, bir demokrasi, asla, değildi. Kralların devrilmesinden sonra kurulan Yunan site devletlerinde olduğu gibi iktidar tamamen soyluların elinde idi. Yurttaşlar keskin bir bölünmeyle iki sınıfa ayrılmış bulunuyordu. Bu iki sınıf, patrisiyenler (soylular) ve plepler (avam) diye bilinir. Cumhuriyetin ilk iki yüzyılı, pleplerin eşit sosyal ve siyasal haklar elde etme mücadeleleriyle dolu olarak geçmiştir. Bu ayrılma, nasıl doğduğu iyice bilinmemekle beraber, Roma'nın eski geçmişinden devam edip gelmekte idi. Plepler halk meclisinde veto hakları olan yurttaşlardı. Ama, gelenek ve kanunlar kendilerini etkisiz bir durumda bırakmıştı. Patrisiyenler, üstünlüklerini sağlayan ayrıcalıklarını, tam bir sınıf bilinci ve dayanışma ile, kıskançlıkla korumayı başarıyorlardı. Aralarında kendilerini pleplere karşı zayıf düşürecek her türlü rekabet ve mücadeleden kaçınıyorlardı. Konsüller ve senato üyeleri bunlar arasından seçiliyordu. Düzende en küçük bir değişiklik meydana getirecek her türlü hareketi zamanında önlemenin yolunu herhalde buluyorlardı. Halk meclisinde uygulanan oy sistemi, plep oylarını fiilen etkisiz kılan bir sistemdi. Patrisiyenler, zenginliklerinden dolayı, savaşta süvari olarak ya da ağır silâhlı birlikler halinde hizmet ederlerdi. Bu, onlara, sayıca az oldukları halde, oylamada her zaman çoğunluk sağlardı. Sistem, askerî hizmet temeline dayanıyordu.

Hukuk açısından yurttaş olan plepler, pratik olarak, her bakımdan eksik haklı, ikinci sınıf yurttaşlardı.

Devlete ait çayır ve mera arazisinin kullanımı münhasıran patrisiyenlere aitti. Yeni topraklar fethedildiği zaman, bunun dağıtımı öyle yapılırdı ki, bundan pleplerin âdil bir pay almaları hiçbir zaman mümkün olmazdı. Plepler, çoğunlukla, ellerinde az bir varlıkları olan küçük çiftçilerdi. Roma'nın sık sık giriştiği savaşlar yüzünden sık sık askere

alınmaları, topraklarına bakmaktan onları alıkoyardı. Bu yetmezmiş gibi, ayrıca, çok ağır bir borçlar kanununa uymak zorunda idiler. Borçlarını ödeyememeleri halinde, alacaklıların kendilerini hapsetmek ve hatta köle olarak satmak hakları vardı. Alacaklı bunu borçlunun ailesi üyelerine de uygulayabiliyordu.

Plepler bu haksız, adaletsiz ve kendilerini köleleştiren duruma seslerini çıkarmadan boyun eğmemiş olmakla beraber, mücadeleleri uzun zaman aldı. Bu uzun süre devam eden mücadelelerle plepler adım adım yeni haklar elde ettiler. Önce kendilerini ağır kanunlardan ve yöneticilerin haksız davranışlarından koruyacak tedbirler alınmasını sağlamaya, sonra, siyasal eşitlik olmadan sağlanan hakların fazla bir şey olmadığını kavrayarak, hükümete ve memuriyetlere gelmede eşit haklara sahip olmaya çalıştılar. M.Ö. 451 yılında Oniki Levha Kanunlarının ilân edilmesi, birkaç yıl sonra sınıflar arasında evlenme yasağının (çocukların babalarının sınıfına ait olmaları şartıyla) kaldırılması (bu daha ziyade zamanla zenginleşmiş plep ailelerinin yararına ait olan bir reform idi), M.Ö. 367 yılında, küçük çiftliklerin durumlarını düzeltmek ve kamu topraklarını zengin toprak sahiplerinin tekel'inden kurtarmak amacıyla, hiçbir yurttaşın 500 acre'dan fazla kamu arazisini elinde tutamıyacağı ya da 500 koyun ve büyük baş hayvandan fazlasını kamuya ait mera ve çayırlarda otlattıramıyacağı hükmünü getiren bir kanunla, iki konsülden en az birinin plep olmasını öngören bir diğer kanunun kabul edilmesi bu yoldaki kazançlarının örnekleridir.

Bununla beraber, bu iki kanunun yanısıra, yeni iki yüksek yöneticilik mevkii ihdas eden bir başka kanun daha kabul edilmişti. Bu yeni iki memuriyete yalnız patrisiyen olan kişiler girebilecekti. Daha önceki, şimdi biri plep olması gereken, iki konsülün bir kısım görev ve yetkileri bunlara devredilecekti. Patrisiyenler, olanca güçleri ve kurnazlıklarıyla, mevcut düzenin aleyhlerine mümkün olduğu kadar az bozulmasını sağlamaya çalışmışlardı. Mümkün

olanı kurtarmak için, yapılacak fazla bir şey kalmayınca, bir miktar tâviz vermek, politik dehalarının kendilerine buldurduğu baş davranış ilkesiydi.

Bu kez de öyle yaptılar. Mümkün olanı kurtarmayı başardılar.

Nihayet, M.Ö. 287 yılında kabul edilen bir kanunla, pleplerin oylarıyla çıkarılan kanun ve kararları senatonun veto etmesi hükmü kaldırıldı. Böylece, iki yüzyılı aşkın bir mücadeleden sonra plepler kanun önünde patrisiyenlerle eşit hale gelmiş oluyorlardı.

Fakat, işin aslına bakıldığında, kazanılan fazla bir şey yoktu. Sınıf mücadelesi sona ermiyor, aksine, yoğunluğunu daha da artırmış olarak, ve yeni bir biçim alarak, devam ediyordu. Zamanla, içinde eski soylu patrisiyenlerle birlikte zenginleşmiş pleplerin de yer aldığı, yeni bir zengin soylular sınıfı meydana gelmişti. Şimdi mücadele bunlarla halkın yoksul kısmı arasında devam edecekti. Yürütülen mücadelelerden asıl kazançlı çıkanlar, şimdi yoksul halkın karşısında eski soylu patrisiyenlerle kaynaşıp çıkar birliği yapan zenginleşmiş pleplerdi. Eski «toprak» soyluları ile yeni «para» soyluları karşısında yoksul halk (proletarya) ezikliğini sürdürüyordu. Aslında olan, doğuştan soylu sayılanın iktidarına sonradan olma soylunun katılmasından ibaretti.

Roma, önce İtalya'nın tamamına hâkim olarak, zamanla gittikçe büyüdü. Akdeniz'e egemen olmak için Kartacalılarla giriştiği ve hepsi de, sonunda, kendi zaferiyle sonuçlanan savaşların (bunlara Pünik savaşları da denir) ilkinden sonra (M.Ö. 241) Roma'nın önünde yeni bir dönem açılır: Emperyalizm dönemi: yabancı ülke ve ulusların sömürülmeleri dönemi.

Bundan sonra, Roma'nın koloni politikasında çok önemli bir değişikliğin başladığı görülür. O zamana kadar, koloniler, halkı tam Roma vatandaşı sayılan Roma kolonileri ile, oy hakkı dışında bütün haklara sahip olan, Lâtin koloniler olarak iki tip meydana getiriyordu. Bunların dışındaki, Roma'ya bağlı diğer topluluklarda, bağımsız mahallî hüküme-

te sahip olmaktan Romalı valiler tarafından yönetilmeye kadar, değişen uygulamalar görülürdü. Bunlar için, her şeyden önce aralarında birleşmek, birlikler meydana getirmek yasaktı, hepsinin Roma'yı bütün dış ilişkilerinde kendilerinin temsilcisi, huzur ve düzenin koruyucusu olarak görmesi istenirdi, bir ayrıcalık, durumda bir değişiklik ancak Roma'nın rızası ile sağlanabilir, bunun bir başka yolu düşünülemezdi. O zamana kadar uygulanan politika ile aynı zamanda, Roma hâkimiyetinin üzerlerine çökmüş bir despotizm olmadığı Roma ile aralarındaki bağın bir ortaklık bağı olduğu düşüncesi Roma'ya bağlı ülke halklarının kafasında yaratılmaya çalışılırdı. Birinci Kartaca savaşının bitiminde (Roma'ya karşı Kartaca'nın müttefiki olan) «Sicilya zaptedilmiş bir ülke muamelesi görüp Roma halkına ait bir 'mülk' ilân edildi. Bu adanın zengin toprakları ve çalışkan halkı Roma'nın zenginleştirilmesi yolunda istismar edildi. Büyük servetleri Patriciuslar ve nüfuzlu Plebeius'lar paylaşıyorlardı. Harp da Roma'ya büyük sayıda köle getirdi.» (Wells, a.g.e., s. 117). Sicilya, ayrıca, her yıl ödenecek bir haraca bağlamıştı.

Bu dönemde, tipik Romalı, daha doğrusu, Roma ailesi, büyük ya da küçük toprağını adamlarının yardımıyla kendi işleyen bağımsız bir çiftçi ve çiftçi ailesidir. Ailenin beslenmeye, barınmaya, giyinmeye ilişkin olanları ile diğer bütün ihtiyaçları, mümkün olduğu kadar, ailenin kendi gücü ve olanakları ile karşılanmaya çalışılırdı.

Aile Roma devletinin temeli olup, yalnız ana-baba ve çocukları değil, karı ve çocukları ile birlikte yetişkin oğulları ve evlenip ayrılıncaya kadar yetişkin kızları kapsardı. Aileye bağlı köleler aile üyeleri gibi görülürler ve kendilerine böyle davranılırdı. Eğer aile soylu ve varlıklı ise, kölelerden başka, kendisine bağlı «client» denen, aile reisinin himayesinde yaşıyan, köle olmamakla beraber, ona hizmet etmek yükümlülüğü olan insanlar vardı. Aile reisi olan baba, bütün bu sayılanlar üzerinde mutlak bir otoriteye sahipti; ama onun bunu makul ve geleneklere uygun bir biçimde

kullanması beklenirdi. Kadının durumu da Yunanistan'dakinden çok daha iyiydi.

M.Ö. 4. yüzyılda Orta İtalya'yı, 3. yüzyılda İtalya'nın tamamını kontrolü altına almayı başaran Roma, bundan sonra, bir seri savaş ve seferlerde, 2. yüzyılın ortalarında (M.Ö. 146), Sicilya, Espanya, Kuzey Afrika, Batı Anadolu, Yunanistan, Makedonya'daki eyaletleri veya Roma'ya bağlı krallıkları ya da Roma'nın himayesindeki cumhuriyetleri kapsamak üzere, hâkimiyetini bütün Akdeniz çevresinde kurmuş bulunuyordu.

Bizim burada bir iki cümle ile ifade edip geçtiğimiz fetihlerin bir diğerini izlediği ik yüzyıl boyunca, Roma'nın ekonomik ve sosyal hayatında derin ve köklü değişiklikler meydana gelir. Ve bunlar, Roma büyür ve o zamanlar dünyanın en kudretli imparatorluğu haline gelirken, sonun başlangıcını hazırlarlar, daha sonraki çöküntünün tohumlarının yeşereceği ortamı aynı zamanda oluşturmaya başlarlar.

Ticaret, tarımın yerini almaya başlar; çünkü, ondan çok daha kolay ve bol kazanç getiren bir iş haline gelir. Roma'da, Roma'nın egemenliği altına aldığı eski uygarlıkların vatanı olan ülkelerde kendileri için bitip tükenmez bir zenginlik kaynağı bulan bir ticaret kapitalistleri sınıfı türer.

Ardı arkası gelmeyen bu seferler için Roma'nın temeli olan küçük çiftçiler topraklarından uzun süreler için koparılıp alınmışlar, bunların binlercesi savaşlarda kırılmış, İtalya emeklerinden mahrum kalmıştır. Geriye dönebilenlerin çoğu, dönüşlerinde, ya toprağının kendi haline terkedilmiş, binalarının yıkılmış, ve ailesinin dağılmış, ya da arkada bıraktığı bütün varlığının birikmiş borçların ödenmesi için satılmış ve topraklarının, İtalya'nın her yerinde mantar gibi türeyen, büyük malikânelere katılmış olduğunu görmüşlerdir. Çoğu zaman bu durumla karşılaşmak istemeyen ve daha önce de durumu zaten iyi olmayan unsurlar, geriye dönmek yerine, hiç değilse, beslenme ile birlikte, yağma olanakları sağlayan orduda kalmayı tercih etmişlerdir. Yine

bazıları, askerlikten ayrılsalar bile, topraklarına dönmeyip Roma'da kalmayı daha çekici bulmuşlardır.

Geleneksel aile ve çiftçilik hayatı hızla çökmeye ve bunun yerini daha az sağlıklı bir sosyal yapı almaya başlamıştı. Borç yüzünden topraklar terkedilmiş ya da alacaklının eline geçmiş, büyük çiftlikler meydana gelmiştir. Özellikle Güney İtalya'da Kartacalılara destek oldukları bahanesiyle, halkın elinden bütün toprakları alınmış, bunlar zenginlerin büyük, o zamana kadar Roma tarihinde örneği bilinmedik ölçüde büyük, malikâneler edinmelerine fırsat sağlamışlardır. Bu büyük çiftliklerde çok büyük sayıda köleler kullanılıyordu. Çünkü, köle emeği ucuzdu, ve bir yandan savaşlar yoluyla öte yandan birçok ülke ile kurulan yeni yeni ticarî ilişkiler sayesinde kolay ve bol bol temin edilebiliyordu. Bu ucuz köle emeği küçük bağımsız çiftçinin durumunu daha da kötüleştirirken, bu köle plantasyonlarındaki hayatın dayanılmazlığı devamlı bir rahatsızlık kaynağı teşkil ediyor ve sık sık şiddetli patlamalara sebep oluyordu.

Çok sayıda küçük toprak sahibi çiftçi, Roma'ya akın etmiş, oradaki yoksul, işsiz, ve huzursuz, her an patlamaya hazır kitleyi daha da çoğaltmıştı. Bunları tehlikeli hareketlere girişmekten alıkoymak ve aynı zamanda oylarını kazanabilmek için, devlet ve devlet memuriyetlerine aday kimseler tarafından bedava beslenme ve ayrıca eğlenceler sağlanıyordu. Bu sadece, bunların sayısını artıran, ve daha başkalarına bedavadan eğlenceli bir hayat sürmenin yolunu gösteren bir tutumdu; hiçbir soruna çözüm getiremiyor, ancak patlamaları yoğunlaştırıp öteye atıyordu. Eğlence diye, insanlar arenalarda vahşî hayvanlarla ya da birbirleriyle döğüştürülüyorlar, birbirlerine kırdırtılıyordu.

Halk bedava dağıtılmak üzere büyük miktarlarda ithal edilen tahılın (bu ülke içi üretime büyük bir darbe teşkil etmişti) yanısıra, zenginler için Akdeniz'in dört bir tarafından sayıları ve miktarları günbegün artan lüks mallar da

ithal ediliyordu. Lüks ve israf, Romalı zenginin hayatının başlıca karakteristiği haline gelmişti.

Bütün bunlar, Roma'nın sosyal ve ekonomik hayatı için çok hızlı ve büyük değişikliklerdi, ve sağlıklı bir değişim veya gelişim ile hiçbir ilişkileri yoktu.

Son Kartaca savaşından bir süre sonra, hızla kötüleşen durumu, bir ölçüde, düzeltmek amacıyla bazı iyi niyetli kimselerin girişimlerini görüyoruz. Bunlar, Tiberius ve Caius Gracchus kardeşlerin reform çabalarıdır. Kardeşlerden büyüğü, Tiberius, M.Ö. 133 yılında, ortaya atılır ve topraksızlaşmış kitleye toprak vermek ve bir zamanlar Roma'nın askerî gücünün belkemiğini teşkil etmiş olan küçük toprak sahibi çiftçiler sınıfını yeniden yaratmak üzere harekete geçer. Daha önce sözü geçen ve çoktandır rafa kaldırılmış olan toprak reformu kanunu (hatırlanacağı üzere, bir kimsenin elinde bulundurabileceği ya da yararlanabileceği kamu topraklarının miktarı bu kanunla sınırlandırılmıştı) hükümlerinin yeniden işler hale gelmesini ister. Onun programına göre, zenginler tarafından kanunsuz olarak el konulmuş bulunan toprak geri alınacak ve gerekli ıslahat devlet tarafından yapılarak topraksızlara dağıtılacaktı. Başlangıçta oldukça başarılı giden bu girişim, büyük toprak sahiplerinin şiddetli muhalefeti karşısında amacına ulaşamak. Tiberius öldürülür. Fakat yine de girişim hiçbir sonuç vermemiş olmaz. Kanun bir süre yeniden geçerlik kazanır, küçük toprak sahipleri sayıca bir hayli çoğalır. Bu hareket, aynı zamanda, Roma tarihinde, bir iç kargaşalıkta ilk kez kan dökülen bir hareket olur.

On yıl sonra (M.Ö. 123 yılında) mücadele, kardeşlerden küçüğü, Caius, tarafından yeniden başlatılır. Bu kez, onun programı kardeşininkinden daha da geniştir. İki amacı olan bir programdır bu: toprakların eksiksiz ve kesin yeniden dağıtımı ve senatonun gücünün kırılması. Birinci amacı gerçekleştirmek için, ikincisinin daha önce sağlanması gerekiyordu. Bu amaçla, senatoya karşı girişeceği mücadelede kendisine destek olabilecek çeşitli partilerin yardımını

sağlamak için birtakım yollara başvurdu. Çıkarılmasına önayak olduğu bir kanunla halkın kendisine bağlanmasını başardı. Bu kanun, halka devletin ucuz fiyatla tahıl satmasını öngörüyordu. İkinci olarak, büyük bir güç haline gelmiş olan ticaret aristokrasisini, Romalı maliyecileri ve kapitalistleri kazanmaya çalıştı. Çünkü, bunlar kardeşine karşı kıyasıya bir savaş açan senatonun yanında yer almışlardı. Bu türedi zenginler, Roma'nın son başarıları sayesinde işlerini genişletmişler, büyük servetler edinmişlerdi; fakat, «soylu» bir aileden gelmedikleri için, senato üyesi olamıyor, büyük memuriyetlere gelemiyorlardı. Bu, Roma burjuvazisi denilebilecek, sınıfa o zamana kadar senatoya ait olan bir yetkiyi vermek suretiyle, Caius, onları senatoyu denetimlerinde tutan toprak soylularından ayırmaya çalıştı, ve bunda başarılı oldu. Sözü geçen yetki, eyaletlerdeki Romalı vali ve yöneticilerin yaptıkları kötülükler hakkında şikâyetlere bakan mahkemelerin denetimi yetkisi idi. Şehirli zenginler bununla belirli bir anayasal statü elde ediyor ve gelecek bir yüzyıl boyunca şiddetli tartışmalara konu olan bir siyasal önem kazanıyorlardı.

Caius, ayrıca, kendisini ve başlattığı hareketi felâketle sonuçlandıracak bir işe daha girişmişti. Aslında bu, belki, zamansız olmakla beraber, İtalya'nın birliğini sağlama yolunda atılmış çok önemli bir adımdı. Roma'nın giriştiği savaşlarda bütün İtalya halkı kahramanca savaşmıştı. Oysa, bunlardan Lâtin yurttaşları diye bilinen bir bölüğü oy hakkından yoksundu. Çıkarılan bir kanunla onlara da bu hak tanındı. Ama ne var ki, Roma yurttaşları (oy hakkının o zamana kadar münhasır sahipleri), buna şiddetle karşı çıktılar. Caius'un muhalifleri durumdan derhal yararlandılar. Meydana gelen ayaklanmalar sonucu, Caius da, kardeşi gibi, yüzlerce taraftarı ile birlikte öldürüldü.

Gracchi'lerin kanunları, toprak sorununu çözmekte büyük bir yarar sağlamamış olmakla beraber, çok önemli dolaylı bir sonuç doğurdu: bir yandan halk ile senato, öte yandan senatoyu denetimleri altında tutan aristokratlarla şe-

hirli zengin sınıf arasında bir ayrılık yarattı. Ve ayrıca, devrim tarihi bakımından daha az önemli olmayan bir ders teşkil etti: sağlam ve güvenilir halk desteği olmadan, devrim hayaldir.

İki kardeşin giriştikleri reform hareketi, gelecek yüzyılın iç savaşlarının ve devrim hareketlerinin başlangıcını teşkil etti.

İkinci yüzyılın son yıllarında (M.Ö. 106) orduya yeni bir örgütlenme biçimi veren bir reform hareketi, Roma'nın iç siyasal hayatı bakımından çok önemli bir değişikliğin ilk adımı oldu. O zamana kadar, Roma ordusu, kökeni itibariyle, ülkenin savunulması (bu, zamanla başka ülkelere saldırı mahiyetini almıştır) için hizmete çağırılan, ve her biri kendi silâhını kendi getiren, vatandaşlardan oluşurdu. Bu, pratikte, sadece toprak sahiplerinin hizmete koşulması demekti. Şimdi, savaşlar çok uzak eyalet ve ülkelerde yapılıyor, ve bu yüzden çok uzun bir süre yerinden ve varlığından ayrı kalmayı gerektiriyordu. Bunlar, ve diğer nedenler, toprağını ve işini bırakıp orduyla uzak diyarlara gitme arzusunu birçok kimsede çok zayıflatmıştı. Asker temini güçleşmişti. Marius adlı, giriştiği seferlerde başarılar kazanmış, bir general bu duruma çare buldu. Askerlik hizmetine çağırılacaklar hakkındaki toprak sahibi olma kaydını kaldırdı; arzusuyle orduya katılmaya hazır olanları, sınıfına bakmaksızın, hizmete alma usulünü getirdi. Askerlik, amatör askerlerin işi olmaktan çıkıp profesyonel askerlerin mesleği haline geldi; zorla yapılan (ücret anlamında) karşılıksız bir hizmet olmaktan çıktı, gönüllü fakat ücret karşılığı yapılan bir iş oldu.

Bu reformun Roma için, yukarıda işaret ettiğimiz, önemi şuradaydı: Bundan böyle, orduya katılan askerler kendilerini, devletten çok, kumandanları olan konsülün askerleri olarak görmeye başladılar. Ve kumandanlar da bundan yararlanmaktan geri durmadılar. Kumandaları altındaki birliklere dayanarak iktidarda kalmanın veya iktidara gelmenin yolunu önlerinde açılmış buldular. Örneğin, bu reformun

bulucusu ve gerçekleştiricisi olan Marius, konsüllük dönemi beşinci kez bittiği zaman, altıncı kez konsül seçilmesini böyle sağlamıştı. Böylece, kudretli kişilere tek başına iktidar olmak olanağı ile birlikte Roma için yeni bir siyasal rejim ve bunun beraberinde getireceği iktidar kavgaları dönemi başlıyordu.

Yeni biçimde örgütlenen ordunun büyük başarılarından biri, M.Ö. 71 yılında, kendisi de bir köle olan Spartacus'ün önderliğinde ayaklanan binlerce köle ve gladiyatörün, iki yıllık direnmeden sonra, Spartacus de aralarında olmak üzere, esir alınan altı bin kölenin çarmıha gerilmesi ile sonuçlanan isyanını bastırmak oldu. «Halk artık kendisine tahakküm eden kuvvetlere karşı bir daha baş kaldıramadı. Fakat iktidarda bulunan nüfuz sahibi zenginler halkı ezmekle, Roma dünyasında kendilerini de tahakkümü altına alacak olan yeni bir kuvvetin, yâni ordu kuvvetinin zuhurunu hazırlamış oluyorlardı.» (Wells, a.g.s., s. 118-9).

Ama ne var ki, kendilerini yoksullara ve kölelere karşı koruyan bir ordunun «tahakküm»üne tahammül etmek, zenginler için o kadar zor bir şey olmasa gerekti. Bu ordunun onların zenginliklerine dokunduğu veya bir tehlike haline geldiği görülmeyecekti.

Roma, her şeye rağmen, bir imparatorluk olarak, M.Ö. birinci yüzyıl boyunca sınırlarını genişletmeye devam etti; yüzyılın sonlarında tarihinin azamî sınırlarına varmış, kudreti zirvesine ulaşmıştı.

Büyük Akdeniz dünyası Roma'nın egemenliği sayesinde, iki yüz yıl boyunca, sürekli barış ve güven içinde yaşamıştır. Üreticiler, dış savaşlar ve iç karışıklıklardan kurtulmuş olarak, işlerine bakabilmişler, tarım ve sanayi her yerde serpilip gelişmiştir. Yeni yeni topraklar açılıp işlenmiş, yeni madenler bulunup işletilmiş, yeni mallar imâl edilmiş, eskiden kendi içine kapalı olan ya da bilinmeyen yerler ticaret ağı içine alınmışlardır. Bu, bir büyük iktisadî gelişme dönemi idi; çeşitli ülkelerin çeşitli tarım ve sanayi ürünlerinin Roma dünyasının dörtbir yanına kolayca taşına-

bildiği, ticaretin hiçbir engelle karşılaşmadan yürütülebildiği bir dönemdi.

Bütün bu ülkelerden Roma'ya, vergi ve haraç şeklinde, muazzam zenginlikler akmıştı. Toplanan gelirlerin önemli bir kısmı imparatorluğun her yerinde, örneğin, kalıcı yollar ve köprüler ve su kemerleri yapılması gibi mahallî koşulları düzeltici işler için harcanmış olmakla beraber, yine de Roma'nın elinde istediği gibi harcayacağı muazzam kaynaklar kalmıştır. Böylece, İtalya, hem artan genel refahtan faydalanmış, hem eyaletlerin haraçlarıyla zenginleşmiş, hem bunların harcanmasından yararlanmış ve hem de dünya ticaretinin dağıtım merkezi olarak ayrıca büyük bir kazanç olanağını elinde bulundurmuştur. Bunlara bir de, imparatorluğun dörtbin yanından vergi alınırken, kendisinin bundan muaf olması eklenmiştir.

Soru 11 **Bu koşullardaki değişmeler ne gibi sonuçlar doğurmuştu?**

Bütün bunlara rağmen, İtalya ve Roma için madalyonun bir de öteki yüzü olduğu unutulmamalıdır.

Servet son derece eşitsiz bir şekilde dağılmış bulunuyordu. Nüfus, bir yanda az sayıda milyonerler öte yanda tam yoksul proletarya olmak üzere, kesin ve keskin bir şekilde iki sınıfa bölünmüştü. Roma'nın güzel manzaralı tepelerinde varlıklılar, muhteşem villâ ve konaklarında aklın hayal edemeyeceği her türlü lüks içinde hayatın tadını çıkarırlarken, aşağıda kalabalık vadilerin daracık sokaklarında, yoksul halk, insanlardan ve doğadan gelebilecek (yangın, salgın hastalık, su baskını vb. gibi) her türlü felâkete karşı tam bir çaresizlik içinde, sefil hayatını sürdürme zorunda idi. Bütün ülkede, her yerde, senatörlerin ve diğer varlıkların muhteşem villâları ile köylünün zavallı kulübesinin yan yana yer alışı, taşrada da durumun çok farklı olmadığının somut kanıtı idi.

Bütün büyük şehirlerde işsiz-güçsüz binlerce insan caddeleri dolduruyordu. Roma'da hergün muntazam olarak 200.000 kişiye bedava yiyecek dağıtılıyordu. Bunların belki hepsi başı-boş aylak değildi; içlerinde geçici olarak işsiz kalmış olanlarla, son derece az olan kazançları kendilerini yaşatmaya yetmeyen işçiler de vardı. Fakat herhalde bu durum, sağlıklı bir toplumun müesseseleşmiş olarak devamına göz yumacağı bir şey değildi. 200.000 kişi alan yarış alanları, 35.000 kişinin gladiyatör karşılaşmalarını seyredebildiği stadyumlar vardı. Bu türlü gösterileri seyretmek için hiçbir işin yapılmadığı gün sayısı, Augustus'un yönetimi sırasında (ölümü: M.S. 14), yılda 66 iken, giderek artmış, imparator Marcus Aurelius (ölümü: M.S. 180) zamanında 135'i bulmuştu.

Bu son imparatorun ölümü ile birlikte, imparatorluğun iki yüz yıllık refah itibariyle en yüksek, barışın sürekli ve yönetimin en kusursuz olduğu dönemi kapanır. Bunu yüz yıllık kargaşalık ve huzursuzlukla dolu bir dönem izler. Bunun ardından nispî bir huzur ve sükûn dönemi gelir, fakat imparatorluk önce ikiye bölünmek (M.S. 364) sonra da Batı'da kalan kısmının tarih sahnesinden silinmesi kaderinden kurtulamaz (M.S. 476).

Roma, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bütün ihtişam ve azametine rağmen, ve bunu daha da artıran her yeni gelişme ile birlikte, zaten başından beri mevcut çürüme tohumlarının iyice filizleneceği bir ortam olarak oluşurken, mevcutlara yeni bozulma tohumları da ekleniyordu.

Roma'nın, Roma ve İtalya olarak, maddî refahının ve ihtişamının ekonomik temeli sağlam ve istikrarlı değildi.

İtalya'da nüfus uzun zamandan beri azalmakta idi; halkın ekonomik üretkenliği düşüktü. Bu eğilimi durdurma teşebbüsleri etkili olamamıştı. Uzun süre devam etmiş olan iç savaşlar bu eğilimi daha da hızlandırmıştı. Şehirlerin, özellikle, Roma'nın bedava yiyecek ve eğlence sağlaması, taşranın iş görebilecek güçlü-kuvvetli ahalisinin bir kısmını

kaybetmesine yol açmıştı. Çeşitli hüner sahibi ve her derecede maharetli olan bol kölenin emeği öylesine ucuzdu ki, özgür zanaatkâr için yaşamak biraz daha imkânsızlaşmış bulunuyordu; küçük çiftçilerin durumu da farklı değildi. Bunlar, şehirlerdeki kalabalıkları beslemek için muazzam miktarlardaki ucuz yabancı tahıl ithalâtı olmasaydı bile, köle çalıştıran çok büyük çiftlik sahipleri ile rekabet edebilecek halde değildiler.

Roma, tarım gibi sanayii de ihmal etmişti.

Roma, daha önce belirttiğimiz gibi, önemli gelir kaynaklarına sahipti. Ancak, bunlardan sağlanan gelirin büyük kısmı, imparatorlar, soylular ve zenginler tarafından, gösteriş yolunda çarçur ediliyor, ülkenin ekonomik gelişmesine katkıda bulunacak şekilde kullanılmıyordu. Saraylar, konaklar, hamamlar, gösterişli gösteri alanları, lüzumsuz ama anıtsal kamu binaları vb. şeyler, ve alabildiğine yaşanan lüks hayat, bu kaynakların silinip süpürülmesine yol açıyordu. Çok geniş sınırları korumak için her an ayakta tutulması gereken ordu da diğer kaynak yutucu bir devdi. Ordu sınırları korumak için olduğu kadar, vergi yükü altında gittikçe ezilen eyalet halkının başkaldırmasını önlemek için de gerekliydi. İmparatorluk zayıfladıkça, bunların hem ağır vergi yükünden ve hem de bağımlılıktan kurtulmak için hareketlere girişecekleri ise açık bir şeydi.

Ayrıca, Roma kuzey sınırlarından her zaman saldırılara uğramıştı. M.Ö. 390 ve 102 yıllarında, ilkinde bizzat Roma düşmek üzere, toprakları işgal edilmişti. Bu tehlike ve tehditten hiçbir zaman kurtulmuş değildi. Kıtlık veya arkalarındaki kavimlerin kendilerini itmeleri nedeniyle birtakım grupların kuzeyden düşmanca işgalleri ve barış yolundan sızmalarıyla sık sık karşılaşmıştı. Bu gibi olaylar, Marcus Aurelius'tan sonraki kargasa döneminde hem sıklaşmış hem de yoğunluk kazanmıştı. Bunlara karşı bir süre için tekrar güven tesis edilebilmişse de, sonunda, iç çürümeyle

birlikte, imparatorluğun hayatının sona ermesinde bunlar mezar kazıcısı olmuşlardır.

Şimdi, örneğin, stoacılığın sorumluluk duygusu olan kimi Romalıların gözünde neden itibar bulduğu daha kolay anlaşılabilir.

II.

DİNSEL İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

Soru 12 Yahudiliğin sosyal ve ekonomik doktrinleri ana çizgileriyle nelerdir?

Yahudi halkının takriben dört bin yılı bulan bir tarihleri vardır. Onların bu tarihin yarısına yakın bir kısmı boyunca yaşadıkları (bugün Yakın-Doğu denilen) yerlerde onlara benzer yarı göçebe kavimler yaşamış ve başlarında onlarınki gibi reisleri olmuştur. Ancak, bunların hiçbirinden insanlık tarihine Yahudilerden gelen gibi bir miras kalmamıştır. «Bu kavmin yeryüzündeki önemi, yazılı bir edebiyat, bir dünya tarihi, bir kanun külliyatı, dinî şiirler, kitab-ı hikmetler, şiirler, masallar ve siyasî fikirler meydana getirmiş olmasındandır; bütün bunlar, Hıristiyanların Eski Vasiyet (Ahd-i Atik) adıyla bildikleri İbranîlerin Kitabını teşkil ederler. Bu edebiyat dünya tarihine İsa'dan önce dördüncü veya beşinci yüzyıllarda girer.» (Wells, a.g.e., s. 71).

O zamanlar, komşu kavimler gibi, Yahudi kavmi de kabilelerden meydana geliyordu. Onların diğerlerinden farkı, kendilerini birlik halinde tutmalarını sağlayan bir ortak geçmişin hatırasına sahip ve bağlı olmalarıydı. Bu «kabileler oluşmasında hepsinin ataları, muhtemelen, doğrudan doğruya rol oynamamış olmakla beraber, üç şeyin ortak hatırasına sahiptiler. Biri, İbrahim'in çağrısı idi; biri, Mısır'daki kölelikten kurtulma idi; biri, onun iradesine boyun eğmek şartıyla, Allah'ları Yahova'nın himayesi altında yaşamalarını sağlayan akdi ilişki idi.» (J. Parkes, **A History of the Jewish People**, Penguin books, 1964, s. 10).

Yahudi birliklerinin önemlice bir siyasî birlik meydana getirmeleri, kendilerinin olan bir toprağa, orduya ve yönetime sahip olmaları M.Ö. 1000 yıllarında gerçekleşir gibi oldu. Bunda ilk kralları Saul ile ondan sonraki kralları Davut büyük rol oynadı. Davud'un krallığının ömrü uzun olmadı; oğlu Süleyman'ın ölümü üzerine, ikiye ayrıldı. Biri güneyde merkezi Yerusalem olan Yuda Krallığı (daha sonraki Yahudiler buradan gelir) diğeri kuzeyde merkezi Samariye olan İsrail Krallıkları meydana geldi. Bunlar birbirlerine karşı çoğu zaman açıkça düşman olarak yaşadılar.

Bu krallıkların varlıkları, Mezopotamya'daki imparatorlukların genişleme emellerinin icra safhasına konmasına bağlı olarak, devam etti. M.Ö. 721 yılında, Asur, İsrail Krallığına son verdi. Yuda Krallığı da, yüzyıldan biraz uzun bir süre sonra, 597-587 yılları arasında, Asur'un yerine geçmiş olan Babil tarafından aynı akıbete uğratıldı. Her iki halde de hâkim sınıflar, zamanın uygulaması uyarınca, fatihler tarafından yurtlarından çıkarılıp sürgüne gönderildiler. Sürgün yeri Babil idi (tarihte Babil sürgünü diye bilinen olay).

Davud ile sürgünler arasında yer alan kısa dönem, siyasal tarih açısından bir önem taşımaz. Bu dönem, devamı boyunca oluşan iki gelişmeden dolayı önem taşır: «bizim kendilerini 'peygamberler' olarak bildiğimiz açık sözlü dinsel ve siyasal reformcuların birbiri peşisıra ortaya çıkmaları; ve Yahova'ya ibadet etmenin uygun bir tamamlayıcısı olmuş olan ve krallıkların uğradığı çürüme ve çökmenin hiçbir zaman tamamen yokedemediği ahlâk ve moral ilkeleri külliyatının mükemmelleşip zenginleşmesi.» (Parkes, a.g.e., s. 11).

Peygamberlerden naklen bugüne kadar gelen bilgilere göre «Zenginler fakirlerin iliğini sömürüyor, debdebe içinde yaşayanlar fakir çocuklarının ekmeğini yiyorlardi; varlıklı kimseler yabancılarla dost oluyor, onların debdebelerini ve günahlarını taklid ediyorlardı. İbrahim'in Tanrısı Yahova bu hallerden nefret ediyordu ve bu memleketi cezaya çarpması mukadderdi.» (Wells, a.g.e., s. 78).

Bununla beraber, «Yuda ve İsrail Krallıkları, kuşkusuz, komşularından daha kötü değillerdi. Onları ilginç yapan üstün erdemleri değil, fakat halkları arasında bu şeylerin kötü olduğunu bilen, bunların kökünün kazınabileceğini ve kazınması gerektiğini ilân etme cesaretine sahip adamların çıkmış olmasıydı.» (Parkes, a.g.e., s. 12).

M.Ö. 538 yılında, Pers Kralı Babil fatihi Kyrus, kendi inançlarına göre, İbrahim'in tanrısı Yahova tarafından Kudüs'ü ihya etsinler ve onu kendi adaletinin yeryüzündeki merkezi haline getirsinler diye kavimler arasından kendine millet olarak seçtiği 'yahudiler'e yurtlarına dönme izni verdi. Böylece, «Kyrus tarafından vatanına iade edilen küçük Yahudi milleti, eski geleneklerine bağlı kaldı. Yahudilerin böylece geleneklerini muhafaza edebilmeleri de Babil esaretinden beri (ve önceleri) bir Kitab'a yani kendi fikir hazinelerini saklayan Kitab-ı Mukaddes'e sahip olmaları sayesinde mümkün olmuştur. Kitab-ı Mukaddes'i yaratanlar olmaktan ziyade, Yahudileri yaratan Kitab-ı Mukaddes olmuştur. Bu Kitap'ta, komşu milletlerin kavramlarından farklı kavramlar, yirmi asır boyunca Yahudi milletini vatansızlık ve zulüm gibi felâketler karşısında destekleyip uyanık tutan fikirler vardı.» (Wells, a.g.e., s. 76).

Hayatları, esas itibariyle, hayvancılık ve tarıma dayanan, kısmen de ticâret ve zamanın zanaatleriyle uğraşmış olan Yahudilerin eski sosyal ve ekonomik tarihleri ayrıca bir önem taşımaz.

Yahudiliğin ana kaynağı olan, ve bir bakıma da bir sosyal ve iktisadî eylem ve düşünce tarihi niteliğini taşıyan, kutsal kitabına dayanarak konumuza giren doktrin ve düşüncelerini görmeye çalışalım.

Kitab-ı Mukaddes'in Yahudilere ait kısmı olan Tevrat'ta (Ahd-i Atik), toprakta özel mülkiyetin olmayacağına işaret eden ifadeler vardır. İki yerde şöyle denmektedir:

«Rabbindir yeryüzü ve onun doluluğu.» (Mezmur, XXIV. 1).

«Ve yer daimî surette satılmayacaktır; çünkü yer benimdir.» (Levililer, XXV, 23).

Topraktan, satma dışında, genel olarak yararlanma da bazı koşullara bağlanmıştır. Toprak, her yedi yılda bir boş bırakılacak, ekilmeyecekti. Bunun o günün tarım hakkındaki bilgilerine göre, nadas ihtiyacına uygun bir tedbir olduğu düşünülebilir. Bu, ayrıca, belki, Allah'ın yedinci günü diğer günlerden farklı kılmasıyle de ilgili olabilir. «Ve Allah yaptığı işi yedinci gününde bitirdi; ve yaptığı bütün işten yedinci günde istirahat etti. Ve Allah yedinci günü mübarek kıldı, ve onu takdis etti.» (Tekvin, II, 2-3).

Tevrat'ta toprağın kullanımıyla ilgili olarak şöyle deniyor: «Tarlanı altı yıl ekeceksin, ve bağını altı yıl budayacaksın, ve mahsulünü devşireceksin; fakat yedinci yılda... tarlanı ekmeyeceksin, ve bağını budamayacaksın. Hasadının ardından süreni biçmeyeceksin, ve budanmamış asmanın üzümlerini devşirmeyeceksin; memleket için tam rahat yılı olacak.» (Levililer, XXV, 3-5).

Asıl önemlisi şuydu: «Ve ellinci yılı takdir edeceksiniz ve memlekette, orada oturanların hepsine azatlık ilân edeceksiniz; sizin için yubil (günümüzde jübile denilen şey; elli yılda bir gelen azatlık ve meserret yılı) olacak; sizden her biri kendi mülküne dönecek, ve sizden her biri kendi aşiretine dönecek... Komşundan yubilden sonraki yılların sayısına göre satın alacaksın; ve o da sana mahsul yıllarının sayısına göre satacak. Yılların sayısına göre onun bedelini yükselteceksin, ve yılların azlığına göre bedelinden eksilteceksin; çünkü sana mahsüllerin sayısını satıyor.» (Levililer, XXV, 10, 15-16).

Görüldüğü gibi, burada iki önemli hüküm yer alıyor: Biri yubil yılı geldiğinde, alanın toprağı satana geri vermesi; diğeri, satış bedelinin (buna kira bedeli demek daha doğru olur, çünkü toprağın belli bir süre için kullanım hakkı satın alınmış oluyor) saptanmasında yubil yılına ne kadar uzak ya da yakın bulunulduğunun hesaba katılması.

Buna uyulduğuna dair hemen hemen hiçbir kanıt ol-

madığına bakılırsa, bunun kâğıt üzerinde kalmış bir temenniden ibaret kaldığına hükmetmek gerekir.

Yahudilikte insan üzerindeki mülkiyete gelince, köle Yahudi kavminden olmamak şartıyla, köle edinilmesi caizdir. Şöyle ki:

«Ve eğer kardeşin senin yanında fakir düşer, ve kendisini sana satarsa, onu köle gibi çalıştırmayacaksın. Senin yanında ücretli adam gibi ve misafir gibi olacaktır; yubil yılına kadar senin yanında çalışacaktır; o zaman kendisi ve kendisiyle beraber çocukları, senin yanından çıkacak ve aşiretine dönecek, ve babalarının mülküne dönecektir. Çünkü onlar Mısır diyarından çıkardığım kullarımdır; köle olarak satılmayacaklardır... Ve senin malın olacak köleye ve cariyeye gelince, etrafınızda olan milletlerden, onlardan köle ve cariye alacaksınız... Ve onları kendinizden sonra miras mülk olarak çocuklarınıza bırakacaksınız, daimi kölelerinizi onlardan alacaksınız,...» (Levililer, XXV, 39-42, 44, 46).

Son cümleden anlaşıldığı gibi, insan üzerinde dahi özel mülkiyeti tanıyan bu anlayış, doğal olarak, mirası da tanıyordu. Miras sorûnu, Tevrat'ın bir başka yerinde (Sayılar, XXVII, 5-11) daha ayrıntılı olarak hükme bağlanmış bulunur.

Faizcilik, diğer dinlerde olduğu gibi, Yahudilik'te de günah ve haram olup yasaklanmıştır. Ancak, bu yasak kölelik için olduğu gibi, yalnız Yahudi'nin Yahudi'den faiz almasında geçerlidir. Yahudi'nin Yahudi olmayandan faiz alması, tıpkı köle tutması gibi, caizdir. Bu konuda çeşitli yerlerde şu hükümleri görüyoruz:

«Eğer kavmine, yanında olan bir fakire, ödünç para verirsen, ona murabahacı olmayacaksın; onun üzerine faiz koymayacaksınız.» (Çıkış, XXII, 25). «Ve eğer kardeşin fakir düşer ve senin yanında zayıf olursa, ona yardım edeceksin; senin yanında garip ve misafir gibi yaşayacak. Ondan faiz ve kâr alma... Ona gümüşünü faizle vermeyeceksin, ve zahireni ona kârla vermeyeceksin.» (Levililer, XXV, 35-37).

Ama buna karşılık, yabancıdan, Yahudi kavminden olmayandan, faiz alınabilirdi: «Para faizi olsun, zahire faizi olsun, yahut ödünç verilen her şeyin faizi olsun, faizle kardeşine ödünç vermeyeceksin. Yabancıya faizle ödünç verebilirsin.» (Tesniye, XXIII, 19-20).

Özel mülkiyete böylesine saygılı olan Yahudilik, onu kıskançlıkla korumaya çalışır. Musa'nın emirleri arasında bunun özel bir yeri vardır: «Çalmayacaksın... Komşunun evine tama etmeyeceksin; komşunun karısına, yahut kölesine, yahut cariyesine, yahut öküzüne, yahut eşeğine, yahut komşunun hiçbir şeyine tama etmeyeceksin.» (Çıkış. XX, 15, y6).

Bununla beraber, herkese hakkını vermek, düşkün ve yoksulları zorlamamak, güç durumlarda kalmalarına sebep olmamak vb. şeyler, uyulması istenilen önemli ilkelerdir. Örneğin, «Harman döven öküzün ağzını bağlamayacaksın.» «Değirmeni yahut üst taşını kimse rehin almayacaktır; çünkü adamın hayatını rehin alıyor.» «Kardeşlerinden olsun, yahut memleketinde şehirlerinin içinde olan kendi gariplerinden olsun, düşkün ve fakir ücretliyi sıkıştırmayacaksın; onun ücretini gününde güneş batmadan vereceksin (çünkü düşkündür, ve yüreği onu özler); ...» (Tesniye, XXV, 5; XXIV, 6; 14-15).

Bunlara ve bunlara benzer diğer buyruklara uyulmadığı için korkunç bir geleceğin beklediğini haber vermekten de geri kalınmaz: «Bunu dinleyin, sizler ki, yoksulu yutmak istiyorsunuz, ve memleketin fakirlerini helâk ediyorsunuz ve diyorsunuz: ne vakit ay başı geçecek ki zahire satalım? ve ne vakit Sebt günü geçecek ki, satılığa buğday çıkaralım, efayı (uzunluk ölçüsü) küçültelim, ve şekili (ağırlık ölçüsü) büyütelim, ve hileli teraziler kullanalım da fakirleri gümüşe, ve yoksulları bir çift çarığa satın alalım, ve buğdayın süprüntüsünü satalım? Rab... and etti: Onların bütün işlerini ebediyen unutmayacağım. Bundan ötürü yer titremeyecek mi ve onda oturan her adam yas tutmayacak mı?. Güneşi batıracağım, ve güpegündüz diyarı karartacağım..

ve her başın saçını yoldurtacağım; ve onu biricik oğul yası gibi, ve sonunu acı gün gibi kılacağım.» (Amos, VIII, 4-10)

Tevrat'ta, uğradığı sayısız felâketlerle kırılan, Yahudi kavminin artmasını sağlayacak tedbirlerin de unutulmadığı görülüyor: «Bir adam yeni bir kadın aldığı zaman cenge çıkmayacak, ve onun üzerine hiçbir iş yükletilmeyecek; bir yıl evinde serbest olacak, ve aldığı kadını sevindirecektir.» (Tesniye, XXIV, 5).

Yahudilik üzerine uzman bir Yahudi yazar tarafından kaleme alınmış bir eserde, sosyal hayatın ve insanlararası ilişkilerin düzenlenmesine dair Yahudiliğin getirdiği ahlâk ve hukuk ilkeleriyle, örneğin, daha önce Hamurabi ve Hitit dönemlerinde görülenlerin karşılaştırılmasıyle, amacın bu sonunculara da mülkiyeti korumak iken, Yahudilikte şahsiyeti korumak olduğu söyleniyor. (İsidore Epstein, **Judaism**, Penquin books, 1964, s. 27).

Böyle olduğu kabul edilse bile, Yahudilik bunu, aşırı derecede kıskanç bir tekelcilikle, yalnız bir tek kavim için, İsrailoğulları için, sağlamaya çalışıyor. Yahudilik, bu açıdan bakıldığında, evrensel olarak insancıl bir din, bir sosyal sistem olarak görünmüyor. Ve buna dayanılarak denilebilir ki, getirdiği ileri düşüncelerin pek çoğu, Yahudi kavmini sosyal bütünlüğe kavuşturmak, ona ulusal bir bilinç aşılıyarak siyasal bir birlik kazandırmak amacından öteye bir ülküsü olmayan bir tedbirler manzumesi olarak görünüyor.

Soru 13 Hıristiyanlığın sosyal felsefesi nedir?

Daha doğuşunda bütün insanlığı kapsayan bir din olma ülküsüyle ortaya çıkan ve böylece gelişen Hıristiyanlıkla Yahudilik arasındaki derin farkı aşağıdaki satırlar çok açık bir şekilde dile getirmektedir:

«Yahudiler bütün kâinatın biricik Tanrısı olan Allah'ın bir Adalet Tanrısı olduğuna inanıyorlardı; fakat onu aynı zamanda kendisiyle pazarlık da edilebilen bir Tanrı addedi-

yorlardı. Nitekim, bu Tanrı Yahudilerin Babası olan İbrahim Peygamber ile pazarlık ederek -bu, şüphesiz, onlar için iyi bir alış-veriştı - Yahudileri yeryüzünde hâkim bir ırk haline getireceğine dair söz vermişti. Yahudiler geleceğe ait bütün ümitlerinin İsa'nın vazlarıyla yok olacağından korkarak kızdılar. İsa'ya göre Tanrı bir pazarlıkçı değildi, gelecekteki Tanrı saltanatında imtiyazlı ırk diye bir şey ve iltimaslı insanlar yoktu. Tanrı, bütün kâinatı, eşit olarak aydınlatıp ısıtan güneş gibi, hiçbir imtiyaz tanımadan bütün canlılara babalık eden, canlı bir varlıktı. Ve bütün insanlar kardeştiler, günahkârları da dahil olmak üzere bu ilâhî babanın evlâtlarıydı.» (Wells, a.g.e., s. 138)

Yahudiliğin, bilinçli bir bencillikle, yalnız kendisi için bir dünya olan ya da kendisini dünyanın üstünde gören Yahudi kavmini korumaya ve uzak tutmaya çalıştığı fenalıkları onların dışındaki insanlığa reva görmekte bir sakınca ve ahlâka aykırılık bulmayan tutumuna karşılık, yeni dinin öncüsü İsa bütün insanlığa şöyle sesleniyordu:

«Düşmanlarınızı sevin, sizden nefret edenlere iyilik edin, size lânet edenlere hayır dua edin, ve size hakaret edenler için dua edin. Bir yanağına vurana öbürünü de uzat ve senin abanı alandan gömleğini de esirgeme. Senden her isteyene ver, ve senin eşyanı alandan geri isteme. İnsanların size ne yapmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle yapın.» (Luka, VI, 27-31).

Bu sese kulak verilip verilmediğini, ya da böyle buyruk veya telkinlere uyulunulabilip uyunulamayacağını tartışmak, konumuzun tamamen dışında kalan bir iştir. Biz burada, sadece, yeni dinin en belirleyici niteliğine, çırçıplak intikamcı ilkel, «göze göz, dişe diş» zihniyetini kökünden yokedip «sevgi»ye dayalı bir yaşayış düzeni özlem ve ülküsüne işaret etmek istiyoruz. Böyle bir «düş»ün gerçek olması için çok şeyler gerekliydi, ama hepsinin başında sevgi geliyordu. İnsanoğlu, herhalde, kendisini severdi, ama başkalarını da en az kendisi kadar sevmeliydi. Kendisi için istediğini başkaları için de istemezse, o kendisi için istediği

de olmazdı. Yoksul olmadan zengin, köle olmadan efendi, ezilen olmadan hükmeden, elbette, olamazdı; ama, bunların olduğu yerde de huzur ve mutluluktan söz edilemezdi. İsa, yeryüzünde işte bu ülküyü gerçekleştirmeye geldiğini ilân ediyordu. O, bir gün havrada, İşaya peygamberin kitabında yazılı olan aşağıdaki parçayı,

«... Çünkü fakirlere müjdeyi vazetmek için o (Tanrı) beni meshetti; beni esirlere azatlık ve körlere gözlerinin açılmasını ilân etmeğe, ezilenleri bir kurtuluşa kavuşturmağa, ...gönderdi.» okudu, ve arkasından ekledi:

«Bugün işittiğiniz bu yazı yerine geldi.» (Luka, IV, 18-9;21).

O, bir yıkıcı idi. Kötüyü, eskiden olageleni, yerine iyiyi kurmak için yıkacak olan idi. Kendisi böyle diyor, görevinin bu olduğunu söylüyordu. Amacı, varolanı, orasından burasından onarıp yürütmek değil, yıkıp yeni bir dünya kurmaktı.

Şimdi, bu nasıl olacaktı? Bunun için, o, neleri öngörüyordu? Bu sorular bizi, onun, asıl konumuz olan, sosyal ve ekonomik doktrinlerinin ne olduğunu araştırmaya yöneltir. Bunu bundan sonraki soruda yapmaya çalışalım.

Soru 14 Hıristiyanlığın en önemli sosyal ve ekonomik doktrinleri nelerdir?

Kitab-ı Mukaddes'in Hıristiyanlığa ait kısmını teşkil eden Âhd-i Cedit (İncil)'in ilk dört kitabının (dört İncil'in) ilk üçünde, küçük anlatım farklarıyla, İsa'nın servet, zenginlik ve dolayısıyle mülkiyet hakkındaki düşüncesini yansıtan aşağıdaki pasajın yer aldığı görülür:

«Yola çıkarken biri yanına koştu, ve önünde diz çöküp kendisinden sordu: İyi Muallim, ebedî hayatı miras almak için ne yapayım? İsa ona dedi. Niçin bana iyi diyorsun? birden başka kimse iyi değildir, o da Allah'tır. Emirleri bilirsin;

Katletmiyesin; Zina etmiyesin; Çalmıyasın: Yalan şahadet etmiyesin; Gadretmiyesin; Babana ve anana hürmet et.' Ona dedi: Muallim, bütün bu şeyleri çocukluğumdan beri tuttum. İsa ona baktı ve onu sevdi, ve kendisine dedi: Bir şeyin eksik; git, nen varsa satıp fakirlere ver, gökte hazinen olacaktır; ve gel, benim ardımca yürü. Fakat bu söz üzerine adamın yüzü bozuldu, ve kederli gitti; çünkü çok malı vardı.

«İsa etrafına bakıp şekirtlerine dedi: Serveti olanlar Allah'ın melekûlatına ne kadar güçlükle gireceklerdir! Şakirtler onun sözlerine şaştılar. Fakat İsa yine cevap verip onlara dedi: Çocuklar, Allah'ın melekûlatına girmek ne güçtür! Devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin adamın Allah'ın melekûlatına girmesinden daha kolaydır.» (Markos, X, 17-25).

«Deve ve iğne deliği» benzetmesi mutlak imkânsızlığı anlatmak için yararlanılan bir benzetme olduğuna göre, yukardaki sözlerinden İsa'nın (ilk Hıristiyanlığın) servet ve zenginlik hakkındaki düşüncesinin ne olduğunu anlamak zor olmasa gerek. İncil'in 5. kitabı olan Resullerin İşleri kitabında bu düşüncenin iman edenler arasında «mal ortaklığı» olması gerektiği şeklinde yorumlandığı, ve böyle bir uygulamaya yol açtığı, kuşkuya veya tereddüde yer bırakmayacak bir açıklıkla, ifade edilmektedir:

«Bütün iman edenler bir arada olup her şeyleri müşterekti; mallarını ve mülklerini satıp onları hepsine herkesin ihtiyacına göre dağıtıyorlardı... İman edenlerin cemaati tek yürek ve tek can idi; ve hiç biri kendisinin olan şeyler için: Benimdir, demiyordu; fakat her şey onlar için müşterekti... Çünkü aralarında yoksul kimse yoktu; zira tarlaları yahut evleri olanların hepsi satıp, satılmış olan şeylerin bedellerini getirerek resullerin ayakları önüne koyuyorlardı; ve her birine ihtiyacına göre dağıtılıyordu.» (II, 44; IV, 32; 34-5).

Hıristiyanlığın özellikle ilk zamanlarında, bir dereceye kadar da daha sonraları, servet hakkındaki bu temel dokt-

rinin, ikinci pasajda ifade edilene benzer bir uygulamaya bazı küçük grup ve mezhepler tarafından, bir ölçüde, esas tutulduğunu biliyoruz. Ama, Orta-Çağın büyük bir kısmını teşkil eden daha sonraki döneminde, Kilise doktrini sanki bu düşünce ve sözü edilen ona dayalı uygulama örneği İncil'de mevcut değilmişçesine bir anlayış doğrultusunda gelişmiştir.

Neumark'ın görüşüne göre, «İncil'de servete ahlâk bakımından şüpheli ve tehlikeli bir nazarla bakılmaktadır.» (a.g.e., s. 40). Bize göre, bu, yukardaki ifadelere dayanılarak varılabilecek en hafif veya yumuşak yargıdır. İlk Hıristiyanlığın servet hakkındaki kesin ve söz götürmez şekilde açık olan anlayışı, daha sonraları, servetini iyi yolda harcayan Hıristiyan kulundan Tanrı'nın hoşnut olacağı, ve bu nedenle de zenginliğin bizatihi kötü bir şey sayılmaması gerektiği yolundaki yorumları sayesinde, zengin Hıristiyanın iç huzurunu kaçıran etkisini kaybetmiştir. Aksine, zenginlik teşvik edilmiştir.

Serveti, zenginliği böylesine kötü gözle gören İsa'nın, bunu edinmeyi sağlayan işleri, ve bunların arasında faizciliği hoşgörü ile karşılaması, elbette, beklenemezdi. Bununla beraber, İncil'de bu konuda ancak bir yerde şu sözler yer almış bulunuyor:

«Eğer kendilerinden almayı ümit ettiğiniz kimselere ödünç verirseniz, ne mükâfatınız olur? Günahkârlar bile günahkârlara karşılığını almak üzre ödünç verirler. Fakat düşmanlarınızı sevin, onlara iyilik edin, ve hiç ümitsiz olmayarak ödünç verin.» (Luka, VI, 34-5).

Daha sonraki Hıristiyanlıkta faiz yasağı İncil'den çok Aristo'ya dayandırılmıştır. Ve zamanla, bizzat, Hıristiyanlık adına konuşma yetkisi olduğu kabul edilen kimseler tarafından ustaca getirilen istisnalarla gelişen kapitalizmin yarattığı zorunlulukla ters düşmekten kurtulmanın yolu bulunmuştur.

Oysa, Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında, insanlar arasında sömürüye ve bunun yol açtığı eşitsizliğe karşı çıkıldı-

ğını, ve dolayısıyle zenginleşme aracı olarak yararlanılabilecek olan her türlü ekonomik faaliyet ve uygulamanın kötü gözle görüldüğü bilinmektedir. Faizciliğin yanısıra ticaret de Hıristiyanlar için makbul bir iş olarak görülmüyordu. Ticaret, insanda durmadan daha fazla kazanma hırsını körüklerdi; bu da onu Tanrı yolunda düşünüp iş görmekten alıkoyardı. Bu itibarla, hiç değilse, zenginlik anlamında mülkiyet ve bunu edinmeye yarayan işler, iyi bir Hıristiyanın sakınması gereken şeylerdi. Ticaretin dışında diğer işler, özellikle tarım, erdemli kalmak isteyen bir kimsenin itibar edeceği işlerdi; bunlar insanı bozup Tanrı yolundan ayrılmaya sebep olmazlardı.

Bu görüşler, Orta-Çağın başlarında da egemen görüşler olarak devam etti. Çağın daha sonraki yüzyıllarında yukarıda kısaca dokunduğumuz önemli her konuda büyük doktrin farklılıkları meydana geldi. Çünkü, din ve onu temsil eden Kilise ya değişen sosyal ve ekonomik hayatın zorunluluklarına ters düşüp onlara cephe alacak, ya da adım adım uyma yolunu tutacaktı. Kilisenin bu ikinci yolu seçtiğini görüyoruz.

Soru 15 Batı Roma İmparatorluğu yıkıldığında Batı Avrupa'da nasıl bir sosyal ve ekonomik yapı doğdu?

Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun haşmetinin zirvesine ulaştığı bir dönemde ortaya çıktı, ve, büyük güçlüklerle karşılaşmakla beraber, kısa sayılabilecek bir sürede hızla yayıldı. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılıp Batı'da kalanının çok geçmeden yıkılmasından sonra ise, Hıristiyanlık, hem din hem de dünya işlerinde tek söz sahibi bir güç olarak, Avrupa'nın bin yıllık tarihini etkiledi.

Ekonomik ve sosyal düzeni «Feodalizm» olarak adlandırılan Orta Çağın Batı Roma İmparatorluğu'nun tarihe karıştığı 5. Yüzyıl (476)'dan 15. yüzyılın ortalarına (1453) ka-

dar devam eden bin yıllık bir süreyi kapsadığı kabul edilir. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, bu dönem, kendisini ayrı bir tarih dönemi olarak farklılaştıran ekonomik ve sosyal koşullar açısından olsun egemen düşünce ve doktrinleri bakımından olsun, kendisinden önceki ve sonraki dönemlerden bıçakla kesilmişçesine ayrılmış olarak düşünülmemelidir. Bu şekilde bir kesiklik, aslında, diğer tarih dönemleri için de söz konusu değildir.

Hıristiyanlık, İmparator Constantin (323-337) zamanında büyük bir feraha kavuşur. İmparator hem kendisi Hıristiyan olur ve hem de Hıristiyanlığı resmen tanır. Bu imparatorun diğer çok önemli bir işi de imparatorluğun merkezini doğuya, İstanbul'a (Constantinople) taşımış olmasıdır. O, Hıristiyanlığı kabul eder ve resmen tanırken, artık zaten iyiden iyiye tutunmuş olan bu dinin mensuplarını kazanmak onların desteğine sahip olmak gibi siyasal bir amaç güdüyordu. Ama yaptığı iş, kendisine yarar sağlamış olsa bile, asıl, Hıristiyanlığa yarayacaktı. Hıristiyanlık, bundan böyle devletin himayesi altında, daha da yayılma olanağına kavuşacak, ve Batı İmparatorluğu'nun ardından dağılıp parçalanacak olan Batı Avrupa toplumunun, sırf din açısından da olsa, birliğini sağlayan bir güç haline gelecektir.

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Batı Avrupa toplumunun ekonomik ve sosyal koşullar bakımından aldığı yeni durum nedir? Ve bu yeni düzen nasıl meydana gelmiştir? Bu oluşumu, bundan önceki zamanlar için yaptığımız gibi, ana çizgileriyle açıklamamız gerekmektedir.

Roma İmparatorluğu'nun zayıflama ve yıkılma nedenlerinin en başta gelenlerinden biri, ekonomisinin gittikçe artan bir ölçüde köle emeğine dayanır bir hale gelmiş olması idi. Bu soruna ve doğurduğu sonuçların bir kısmına daha önce kısaca değinmiştik (bkz. Soru: 10, 11).

Devletin kudretinin devamı süresince, hâkim sınıflar olan eski soylular (patrisiyenler), yeni büyük toprak sahipleri ve ticaret zenginleri nispî bir huzur ve barış içinde ya-

şamışlardı. İsa'dan sonra ikinci yüzyıldan itibaren ise, devlet içte ve dışta karşılaştığı sorunlara çare bulma gücünü iyiden iyiye kaybetmeğe başlamıştı. Tarımda köle emeği, denetiminin güçlüklerinden dolayı, gittikçe ekonomik olmaktan çıkıyordu. Bazı yazarlar (örneğin, Columella ve Pliny) buna çok evvel dikkati çekmişlerdi. Ayrıca, fetihler dönemi son bulduğunda, bununla birlikte bol ve ucuz köle temini olanağı da yok olmuştu. Emek kıtlaşıyor, ve dolayısıyla değerleniyordu. Köle emeğinin egemen olduğu sürece, şehirlerde sanayi de gelişememişti. Köleliğin ve köle emeğinin zamanla önemini kaybetmeğe başlaması sonucu bir ölçüde gelişen şehir sanayii, sanayi ve ticaret işleri eski soylular ve büyük toprak sahibi zenginlerce aşağı sayılan işler oldukları için, şehirlerde özgürlüğüne yeniden kavuşan bir sınıfın doğmasına yol açtı.

İç düzenin sağlanması, geniş sınırların günbegün artan saldırılara karşı savunulması ihtiyacı ve bütün bu işler için durmadan genişleyen bir idare mekanizmasının zorunlu kıldığı giderler, daha önce sözü edilen gelir kaynaklarının kurumaya başlamasıyle birlikte, devleti yeni gelir kaynakları arayıp bulmaya zorladı. Küçük ve büyük bütün varlık sahiplerine ağır vergiler konuldu. Şehirlerde güçlenmeye çalışan sanayi, bundan ağır darbe yedi. Küçük ve zayıf iş sahipleri perişan oldular. Tutunabilenler kendilerini korumanın bir yolu olarak tekelleşmeyi buldular. Çeşitli meslekler dışa kapalı birlikler haline geldi. Şimdi herkes dilediği gibi bir işe giremiyor, girişemiyordu. Bu gelişme, daha sonraları Orta Çağların loncalarının örneği ve başlangıcı oldu.

Zenginler devletin baskısından ve takibinden kurtulmak için kırlık bölgelere çekildiler. Küçük toprak sahipleri hem devletin baskısına karşı ve hem de dışardan gelen saldırılardan korunmak için, toprakları ve emekleri karşılığında, taşrada yaşıyan kudret sahibi nüfuzlu kişilerin himayesine girdiler. Bunlar, böylece, güvenlik ihtiyacıyla özgürlük ve bağımsızlıklarından kendiliklerinden vazgeçip yarıbağımlı bir duruma geldiler. Köle değillerdi, ama özgür

de değillerdi. Emeklerini bağlandıkları beyin toprağında harcıyorlar, karşılığında ondan her türlü ihtiyaçlarının sağlanmasını bekliyorlardı.

Bu gelişmelerin yanısıra, diğer bazı önemli gelişmeler de oluyordu. Bir yandan ucuz ve bol köle bulunamayışı, öte yandan köle emeğinin verimsizliğinin iyice anlaşılmış olması, bir kısım büyük toprak sahiplerini topraklarını köle emeği ile işletmektense özgür veya köle çiftçilere kiralamaya sevketti. Bu kiracılar toprak sahibine aynî ya da para olarak rant ödüyorlardı. Ayrıca, sınırları koruma düşüncesiyle sınır boylarında c o l o n i denilen ve nüfusu askerlerden oluşan topluluklar meydana getirilmişti. Bu topluluk üyelerinin belli birtakım hak ve ayrıcalıkları ve bunlara karşılık bazı yükümlülükleri vardı.

İşte bütün bu oluşumlar sonunda, dördüncü yüzyıldan itibaren zamanla toprakta köleliğin yerini alacak olan yeni bir sistem ortaya çıktı. Bu, kölelikle özgürlük arası bir şeydi. Şimdi, toprakta çalışanların çok büyük çoğunluğu girdikleri toprağa ve onun sahibine bağlanmış bulunuyorlardı. Merkezî yönetimin zayıflaması ve çökmesi oranında yönetim gücü gittikçe büyük toprak sahiplerinin ellerine geçiyor, bunların kontrolleri altında bulunan toprak ve insanlar yeni bir ekonomik ve siyasal düzene dayalı bir birlik meydana getiriyorlardı. Böylece, Orta Çağın feodal denilen ekonomik ve sosyal düzeninin başlangıcını Roma'nın son zamanlarındaki gelişmelerinde görüyoruz.

Son olarak şunu da belirtelim ki, Roma'nın son döneminde Avrupa'daki eyaletlerine zorla girip yerleşen unsurlar, kendileri farklı bir ekonomik ve sosyal örgütlenme biçimine sahip olsalar bile, içine yeni girdikleri koşullar onları kendilerininkini bırakıp yeni oluşan düzene uymak zorunda bırakmıştı. Bunlar, ele geçirdikleri yerlerde hâkim unsurlar olarak, toprağı kendilerini eskiden beri desteklemiş olanlarla ilerde destekleyecek olanlara dağıtmışlardı. Buradan da diğer oluşumlarınkine benzer bir düzen ortaya çıkmıştı.

Batı Roma İmparatorluğundan sonra Batı Avrupa irili ufaklı birçok beyliklere bölünmüş bulunuyordu. Bunlara feodal beylikler denir. Başlarında, gücü, önemi ve nüfuzu buyruğu altındaki toprak ve insan miktarına göre değişen, ve senyör diye anılan feodal beyler vardır.

Feodal bey, köle sahibi gibi, mutlak kudrete sahip değildir. Kendisine toprağından dolayı bağlı olan ve serf denilen kimseler üzerinde bazı hakları olmasına karşılık, görevleri de vardır. Serfler kendisine (yerine ve zamanına göre değişmek üzere) aynî rant, emek rantı veya para rantı ödemek zorundadırlar. Bey de onlar için topluluk içi düzeni sağlamak ve dıştan gelebilecek tehlikeleri defetmekle yükümlüdür. Görüldüğü gibi, burada, köle ile efendisi arasındakinden önemli mahiyet farkı olan bir ilişki söz konusudur.

Bu düzende, hakları ve görevleri, toplum içindeki yerleri gerek ekonomik ve gerekse sosyal bakımdan kesinlikle belirli sınıflar ve gruplar vardır: İşleri savaşmak ve avlanmak olan (feodal beyler ve etrafındaki diğer soylular) Roma'daki papaya kadar çeşitli derecelerdeki din adamlarından oluşan (ruhban sınıfı) ve nihayet kendi geçimleriyle birlikte bu iki sınıfın her türlü işini görmekle görevli olan (serfler) sınıfı. Bu bölünme, Orta Çağ boyunca, tartışma konusu edilmeksizin doğal ya da ilâhî bir düzenlemenin ürünü olarak görülmüştü. İnsanlar eşit değildi. Eşit olması zaten düşünülmüyordu. Herkesin toplumda belli bir yeri olmasından daha doğal ne olabilirdi düşüncesi ruhlara ve kafalara sarsılmaz bir biçimde yerleşmiş bulunuyordu. Herkesin toplum içindeki yeri, görevleri ve hakları belliydi. Bunun sonucu olarak, herkesin bulunduğu duruma uygun bir hayat sürmesi de son derece doğaldı. Böylece bu bölünme toplumun temelini teşkil eden ilke olarak Orta Çağ feodal toplumunun, siyasal birlikten yoksunluğuna rağmen, birliğini sağlayan bir ilke oluyordu.

Birliği sağlayan ikinci güç, veya ilke, din ve onu temsil eden Kilise idi. Zamanla, ele geçirdiği topraklarla, en

büyük toprak sahibi haline gelen Kilise, elinde tuttuğu bu dünyaya ve öteki dünyaya ait iktidarla, mevcut ekonomik ve sosyal yapının en önemli dayanaklarından birini teşkil ediyordu.

Soru 16 Kilisenin Hıristiyanlığın egemen kurumu haline gelmesi ve Hıristiyan düşüncesini tekeline alması nasıl oldu?

Bundan önceki sorunun sonunda, Kilisenın feodal toplumda ulaştığı durum belirtilmişti. Kilise, bir sıyasal merkezî otoritenin yokluğundan dolayı meydana gelmiş boşluğu doldurma görevini de üstlenmiş bulunuyordu. Bu durum, şimdi, onun asıl işi olan insanları öteki dünyaya iyi işler yapmış temiz imanlı Hıristiyanlar olarak gönderme görevinin yanısıra, onların bu dünyada da aralarındaki her türlü ilişkiyi düzenleme görevini yüklenmesine yol açmıştı. Toplumun belirtmeye çalıştığımız yapısını oluşturan ekonomik ve sosyal koşullar önemli bir değişikliğe uğramadan devam ettiği sürece, Kilise bu görevi başarı ile yerine getirmişti. Kilise, İsa'dan, havarilerinden ve onlardan sonra gelen kilise babaları denilen büyük din adamlarından devralınan düşünceleri elden geldiğince korumaya çalışmışsa da değişen koşullar, zamanın doğurduğu yeni ihtiyaçlar, bunlardan önemli ölçüde ayrılarak, hayata uymak zorunda kalmıştır.

Bu değişiklikler nelerdir? Şimdi, kısaca bunları görmemiz gerekir.

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması ile birlikte, daha önce önemli bir ölçüde mevcut olan şehir hayatı, onbirinci yüzyıla kadar yerini içine kapalı köy veya kır hayatına bıraktı. Kilisenin en az güçlükle karşılaştığı dönem, belki, bu dönemdi. Zaten önemli bir gelişme gösterememiş olan sanayi (Roma devrinde bina, köprü, yol vb. yapımı sanayiden farklı olarak gelişmişti) iyice mahallî bir karakter

kazandı. Ülke toprakları üzerindeki ticaret tamamen son bulmadı ise de, hacim olarak küçüldü, ve daha önceleri soyguncu savaşçılar olup zamanla tüccarlaşan kuzeyli ve Arap unsurların eline geçti. Bu durum, onbirinci yüzyıla kadar, önemli bir değişikliğe uğramadan, böylece devam etti.

Onbirinci yüzyıldan sonra, Avrupa'da şehir ve onunla birlikte ticaret hayatı yeniden canlanmaya başladı. Onbirinci yüzyılda başlayıp onikinci ve onüçüncü yüzyıllarda da devam eden haçlı seferleri bu canlanmaya önemli katkılarda bulundu. Amaçları, görünüşte, dinsel olan bu seferler, bizatihi kendileri, ekonomik çıkarları için tertiplenmiş oldukları kadar, harekete getirilmeleri dolayısıyle de, önemli ticaret merkezleri halinde gelişen İtalyan şehirlerinin tüccar, faizci ve müteahhit zenginlerine büyük miktarlarda servet edinme ve biriktirme olanağını sağladı.

Ticaret hayatı ve bu yoldan büyük zenginliklere ulaşma yolu Avrupa'nın önünde, bundan böyle bir daha kapanmamak üzere, açılıyordu. Ticaretin bir kez başlayıp giderek genişlemesi, doğal olarak, birtakım değişikliklere yol açacaktı. Örneğin, her şeyden önce, kendi kendine yeten kırsal ekonomi hızla para ekonomisine açılacaktı. Şehirlerle kırsal bölgeler arasında doğan yeni ilişkiler, toplumun o zamana kadarki ekonomik ve sosyal yapısını, ister istemez değiştirecekti.

Bütün bunların sonucu olarak da, ticaret, faizcilik, para, fiyat gibi konular dikkatleri yeniden üzerlerinde toplayan sorunlar haline geleceklerdi.

Ticaret, bir yandan Akdeniz yoluyla, öte yandan kuzeyde İskandinav ülkeleri tüccarlarının Rusya'nın içlerine kadar uzanmaları suretiyle, tam bir Doğu-Batı ticareti halinde durmadan gelişiyordu. Zenginleşme olanakları durmadan artıyordu. Yeni bir dönem başlamıştı.

Daha önce işaret ettiğimiz gibi, Orta-Çağın bu gelişmeler olmazdan önceki döneminde, «Kilise, umumî fakirleşmeyi ve içtimaî sınıfların üstüste bir mertebeler silsilesi teşkil edecek tarzda teşekkülünü tenkid etmeden

kabul ve izah ediyordu: İnsanlar, bu dünyada ancak ahiretteki ebedî selâmeti temin maksadı ile ve muvakkaten bulunmaktadırlar. Şu halde asıl olan gaye, bu dünyada zengin olmak değil, muvakkat olan hayattan ebedî olan hayata geçmek gününe intizar ederek, **sosyal mevkiin tayin ve icap ettirdiği vazifeleri kanaat ve feragatle yapmaktır...** Kilisenin.. öteden beri ideal olarak tasarladığı prensipler, bu devirde ticaretin büsbütün lüzumsuz bir şekil alarak ortadan kalkması ile, tatbiki mümkün olan bir hale girmiş, **dinî ideal ile hayatın realitesi tam bir intibak halinde birbirine uygun düşmüştür.** Gerçekten, her malikânenin kapalı bir bütün halinde ve kendi kendine kifayet edecek bir tarzda teşkilâtlandığı bir devirde, **faizin, ticaretin ve kâr için satışın menedilmesi kadar tabiî ve kolay ne olabilirdi?»** (Ö.L. Barkan, **İktisat Tarihi,** Kitap: II, İst., 1962, s. 54-5).

Oysa, şimdi durum, «o kadar tabiî ve kolay» olmaktan çıkmış bulunuyordu. Ticaret serveti artırıyor, artan servet özel mülkiyet üzerine kurulu yeni bir sistemi, gittikçe gelişen şehirler ve genişleyen piyasalarla birlikte, yaratıyordu. Kilise, hayatla bağını koparmayacaksa, doktrinlerine çeki düzen vermek zorunda idi.

Soru 17 Kilisenin ekonomik doktrinlerini zamanın değişen koşullarına uydurması nasıl oldu?

Hıristiyanlığın ekonomik faaliyetler ve uygulamalar hakkındaki doktrinlerini, bundan önceki soruda kısaca belirtilen gelişmeler karşısında, yeniden gözden geçirip gerekli değişiklikleri yapan kilise düşünürleri arasında görüşleri gerek kendi ve gerekse kendisinden sonraki zamanda en etkili olanı, Aquina'lı Aziz Thomas (1225-1274)'tır. Onun bütün işi, bizi ilgilendiren konu bakımından, hayatın ekonomik uygulamada ve bunun ilkelerinde değişikliği zorunlu kılan koşullarıyla her zaman geçerli olmak iddiasıyle konan doğmaları uzlaştırmaya çalışmak olmuştur.

Bazı düşünürler, konulmuş dogmalara sıkı sıkıya bağlı kalır ve, örneğin, ticareti eskisi kadar kötülemeye devam ederlerken, Aziz Thomas, mülkiyetten başlayarak önemli her konuda uzlaştırıcı yeni anlayışlar geliştirmiştir. Bunu yaparken de yararlandığı başlıca kaynak Aristo olmuştur.

Ona göre, bir kurum (örneğin mülkiyet) hakkında, onun bizatihi kendisine bakılarak değil, fakat nasıl kullanıldığı gözönünde tutularak hüküm verilmelidir. Bu hükme esas olacak şey, onun iyi veya kötü bir yolda mı kullanıldığıdır. Kendi zamanında özel mülkiyet, Roma devrinde olduğu gibi, yeniden sınırsız ve mutlak bir hak haline gelme eğilimi kazanmıştır. Aziz Thomas, Aristo'dan esinlenerek, biri edinme ve yönetme diğeri kullanma (yararlanma) olmak üzere, mülkiyet sorununun iki yönü olduğunu söyler. Aristo gibi, mülkiyeti kullanırken toplumun yararını gözden uzak tutmamak yükümlülüğü olduğunu belirtir.

Servetin bizatihi iyi veya doğal olduğu düşüncesini taşır görünmeyen Aziz Thomas, onu bu dünyadaki hayatın diğer eksiklikleri ile aynı kategoriye koyar ve bunlar gibi onun da mahiyetinin elverdiği ölçüde iyi yolda kullanılması gerektiğini söyler.

Ona göre, ihtiyaç içinde kıvranan bir kimsenin hırsızlığı günah sayılmaz. Buna karşılık, iyilikte bulunsun diye de bir şövalyenin atını ve silâhını yoksullara sadaka vermek için satması kendisinden istenemez. Herkesin toplumda bir yeri ve görevi vardır. Ve bunun muhafazası gerekir.

Aziz Thomas, ticareti de doğal veya iyi bir iş olarak görmez. O, burada da Aristo'yu izler, ticareti doğal olmayan bir iş sayar.

Ticaret, onu yapanın ancak kendisinin ve ailesinin geçimi için olmak, ülkeye yarar sağlamak ve adaletten ayrılmamak şartıyla, hoş görülebilir bir fenalıktır. Ticarette adalet ise, alış-veriş'te «âdil fiyat»a riayet etmek suretiyle sağlanabilir. Alış-veriş ile «her iki taraf malını elinden çıkarırken, karşılığında bunun kendisine sebep olduğu masrafa eşit masrafla üretilmiş bir başka mal ya da böyle bir

malı satın alabilmesini mümkün kılacak miktarda bir para elde etmeliydi. Bundan daha az veya daha fazla bir şey elde etmek taraflardan biri için haksız bir kayıp, diğeri için haksız bir kazanç olurdu... Bu bakış ve anlayış tarzı, dinî ve ahlâkî yönü bir yana, toplumun gerçek şartlarını yansıtmıyor da değildi.» (M. Selik, **Marksist Değer Teorisi,** Ankara, 1969, «Ekim Yayınları Bask.», s. 20).

Nasıl tanımlanırsa tanımlansın, ve teorik olarak nasıl bir anlam verilirse verilsin, «âdil fiyat» tan maksat, ticaret yoluyla zenginleşmeyi önlemekti. Böylece, ticaret, ancak, her iki taraf için de yararlı olduğu ve bu yarar taraflardan ne biri ne diğeri için farklı olmadığı takdirde haklı görülebilirdi. Ticaret için temel ilkeler bunlar olmakla beraber, yeni ihtiyaçlar, çok geçmeden, daha bir seri düzeltmeyi gerektirdi. Bunun sonunda, «âdil fiyat» sadece sözden ibaret kaldı. Kendisinden beklenen amacı gerçekleştirecek, hemen hemen, hiçbir gücü olmayan boş bir söz haline geldi.

Zenginlik doğal ve iyi olarak kabul edilmez, ve dolayısıyle buna götüren yol olarak ticaretin hoşgörülmesi birtakım şartlara bağlanırken, hakkında hiçbir hüküm olmasa bile, faizciliğin yasaklanmaması beklenemezdi. Çünkü, bundan daha açık haksız bir zenginleşme yolu olamazdı. Kilise, faizciliği, onikinci yüzyılda toplanan büyük bir konsey eliyle çıkarılan bir seri kararnamelerle sıkı sıkıya yasaklamıştı. Ama, bunu izleyen yüzyılda faiz sorunu Aziz Thomas'ın elinde, diğer konularda olduğu gibi, ve yine Aristo'dan yararlanılarak, zamanın ihtiyaçlarına uygun daha esnek bir açıklamaya kavuştu. Paradan para doğurtmak, yani faizcilik, doğal bir şey olamazdı. O, bu kez, Roma hukukunun şeyler için kullanıldıklarında tükenenler ve tükenmeyenler diye yaptığı ayrımdan da yararlandı. Parayı, kullanılmasiyle tükenen şeylerden saydı. Yemek için ödünç olarak alınan bir somun ekmek nasıl bir somun ekmek olarak geri verilmek gerekirse, para için de öyle olmalıydı. Ödünç paranın geriye verilmesi sırasında bir miktar fazla

beklenmesi doğal ve haklı olmayan bir kazanç elde etmeyi istemek demekti. Ve bu nedenle de caiz olamazdı.

Oysa, hayatta «paranın para doğurması» olanakları alabildiğine artıyordu. Onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda yapılan keşiflerden sonra öylesine iş ve yatırım alanları açılmıştı ki, Kilise, faiz karşısındaki tutumunu, kâğıt üzerinde sözde muhafaza eder görünerek, tamamen değiştiren birtakım istisnaları kabul etmek zorunda kaldı. Hayatın zorunlulukları dogmaları bu kez de yeniyordu. Borç veren, borç vermiş olduğu için bir kayba uğruyorsa, ya da borçlu ödemede gecikmişse, veya, bunların ikisinden de daha önemli olarak, borç veren borç verdiği için bir kazanç elde etme fırsatını kaçırmışsa, bir karşılık istemeye hakkı olabilirdi. Görüldüğü gibi, bunlar da Hıristiyanlığın «hile-i şer'iye»leri idi. Daha sonra risk unsuru da faiz için bir hak nedeni sayıldı. Buna ortaklık yolu eklendi.Sonunda, hiçbir risk olmaksızın verilen ödünçlerle tüketim amacıyla alınan ödünçler dışında faiz yasağı diğer bütün faiz alım-verimleri için kalktı. Kalkmasaydı, yeni kazanç fırsatlarının bire 25, 50, 100 getiren cazibesi iie zaten rafa kaldırılmış olacaktı.

Bu konular üzerindeki tartışmalar daha bir süre devam etti. Ama, gittikçe daha az önem verilir oldular. Onaltıncı yüzyılda protestanlar arasında da görüş ayrılıkları görüldü. Luther, gerek ticaret ve gerekse faiz konusunda ortodoks katoliklerden hiç farkı olmayan bir tutumu benimsemişken, Calvin paranın gelir getirecek şeyleri sağlamada kullanılabileceğini, bizatihi kısır bir şey sayılamayacağını, ve bu nedenle de parayı faiz karşılığı kullandırmanın mutlak ve kesin olarak günah işlemek demek olmayacağını, günahın faizin ancak darda kalmış bir kimseden alınması halinde söz konusu olacağını kabul ediyordu. Merkantilist döneme gelindiğinde, Kilise dışındaki otoritelerin faizi yasaklamak yerine bir azamî hadle sınırlamak çabalarına rastlanır.

Kilise, zaman içinde, yalnız hayata uymakla kalmamış, bir zaman sonra kendini kapitalizmin dümen suyuna uydur-

muştur. Ve bugün de aynı dümen suyunda yoluna devam etmektedir.

Orta-Çağ Hıristiyanlığının ekonomik düşünce ve doktrinleri hakkındaki açıklamalara son vermeden önce, dogma ile ilgisi olmayan ve zamanı için hayli ileri bir tahlil niteliğini taşıyan bir çabadan da söz etmemiz gerekir. Bu çabanın sahibi, kendisi de bir din adamı olan Erasmus'tur. Ondördüncü yüzyılda yaşayan bu düşünür, para basma işinin toplumun bir numaralı temsilcisi olan hükümdarın tekelinde olması gerektiğini, hükümdar kendisine güven duyulan itibarlı bir kişi olduğu için toplumun bundan sadece yarar göreceğini söyler; fakat ardından, onun kendisine emanet edilen bu yetkiyi kötüye kullanmaması gerektiğini ilâve eder. Para, değerli madenlerden (altın ve gümüşten) yapılma, değişim (mübadele) aracı ve değer ölçüsüdür. Paranın değeri, yapıldığı madenin piyasadaki değerine göre belirlenir. Böyle olunca, hükümdar parayı yapıldığı madenin ayarını bozarak (yani tağşiş-i sikke yoluyla) değersiz kılmamalıydı, buna hakkı olmamalıydı. Bu kendisine tabi olanların, ona güvenenlerin bir kısım varlığına onun hiç hakkı olmadan el koyması demekti ve kuşkusuz, tefecilikten daha kötü bir şeydi.

Erasmus, doğru olarak ortaya koyduğu bu düşünceleriyle, genel olarak herkesin, fakat özellikle elinde asıl para tutanların ve bu arada daha ziyade tüccar sınıfının çıkarlarını gözetiyor, bunları hükümdara karşı koruyordu.

Hükümdarın paranın yapıldığı madenin ayarını düşürerek yaptığı şuydu: daha evvel, örneğin, 100 değerinde olan bir miktar altınla şimdi itibarî olarak 150 değerinde olan para basıyor, 50 değerinde parayı havadan kendisi (veya hazine) kazanıyordu. Ama, bu 50 değer sonunda ülke halkının elinden alınmış bir değer oluyordu. Erasmus, böyle hareket edilen bir ülkede gerçekten 100 değerinde olan paranın ülkeyi terkedeceğini söylemekle daha sonra Gresham kanunu diye bilinecek olan «kötü para iyi parayı kovar» ilkesini de çok zaman evvel ifade etmiş oluyordu.

Soru 18 İslâmiyetin sosyal ve ekonomik doktrinleri nasıl bir ortam içinde doğdu?

İslâmiyetten önceki Arap toplumunun ne durumda olduğunu göstermek üzere Hz. Ömer'den geldiği sanılan aşağıdaki anı nakledilir:

«Hz. Ömer diyor ki: Câhiliyyet devrinde iken yaptığımız iki iş vardı ki, onlar hatırıma geldikçe birine ağlarım, diğerine gülerim. Beni ağlatan o acı hâtıra şudur: Kız evlâtlarımızı diri diri toprağa gömerdik. Hiçbir şeyden haberi olmayan o mâsum yavrulara hangi yürekle bu fecî cinâyeti işlerdik bilmem. Onu hatırladıkça yüreğim sızlar, ciğerim parçalanır, ağlarım.

«Beni gülmeğe sevkeden gülünç şey ise şudur:

«Câhiliyyet devrinde evlerimizde putlarımız bulunurdu. Bir sefere çıkacağımız zaman yanımızda bulunmak üzere undan, helvadan o putların bir sûretini yapardık. Yolculuğumuz esnasında onlara tapardık. Sonra yolda aç kalınca o helvadan yaptığımız putları yerdik. Biraz önce taptığımız putu midemize indirirdik. Bundan daha gülünç bir şey var mıdır? Bunu hatırladıkça ne kadar akılsızca işler yaptığımıza gülmekten kendimi alamam.» (A.H. Berki ve O. Keskioğlu, **Hz. Muhammed'in Hayatı**, 1971, s. 14).

Arap yarımadası, iklimi ve toprağı bakımından kolay ve bol geçim sağlamaya elverişli değildir. Tarıma uygun toprakları azdır. Burada yaşamış insanlar hayatlarını, esas itibariyle, göçebelikle kazanmak zorunda kalmışlardı. Genel durum böyle olmakla birlikte, yarımadanın tarıma elverişli ve oldukça verimli topraklara sahip beldeleri de hiç yok değildi. Yemen, Ummân, Hicaz ve Necd bunların başında gelen yerlerdi. «Yemen, Arabistan yarımadası içinde medeniyetçe en ileri giden yerdi... Bununla beraber Yemen kıtası Arabistan yarımadasının merkezi olmamış, Arapların gözleri o tarafa çevrilmemiştir. Arapların dinî

merkezi daima Mekke şehri idi.» (Berki ve Keskioğlu, a.g.e., s. 13, 18).

Oysa, Müslümanlığın da doğum yeri olan «Mekke, yağmur yağmayan yıllarda, bilhassa yazın, boğucu sıcaklar hüküm süren, susuz, çorak bir vadidir. Yağmur yağınca, yapıları sürüp götürecek kadar kuvvetli seller olur... Toprak ekime yaramaz, dağlarda tektük küçük ağaçlardan, yerde, sararıp kuruyan otlardan başka bir şeye rastlanmaz. Bu bakımdan bir ziraat yeri olmayan Mekke, bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Şehrin Yemen yolu üzerinde bulunuşu ticarî önemini artırmadaydı. Mercan adacıkları yüzünden kervanlar, kara yolunu seçmede, bu da Mekke'nin ticarî bir merkez haline gelmesine sebep olmadaydı... Mekkeliler, bir yandan tâ Irak'a, Hıyre'ye kadar gidip oradan Irak malları alıyorlar, bunları Şam'a getirerek satıyorlar, bir yandan Şam'a, Yemen mamulleri götürüyorlar, ordan da zeytinyağı, hububat, mensucat, silâhlar ve bu arada cariyeler getiriyorlardı. Habeş ülkesiyle de ticarî münasebetleri vardı. Bu ticaret, deniz yoluyla oluyordu. Ticaret kafileleri, yazın Şam'a kışın Yemen'e giderdi. Ticaret, Mekkelilerin yanında pek şerefli bir işti. Bu yüzden onlarca ticaretle meşgul olmayanın pek de şerefi yoktu. Gene bu yüzden hayvan beslemekle uğraşan Medinelileri 'çoban' diye anarlar, hor görürlerdi.» (A. Gölpınarlı, **Hz. Muhammed ve Hadisleri**, 1971, s. 7).

Mekke'ye önem kazandıran iki şeyden biri ticaret idiyse, diğeri Kâbe idi. «Kâbe, Mekke'nin ticarî önemini bir derece daha artıran bir mâbetti. Bu mâbette, hemen her inanç ehli kendisine uygun bir put, bir suret bulmadaydı. Hele hac töreni, aşağı-yukarı bir panayır manzarası arzeder. Mekke'de günlerce alışveriş olurdu. Bu bakımdan Kâbe ve hac, Mekkelilerce iktisadî zorluğun bir karşılığıydı.... Kâbe'nin iktisadî bir merkez oluşu, onun muayyen hizmetlerini meydana getirmişti. Bu muayyen hizmetler de Arap boylarının geçimini sağlamaktaydı. Kâbe'nin anahtarına sahip olmak, gelen hacıları ağırlamak, Ukaap adlı sancağını

taşımak, boylar arasında elçilik görevinde bulunmak, icabında diyet işlerinde söz sahibi olmak, fal için çekilen oklara bakmak, putlara hizmet etmek, malî işlere nezarette bulunmak, Zemzem kuyusundan hacılara su vermek, belli-başlı hizmetlerdendi.» (Gölpınarlı, a.g.e., s. 8-9).

Mekke'nin Hz. Muhammed'e ve öğretmeye başladığı yeni dine karşı düşmanlık göstermesinin ve bir süre direnmesinin başlıca nedenlerinden biri, herhalde, Kâbe dolayısıyle sahip olduğu ekonomik çıkarlarla ilgili olsa gerektir. Çünkü, peygamberlik görevini yerine getirmeye giriştiği zaman, «Muhammet çok geçmeden Mekke şehrinde umumî putperestliğe karşı vâz ve irşada başladı. Fakat Mekke şehrinin refahını sağlayan başlıca gelir kaynağı Kâbe'ye yapılan tavaflar olduğu için, Muhammed'in bu hareketi Mekke'liler tarafından fena karşılandı... Vâz ve telkinleri kuvvet kesbettikçe Muhammed'in hemşehrilerinin ona karşı düşmanlığı da artıyordu. Nihayet onu öldürmek üzere bir suikast tertip edildi; fakat o, sadık arkadaşı ve şakirdi Ebubekir ile birlikte, kendisini iyi karşılayarak İslâmiyeti kabul eden Medine şehrine kaçtı. Mekke ile Medine arasındaki düşmanlık bir müddet sürüp gittikten sonra bir anlaşma ile sona erdi. Mekke Biricik ve Hakikî Allah'a ibadet esasını kabul edecek, Muhammed'i Allah'ın Resûlü olarak tanıyacak, fakat yeni dinin sâlikleri tıpkı putperestlik zamanlarında yaptıkları gibi Mekke'yi tavaf edeceklerdi. Böylece Muhammet Mekke'nin hac ticaretine zarar vermeden Allah'ı, bu şehre kabul ettirmiş oldu.» (H. G. Wells, Kısa Dünya Tarihi, 1959, s. 159).

Mekke'nin İslâmiyet'ten önceki toplumsal yapısına gelince, «Peygamber zamanında, Mekke ve dolaylarında dikkati çeken iki sınıf vardı. Bunlardan biri, gerek ticaret, gerek aile nüfuzu itibariyle zengin ve şerefli sayılan zümredir ki, bunlar, çoğu fakir, âciz, soyulmuş, ezilmiş olan ikinci sınıf üzerinde saltanat sürerlerdi. Servetlerinin kaynağı ne olursa olsun, bu birinci sınıf, zenginlikleri yüzünden şı-

marık, merhametsiz ve kibirli kimselerdi. İkinci sınıf ise, bin bir sefalet içinde, çeşitli haksızlıklara uğramış kimselerdi. ... Hz. Muhammed, büyük bir çoğunluğu teşkil eden bu ikinci sınıf kalkınmadıkça, toplum düzeninde ilerlemenin, sükûn ve huzurun gerçeklenemeyeceğine emindi. Şüphesiz ki, İslâm ahlâk ve hukuku üzerine, daha başlangıçtan itibaren Mekke sitesinin büyük etkisi olmuştur. Daha çok ticaret ve tarım işleriyle uğraşan Mekkeliler arasında faizcilik, kredi, ortaklık, terazi, kile ve endaze ile ölçme, murabahacılık, tefecilik ve her çeşit spekülasyon gibi ticarî işlemlerden başka tabiatın türlü âfetleri, seller, salgın hastalıklar, kıtlık gibi insanları yıprandıran, yıldıran haller de eksik değildi. Sitede birçok miskin, öksüz, köle ve borçlu yardı. Zenginlerin ve nüfuzlu insanların egemenliği altında ezilen yoksulların aç, çıplak ve sefil halleri, bu hareketli siteyi kirleten üzücü bir manzara teşkil ediyordu. Hz. Muhammed, çocukluğundan beri etrafında gördüğü bu manzaralardan hüzünlenmiş ve âdil bir sistem kurma ihtiyacını duymuştu.» (Cemil Sena, **Hz. Muhammed'in Felsefesi**, 1971, s. 431-2, 457).

Yazarlar, İslâmiyet'ten önceki Arap toplumunun derin bir ahlâk bunalımı içinde yüzdüğü konusunda, hemen hemen tam bir görüş birliğine sahiptirler. «Hakikatte Arabistan koyu bir dalâlet ve cehâlet içinde idi. Tarih ve edebiyat o devire, İslâmiyetten önceki o çağa **Câhiliyyet Devri** adını vermekle büyük bir hakîkati ifade etmiş oluyordu. Bu devir karanlık, kaba, süflî şeylerle dolu bir devirdi. Kızlar diri diri toprağa gömülür, üvey valide; babanın mîrâsı arasında eski ev eşyâsı meyanında oğula miras olarak intikal eder. öz kız kardeşle evlenmek mübâh görülür, kumar, içki, zina, alelâde şeylerden sayılırdı. Hayâsızlık o dereceye varmıştı ki, İmrü'l-Kays gibi bir şâir amcasının kızıyla geçirdiği gayrî meşru bir aşk mâcerâsını, sevda münasebetlerini tasvir etmekten çekinmemiş ve onun bu açık saçık kasîdesi mukaddes Kâbe'nin duvarına asılmıştı.» (Berki ve Keskioğlu, a.g.e., s. 18).

Bu konuda Gölpınarlı da şunları yazıyor: «Müslümanlıktan önce, Araplarda, soya-sopa yardımda bulunmak, düşkünleri görüp gözetmek, sözde durmak, ahda-amana riayet ve komşuya, yakın boylara yardım etmek gibi çok güzel huylar bulunmakla beraber soyla-sopla öğünmek, mensup olduğu boyu üstün görmek, kan gütmek, ilk evlât kız olursa bunu erkeğe bir ayıp sayıp onu diri-diri gömmek, alabildiğine kadın almak gibi birçok kötü huylar da vardı. Ticarette, erkeklerle ortak olan, hatta onlarla beraber savaşlara bile katılan kadının mirasta, tanıklıkta hakkı yoktu ve bir kadının birçok erkekle münasebette bulunması meşru sayılır, çocuk olursa babası, kur'ayla, yahut hakemle tayin edilirdi. Baba ölünce, üvey ananın bir miras malı gibi büyük evlâdın hissesine düşmesi ve büyük evlât tarafından, istenildiği takdirde karı olarak alınması da kötü âdetlerinden biriydi.» (a.g.e., s. 9-10).

Kadının İslâmiyet öncesi Arap toplumundaki yeri hakkında hâkim ve yaygın görüş bu olmakla beraber, farklı düşünenler de yok değildir. Örneğin, Alman tarihçisi C. Brockelmann (**İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi** adlı eserinde, 1954, s. 14): «İslâmiyetten önceki devirde Arap kadını, bilhassa iktisaden müstakil olduğu takdirde, sonraki zamandan çok daha fazla bir hürriyete sahip bulunuyordu.» diyor.

Yukardan beri belirtilenlere dayanılarak, bazı yönleri bundan sonraki sorularımızın konularını teşkil edecek olan İslâmiyet'in, genel olarak o günkü Arap toplumu için özel olarak da ezilenler ve bu arada kadınlar için, zamanına göre, ileri bir atılım olduğu söylenebilir. Nitekim, Gölpınarlı'nın da işaret ettiği gibi, Müslümanlık Hz. Muhammed tarafından ortaya atıldığında, önce, «halktan, bilhassa kölelerle cariyeler, malı-mülkü olmayanlar, insanları bir sayan, asalet farkı gözetmeyen, acımayı esas tutan bu yeni dine takım - takım girmeye başladılar.» (a.g.e., s. 17).

Soru 19 İslâmiyetin kişinin toplum içindeki durumu hakkındaki telâkkisi nasıldı?

Dinler, bireylerin akıl, vicdan ve kalplerine hitap ederek ahlâklı ve erdemli kişiler haline gelmelerine yardımcı olmakla yetinmekten, bunu bilfiil gerçekleştirmek çabasıyla, toplum hayatını yeni baştan kurmak, toplumsal hayatın her yönüne el atmaya ve her türlü toplumsal ilişkiye yeni bir biçim vermeye kadar büyük bir çeşitlilik ve farklılık gösterirler. Ama yine de, ağırlığı birinde daha az diğerinde daha fazla olmak üzere, «Her din, daha çok, yaşadığı dönemin ve içinde bulunduğu toplumun bozulmuş olan hayatını düzenleme gayesini güder.» (Sena, a.g.e., s. 425). İnsan ve toplum hayatını bu dünyaya ve öteki dünyaya ait bütün yönleriyle yeniden kurmak ve biçimlendirmek amacında olan dinlerin en somut örneği İslâmiyet'tir. Biraz evvel adı geçen yazar bu konuda şöyle diyor: «İslâm dini de politik bir rejimdir ve varlığını bu rejimin kutsal ülkülerini yaymak ve kurumları bu ülkünün prensiplerine göre şekillendirmek suretiyle devam ettirmiş ve genişletmiştir.» (s. 482).

Bu nitelikte bir din, bir fikir sistemi, bir yeni düzen kurma hareketi, içinde ve karşısında bulunduğu ekonomik, sosyal ve siyasal koşulları görmemezlikten gelemez, hesaba katmamazlık edemez; bunları, ancak, gücü oranında değiştirmek çabasına girişir, gerçekçiliği elden bırakmaz, gerçekçi davranmak zorunda kalır. Çünkü, hayat, belli bir ölçüde kendisine uyulmaksızın, değişikliği kabul etmez. Bu nedenledir ki, ileriye atılımı, bir üst düzeye ulaşma çabası toplumun içinde bulunduğu koşullarla sınırlıdır.

İslâmiyet'in kendini kabul ettirişinde ve ekonomik, sosyal ve siyasal hayatı düzenleyici izin ve yasaklarını koyuşta bunu açıkça görüyoruz. Zamansız hiçbir şey yapmamaya Hz. Muhammed olağanüstü bir dikkat göstermiştir. Örneğin, gerçekçi bir sezgi ile, henüz kaldırılamayacağını anladığı bazı kurumları, birtakım değişikliklerle muhafaza

etti. İslâm devletinin güvenliğini garanti altına almasını sağlayan ve Müslüman olmayıp da «Ehl-i Kitap»tan olan halkları daha geniş ölçüde devlete vergi ödemek yükümlülüğüne bağlamasını mümkün kılan savaşları olsun, geçmişten gelen yerleşik ekonomik çıkarlara, sosyal alışkanlıklara karşı getirdiği yeni düzenlemeler olsun; hep, zamanın koşulları ve güç dengesi ihmal edilmeksizin, girişilmiş ve başarılmış işlerdir. Şimdi nakledeceklerimiz bu söylenenleri somutlaştıran birkaç örnektir:

«(O yıl, Hz. Muhammed,) Hac mevsiminde üç yüz kişiyle Abu-Bekr'i haccetmek üzere gönderdi. Ardından da Ali'yi gönderip IX. surenin bu yıldan sonra müşriklerin Kâbe sınırına girmemelerine, çıplak olarak tavaf edilmemesine dair hükümlerini bildiren âyetlerini okuttu.

«Hicretin onuncu yılında Müslümanlık daha ziyade yayıldı. Ehl-i Kitap'tan olup henüz vergiye bağlanmamış olanlar vergiye bağlandı.

«Onuncu yılın sonlarında Hz. Muhammed, kırk bin kişiyle haccetmek üzere Mekke'ye gitti. (Buna Veda Haccı denir.) O yıl... arafe günü Cumaya raslıyordu. O gün bir hutbe okudu, (ve özet olarak) dedi ki:

«Karılarınız üstünde haklarınız var, fakat onların da sizin üzerinizde hakları var. Onlar sizin haklarınıza riayet etmeli, siz de onlara karşı iyi davranmalısınız. İnananlar kardeştir, hiç kimseye kardeşinin malı, rızasiyle ve gönül hoşluğuyla vermedikçe helâl değildir. Siyahın beyaza, beyazın siyaha, Arap olanın olmayana, olmayanın olana üstünlüğü yoktur; ...» (Gölpınarlı, a.g.e., s. 53-4).

Bu uzun hutbe sırasında söylenenler bunlardan ibaret değildi. Bunlar kadar ve belki de Mekkeliler için bunlardan da önemli olabilecek bazı şeyler daha söylendi. Müslümanlıktan önceki devre ait kan davalariyle faiz davalarının kalktığı bildirildi; ve Hz. Muhammed, herhalde etkili bir örnek olur düşüncesiyle olmalı, «ilk kaldırdığım ribâ (ribâ, aslında **artma, çoğalma** demek olup, tabir olarak **murabaha** ve **faiz**, bir de yapılmış bir hizmet karşılığı olmaksızın, umu-

mî bir tarzda, her çeşit gayri meşru nakdî kazanç mânasına gelir. -**İslâm Ansiklopedisi,** Cüz: 99, s. 830) da amcam Abdulmuttalip oğlu Abbas'ın ribâsıdır.» dedi. (Tırnak içindeki ifade, Hüseyin Hâtemî, **İslâm Açısından Sosyalizm,** İst. 1971, s. 115, d.n. 24).

Bunlar söylendiği sırada, birçok savaş kazanılmış, birçok önemli iş başarılmış bulunuyordu.

Yukarda kaydedilenlerden görüleceği gibi, İslâmiyet, Hz. Muhammed gibi kudretli bir önderin zamanında, ve tarihten bilindiği üzere, kendisinden hemen sonraki inançlı ve muktedir yöneticilerin elinde, fakirlere, âcizlere, borçlulara, kısaca, bütün ezilmişlere, gücü yettiğince, kalkan olmuş, bu gibilerin korunmasını yerine getirilmesi gerekli en büyük görevlerden biri saymıştı. Ve, kuşkusuz, bir süre başarılı da olmuştu. Burada kimsenin kuşkusu olamaz. Ama, ne yazık ki, hepsi bu kadar.

Yine bunun gibi, niyet, amaç ve teori olarak, İslâmiyetin insanların eşitliğine, Tanrı'nın kulları olarak, hiçbir nedenle ve hiçbir nitelik itibariyle farklı olamayacaklarına, bazılarının üstün ve şerefli, diğerlerinin aşağı ve değersiz görülmemeleri gerektiğine inandığı ve bunu telkin ettiği muhakkaktır. İslâmiyet, örneğin, hiç kuşkusuz, bu konuda Yahudilikten çok ileri, Hıristiyanlıktan ise geri olmayan bir anlayışa sahiptir.

Böyle olmakla beraber, gerçek hayata bakıldığında, hepsi de Tanrı'nın kulları olan insanların bir kısmının diğer bir kısmının «kul» u, «köle» si olması durumuna İslâmiyet de son verememiştir. Kölelik kurumunu ortadan kaldıramamıştır.

Sosyalizmi İslâm açısından eleştiren ve İslâmiyetin Marksizme üstünlüğünü kanıtlamayı amaçlayan bir eserde (Dr. Hüseyin Hâtemî, İslâm Açısından Sosyalizm, İst. 1971) İslâmiyette «kölelik» konusunda şöyle deniyor:

«İslâm köleliği ne getirmiş, ne de meşrulaştırmıştır. Sadece, devrin milletlerarası hukukuna göre son derece insaflı bir 'savaş esirliği' kurumuna yer vermiştir. Bütün

Yeryüzü'nde âdil bir nizam kurulmadıkça, bunu da ilga etmesi fazla safdillik olurdu. Bugün milletlerarası kurallar değişmiş, İslâm da, köleliğin ilgası yolundaki amacına bu yoldan ulaşmıştır. Esasen İslâm'a göre köleliğin, savaş esirliğinden başka bir sebebi de yoktu. İslâm'a göre de bu kölelik', gerçek bir kölelikten uzaktı. Savaş esirlerine 'köle' bile denilmesi hoş görülmezdi. Bunlara yapılan muamele, diğer ev halkı ile aynı olacaktı.» **(s. 50-51).**

Buna karşılık, aynı konuda **İslâm Ansiklopedisi**'nde şunları okuyoruz:

«İslâmiyetin, eski bir Arap müessesesi olup, tarih-i mukaddesin ihtiva ettiği âlemde de meşruiyeti kabul edilen, esaret müessesesini muhafaza ettiği malumdur. İslâmiyet İslâm devletine tâbi veya onunla müttefik olmayan memleketlerin kâfir halkını, Müslümanların kendi istifadeleri için, temellük etmelerine cevaz vermiştir; bu sebeptendir ki, Müslüman memleketlerde esir ticareti uzun müddet mühim bir mevki tutmuş ve esirler umum nüfusun mühim bir unsurunu teşkil etmiştir.

«Peygamberin Arap kabileleri ile yaptığı gazvelerde, kadınlar ve çocuklar dahi dahil olmak üzere, ele geçirdiği harp esirleri, fidye-i necat vermedikleri takdirde, eski Arap âdetine göre, esarete düşerlerdi.

«O zamanlar esirler arasında birçok Araplar dahi vardı. ...İster satın alınarak, ister harpte yakalanmak suretiyle olsun, hiçbir Arabın köle olamayacağı esasını, umumî bir kaîde olarak, ilk defa halife Ömer'in vazettiği söylenir. Buna göre yalnız yabancılar köle olabilecekti. Herhalde şeriat Müslümanlara dindaşlarını esaret altına almayı menetmiştir; bundan dolayı çocuklarını satmaları ana ve babalarına memnudur. Roma kanunlarında caiz olduğu gibi, bir Müslüman alacaklı borçlusunu esir gibi satamaz. Bununla beraber, esirler ekseriya vâki olduğu gibi, İslâm dinini kabul ederlerse, bundan dolayı esaretten kurtulmuş olmazlar.

«Esir ticareti orta çağda, Arapların diğer kavimlerle

ihtilât ve imtizaçları hususunda, pek mühim bir rol oynamıştır; zira gerek siyah ve gerek beyaz, binlerce esir her sene Müslüman memleketlerine ithal olunuyordu. Her sene Bağdat pazarına Orta Asya'dan (Türkistan, Fergana ve başka yerlerden) sayısız Türk esirleri getirilmekte idi; bunları zenginlere ve hususiyle saraya satarlardı. 'Hilâfetin şark hududu ülkeleri Bağdad sarayına vergi makamında insan vermekle mükellef olduğu gibi, İslâm devletinin garp ucunda kâin vilâyetler, Afrika ve Magrib (Mauritania), için de o mükellefiyet vardı. ... Afrika'nın içinden, yani asıl Sudan'dan, Akdeniz sahillerinde Arapların ellerinde bulunan şehirlere doğru olmak üzere, büyük mikyasta esir ihracatı yapılırdı.' Frenk ve Yunan memleketlerinden dahi birçok beyaz esirler gelirdi.

«Nazarî olarak, esirler kanunî hiçbir hukuka malik değildir. İslâm hukukuna göre, onlar eşya makulesinden ve sahiplerinin mutasarrıf oldukları meta cinsindendir; esirin sahibi onları, kendi keyfine göre, isterse satar, dilerse, hibe ve cihaz olarak veya başka suretle vererek, elinden çıkarabilir. Esirlerin bir mukavele akdine kanunen ehliyetleri yoktur; esirler ne ferağ edebilirler, ne de bir taahhüde girebilirler; vasiyet de edemedikleri için, ne vasi ve ne nâzir olamazlar; onların kazancı, sahiplerinin malıdır. Esir mahkeme huzurunda şahadet dahi edemez.

«Şeriat ahkâmına göre, kadın esirler (cariyeler) ile sahipleri arasında nikâha lüzum yoktur, sadece istifraş kâfidir. Fakat diğer ahvalde şeriat esirler arasında nikâhın meşruiyetini kabul ettiği için, sahiplerinin izni ile (hür veya gayri hür) iki kadınla nikâh aktedebilir.

«Evli bir cariyenin çocukları, esir olarak, sahibine aittir. Bir hür adamın başkasının cariyesi ile evlenmesi caizdir. Bu işin mahzuru şudur ki, bu izdivaçtan doğan çocuklar analarının sahibinin malı olurlar.

«Eğer bir adamın cariyesinden çocuğu olursa, çocuk, babasının medenî haline tâbi sayıldığı için, hür olur. Bu esası ilk defa hukuka ithal eden, İslâm dinidir.

«İslâmda kul azadı, salih amel ve ahirette ecri mucip bir fiil telâkki edilir.» (Cilt: I, s. 110, 111, 112).

Kur'an'da, bütün insanların bir ana (Havva) ve bir baba (Âdem) dan geldikleri ve dolayısıyle kardeş oldukları yazılıdır: «Ey nas! Biz sizi bir erkek, bir dişiden yarattık.» (XLIX, 13. - Kur'an'dan yapılan bu aktarma ve bundan sonra yapılacak olanlar, İzmirli İsmail Hakkı'nın **Türkçe Kuranı Kerim**, İst., 1932, çevirisindendir).

Ama ne var ki, «aynı ana ve babanın çocukları ve bu nedenle de birbirlerinin kardeşleri olan insanlar»dan bir kısmının diğer kısmının kulu, kölesi (memlûkü, cariyesi) olabileceği yine Kur'an'da yazılıdır: «Tanrıya tapın, memlûkünüz olana da iyilik edin.» (IV, 35) Ve yine, bir diğer âyette şöyle denmektedir: «Ey peygamber! ..., Allah'ın, harp ganimetlerinden sana verdiği cariyeleri, sana helâl kıldık.» (XXXIII, 50).

Gölpınarlı'ya göre, «Müslümanlık, ..., zamanın ve örfün tesiriyle bu müesseseyi (köleliği) kökünden kaldırmamakla beraber kökünü kurutmak için elden gelen savaşı yapmıştır.» (a.g.e., s. 166). Bazı suçların, birtakım kötü hareketlerin cezaları arasında «kul», «köle» azad edilmesinin yer alması, kölenin özgürlüğüne kavuşma yolundaki çeşitli çabalarına yardımcı olunması, bunu sağlayacak olanakların yaratılması bu «elden gelen»lerin başında yer alır. Ayrıca, davranış olarak hürlerle köleler arasında fark gözetilmemesi, bir öğüt olarak Hz. Muhammed'in çeşitli hadislerinde ifade edilmiştir. Aşağıdakiler bunlardan bazılarıdır: (Gölpınarlı, a.g.e., s. 171, 172).

«Esirlerinize hayırla muamele etmenizi tavsiye ederim.» «Kölelerimiz de bizdendir.» «Bir kavmin kölesi, o kavimdendir.» «Bir adamın kölesi, kardeşidir, amcasının oğludur.» «Kullarınız, kardeşlerinizdir; onlara iyi muamele edin, gücünüzün yetmediği şeylerde onlardan yardım dileyin, güçleri yetmeyen işlerde de onlara siz yardım edin.» «Çevrenizde dönüp dolaşan köleleriniz de kardeşlerimizdir; Tanrı, onları size vermiştir, elinizin altına vermiştir; elinin

altında, buyruğuna tâbi kardeşi bulunan, kendi yediği yemekten ona da vermeli, kendi giydiği elbiseyle onu da giydirmeli, yapamayacağı şeyi ona emretmemeli; böyle bir teklifte bulunursa ona yardım etmeli.» «İki zayıfın hakkına tecavüz etmeyin, Allah'tan çekinin: Köle, kadın.»

İslâmiyet, görülmüş olduğu gibi, bir toplumsal ilişki olarak en büyük tarihsel eşitsizliklerden birini teşkil etmiş olan köleliği, belirli ekonomik ve sosyal koşulların ürünü olduğu için, ve bu koşulları da değiştiremediğinden (değiştirmesi ise zaten beklenemezdi), bulduğu gibi muhafaza etmiş, ancak onu daha dayanılabilir bir hale getirici birtakım tedbirlerle yetinmek zorunda kalmıştır.

Soru 20 İslâmiyetin mülkiyet ve zenginlik hakkındaki telâkkisi nasıldı?

Görüşlerinden bundan önceki sorumuza girerken yararlandığımız ve şimdi de yararlanabileceğimiz, **Hz. Muhammed'in Felsefesi** adlı eserin yazarı, «Peygamberimiz zenginlik aleyhinde hiç bulunmadığı gibi, meşru kazancı da daima desteklemiştir.» diyor ve ilâve ediyor: «(Ancak,) hiç bir zenginlik, fakirin gayreti, sabır ve kanaati istismar edilmedikçe elde edilmez; ham ve kaba zenginlik ise, övünme, kibirlenme, gösteriş, fakirleri hor görme, uşakları sayesinde kazandığı kuvvetle herkese ve her şeye hükmetme gibi akıl ve vicdanı isyana davet eden aksiyonlara sebep olur.» (s. 482, 483).

Hz. Muhammed, «Mal-mülk sahibi olduğunu sanan kişiye Tanrı azabı şiddetlenir; mal-mülk sahibi ancak Allah'tır.» hadisini, herhalde, bu tür zenginlik ve zenginler için söylemiş olsa gerekir.

İslâmiyet, öğreti ve uygulama olarak, sosyal yaşantıda ve davranışlarda, belki bir konu (kadın) dışında, ölçülülüğe ve ılımlılığa aşırı bir önem vermiştir. Bu özelliği, servet ve zenginlik hakkındaki görüşlerinde de çok açık ola-

rak görülür. Örneğin, cimrilik de israf da aynı derecede kötü ve sakınılması istenen davranışlardır. Cimrilik Kur'an'da şiddetle kınanır: «Cimri olan, kendisini müstağni gören, kimseye gelince biz ona güçlüğe götürecek yol için yine kolaylık veririz.» (XCII, 8-10). Yine bir başka ayette, «..., malı yığıp her fırsatta sayıp duran her ferdin vay haline! O, zanneder ki yığdığı malı onu daim yaşatacak.» (CIV, 1-3) denilmektedir. Eğer öğütlendiği gibi kullanılmamışsa, varlık ve zenginliğin sahibine, öldüğünde, hiçbir faydası olmayacağı ifade edilmiştir: «Başı aşağıya düştüğü zaman malı ona faide vermez.» (XCII, II.)

Buna karşılık, sadaka ve zekât verme çok övülen bir görevdir. Sadaka ve zekât yoluyla varlık sahiplerinin yoksullara yardımı, onların yaşamlarını kolaylaştırmaları, ve toplumun ortak giderlerine katkıda bulunmaları sağlanır. Bunun yanısıra, sadaka ve zekâttan servetin belli ellerde toplanmasını önleyici bir görev de beklenir.

İyiliği Tanrı katında değerli kişi, malından, Tanrı buyruğuna göre, gönül hoşluğuyla verebilen kişidir: «... İyilik o kimsenin iyiliğidir ki, ..., malı seve seve hısımlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere, esir azadına verir, zekâtı verir.» (II, 178). Aynı surenin başka bir ayetinde, yine el-açıklığı övülmekte, fakat insanın bunu kendisine zararlı olacak bir ölçüye vardırmaması öğütlenmektedir: «Allah yolunda malınızı harcedin, kendinizi tehlikeye atmayın, ihsan edin.» (II. 196.) Harcayan, başkalarına verebilen kişi, malın ve servetin egemenliğinden kendini kurtarabilmiş, bunları kendi egemenliğine alabilmiş bir insan olarak, kendisini iyiliğe ve hayra ulaştıracak yollardan birini bulmuş demektir: «Sevdiğiniz şeylerden harcetmedikçe asla iyiliğe nail olamazsınız. Her ne harcederseniz karşılığını görürsünüz.» (III, 92).

İslâmiyette, meşru kabul edilen yollardan kazanılmak şartıyla, zengin ve varlık sahibi olmanın kötü gözle görülmediği doğru olmakla beraber, büyük servet birikiminin hoş karşılanmadığı yolunda anlaşılabilecek ifadeler içeren

âyetler de vardır. Kur'an'ın bir yerinde, bunun bir nedeni olarak yorumlanabilecek şu ayeti okuyoruz: «Evet, evet insan kendini zengin gördüğü için azar.» (XCVI, 6-8). Zenginliğin insanı bozucu, Tanrı yolundan saptırıcı bir etkisi olabileceği bu ayette açıkça kabul ve ifade ediliyor.

Buna, ayrıca, büyük zenginliğin ancak başkalarının yoksulluğu pahasına elde edilebileceği görüşünün olsun, servet bir kere birikince de bunun başkaları üzerinde her türlü tahakküm aracı olarak kullanılabileceğinden duyulan endişe ve korkunun olsun İslâm düşüncesine yabancı olmadığı eklenmek gerekir. Bu nedenledir ki, «Onların mallarından sadaka al ki kendilerini temizleyesin, o mal ile onları paklayasın.» deniliyor (IX, 103). Kimsenin malının tamamı kendisine ait değildir: «Allahın, kasabalarda sakin olan ahalisinden, peygamberine verdiği mallar, Allah ve peygamberine, hısımlara, yetimlere, yoksullara, yoldan kalanlara aittir.» Âyetin bundan sonraki cümlesinde ise, bu aidiyetin nedeni olarak şöyle deniyor: «Ta ki bu mal içinizden zenginler arasında elden ele dolaşmasın.» (Bu cümle, «Onlar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın.» diye de çevrilmiştir) (LIX, 7).

Anlaşılıyor ki, İslâmiyet, büyük zenginliği çok hoş karşılamadığı gibi, buna bir ölçüde engel de olmak istemiştir. Sadaka ve zekâttan böyle bir görev beklendiğine yukarda işaret etmiştik. Yeni ele geçirilmiş bir ganimetin tamamı da onu elde edenlerin değildir: «Biliniz ki, ele geçirdiğiniz ganimetin beşte biri Allahın, peygamberin, hısımların, yetimlerin, yoksulların, yolcunundur.» (VIII, 42).

Bütün bunlardan başka, bir ifade Kur'an'da sık sık tekrarlanmaktadır: «Haberiniz olsun ki göklerde ve yerde ne varsa hep Allahındır» (X, 67). Bunun, inananlar için, malından vermeyi, servetini Tanrıyı hoşnut edecek şekilde kullanmayı, bir ölçüde, kolaylaştırıcı bir etkisi olmak gerekir. Ayrıca, böyle bir öncül kabul edilince, diğer bir âyette yer alan şu ifadelerin bunun pek doğal bir sonucu olacağı açıktır: «De ki 'mülkün sahibi olan Allahım! Sen mülkü dilediği-

ne verirsin, dilediğinden de çekip alırsın; dilediğini aziz kılarsın, dilediğini de zelil edersin. Hayır senin elindedir, sen her şeye tamamile kadirsin'» (III, 26). Böyle bir hükümden sonra, toplumda kişiler arasında servet farklılıklarının doğal karşılanmasının da istenmesi çok kolaylaşmış olur. Böyle bir durumda, bir gerçek Müslüman için başkalarının servet ve zenginliğini tartışma konusu etmek, ve hele onlara haset eduymak ve kem gözle bakmak asla caiz olmaz. İslâmiyet, toplum açısından kendi koyduğu sınırlamalar dışında, özel mülkiyete saygılıdır, ve onu, görüldüğü gibi, elden geldiğince korur.

Son olarak, bundan önceki soruda da yaptığımız gibi, Hz. Muhammed'in bu soruda ele aldığımız konulara ilişkin hadislerini görelim:

«Her ümmetin tapındığı bir buzağı var; benim ümmetimin buzağısı da para - pul.» «Lânet olsun paraya-pula kul olanlara.» «Zenginlik, mal-mülk çokluğuyla olmaz, asıl zenginlik, gönül zenginliğidir.» «Âdemoğlunun bir vadi dolusu hurma ağacı olsa bir mislini daha ister, ister de ister, vadiler dolusu hurma ağacı ister sonucu; Âdemoğlunun gözünü ancak toprak doyurur.» «Adam ihtiyarlar, bedeni arıklaşır da gene kalbi, iki sevgiye karşı gençtir: Ömür uzunluğu, mal sevgisi.» «Cömert Allah'a yakındır, insanlara yakındır, cennete yakındır, ateştense uzak. Nekes Allah'tan uzaktır, insanlardan uzaktır, cennetten uzaktır, ateşe yakın. Bilgisiz cahil, ibadet eden nekesten daha sevgilidir Allah'a.» «Hangi illet vardır ki nekeslikten daha kötü olsun?» «Ulu kişi nekes olmaz.» «Üç şey vardır ki adamı kurtarır: [bunların biri de] yoksullukta da, zenginlikte de iktisada riayet.» «İktisada riayet eden yoksul olmaz...» «..., fazla istemeyi, malını (boş yere) zayi etmeyi bırak.» «Ne mutlu,..., malının fazlasını verip yoksulları doyurana.» «Bütün din ehline (hangi dinden olursa olsun) sadaka verin.» «Kim, kendisinin olmayan bir şeyi benimdir diye iddia ederse bizden değildir, cehennemde oturacağı yeri hazırlasın.» «Borcun

devası, ancak verip kurtulmak, vereceği vakti geciktirmemek ve borç verene teşekkür etmektir.»

Soru 21 İslâmiyetin çalışma hakkındaki telâkkisi nasıldı?

Kur'an'da, «Yeri üzerinde gezilebilecek halde yapan odur. Artık yerin ötesinde, berisinde gezin, tozun, Allahın verdiği rızktan yiyin.» deniyor (LXVII, 15). İnsanoğlu, yaşamak, hayatını ve neslini devam ettirmek için, yerin, havanın, suyun nimetlerinden yararlanacaktır. Ancak, Müslüman için bir kısım şeyler nimetten sayılmamıştır, yenmeleri ve kullanılmaları haramdır, yasaktır. Bunların dışındakiler helâldir, temizdir, paktır.

İnsanoğlu bu nimetleri çalışarak, iş görerek, çeşitli işler yaparak elde eder, bunlardan ancak bir iş ve emek karşılığı olarak yararlanabilir.

İslâmiyetin çalışma ve bunun çeşitleri üzerindeki temel görüşleri, daha çok, Hz. Muhammed'in hadislerinde ifade edilmiş bulunuyor. Hadislerinden anlaşıldığına göre, Hz. Muhammed'in gözünde, çalışma kutludur ve biricik mutluluk yoludur. Çalışan kişi de kutlu ve mutlu olduğu gibi Tanrı katında da yüce bir değere lâyıktır. Çalışma, Tanrı yolunda savaş, Tanrıya tapınmak kadar, hatta onlardan da üstün bir çabadır. Ve ayrıca, herkes için de bir farz, bir görevdir. Bu konuda sözü, daha fazla uzatmadan, hadislere bırakmak en doğru yol olsa gerektir:

«Savaş, yalnız Ulu Tanrı'nın yolunda bir adamın kılıç vurması değildir;..., asıl savaş, adamın kendini insanlara muhtaç olmaktan kurtarıp geçindirmesi, yüceltmesidir; bu adamdır savaşan.» «Helâl rızık aramak savaştır.» «Gerçekten de ulu Tanrı size çalışmayı farz etmiştir, çalışın.» «Helâl rızık aramak, her Müslümana farzdır.» «İbadet yetmiş kapıdır (kısımdır), en üstün kısmı helâl rızık kazanmaya çalışmaktır.» «Sağlık - esenlik, on kısımdır, dokuzu geçim için

çalışmadır, biri başka şeyler.» İnsanın elinin emeğiyle kazanıp yemesinden daha hayırlı hiçbir yemek olamaz, gerçekten de Tanrı Peygamberi Davud da elinin kazancını yerdi.» «Kazancın en temizi, insanın elinin emeğiyle kazancıdır; her alım-satım hayırlıdır, iyidir.» «İnsanın elinin emeğiyle çalışması ve her alım-satım iyidir, kutludur.» «Şüphe yok ki Allah, kulunun bir zenaatla, bir işle meşgul olduğunu görmeyi sever.» «Gerçekten de ulu Tanrı, inanmış ve bir zenaata koyulmuş kulu sever.» «İşlerin en üstünü, en iyisi helâlinden kazanmaktır.»

Son hadisten de anlaşılacağı gibi, bir kazancın saygıdeğer ve korunmaya lâyık olmasının ilk temel ve vazgeçilmez şartı helâl olmasıdır, başkalarının malına, varlığına herhangibir yoldan bir haksız el koyma mahiyetinde olmamasıdır. Kazancın bu türlüsü haramdır, yasaklanmıştır. Kur'an'ın bir âyetinde bu konuya ilişkin şu hüküm vardır: «Kendi aranızda haksızlık ile birbirinizin mallarını yemeyin. Nâsın bir kısım emvâlini, bile bile günahı mucip şeyler ile yemeniz için, mal davasile hâkimlere koşmayın.» (II, 189). Âyetin birinci cümlesinde, özellikle; kumar, hırsızlık, dolandırıcılık, gasp, yağma ve buna benzer yollarla, ikinci cümlesinde ise yalancı tanık, yalan yere yemin ya da bunlara benzer yöntemlerle kazanç sağlama, taşınır veya taşınmaz değer elde etme yasaklanmıştır. Bir başka âyette de ölçü ve tartıda hile sorununa dokunulmuştur: «Ölçek veya tartıya hile katanların vay haline! Onlar, ki halktan aldıkları zaman tam ölçüp alırlar. Bilâkis halk için ölçtükleri veya tarttıkları zaman eksik ölçüp eksik tartarlar.» (LXXXIII, 1-3).

«Elinden geldiği kadar kimseden bir şey isteme.» hadisiyle de çalışmayı, hayatını kendi emeğiyle kazanmayı öğütleyen Hz. Muhammed, aşağıdaki hadislerinde, bir kazanç yolu olarak dilenmeyi kınamıştır: «... Halktan dilenme kapısını kendisine açan kula Allah da yoksulluk kapısını açar...» «İçinizden birinin ipini alıp dağa giderek odun kesip getirmesi, odunu satıp kazancını yemesi ve ondan sadaka da vermesi, insanlardan dilenmesinden hayırlıdır.»

Soru 22 İslâmiyetin çeşitli işler ve meslekler hakkındaki telâkkisi nasıldı?

Çalışmanın şekilleri, ya da kazanç sağlamanın farklı yolları üzerinde de Hz. Muhammed ilginç görüşler ortaya atmıştır. Her şeyden önce, onun gözünde, harama bulaşmamak şartıyla, değersiz olan hiçbir iş yoktur. Ancak bazı işleri ve bazı yaşayış biçimlerini diğerlerine üstün tutmaktadır. Bu konudaki görüşlerini açıklamaya başlamadan önce, çeşitli işler karşısında insanları yetenek itibariyle nasıl gördüğünü görelim.

Hz. Muhammed, bu konuya ilişkin görüşünü yansıtan iki hadisinde şöyle diyor: «Çalışın bir işe girişin; kim ne için yaratılmışsa o iş, ona kolaylaştırılır.» «Herkes ne iş için yaratılmışsa ona, o iş kolay gelir.»

Her iki hadiste de tekrarlanan «kim (veya herkes) ne (veya ne iş) için yaratılmışsa» ibaresi, onun, insanlar yaratılırken belirli işler için gerekli yeteneklerle önceden donatılmış olarak yaratıldıkları inancında olduğunu, hiçbir kuşkuya veya tereddüde yer bırakmayan bir şekilde, göstermektedir. Eğer böyle ise, kişinin yaptığı işi kolay bulması, o işin ona kolay gelmesi yalnız gerekmez, aynı zamanda zorunlu da olur. Kişi için yaratıldığı işin dışındaki diğer herhangi bir işin, onu yapmaya davranması halinde, zor geleceği, kişinin o işi hiçbir zaman diğeri gibi mükemmel yapamayacağı çok açık bir şeydir. Çok az sayıdaki istisnaî uğraşılar dışında, bu teorinin insan ve yetenekleri hakkındaki bilgilerimizle doğrulanmadığı, uzun boylu açıklamayı gerektirmeyen, basit bir gerçektir.

Öte yandan, bu inanç veya görüş, her insan yaptığı işe yatkın olarak yaratılmıştır, dolayısıyle de o işi değiştirmeyi düşünmemelidir, değişiklik hem kendisi ve hem de çevresi (toplum) için yararsızdır gibi — aslında varılması kaçınılmaz olan — bir sonuca götürecek ve buna dayanak yapılacaksa, yanlışlığının yanısıra çok da zararlı olur. Çün-

kü, böyle bir durumda, özgürlüğünün önemli bir kısmı insanın elinden alınmış demektir.

Ayrıca, kimin hangi işe yetenekli olduğunu kim ve nasıl söyleyebilecektir? Ve yine bu inanç bizi, örneğin, kölelik konusunda Aristo'dan farksız bir anlayışa zorunlu olarak götürmez mi?

Hz. Muhammed'in çeşitli işler ve yaşayış biçimleri hakkındaki görüşlerine gelince, bunları da yine hadislerinde ifade edilmiş buluyoruz. O, ticarete verdiği önemi iyice belirtmek amacıyla olacak, hayli abartmalı bir biçimde, ticaret için şu övgüde bulunuyor: «Rızkın onda dokuzu ticarettedir; biri hayvan besleyip yetiştirmede.»

Bununla beraber, ticaretin yanısıra diğer işlerin önemine de işaret etmekten uzak durmamıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, onun gözünde değersiz olan iş, hemen hemen, mevcut değildir. «Yerin derinliklerinde rızık arayın (ekin, biçin, maden arayın, işletin.)» «Ekin ekin, çünkü ekin ekmek kutlu bir şeydir,...» «Koyun besleyenin, evinde bereket olur.» «Ümmetimin erkeklerine terzilik, ne de güzel bir zenaattır.» sözleri de onundur. Bu hadisleriyle, tarımı, hayvancılığı ve el-zenaatkârlığını hiç de değersiz görmediğini açıkça ifade etmektedir. Amâ ne var ki, bütün bu uğraşılar, geçim sağlamada yararlılıkları açısından, ona göre, ticaretin gerisindedirler. Ticaretin önemi özellikle buradan, belki ikinci olarak da, yeni yerler görmeye, yeni şeyler öğrenmeye ve dolayısıyle bilgiyi ve düşünceyi geliştirmeye elverişli bir iş olmasından geliyor olmalıdır. Çünkü, Hz. Muhammed, burada ikisini kaydedeceğimiz bazı hadislerinde yaşayış biçimiyle ilgili tercihini dile getirirken şöyle diyor: «Göçebelikte kalan zalim olur, boyuna avlanmakla uğraşanın ömrü gafletle geçer...» «Köylerde yurd edinmeyin, çünkü köyler, kabirler mesabesindedir.»

Görülüyor ki, ticaretin (ondan sonra gelmek üzere zanaatlerin) tarım ve hayvancılık karşısında ekonomik olanlarının yanısıra sosyal üstünlüklere sahip olduğu düşünülüyor. Eğer ticaretten daha çok ülkelerarası ticaret murad

ediliyorsa (ülkenin ve zamanın koşullarına göre kasdın bu olması gerekir), bu takdirde, Hz. Muhammed'e deyim yerinde ise, bir tür ilkel «sosyal merkantilist» gözüyle bakılabilir.

Soru 23 İslâmiyet faiz hakkında nasıl bir görüşe sahipti?

Hz. Muhammed'in ticarete ve ticaretle uğraşanlara lâyık gördüğü övgü, kayıtsız ve şartsız sanılmamalıdır. Haksız kazanç aracı haline getirildiği takdirde, ticaret de kötüdür, kirlidir. Kendisi için «cennet kapıları kapanmayacaktır» dediği tüccar, ancak ve yalnız, «özü-sözü doğru» olan tüccardır. Öz ve söz doğruluğundan ne anladığını da örneklerle açıklamaktan geri kalmamıştır: «Ne kötü kuldur muhtekir kul; Tanrı ucuzluk, bolluk verdi mi malınız olur; pahalılık, kıtlık oldu mu sevinir, ferahlar.» «Malı-mülkü (ülkeye, şehire, pazara) getiren rızıklanır, (pahası artsın diye) saklayan lânete uğrar.» «Kim, bir yenecek şeyi, pahalılaşsın da öyle satayım diye ümmetinden kırk gün saklarsa sonradan onu sadaka olarak verse bile kabul edilmez.» «Halkın muhtaç olduğu şeyleri çarşımıza, pazarımıza getiren, Tanrı yolunda savaşan ere benzer; pahalılaşsın diye saklayansa Tanrı kitabını aykırı anlamda anlayan biridir.»

İslâmiyet'te haksız mülk edinmek ve kazanç sağlamak, her yerde olduğu gibi, topraktan yararlanmada da yasaklanmıştır. Topraktan gelir sağlamak onu işlemek, toprağı mülk edinmek ya da yararlanma hakkına sahip olmak ona emek vermek, işlenebilir hale getirmek şartlarına bağlıdır. Belirtilen şartlar yerine getirilerek kazanılmış haklar korunur. Hz. Muhammed, bu soruna ilişkin hadislerinde bunu açık olarak ifade ediyor: «Yeryüzü, Tanrı'nın yeryüzüdür, kullar da Tanrı kulları; kim sahipsiz bir toprağı işler, diriltirse, o toprak ona aittir.» «Hiçbir kimsenin olmayan (sahipsiz) yeri imar eden kişinin, o yerde herkesten

ziyade hakkı vardır.» Buna karşılık, «Kim zulümle yerden (tarladan, arsadan) bir parçayı zaptederse Tanrıya, Tanrı kendisine gazıp etmiş olarak ulaşır.»

Görüldüğü gibi, İslâm düşüncesinin toplum hayatının iktisat yönüne bakışının hareket noktası ve bunu düzenleme çabasının temel ilkelerinden biri, büyük ölçüde, «her nimetin bir külfete karşılık olacağı» ilkesi olarak gözükmektedir. Tüccarın yaptığı iş bile sosyal yarar açısından değerlendirilmekte, kazancı bu açıdan haklı veya haksız görülmektedir.

Bilindiği gibi, Kur'an'ın ve onu insanlara öğreten Peygamber'in şiddetle karşı çıktıkları ve haksız kazanç yolu olarak yasakladıkları işlemlerden sonuncusu, ama belki de en önemlisi, faizciliktir. Faiz konusunda Kur'an der ki:

«Faiz yiyenler ancak şeytan çarpmış gibi deli olarak kalkarlar. Bu, onların 'faiz alım - satım gibidir' demelerinden nâşidir. Allah alım - satımı helâl ve faizi haram kılmıştır. Her kim ki kendisine rabbinden bir öğüt irişir de faizden vazgeçerse geçmişi onundur, onun için Allaha aittir. Hem kim faize döner ise işte onlar ateşliktir, orada daimdir.

«Allah faizi eksiltir, sadakaları arttırır.

«Ey iman edenler! İmanınızda gerçek iseniz Allahtan sakının, faizden baki kalanı bırakın.

«Eğer böyle yapmazsanız artık Allah ve resulü tarafından bir harp hazırlandığını bilin. Tövbe ederseniz resülmaliniz sizindir. Bu suretle zulüm de etmezsiniz, zulüm de olunmuş olmazsınız.

«Eğer borçlu sıkıntı içinde ise ona genişlik zamanına kadar mühlet verilir. Eğer tasadduk ederseniz bu hareket sizin için hayırlı olur.

«Artmak üzere insanlara verdiğiniz malların Allah yanında bereketi yoktur, fakat Allahın veçh ve rızasını isteyerek verdiğiniz zekât böyle değildir. Mükâfatlarını kat kat yapanlar bunlardır.» (İlk beş âyet: II, 276, 277, 279, 280, 281; sonuncu âyet: XXX, 39).

Aşağıdaki hadisler ise Peygamber'in faiz ve faizcilik hakkındaki görüşlerini dile getirmektedir:

«Allah, bilerek ribâ alana, verene, yazana ve şahidine lâ'net etsin.» «Bir zaman gelir ki, ribâ yemeyen kalmaz, yemese bile tozu erişir ona.» «Ribâ alan ve veren ribâ günahında eşittirler.» «Kazançların en kötüsü ribâ kazancıdır.» (Bu hadisler, Hâtemî, a.g.e. den; bütün bunlardan öncekiler, Gölpınarlı, a.g.e. den alınmışlardır.)

Tanrı'nın Kitabı'nda ve peygamberin hadislerinde böylesine kötü gösterilen, ve iman edenlerden kesinlikle uzak durmaları istenen, faizciliğin kötü oluşunun nedenleri ayrıca açıklanmıyor. Bu iş, sonradan, yorumcular denilen düşünürler tarafından yapılmıştır. Biz burada şu kadarını belirtmekle yetinelim: Orta Çağ dünyasının, esas itibariyle ve genel olarak, durağan ekonomik koşulları altında, yoksulların ve küçük iş sahibi üreticilerin ve esnafın korunması için faizciliğin hor görülmesi, ve belki de bu yoldan faiz haddinin düşük tutulmasına çalışılması, uygun bir iktisat ve sosyal politika tedbiri olarak görülebilir. Öte yandan, «Bütün bunlara rağmen anane ribânın terakki ettiğine delâlet eder.» (**İslâm Ansiklopedisi,** Cüz: 99, S. 731).

III.

MERKANTİLİZMİN VEYA TİCARET KAPİTALİZMİ DÖNEMİNİN İKTİSADÎ DÜŞÜNCESİ

Soru 24 Merkantilizm (ticaret kapitalizmi) hangi yüzyıllar içinde yer alır; dönemin başlıca belirgin nitelikleri nelerdir?

Siyasal tarihte Orta-Çağın onbeşinci yüzyılın ortalarında sona erdiği ve yeni bir çağın başladığı kabul edilir. 1453 yılında İstanbul'un Türkler tarafından zaptedilmesi olayı, yeni bir dönemin başlangıcı olarak alınır. Bundan sonraki tarih döneminin bazen yeni ve yakın çağlar diye iki kısma ayrılarak incelendiği görülür. Bu yeni dönemin iktisat ve iktisadî düşünceler tarihi açısından da farklı özellikler gösteren dönemleri kapsadığı kabul edilir.

Onbeşinci yüzyılın ortalarından onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar uzanan üçyüzyıllık döneme merkantilist dönem adı verilir. Buna aynı zamanda ticaret kapitalizmi dönemi de denilebilir.

Orta Çağın son bulup yeni çağın başladığı onbeşinci yüzyıl, düşünce tarihi bakımından, ikinci yarısının sonlarına doğru, skolastik düşüncenin, zirvesine ulaştığı ve sonra önemini kaybettiği yüzyıldır. Yeni girilen dönem, siyasal, dinsel ve toplumsal devrimler dönemidir. Doğal bilimler hızla bu dönemde gelişmeye başlar. Genel olarak düşüncenin egemen niteliği, akılcılıktır. Bu dönemde, doğa-üstü yerini akla, skolastisizm yerini gözlem ve deneye bırakır. Akla uygun nedeni gösterilemeyen her sonuç reddedilir. Akıl-

cılık, zamanla, sosyal bilimler alanında da güçlenip yerleşecektir.

Rönesans'ın büyük bir kısmı ve dinde reform hareketi merkantilist dönemde yer alan çok önemli olaylardan ikisini teşkil eder. Bu dönem, daha bir seri her biri diğeri kadar önemli ve birbirine bağlı olayların yer aldığı bir değişiklikler ve yenilikler dönemidir. Amerika kıtasının keşfi, deniz yollarının bulunması, ulusal devletlerin kurulması, barutun, pusulanın ve matbaanın kullanımının yaygınlaşması, iç ve dış ticaretin sınırlarını durmadan genişletmesi, ekonominin gittikçe artan bir ölçüde para ekonomisine dönüşmesi, Batı Avrupa'nın dünya ticaretinin (daha sonra da sanayiinin) tekeline sahip olması bunların başlıcalarıdır.

Şehirleşme hareketinin ve ticaretin daha üç-dört yüzyıl önceden genişlemeye başlamasıyle birlikte Batı Avrupa'da para ekonomisinin de geliştiği görülür. Ticaret artar gelişirken, karşılaşılan en büyük güçlük sikke kıtlığı idi. Yüzyıl Savaşlarının beraberinde getirdiği ekonomik çöküntünün sona ermesinden sonra, sikke kıtlığı dayanılmaz bir hal almıştı. Her yerde, Romalılardan beri terkedilmiş bulunan eski madenler yeniden açıldı, veya yenileri arandı. Türklerin ilerlemeleri ve Orta-Asya'ya kadar uzanan eski ticaret yolları boyunca ortaya çıkan şiddetli karışıklıklar, Güney İtalya şehirlerinin ve özellikle de Venediklilerin baharat ve genel olarak doğu ticareti üzerindeki tekellerini kırmak için girişilmiş bulunan çabaları arttırdı. Sonunda hiç beklenmedik bir başarı sağlandı: Amerika keşfedildi. Meksika ve Peru'nun eski uygarlıklarının hazineleri, yağmalandı. Afrika denizden dolaşıldı, Hindistan, Güney Doğu Asya, Çin ve Japonya ile denizden bağlantı sağlandı. Batı Avrupa'nın önünde yeni bir devir açılıyordu. Bundan böyle, dünyanın bu kesiminin ekonomik hayatı tamamen değişecekti. Bu keşifler ve bunlar sayesinde kurulacak olan yeni kıtalar arası ilişkiler, bir dünya - mal - piyasasının oluşmasına yol açacak ve Batı Avrupa (başta İngiltere olmak üzere) bu piyasayı uzun bir süre tek başına sömürecekti. Bütün dün-

yanın, bin yıl süren bir durgunluk ve hareketsizlik döneminden sonra, böylesine geniş bir ticaret ağı sistemine girmesi, devrim sayılabilecek bir olaydır. Buna «ticaret devrimi» diyenler vardır.

Üretim maliyetleri bin yıldır istikrar gösteren bir düzeyde devam edegelmiş olan değerli madenlerin değerleri, üretim tekniklerinde sağlanan önemli ilerlemeler sayesinde, birdenbire düşmüş, bunu şiddetli bir fiyat değişmesi izlemişti. Aynı miktardaki gümüş, şimdi, eskisinden daha az mal satın alabiliyordu. Yani, gümüşün değeri düşmüş ve dolayısıyle diğer malların gümüşle ifade edilen fiyatları yükselmiş bulunuyordu. Değerli madenlerdeki düşme, geliştirilmiş tekniklerin ilk uygulandıkları yerlerden hızla başka yerlere de yayıldı. Onaltıncı yüzyılda İspanya'yı hükmü altına aldı. Yukarıda işaret edildiği gibi, Amerika kıtasının eski uygarlıklarının hazinelerinin yağmalanması, yeni bulunan madenlerin köle emeğiyle sömürülmesi yoluyla elde edilen değerli madenlerin büyük kitleler halinde Avrupa'ya akması ile her yerde fiyatlar yükseldi.

Yeni kıtaların bu yeni zenginliklerinin Avrupa'ya girmesi Portekiz ve daha çok da İspanya'nın aracılığıyla oldu. İspanya'nın ticaret dengesinin bozuk, ve zanaatlarının duraklamış ve çökmekte olmasının sonucu olarak, bir yandan yağma yoluyla ele geçirilen hazineler öte yandan köleleştirilen yerli ve zencilerin ucuz emeğiyle elde edilen altın ve gümüşler Batı Avrupa, yani, Alman, Fransız, Hollanda ve İngiliz burjuvazisinin eline geçti. Gücü ticarete dayalı bir burjuvazinin gelişip güçlenmesinde bu olayın rolü çok büyüktür.

Bu yüzyıllar boyunca, birbirini izleyen hanedan kavgaları için savaş malzemesi sağlama ticareti, ticaret sermayesinin birikiminde diğer önemli bir kaynak olmuştu. Bunların yanısıra bu birikimin diğer bir kaynağı da kamu borçları idi. Kamu borçları, İngiltere'de 1701'de 16 milyon sterlin iken 1760'da 146 milyona, 1801'de 580 milyona çıkmış bulunuyordu; Hollanda'da 1650'lerde 153 milyon florin olan

kamu borçları 1810 yılına kadar 1272 milyona yükselmişti.

Ticaret devrimi (daha doğrusu değerli maden miktarındaki artış), genel olarak mal fiyatlarında genel bir yükselişe yol açarken, aynı zamanda da Doğu'nun lüks eşya ve ürünlerinin fiyatlarında nispî bir düşüşe sebep olmuştu. Böylece, bu malların arzındaki artışlara paralel olarak, bunlara duyulan talepte ve dolayısıyle piyasada bir genişleme meydana gelmişti. Daha önceleri az sayıda soylu zenginlerin tüketim ayrıcalıkları arasında yer alan şeker, çay, tütün,baharat vb. nesneler artık hali vakti yerinde bütün sınıfların günlük tüketim maddeleri arasında yer aldı.

Piyasaları böylece genişlemiş olan bu koloni ürünlerinin ticareti, çok geçmeden, büyük ticaret kumpanyalarının tekeli altına girdi.

Orta-çağın karanlık yüzyıllarında ve Eski - çağda ticaretin ilk başladığı zamanlarda olduğu gibi, bu kumpanyalar da mal ticareti ile köle ticaretini birleştirmiş, birlikte yürütmüşlerdi. Bu yolla muazzam kârlar elde etmişlerdi. Hollanda Batı-Hindistan kumpanyası, 1636-1645 yılları arasında, 6.7 milyon florine 23 bin zenci satmıştı; bu, adam başına 300 florin demekti; oysa, her bir köle için karşılık olarak verilen malın değeri 50 florinden fazla değildi. Le Havre'dan kalkan gemiler, 1728-1760 yılları arasında, Afrika'dan Antiller'e 203 bin köle taşımışlardı; bunların satışından 203 milyon livre sağlanmıştı. Liverpool'lu köle tüccarları, 1783-1793 yılları arasında, 15 milyon sterline 300 bin zenci sattılar.

İşte yukarıdan beri kısaca işaret ettiğimiz bu yollardan sağlanan paraların önemli bir kısmı, daha sonra, sanayi teşebbüslerinin temellerini atmakta kullanılmıştır. Biriken ticaret sermayesi, bu birikimi sağlayan ticaret kapitalizmi, zorunlu bir gelişme aşaması olarak yerlerini sanayi sermayesine ve sanayi kapitalizmine bırakmıştır.

Batı Avrupa'da, bütün bu gelişmeler sonucu olarak, bir ticaret burjuvazisi güçlenip egemen duruma gelirken, güçleri büyük toprak sahipliğine dayanan soylular sınıfı

uygarlığın başlangıcından bu yana tarihte ilk kez ekonomik üstünlüklerini ve buna bağlı olarak siyasal egemenliklerini kaybetmeye başlıyacaklardı.

Soru 25 Merkantilist dönemde yer alan önemli sosyal ve ekonomik değişiklikler nelerdir?

Batı Avrupa'da şehirlerdeki üretim biçimi, ticaretteki birkaç yüzyıldan beri devam edegelen genişlemeye rağmen, esas itibariyle küçük (veya basit) mal üretimi olarak kalmıştı. Az sayıda kalfa ve çırakla çalışan usta zanaatkârlar belli bir süre içinde belli bir miktar mal üretiyorlar ve bunları önceden saptanan fiyatlarla satıyorlardı. Usta zanaatkârlarla kalfalar arasındaki sosyal durum farkları sınırlı idi; her kalfa, çıraklık süresini tamamladığında, ustalık mertebesine yükselmek şansına sahipti. Ne var ki, bu sistem, her iş kolunda, dışa kapalı tekelci bir sistem olarak gelişmişti. Mesleğe yeni gireceklerin sayısı, üretilecek malın miktarı, sistemin bu niteliğinden dolayı, zorunlu olarak sınırlı kalıyordu. Sistem, bu haliyle gelişen ticaret karşısında bir engel teşkil ediyordu. Merkantilist dönemde bu engelin aşılması gerekiyordu.

Flanders ve İtalya'da daha onikinci yüzyıldan itibaren şehir pazarından daha geniş piyasalar için üretimde bulunmaya başlamış olan zanaatkârlar, aynı zamanda, kendi emeklerinin ürünleri üzerindeki denetimlerini de kaybetmeye başlıyorlardı. Ürünlerini uzak bir fuara götürüp satmak için bir dokumacının veya bir madenî eşya yapımcısının işini durdurması gerekiyor ve işine ancak döndükten sonra devam edebiliyordu. Bu durumun zorunlu bir sonucu olarak, bunlardan bazıları, yani, kendi yerlerini tutacak birini çalıştırabilecek kadar zengin olanları, çok geçmeden, imalât alanından uzaklaştılar. Bunlar, başlangıçta, pazara kendi mallarıyla birlikte sırf komşuluk hatırı için komşularının mallarını da getirmekte idiler; oysa, zamanla, çok sa-

yıda usta zanaatkârın mallarını kendi hesaplarına satın alıp uzak pazarlarda kârla satmakta karar kıldılar. Bu yeni sistem, zanaatkârların zorunlu olarak tüccara tabi olması anlamına gelmez; ama, bunu teşvik eder. Nitekim gelişme bu yolda olmuştur.

Bu tabiiyet, daha onüçüncü yüzyıla varıldığında, bazı ülkelerde, örneğin yünlü ve ipekli kumaş endüstrilerinde, gerçekleştirilmiş bulunuyordu. Kumaş tüccarı, kullandıkları üretim araçları hâlâ kendilerinin olan usta zanaatkârlarla iş görmekte idi. Ondördüncü yüzyılın ortalarına kadar 20 bin gündelikçi işçinin istihdam edildiği Floransa yünlü dokuma endüstrisi dışında, kelimenin asıl anlamında ücretli işçiler bir istisnadır. Fakat, bununla beraber, usta zanaatkârlar işleyecekleri hammaddeleri kumaş tüccarından satın almak, dokudukları malı ona satmak zorunda idiler. Onüçüncü yüzyıl sonlarından itibaren kumaş tüccarlarının zanaatkârları kendilerine ait iş yerlerinde çalıştırmaya başladıklarına ve hattâ kullandıkları üretim araçlarını onlar için aldıklarına dair örnekler mevcuttur. Zanaatkârın tüccara borçlanmasının kaçınılmazlığı, bu tabiiyete götüren doğal bir yol olmuştu.

Bağlı olmakla beraber, zanaatkârlar, ister kısmî ister tam olsun böyle bir tabiiyeti, hiç bir direnç göstermeksizin gönül rızasıyla kabul etmediler. Onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda Flaman ve İtalyan komünlerinde, çoğu kez zanaatkârların zaferleriyle sonuçlanan şiddetli sınıf mücadeleleri yer aldı. Ne var ki, bu, bir çıkmaza saplanmış bulunan şehirli küçük mal üretiminin çöküşünü ancak daha da hızlandıran bir etki yaratabilirdi. Kazanılan zaferler, bu çöküşü, çoğu kez, alınmaya çalışılan himaye tedbirleriyle çabuklaştırmaktan öteye bir sonuç vermedi. Tüccarlar, şehir loncalarının sıkı kayıtlarından sakınmak ve yüksek fiyat ödemek zorunluğundan kurtulmak için, taşrada kendi evlerinde çalışmakta olan zanaatkârlara iş vermeye (siparişte bulunmaya) başladılar. Bu üreticilere işledikleri ham maddeleri ve kullandıkları üretim araçlarını tüccar müte-

şebbis veriyordu; ve bu nedenle de ev-sanayii denilen bu sistemde çalışanlar bundan böyle yalnız fiilen değil fakat hukuken de sırf ücret karşılığında çalışan usta - işçiler haline gelmeye başlamış oluyorlardı.

Avrupa'da ev - sanayii modern manüfaktüre geçişi sağlayan bir aşama idi. Ev - sanayii, uzak pazarlar için yapılan üretimin küçük üreticinin mevcudiyetini sağlam bir temele dayandırabilme olanak ve olasılığını tamamen yok ettiği bir para ekonomisinde, küçük mal üretiminin parasal (nakdî) sermayeye tabi oluşunun mantıkî bir sonucudur.

Ev-sanayii, küçük mal üreticisini önce ürününü kendi denetimi altında tutma olanağından yoksun bırakmış, sonra da üretim araçlarından ayırmıştır. Ne var ki, bu sistemde üretim, piyasanın genişlemesine bağlı olarak artmakla beraber, yavaş bir hızla artar. Ev-sanayiinin gelişmesi, sanayi üretiminin önemli bir ölçüde sermayenin hükmü altına girmesi demekti. Bu sistemle birlikte, sanayi gittikçe genişleyen sınırlar içinde sermayenin denetimi altına girecekti. Çünkü, sermayenin durmadan artması, yani, elde ettiği kârları gittikçe büyüterek kendine katması, malın yalnız alım ve satımından gelen kârla yetinmeyip bizzat üretimini denetimi altına alarak üretimden kâr sağlamasını gerektiriyordu.

Ev-sanayii, Batı Avrupa'da 16. ve 18. yüzyıllar arasında, istihdam ettiği emek itibariyle, tarım dışında kalan üretim faaliyetinin başlıca şekli olmakta devam etti. Bunun yanısıra diğer bir üretim sistemi gelişti. Bu, modern büyük fabrika sistemine geçişte bir nevi köprü hizmetini gören manüfaktür sistemi idi.

Manüfaktür, kendilerine bir sermaye sahibi tarafından sağlanan üretim araçlarıyla çalışan ve bunlarla kendilerine yine o kişi tarafından verilen hammaddeleri işleyerek üretimde bulunan üreticilerin oldukça büyük sayılarda bir işyerinde toplanması demektir. Bu sistemde, işçi, üretim araç ve malzemesi ve üretim süreci daha tam ve doğrudan doğruya sermaye sahibinin denetimi altına girer. Ve sağ-

lanan çeşitli yararlarla üretimi artırma olanağı eskiye oranla önemli ölçüde artar.

Devamlı olarak üretim alanına giren ve orada yerleşen sermayenin faaliyet alanındaki bu genişlemenin yanısıra, 16. yüzyıldan itibaren yeni bir siyasal sınıf doğmaya başladı. Üretime el atan sermaye, böyle bir sınıfı yaratmadan varolamazdı.

Orta-Çağ'da şehirden şehire gezen yersiz ve yurtsuz kimseler, yer yer ve zaman zaman, «gündelikçi» olarak çalışırlardı. Bu insanlar, feodal beylerin malikânelerinde onlar için çalışan kimselerin sayılarının azaltılması sonucu açıkta kalmışlardı, ve bunun da başlıca nedenlerinden biri 16. yüzyılda meydana gelen fiyatlardaki büyük yükselme idi. Fakirleşen soylular, yeni koşullara uymanın bir yolunu maiyetlerindeki bir kısım insana yol vermekte bulmuşlardı.

Bu sınıfa kaynak olan bir diğer olay, şehir zanaatlarının çökmesi idi. Yukarıda kısaca belirttiğimiz gibi, tüccar müteşebbisler siparişlerini taşrada çalışan üreticilere vermeye başlamışlardı. Böylece, ev sanayii, genişlerken, bir kısım topraksız ve yurtsuz kalmış insan için bir sığınak olmuştu.

İlerdeki işçi sınıfının çekirdeğini teşkil edecek olan bu sınıfın gelişmesi, üreticilerin büyük çoğunluğunun hâlâ üzerinde toplanmış bulunduğu bir alanda, yani, tarım alanında, köklü değişikliklerin meydana gelmesiyle büsbütün hız kazanmıştı.

Orta Çağ köyünde köylülerin yararlandığı arazi sayısız küçük parçaya ayrılmış bulunuyordu. Bu küçük tarlalarda çalışabilmek için, köylülerin bunları birbirinden ayıran araziye serbestçe girebilmeleri gerekiyordu. Bu serbest giriş, bağbozumu ve hasat sonu artıklarını toplama hakkına bağlıydı. Köyün ortak malı olan çayırı açmak, yeni ailelerin istifadesi için elde ihtiyat arazi tutma, ürünü değiştirme zorunluluğu ve bunlara benzer şeyler üç-tarla sistemine dayalı ilkel bir köy topluluğu ekonomisinin varlığı ve devamı

için vazgeçilmez şeylerdi. Çayır ve orman halindeki köyün ortak malı olan arazi sürülerin otlatılması, yakacak odun toplamak ve yapı malzemesi olarak kereste sağlamak için herkesin istifadesine açıktı.

15. yüzyıldan itibaren, İngiltere'de büyük toprak sahipleri köylüler tarafından ortaklaşa yararlanılan arazileri aralarında paylaşmaya ve köylülerin işledikleri küçük toprak parçalarını tek bir kiracı çiftçiye kiralanacak çiftlikler haline getirmek üzere, yeni bir düzenlemeye tabi tutmaya başlamışlardı. 15. yüzyılın ortalarından itibaren yün fiyatlarında meydana gelen ve toprak sahipleri için arazileri üzerinde koyun sürüleri beslemeyi tarım yapmaktan daha kârlı bir iş haline getiren yükselme, bu hareketi özellikle teşvik edip hızlandırmıştı. Ama, bütün bunlara rağmen, kapatma (enclosure) uygulaması, köylüye ait tarım arazisi ile köyün ortak malı olan araziyi özel çiftlikler haline getirip el koyma hareketi, 18. yüzyıla varıncaya kadar oldukça yavaş gelişti.

Daha sonra bizzat tarımsal üretimin kendisinde meydana gelen bir devrimle, bu hareket birdenbire hız kazandı. Bu yeni devrim, nadas usulünün terkedilmesi, üç-tarla sisteminden toprağın üretkenliğini koruyan bitkiler olan yonca, şalgam ve yemlik bitkilerin periyodik ekimine geçilmesi idi. Başka yerlerde denenip iyi sonuç verdiği saptanan bu yeni yöntem, şimdi yaygın bir biçimde İngiltere'de de uygulanmaya başlanıyordu. Tarımsal ürün, ve dolayısıyle tarımsal artık-ürün (ürünün toprak sahibinin el koyabileceği kısmı) dikkati çekecek miktarda arttı. Büyüyen bu artık-ürünü kendilerine alıkoymak çabasında olan büyük toprak sahipleri, kiracılık sistemini değiştirdiler, kiracı köylü ailesine asırlık kira garantisi sağlayan uzun süreli kiracılığı kaldırıp yerine süresi keyfe bağlı, veya kira şartlarının dokuz yıl gibi kısa aralıklarla değiştirilebilmesi olanağına bağlı olarak, kısa süreli kiracılık sistemini getirdiler.

Bunun sonucu olarak, toprak rantında, fakir köylülerin mülksüzleşme sürecini hızlandıran ve kapatma hareketiy-

le elele giden, büyük bir artış meydana geldi. Üç-tarla sisteminin terkedilmesiyle birlikte, tarlaların hâlâ dağınık bir halde kalması ekiciler için zahmetli ve dolayısiyle giderleri artırıcı bir durum yaratıyordu. Kapatma hareketine hız kazandıran etkenler arasında bu da yer alıyordu.

Kapatma hareketi, 18. yüzyılın son çeyreğinde, İngiltere'de bağımsız küçük üretici köylülerin bir sınıf olarak hemen hemen ortadan kalkmaları sonucuna varan bir noktaya ulaşmıştı. Bağımsız küçük çiftçilerin yerlerini şimdi ücretli - emekle iş gören büyük kapitalist kiracı çiftçiler almaya başlamıştı.

Köylülerin ortak biçimde yararlandıkları arazilerden yoksun bırakılmaları yolunda buna benzer bir hareket Fransa'da da görülmüş, fakat, Fransız devrimi ile daha büyük yeni bir hız kazanıncaya kadar, daha dar bir çerçeve içinde kalmıştı. Aynı gelişme, Fransa'dakine benzer bir şekilde, Batı Almanya ve Belçika'da da yer almıştı.

Böylece, 16. ve 18. yüzyıllar arasında, şehirlerde kendi üretim araçlarından yoksun hale gelmiş bir üreticiler kitlesi yaratan ekonomik değişikliklerle birlikte, sonuç olarak bir kısım köylüyü geçim aracı olan toprağından yoksun kılan değişiklikler tarım kesiminde de meydana gelmiş bulunuyordu. Daha sonraki dönemin modern proletaryası işte böyle ortaya çıkmıştı.

Özetlemek gerekirse, merkantilist dönem, sermayenin her türlü yoldan yalnız biriktiği değil, fakat aynı zamanda daha büyük kârlara ulaşma çabasıyle toplumun ekonomik ve sosyal yapısını türlü değişikliklere uğrattığı, sanayi kapitalizminin koşullarını hazırlayıp olgunlaştırdığı bir dönemdir.

Soru 26 Merkantilist iktisadî düşüncenin belirgin nitelikleri nelerdir?

Merkantilist dönemin çeşitli açılardan genel özelliklerini ana çizgileriyle belirttikten sonra, bu dönemin iktisadî

düşünce sisteminin belirleyici niteliklerini görmeye geçebiliriz.

Merkantilizm, ticaret kapitalizminin teorisi ve ideolojisi olarak, ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlar karşısında belirli bir tutumun, belirli bir politikalar sisteminin adıdır. Merkantilist düşünce, zaman içinde ve ülkeden ülkeye farklılıklar göstermekle beraber, bir bütün olarak görülmesini mümkün kılan bazı genel ilkelere sahip bulunur. Aşağıda bunların başlıcalarını açıklamaya çalışacağız.

Bu dönemde yaşamış ve merkantilist düşünceyi geliştirmiş yazarlar için, altın ve gümüş servetin (zenginliğin) biricik değilse bile en arzu edilen şeklidir (bazılarınca tek şeklidir). Değerli madenlere sahip olmak, demek, zenginlik ve kudret sahibi olmak demektir. Bunun için, ne mümkünse yapılmalı, bir ihraç fazlası sağlanmalı, ve bu da altın ve gümüşe çevrilerek elde tutulmalıdır. Karşılığını altın ve gümüşle ödemek şartıyla savaş halinde bulunan bir ülkeye bile mal satmak caizdir. Değerli madenlere sahip olmak öylesine önemli görülmüştür ki, bunların üretimi için katlanılan giderler tam değerlerine eşit olduğu zaman ülkenin yüzde 100, giderler değerlerinin iki katı olduğu zaman yüzde 50 kâr sağlamakta olacağı söylenmiş, ancak her iki halde de üretime devletin girişmesi gerektiği belirtilmiştir.

Merkantilistler, bir ihraç fazlası sağlayabilmek için, mümkün olduğu kadar az ithalâtta bulunulması gerektiğini düşünürler. Onlara göre, ancak böyle hareket edildiği takdirde, en büyük ihraç fazlası meydana getirilebilir.

Bu amacın gerçekleştirilebilmesi için, her türlü tedbir alınmalıdır. Ve devlet bu tedbirleri düşünüp uygulamayı başlıca görevlerinden biri saymalıdır. Örneğin, ülke içinde işlenen hammaddelerin ihracı, ülkede üretilen ve yapılan malların ithali yasaklanmalıdır. Ülke içinde işlenip mamûl mal olarak tekrar dışarıya satılmak üzere, hammadde ithali caizdir.

Ülke içinde fiyatlar yüksek olmalı, ve böylece kârların

yüksek bir düzeyde kalmaları sağlanmalıdır. Bolluk yüzünden kârların düşmesine meydan verilmemelidir. Bir yazar bunu anlatmak için, «Lâmba çok fazla yağla doldurulacak olursa, ışığının parlaklığı soluklaşır.» demiştir. (Fakat hemen belirtmek gerekir ki, yüksek fiyatların ihracatı güçleştireceği, ithalâtı teşvik edeceği farkedilememiştir).

İngiltere'de Kraliçe Elizabeth zamanında (1565-66 yılında) canlı koyun ihracı yasaklanmıştı. Yasağa uymayanların malları müsadere edilecek, sol elleri kesilecek ve suçlu bir yıl da hapis yatacaktı. Aynı suçun ikinci bir kez işlenmesi halinde ceza ölümdü. Yüzyıl sonra II. Charles zamanında, ham yün ihracı da aynı cezalar uygulanmak üzere suç sayılacaktı.

Merkantilist yazarlar, ülke sınırları içinde gümrüklerin ve geçit hakkı olarak para alınmasının kaldırılmasından yana idiler. Ticaret ülkenin bir ucundan öteki ucuna her yerde serbest olmalıydı. Mal ticareti için hiç bir engel kalmamalıydı. Hemen belirtmek gerekir ki, merkantilistler bu serbestliği yalnız malların hareketi için istiyorlardı. Yoksa, herkesin işçi veya sermaye sahibi olarak dilediği işe girebilmesi anlamında bile özgürlükten yana değildiler. Onlar, birçok konuda olduğu gibi, burada da yalnız yerleşmiş çıkarları kollamak, bunları sıkı tekel ayrıcalıkları ile korumaktan yana idiler. Bununla beraber, bazı ülkelerde iç gümrüklerin gerçekten çok yüksek oldukları gözönünde tutulursa, onları bu taleplerinde haklı görmemek zorlaşır.

Merkantilizm kalabalık bir nüfustan yana olmuştur. Çünkü kalabalık nüfus, bol ve ucuz işgücü demekti. Gücükuvveti yerinde olan kişilerin aylaklığı ve dilenmesi şiddetli cezalarla yasaklanmalı, hırsızlığa fırsat verilmemeliydi. İngiltere'de VIII. Henry zamanında (1509-47), 7200 kişi hırsızlık yaptıkları için asılmışlardı. Sağlam ve sağlıklı serserilerin kulaklarının kesileceği, üçüncü kez bir suç işlemeleri halinde cezalarının ölüm olacağı hükmünü getiren bir kararname çıkarılmıştı (1536). 1547 yılında çalışmayı reddeden bir kimsenin, onu haber veren herhangi bir kişinin

kölesi olmaya mahkûm edileceği hükmünü taşıyan bir başka kararname yayınlanmıştı. 1572 yılında, ondört yaşında ve daha büyük yaştaki izinsiz dilencilerin ilk tutulduklarında, kendilerine iş vermek isteyen birisi bulunmadığı takdirde, ölesiye dövülmelerini ve damgalanmalarını; ikinci kez tutulduklarında kendilerini işe almak isteyen birinin olmaması halinde, öldürülmelerini; üçüncü kez suç işlemeleri halinde ise hiç acımasız ölüm cezasına çarptırılmalarını öngören bir kanun çıkarılmıştı.

Londra'da yerleşmiş bir Hollandalı filozof yazar, 18. yüzyılın başlarında, köleliğin olmadığı özgür bir ülkede zenginliğe sahip olmanın en güvenli yolunun çalışkan bir fakir halk kitlesine sahip bulunmak olduğunu, toplumu mutlu kılmak ve halkı en kötü koşullar altında sesini çıkarmadan idare etmek için, halkın büyük kısmını hem cahil hem de yoksul tutmak gerektiğini yazıyordu.

Görülüyor ki, merkantilistler için zenginlik, kudret, ihtişam ülkenin zenginliği, kudreti ve ihtişamı idi; ama, aslında, bunlar da küçük bir azınlığın elinde veya denetiminde olacaktı. Onların gözünde halkın hiçbir önemi yoktu; ya da, daha doğrusu zenginliğin sağlanmasında, ülkenin savunulmasında, yeni zenginlik kaynağı olacak kolonilerin fethedilmesinde işçi ve asker olarak kullanılacak bir araç olduğu için vardı.

Merkantilist olmak (milliyetçi) olmak demekti. Merkantilist kendi ülkesinin diğer bütün ülkelerden daha zengin, daha kudretli olmasını isterdi. Her ülkenin aynı zamanda zengin olması, bunu sağlamak için de aynı zamanda bir ihraç fazlasından yararlanması olanağı, elbette, yoktu. Bir ülkenin zenginliği ancak diğer bir ülkenin veya ülkelerin fakirleşmesi pahasına sağlanabilirdi. Böyle olunca, kolonilere sahip olmayı, ticaret yollarını denetimi altında tutmayı, rakiplere karşı girişilecek askerî ve ekonomik savaşları zaferle sonuçlandırmayı ancak kudretli bir ülke başarabilirdi. Bunun için de, kuvvetli bir orduya, güçlü bir donanmaya ve büyük bir ticaret filosuna sahip olmak gerekirdi. Merkan-

tilist milliyetçilik militarist, ve başkalarına hak tanımayan bir milliyetçilik idi.

Merkantilist uygulama güçlü bir donanma ve ticaret filosu meydana getirmek ve bunları devamlı kılabilmek için, elini halkın beslenme alışkanlıklarına bile uzatmaktan geri kalmamıştı. «Balıkçılık denizcilerin fidanlığı» olduğu için, ve balık tüketimini de daha artırmak için, 1549 yılında İngiltere'de haftanın belirli günlerinde et yeme yasağı konmuştu. Bu yasak yüzyıl boyunca, şiddetle uygulanmış, ve 19. yüzyıla gelinceye kadar da yürürlükte kalmaya devam etmişti.

Merkantilizm, kolayca anlaşılacağı gibi, koloniciliktan yanadır. Mümkün olduğu kadar çok koloniye sahip olmalı, bunlar mümkün olduğu kadar sömürülmelidir. Koloniler başka ülkelerle ticarî ilişkiler kurmamalı, egemen ülke bunlarla olan ticareti ve her türlü ekonomik ilişkiyi tekelinde tutmalı idi.

1651 ve 1660 yıllarında İngiltere'de çıkarılan denizcilik yasaları bu politikanın en somut örneklerini teşkil eder. Bu yasalara göre, Büyük Britanya'ya ithal edilecek mallarla kolonilere sevkedilecek mallar İngiliz gemileriyle taşınacaktı. Kolonilere ait teknelerle malların çıktığı ülkelerin gemileri aynı kapsamın içinde yer alıyorlardı. Bazı koloni ürünleri yalnız İngiltere'ye satılabilecekti. Diğer bazıları ise başka ülkelere sevkedilmezden önce mutlaka İngiltere'ye getirileceklerdi. İngiltere dışındaki ülkelerden İngiliz kolonilerine mal ithali sınırlanmış veya tamamen yasaklanmıştı. Bu tedbirlerle kolonilerin kendi mevcut sanayileri ya son derece sınırlı bir alanda bırakılmış, ya da tamamen yok edilmişti. Böylece, İngiltere'ye bağlı ülkelerin İngiliz sanayii için hem bir pazar ve hem de bir ham madde kaynağı olarak kalmaları sağlanmıştı.

Merkantilistler, gücünü sözcülüğünü ettikleri yerleşik çıkarların gerekli kıldığı yönde ve biçimde kullanacak kuvvetli bir devletin varlığını istemişlerdi. Devlet, dış ticaretle meşgul kumpanyalara tekel ayrıcalıkları tanıyacak ve

bunları bütün gücüyle destekleyip koruyacaktı. Rekabete meydan vermemek ya da rekabeti mümkün olduğu kadar sınırlı tutmak için, devlet ülke içinde ekonomik hayatı denetimi altında tutacak, onu başı boş bırakmıyacaktı. Tarım, madencilik ve sanayi devletin alacağı çeşitli tedbirler ve yapacağı yardımlarla teşvik edilecekti. Devlet, ülkenin ticaret dünyasındaki itibarını korumak için, sanayii devamlı ve titiz bir denetim altında tutacaktı. Kuvvetli bir devlet, bütün ülke dahilinde geçerli ölçü, tartı sistemiyle ulusal bir para ve her türlü yeknesak kural ve uygulamalar için de gerekliydi.

Yukarda sözü edilen milliyetçi, himayeci, sömürgeci amaçların gerçekleşmesi için de güçlü bir devletin varlığı, kuşkusuz, zorunlu bir ilk koşuldu.

Soru 27 Bazı başlıca merkantilist yazarlar kimlerdir; fikirleri nelerdir?

Merkantilist düşüncenin, zamanın ve ülkelerin koşullarına göre, bazı farklılıklar gösterdiğine daha önce işaret etmiştik. Bu açıdan bakıldığında, örneğin, bir İngiliz, Fransız, İtalyan, Alman, İspanyol.. merkantilizminden söz etmek mümkündür. Ancak, böyle bir kitabın amacı bakımından konuyu bu şekilde ayrıntılara indirerek genişletmek gereksizdir. Bu nedenledir ki, biz burada merkantilist düşüncenin daha iyi anlaşılabilmesi için bazı kişisel görüşlerine kısaca yer vermenin yararlı olacağını düşündüğümüz birkaç temsilciden söz etmekle yetineceğiz.

T h o m a s M u n (1571-1641). — İngiliz merkantilistlerinin en önemlilerinden biri olan Mun, bir kumaş tacirinin oğlu olarak dünyaya gelmiş, babasının yolundan giderek ticaret hayatında servet ve şöhret sahibi olmayı başarmıştır. Doğu Hindistan Kumpanyasının direktörlüklerinden birine seçildiğinde, bu kumpanyanın izlediği politika

üzerine açılmış bir tartışmaya katılarak onu savunan yazılar kaleme almıştır.

Bu yazara göre, ülkenin zenginliğini artırmanın doğal yolu veya aracı dış ticarettir. Burada her an gözönünde tutulması gereken kural, her yıl yabancılara, değer olarak, kendilerinden aldığımızdan, fazlasını satmaktır. Örneğin, biz bol miktarda sahip bulunduğumuz x,y,z gibi mallardan her yıl dışarıya 2.2 milyon tutarında bir miktarı satar ve bunun 2 milyonu ile dışardan ihtiyacımız olan şeyleri satın alırsak, ve dışarıyla olan alış-verişimizi bu düzeyde tutmayı başarabilirsek, her yıl ülkemize 200 bin sterlin tutarında bir zenginlik kazandırmış oluruz. Çünkü, bizim ihracatımızın geriye mal olarak dönmeyen kısmı zorunlu olarak değerli maden şeklinde gelecektir.

Mun'a göre, biz bazı ülkelere mal satar, onlardan karşılık olarak kısmen mal kısmen de para alırız. Diğer bazı ülkelerden ise mallarımızın karşılığı olarak sadece para alırız; çünkü, bunların bizim istediğimiz malları ya çok azdır ya da hiç yoktur. Buna karşılık, bazı ülkelerin mallarına ihtiyacımız olduğu halde onlara onların istediği satacak malımız olmaz; bu gibi hallerde başka ülkelerden elde ettiğimiz parayı, bizden mal almadan bize mal satan ülkelere veririz. Böylece, her ülke diğerine ihtiyacı olan şeyleri sağlar ve ticaret bir bütün olarak devam eder gider.

Paramızı ticaret amacıyla dışarıya gönderdiğimizde, onun sağlayacağı büyük bir kârla birlikte geriye zorunlu olarak değerli maden şeklinde dönmesini beklememek için, Mun'a göre, hiçbir sebep yoktur. Çünkü, bir çiftçinin yaptığına sadece tohum ekme zamanında bakarak onu güzelim tohumları toprağa boş yere atan bir deli gözüyle görmek mümkünse de doğru değildir, çünkü, o, hasat zamanında, evvelce toprağa ektiğinin karşılığını çok fazlasıyla geriye alacaktır. Bu nedenledir ki, ülkeden dışarıya değerli maden çıkışı her zaman ve mutlaka zararlı görülemez. Onun dışarıya hangi amaçla çıktığına bakmak gerekir. Değerli maden ülkeyi, ülke içinde işlenip tekrar dışarıya kârla sa-

tılmak üzere, hammadde ithali için terketmişse bunda, çiftçi örneğinde olduğu gibi, ülke için sadece yarar vardır.

Ticaretin ülkeye değerli maden getirmesine verdiği önem Mun'u garip bir sonuca vardırır: biz ya kendi aramızda ya da yabancılarla alış-veriş yaparız. Alış-veriş kendi aramızda olduğu zaman, bundan ülke zenginleşmez. Çünkü, vatandaşlardan birinin kaybı, diğerinin kazancı olur. Yabancılarla alış-veriş yaptığımız zaman, kârımız ülkenin kazancı olur.

Mun, aynı zamanda, nakliye ve sigorta ücretlerini kazanmak üzere, ihraç edilen malların İngiliz gemileriyle taşınmasını ister; ve İngiltere'nin boş duran topraklarında halen dışarıdan alınmakta olan bazı ürünleri yetiştirmek suretiyle daha da zenginleşebileceğini belirtir.

Görüldüğü gibi, Mun, zenginliği değerli madenler olarak görmesi, bunun ihraç fazlası sağlamak yoluyla artırılabileceğini düşünmesiyle kusursuz bir merkantilisttir. Fakat aynı zamanda da, her değerli maden ihracının ülke için bir kayıp demek olmayacağını ve başka ülkelerle olan ilişkilerin tek tek ülkeler itibariyle değil fakat bütün dış dünya bakımından değerlendirilmesi gerektiğini belirtmesiyle, ilkel denilebilecek olan görüşlere karşı daha ileri bir merkantilist düşünceyi temsil eden bir yazar olarak görünmektedir.

Gerfard Malynes (ölümü: 1641). — İngiliz asıllı olup Hollanda'da doğan Malynes, İngiltere'ye döndüğünde, ticaret hayatına atılır, ve bir süre pek de başarılı olamadığı dış ticaret işleriyle uğraşır. Daha sonra ticaret müşavirliği, darphane müdürlüğü gibi devlet hizmetlerinde bulunur. Ticaret hayatı hakkındaki bilgileri, birçok merkantilistte olduğu gibi, bizzat ve doğrudan doğruya yapılmış gözlemlere ve yaşanılmış deneylere dayanır.

Kendisi başarılı bir tüccar olmamakla beraber, Malynes, ticareti ve tüccarı hararetle savunur. Ticaretin soylular için aşağılık bir iş olduğu görüşüne şiddetle karşı çıkar. Ülkenin ve hükümdarın zenginleşmesini ve kudretinin art-

masını sağlayan ticaret saygı değer bir faaliyettir. Bu işi yürüten tüccarlar da övülmeye değer kişilerdir. Tüccarlar, ülkelerine zenginlik sağlamanın yanısıra, yeni ülkelerin keşfedilmesinde, ulusların birbirlerini tanımalarında ve siyasal tecrübe kazanılmasında çok önemli rol oynarlar.

Malynes, merkantilistlerin çoğunluğunun aksine, nüfusun kalabalıklaşmasından endişe duyar. Dünyanın zaman zaman karşılaştığı üç büyük felâket olan savaş, kıtlık ve salgın hastalıklar nüfusu kırıp azaltmadığı takdirde, bütün ülkelerde nüfus çok fazla artar, böyle bir durumda insanlar için barış içinde, ya da korkusuzca, yaşama olanağı hemen hemen ortadan kalkmış olur. Bunun içindir ki, yeni ülkeler bulma peşinde olan tüccarlar, ne kadar övülseler ve takdir edilseler yeridir.

Malynes'e göre, bir ülkede para ne kadar çok olursa o kadar iyidir. Çünkü, fiyatlar yükselir, bu da işlerin iyi gitmesini sağlayan bir dürtü olur. Para bolluğu genel olarak diğer bütün şeyleri pahalılaştırır, para kıtlığı ise genel olarak ucuzlaştırır. Mallar aynı zamanda kendilerinin bol veya kıt oluşlarına ve kullanışlarına göre de pahalı veya ucuz olurlar. Ama, para, vücuttaki kan gibi, hayat ve canlılık sağlayan unsurdur. Para kıtsa, mallar bol ve ucuz olsalar bile, iş hayatı canlılığını kaybeder. Para bolsa, mallar kıt bile olsalar, ticaret gelişir, ve malların fiyatları bu yüzden daha da yükselir.

Malynes, devletin ülkeden ihraç edilen malların yapımını sıkı bir denetim altında tutmasından yanadır. Çünkü, ülkenin ticarî itibarı, zenginlik ve refahı malların kalitelerinin bozulmasından büyük zararlara uğrar.

Charles Davenant (1656-1714). — Şair ve oyun yazarı Sir William Davenant'ın oğlu olan yazar, hayatının büyük bir kısmını vergi ve ihracat ve ithalât işleriyle ilgili devlet memuriyetlerinde geçirmiş, ve bir süre de parlâmento üyesi olmuştur.

Davenant bir kısım görüşleriyle katıksız bir merkanti-

list olduğu gibi, bazı görüşleriyle de merkantilist düşüncenin ötesinde bir aşamayı temsil eder.

Yazar, ölüleri yünlü dokuma kefenle gömme mecburiyetini getiren kanunun mantığını anlayamadığını söyler. Böyle bir mecburiyet, yünlü kumaş tüketimini gerçekten artırır, ama bu tüketimin ülkeye hiçbir yararı olmaz. Çünkü, yünü burada toprağa gömmektense, ondan dışarıda başkalarının sırtlarına giyecekleri kumaşı dokumak ve kârla satmak açıkça daha yararlı bir iş olmaz mı? Nüfusun büyük çoğunluğunu meydana getiren aşağı tabakadan halk ölülerini, eskisi gibi, başka bir işe yaramayan paçavralara sararak gömebilir, böylece de yepyeni güzelim yünler yok yere kaybedilmiş olmazlar. Hangisi olursa olsun, bütün tüccar ulusların çıkarı, iç tüketimin az, ucuz ve yabancı kökenli olması, buna karşılık kendi mallarını dış piyasada yüksek fiyatlarla satmasında ve mallarının yabancı ülkelerde kullanılmasındadır. Çünkü, bir ülke, ülke içi tüketimle, bir başkasının kazandığını, sadece kaybetmiş olur, ve ulus hiçbir şekilde zenginleşmiş olmaz; oysa, bütün yabancı tüketim açık ve kesin bir kâr demektir.

Davenant, ihraç malları yerli hammaddelerden yapıldıkları takdirde bunların tüm değerlerinin, eğer yabancı hammadelerle yapılıyorsa, iki değer arasındaki farkın ülke için net kazanç teşkil edeceğini söyler.

Yazar, bir ülkenin başkalarıyla girişeceği savaşların kendi sınırları içinde olması halinde dışarıya değerli maden çıkmayacağı için, ülkeye zararı olmayacaktır görüşündedir.

Davenant'a göre, bir ülkenin zenginliği sahip olduğu altın ve gümüş değil fakat üretebildiği şeylerdir. Gemilere, binalara, mallara, ev eşyasına vb. şeylere yatırılan servet de sikke ve külçe kadar zenginliği temsil eder. Ticareti para değil, aksine, parayı ticaret yönetir. O, bir ihracat fazlası elde edilmesinden yanadır, çünkü, para miktarı artacak olursa, faiz haddi düşer, toprak değeri yükselir, ve vergi gelirleri çoğalır. Ama, çok fazla altın ve gümüş olması da

zararlıdır, çünkü İspanya'da görüldüğü gibi, çok fazla parayla sağlanan bolluk, ülkenin zanaatlarının, sanayiinin ihmal edilmesine, çalışma alışkanlığının kaybolmasına yol açmıştı. O, hem iki taraflı hem de çok taraflı ticaretten yanadır. İngiltere kolonileri ile mümkün olduğu kadar iki taraflı ilişkide bulunmalı, yabancıları araya sokmamalı idi. Buna karşılık, durumları eşit olan ülkeler arasındaki ticaretin çok taraflı olması daha yararlı olurdu.

Yazar, tüccarlara bencilliklerinden dolayı güvenilemeyeceği için, bunların ve genel olarak iş hayatının sıkı bir devlet denetimi altında tutulmasını önerir. Böyle bir denetim, ülkenin çıkarları kadar, dürüst tüccarı haksız bir rekabetten korumak için de gerekli bir tedbir olarak düşünülebilir.

Sir William Petty (1623-87). — Küçük bir iş adamının oğlu olarak dünyaya gelen Petty, onaltı yaşına gelinceye kadar Lâtince, Yunanca ve Fransızca öğrenmiş, matematik, astronomi ve denizcilik alanlarında yüksek bilgi sahibi olmuştur. Denizci, hekim, anatomi profesörü, mucit, kâşif, parlamento üyesi, demir ve bakır tesisleri kurucusu, gemi yapımcısı, istatistikçi, büyük toprak sahibi ve yazar olarak çok hareketli bir hayat yaşayan Petty, büyük bir servet edinmiş, büyük bir isim yapmış yüksek itibar sahibi olmuş bir kişidir.

Petty, kendisini hem bir merkantilist hem de klasik iktisadın öncülerinden biri saydıracak görüşleri olan bir yazardır. Petty, Marx'a göre, klasik iktisadın öncülerinden biri olmaktan da öteye, ilk başlatıcısı, kurucusu olarak kabul edilmelidir.

Petty, kendi zamanında nüfusun işsiz ve aylak gezen kısmına karşı uygulanan politikayı eleştirir. Ona göre, bin kişiden aylak gezen yüzünün, kendilerini beslemeye yetecek kadar besin olduğu halde, açlıktan kırılması, dilenmesi veya hırsızlık etmesi gereksizdir, hoş görülebilecek bir hal değildir. Bunlara uygulanan ölüm veya ülkeden kovma cezaları yersizdir. Bu gibi insanlar ne açlıktan kırılmalı, ne

asılmalı ve ne de ülkeden sürülüp çıkarılmalıdır. Bunlar, yol yapımı, akarsuları ıslah, ağaç yetiştirme, köprü yapımı, maden ve sanayi işleri gibi faaliyet alanlarında, pekâlâ, istihdam edilebilir. Nüfus içinde fazla görünen bu insanlar, yabancı mal kullanımına sebep olmamak şartıyla, hatta, hiçbir işe yaramayacağı halde piramitler inşa etmekte, bir yerden diğerine taş taşımakta kullanılabilirler, ve böyle hareket etmekle hiçbir zarara uğranılmış olmaz. Petty, bu son görüşüyle, Keynes'in istihdam teorisinin ilkel bir habercisi sayılabilir.

Bu gibi işler için harcanacak para, elbette, vergi yoluyla toplanacaktır. Ancak, para yine ülke içinde kalacağı için, ülke diğer ülkeler karşısında ne daha fakirleşmiş ve ne de daha zenginleşmiş olur. Vergi vatandaşlardan varlıklarıyla orantılı olarak alındığı takdirde, onları bir diğerine göre, aynı durumda bırakacağından, bir zenginlik kaybına sebep olmaz. İnsanlar zenginliklerini birbirlerine göre düşünürler. Hepsi bir anda aynı oranda fakirleşse veya zenginleşseler, kendilerini durumlarında bir değişiklik meydana gelmiş olarak görmezler. Şu halde, işsiz ve aylak takımının istihdamı güç bir sorun teşkil etmez.

Petty, kalabalık bir nüfustan yanadır. Ona göre, nüfusun az olması, gerçek yoksulluktur. Sekiz milyon nüfuslu bir ülke, toprakları aynı büyüklükte fakat nüfusu dört milyon olan diğer bir ülkeden iki misli zengindir. Çünkü, bunların ikisi için de katlanılacak yönetim giderleri hemen hemen aynı olur. Petty, burada, kalabalık nüfus olması görüşünü, diğer merkantilistlerden daha az ilginç bir kanıta dayandırmaktadır.

Yazarımız, herkesten alınacak bir baş vergisinden yanadır. Böyle bir vergi konulduğunda, herkes çocuklarını bir iş yapabilecek hale gelir gelmez para getirmeleri için işe koyar, buradan sağlanacak para ile her çocuk kendi baş vergisini öder.

Petty, hırsızların asılarak cezalandırılmasına karşıdır. Sebep oldukları zararı tazmin edemeyecek durumda olan

hırsızları kölelikle cezalandırmak dururken asmak niye? Bunları köleleştirir, tabiatın tahammül ettirdiği ölçüde, ölesiye çalıştırır, en ucuz fiyata iş elde edersiniz. Böylece, ülkeyi bir adamdan yoksun etmek yerine, ona iki adam kazandırmış olursunuz. Çünkü, İngiltere'nin nüfusu, birden diyelim yarısına düşecek olsa, şimdi eskisi kadar işi yapmak için iki misli çalışmak gerekir, yani nüfusun bir kısmının köleleştirilmesi icabeder.

Kapitalizm, Petty gibi öncülere, herhalde, çok şey borçludur.

Soru 28 Colbertizm adıyla anılan Fransız merkantilizminin özellikleri nelerdir?

Fransız merkantilizmine Colbertizm de denir. Bu isim, Jean Baptist Colbert'in adından gelir. Colbert, XIV. Louis'nin saltanatı zamanında, 1661 ve 1683 yılları arasında, maliye bakanlığı yapmış bir devlet adamıdır. Merkantilizm Fransa'da onun bakanlığı zamanında çıkarılmış yasalar ve kararnamelerde ve onun tarafından yürürlüğe konulan politikalarda en somut ifadesini bulmuştur. Merkantilizmin Fransa için onun adıyla anılmasının nedeni de budur.

Colbert'e göre, tarım, ticaret, karada savaş ve denizde savaş bütün dikkatleri üzerinde toplamaya değer dört büyük işti. Bunlardan yararlanarak büyük amaçlar gerçekleştirilebilirdi. Bir devlet, zengin ve kudretli olmak için, bunlara gereken önemi vermek zorundaydı. Kendisinin yönetimde bulunduğu yıllarda gerçekleştirmeye çalıştığı işler bu çerçeve veya program içinde yürütülmüştü.

Colbert, kusursuz bir militarist milliyetçi olarak hareket etti. Fransa'yı güçlü bir devlet haline getirmek için elinden geleni yaptı, önüne çıkan her engeli aşmak için olanca gücü ile savaştı.

Fransa'yı düzgün yollara sahip kılmak için köylüyü yol yapımında zorla çalıştırdı. Nefret edilen bir insan haline

gelme pahasına, Fransa'ya onbeş bin millik yol kazandırdı. Atlantik'i Akdeniz'e bağlayan Languedoc kanalının yapımını devlet yardımıyla gerçekleştirdi. Soyluların ve kilisenin gösterdiği büyük dirençler, mahallî çıkarların ve yerleşmiş alışkanlıkların teşkil ettiği büyük engellere rağmen, bütün ülkede geçerli tek bir ölçü ve tartı sistemini yerleştirmeye çalıştı. Ülke içi ticareti büyük ölçüde sınırlayan iç gümrüklere ve mahallî vergilere karşı, başarılı olamadığı, mücadeleler yaptı. Bütün bu çabaları ile ülkenin ulusal bütünlüğünü sağlamak, Fransa'yı ticaretin serbestçe yapılabildiği büyük bir ulusal pazar haline getirmek istedi. Devletin kudretli olmasının bir şartı bu idi.

Kudretli bir devlet, maliyesi sağlam bir devlet demekti. Maliye, vergiye, vergi ise paranın bol olmasına bağlı idi. Paranın ülke içinde bollaşması, ihracatın artırılıp ithalâtın kısılması ile mümkün olabilirdi. İhracatı genişletmek, ithalâtı değer olarak düşük tutmak için hem pazar ve hem de hammadde kaynağı olarak kolonilere sahip olmak gerekliydi. Bir ülke, ancak, başkalarının aleyhine olarak zenginleşebileceği için, her türlü rekabete ve bunun yol açacağı savaşa hazır olmak icabediyordu. Kuvvetli bir ordu, güçlü bir donanma ve ticaret filosu mutlaka sahip olunması gereken şeylerdi. Devletler, barış zamanında da daha fazla ticarî kazancı kendilerine sağlamak için aralarında devamlı mücadele halinde idiler. Bu mücadelede yenik düşmemenin, aksine, başarılı olmanın şartlarından biri de ucuz ve kaliteli mal üretmekti.

Üretilen malın kaliteli olması devletin dikkatli ve devamlı denetimi ile, ucuzluğu ise emeğin ucuz olmasıyle sağlanabilirdi. Üretimin hem artması ve hem de ucuza yapılması için, Colbert kalabalık, çalışkan ve kanaatkâr bir nüfusa sahip olmak gerektiği düşüncesinde idi. Ona göre, hiçbir çocuk, işe koşulmak için, yaşça küçük sayılmazdı. Devlet, çocukları çalıştırmak için gücünü kullanmalıydı. Onun fikrince, çocukluk yaşlarında edinilen tembellik alışkanlığı bütün ömür boyunca sıkıntı ve üzüntü nedeni olurdu. Fran-

sa'nın dantela imalâtı ile uğraşan bir bölgesinde bütün ana ve babaları altı yaşına basan çocukları ya işe göndermek ya da ağır bir para cezası ödemek zorunda bırakan bir emirname çıkarmıştı.

Çıkarttığı bir başka kararname ile, erken evlenenleri belli bir süre vergi dışında bırakıyordu. On çocuğu olan bir baba da vergi ödemeyecekti. Çocukların hesabında askerde iken ölen oğullar yaşıyormuş gibi sayılırken, papaz, rahip, rahibe olanlar çocuk sayısına katılmıyorlardı.

Colbert, papazları, rahipleri, rahibeleri, hukukçuları ve memurları üretken olmayan aylaklar olarak görüyordu ve bunların sayılarını sınırlı tutmaya çalışmıştı. Onyedi dinî tatil gününü kaldırmıştı. Pazar günleri dışında toplam olarak sadece yirmidört tatil günü bırakmıştı.

Soru 29 Merkantilizm genel olarak nasıl değerlendirilebilir?

Buraya kadarki açıklamalardan sonra, kolayca anlaşılacağı gibi, merkantilist doktrin ve buna dayalı uygulamalar her şeyden önce tüccar kapitalistlerin, kral ve prenslerin ve bunların yakınlarının yararına olmuştu. Ekonomik iktidarın sahipleri tüccarlar ile siyasî iktidarın temsilcileri olan hükümdar ve yakın çevresinin çıkarları ayni doğrultuda idi. Tüccar devlet gücünü kendi çıkarının gerektirdiği yön ve biçimde kullanmaya çalışır ve kullanırken, devlet aslında kendi çıkarlarına uygun hareket etmiş oluyordu. Bu, özellikle, merkantilizmin bütün boyutlarıyla gelişip doğal sonuçlarına ulaştığı İngiltere için doğru idi.

İngiltere'de toplumun bütün varlıklı sınıfları dış ticaretten ve sömürgelerin yağma edilmesinden doğan altın yağmurundan pay almak için birbirleriyle âdeta yarış halinde idiler. Krallar, dükler, prensler, yargıçlar, yüksek devlet memurları, noterler.. muntazam faizlerle durmadan çoğalsın diye, paralarını işletilmek üzere büyük tüccarlara

veriyorlar, veya koloni ticareti ile meşgul büyük kumpanyaların ortakları arasında yer almaya çalışıyorlardı. Daha 16. yüzyıl gibi bir zamanda bir bankerin elinde bu yoldan toplanan yatırım miktarı 100 milyon sterlini bulmuş ve aşmıştı. 1698 yılına kadar köle ticareti ile uğraşmış olan The New Royal African Company'nin ortakları arasında York Dükü, Shaftesburg Kontu ve dostu filozof John Locke gibi tanınmış kişiler bulunuyordu.

Colbert, Fransa'da ticareti aşağı bir iş olarak gören zihniyetle savaşmış, soyluları ticaretle uğraşmaya teşvik etmişti. Bunu çıkardığı bir kararname ile teyid de etmişti. Hükümdar, perakende ticaretle uğraşmamak kaydiyle, bir soylunun kumpanyaların ortakları arasında yer alma, ticaret gemilerine ortak olma hakkına sahip olmasını arzuluyordu. Buna uygun hareket eden aristokratlar toplumdaki mevki ve ayrıcalıklarını muhafaza etmekte devam edeceklerdi. Böylece, ticarete soylular da katılmış, ticaretin aşağılık bir iş olarak görülmesi için artık hiç bir neden kalmamış olacaktı.

Ekonomik güce sahip olanların aynı zamanda siyasal iktidara sahip oldukları veya onu denetimlerinde tuttukları, bütün tarih boyunca her zaman görülmüş bir olgudur. Merkantilist dönem, bu olgunun apaçık ve somut biçimde gözlendiği bir dönemdir. Belli malların ticaretinin dünyanın belli yerleriyle olan ticaretin tekel ayrıcalığı olarak belli kumpanyalara verilmesi, belli çıkarların ve sanayilerin korunması için ithal yasaklarının konulması, belirli mal ve maddelerin ülke içinde tüketimlerinin yasaklanması, halkın devlet zoruyla çalışmaya zorlanması ve daha bunlara benzer sayısız tedbir ve uygulamalar siyasal iktidarın belli ekonomik çıkarlar yönünde hangi ölçülerde kullanılmış olduğunun çok açık örnekleridir.

Merkantilist dönem, sömürünün bilincine varıldığı dönemdir. Sömürü olayını açıklayan bir teori henüz mevcut değildir. Ve sömürü, daha çok, ülke dışı zenginliklere (mal, köle ticareti, yağma ve korsanlık yoluyla) el konulması şek-

linde düşünülmektedir. Ama, bunun yanısıra, çocuk emeğinin sömürülmesi, ücretin mümkün olduğu kadar düşük tutulması, herkesin çalışmaya zorlanması, aylaklığa göz yumulmaması gibi iç sömürü olanakları da ihmal edilmemektedir. Fakat, asıl sömürü kaynağı yabancı ülkelerin zenginlikleri idi. El konulan artık değer, daha çok, başka ülke halklarının emeklerinin ürünü idi. Bu yoldan sağlanan sermaye birikimi, bundan sonraki aşamada, yani sanayi kapitalizmi döneminde, dış sömürü olanaklarından yararlanmaya devam etmekle beraber, çok daha geniş ölçüde ülkenin kendi halkının emeğini sömürmeye yönelecektir. Daha önceki sorular dolayısıyle açıklamaya çalıştığımız gibi, merkantilist dönem bu ikinci sömürü aşamasının bütün maddî koşullarını aynı zamanda hazırlamış ve olgunlaştırmıştı.

Biraz önce söylenenlerden, merkantilist dönemde, zenginliğin biricik kaynağının insan emeği olduğunun hiç anlaşılmamış bir sır olarak kaldığı gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Aşağıya **Kapital**'den naklen aldığımız iki pasaj bunun ne derece iyi anlaşılmış olduğunu bütün açıklığıyla göstermektedir:

«Daha 1696 yılında John Bellers şöyle diyordu:

«Bir kimsenin 100.000 acre toprağı ve bir o kadar sterlin parası ve bir o kadar baş da hayvanı olsa, ama iş gördürecek işçi bulamasa, bu zenginin kendisi işçi olmaz da ne olurdu? Ve zenginleri işçiler yarattıkları için, ne kadar çok işçi olursa o kadar zengin insan olur... Fakirin emeği zenginin madenidir.»

Bunun gibi, Bernard de Mandeville de 18. yüzyılın başında şunları söylüyordu:

«Malın mülkün (mülkiyetin) gerektiği kadar korunduğu bir yerde, parasız yaşamak fakirsiz yaşamaktan daha kolay olabilirdi; çünkü aksi halde iş kime yaptırılırdı?... İşçilerin açlıktan ölmemelerine dikkat edilmesi kadar, ellerine tasarruf edilmeye değer bir şey de geçmemelidir. Şurası da var ki, fakirlerin mümkün olduğu kadar büyük bir kısmının asla aylak bırakılmaması ve ayrıca bunların ellerine ne ge-

çiyorsa bunu devamlı surette harcamaları bütün zengin ulusların yarar ve çıkarlarına uygun olan bir şeydir... Hayatlarını günlük çalışmalarıyla kazanan kimseler, kendilerini işe yarar insanlar haline getirecek ihtiyaçlarından gayri bir dürtüye sahip değildirler; bunun için, onların bu ihtiyaçlarını ölmeyecek kadar karşılamak akıllılık, tamamiyle atmin edip yoketmek ise deliliktir. Çalışan bir kimseyi gayrete getirebilmenin biricik yolu, ona orta karar bir ücret vermektir. Çok düşük bir ücret onu, tabiatına göre, bezgin ve şaşkın durumda bırakır, çok fazla bir ücret ise küstah ve tembel yapar... Buraya kadar söylenenlerden anlaşılıyor ki, köleliğe yer vermeyen hür bir ülkede zenginliğin en sağlam ve güvenilir alanı, iş görür fakirler kitlesinden meydana gelir. Bunların donanma ve ordunun hiç şaşmayan ve tükenmeyen insan kaynağını teşkil etmeleri de cabası; bunlar olmasaydı ne bir zevk ve ne de herhangi bir ülkenin ürünlerinin değeri olurdu. Toplumu '(tabiatıyla işçi olmayan kimselerden meydana geliyor)' mutlu kılmak ve halkın kendisini kötü şartlar içinde hoşnut tutmak için, büyük çoğunluğun hem cahil ve hem de fakir kalması gereklidir. Bilgi, arzularımızı hem büyültür hem çoğaltır; oysa, bir kimse ne kadar az şey arzu ederse, onun arzularının tatmin edilebilmesi o kadar kolay olur.»

Merkantilizmin düşünce ve uygulama olarak incelenmesi, bize, diğer şeyler yanında, bugün hayranlık duyulan batı uygarlığının ve bunun dayandığı zenginliğin hangi karanlık yollardan geçilerek ulaşılmış bir aşama olduğunu anlama olanağını da sağlıyor.

IV.

MERKANTİLİSTLER VE KLASİKLER ARASI İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

Soru 30 Sanayi kapitalizmine öngelen dönemde klasik unsurlar taşıyan iktisadî düşüncenin başlıca temsilcileri kimlerdir? Bunların önemli görüşleri nelerdir? Bunlar ne bakımdan ileri bir düşünce aşamasını temsil ederler? Petty'nin iktisadî düşünceye önemli katkısı nedir?

Bundan önceki soruların konularını teşkil etmiş merkantilist düşüncenin temsilcileri, hatırlanacağı gibi, tüccar kumpanya direktörü, yüksek devlet memuru olan kimselerdi. Bunların pratik hayattan gelen tecrübeleri ve bilgileri vardı. İlgi alanları, zamanlarının en âcil görünen sorunları ile sınırlı idi. Düşünceleri, bağlı oldukları çıkarlar dolayısıyle, derinlik ve genişlikten yoksundu. Görüşlerinin taşıdığı çelişkilerin ve sınırlılığın farkında değillerdi.

Dış ticaret, bunların başlıca ilgi duydukları iktisadî sorundu. Ele aldıkları diğer ekonomik sorunlar, hemen hemen istisnasız, gelip sonunda bu soruna bağlanıyordu. Fiyat ve para sorunları, bir ölçüde, dikkatlerini çekmişti. İşgücü ve ücret üzerinde yüzeysel bir biçimde durmuşlardı.

Her olaya ülkenin ve bunun gerisinde de tüccar sınıfının çıkarları açısından bakan merkantilist yazarlar, en çok meşgul oldukları sorunlar için bile, bir ölçüde olsun, doyurucu teorik açıklamalar getirememişlerdi. Ekonomik hayatı bir bütün halinde kavrama çabaları ise hiç olmamıştı. Ekonomik hayatı oluşturan (üretim, bölüşüm, değişim gibi)

faaliyetler arasındaki ilişkiler nelerdi? Bu ilişkileri yöneten ilkeler var mı idi? Bu gibi ilkelerin zorunlu olarak bağlı bulunduğu kâr, rant, faiz, ücret, fiyat, değer gibi kavramlar üzerinde durmak, ve bunlardan hareketle ekonominin işleyişi hakkında genel bir açıklamaya girişmek, Petty dışında hiç birinin üzerine gittiği konular olmamıştı.

Burada kısaca işaret ettiğimiz bu sorunlar, merkantilistlerden sonra gelen Fizyokratların ve onları izleyen Klasiklerin meşgul olacakları sorunlar olacaktı. Ancak bu sorunlarla merkantilistler arasında yer alan ve merkantilist dönemde yaşadıkları halde, bu gibi sorunlara, bir ölçüde, ışık tutan görüşler getiren bazı yazarlar yok değildir. Örneğin, daha önce de belirttiğimiz gibi, Petty bunlardan biridir. Petty başta olmak üzere bu yazarlar, ortaya koydukları çeşitli görüşleriyle, haklı olarak, klasik iktisadî düşüncenin öncüleri, hazırlayıcıları sayılırlar.

Daha sonra gelen Fizyokratları ve Klasikleri daha iyi anlayabilmek için, şimdi sözünü ettiğimiz bu yazarlardan bir kısmının bazı önemli görüşlerini ana çizgileriyle belirtmekte, herhalde, yarar vardır.

Önce, Sir William Petty'i ele alalım.

Petty'nin rantı açıklayan basit bir teorisi vardır. Bir kimse, buğday üretimi için gerekli her işi kendisi ve sadece ellerini kullanarak yapsa, ve elindeki buğdayın bir kısmını tohum olarak geriye kalanını kendisini beslemek ve ihtiyaç duyduğu diğer şeyleri başkalarından sağlamak için kullansa, yıl sonunda elde ettiği buğdaydan bunu üretmek için harcadığı toplam buğday (tohum + kendi yediği + diğer ihtiyaçlarına karşılık olarak verdiği) düşüldüğünde, arta kalan toprağın doğal ve gerçek rantıdır.

Görüldüğü gibi, burada rant adı verilen «artık-büyüklük» aynı zamanda kârı da kapsamaktadır. Kâr henüz renttan ayrılmamıştır.

Petty, rantı aynî olarak bu şekilde saptadıktan sonra, bunun para olarak değerinin ne olduğunu araştırır. Arta kalan buğday-rantın para ile değeri nedir?

Buğdayın ve dolayısıyle buğday-rantın elde edildiği süre içinde diğer bir kimse emeğini ve parasını gümüş üretimi için harcasa ve bir miktar gümüş elde etse, bu miktar gümüş buğdayın, bundan yaptığı giderler çıktıktan sonra arta kalan kısım buğday-rantın karşılığı olur. 20 bushel buğday ve 20 ons gümüş elde edilmiş olsaydı, 1 bushel buğday = bir ons gümüş olurdu.

Petty'nin bu örnekle aslında ortaya koyduğu şey, iki nesne arasındaki değer ilişkisi ve bunun dayandığı ilke idi. O, bunu diğer bir örnekle daha açık bir biçimde ifade etmiştir.

Bir ons gümüşü Peru'daki madenden çıkarıp Londra'ya getirebilmek için geçen zaman içinde bir bushel buğday elde edilebiliyor olsa, bir ons gümüş bir bushel buğdayın, ve tersine olarak bir bushel buğday bir ons gümüşün tabiî fiyatı (değeri) olur. Şimdi, yeni ve daha verimli gümüş madenleri bulunsa ve eskiden bir ons gümüş elde edilen süre içinde iki ons gümüş elde edilebilse, diğer her şey aynı kalmak şartı ile, bir bushel buğdayın doğal fiyatı iki ons gümüş olur.

Zenginliğin anasının toprak (tabiat) babasının emek olduğunu söyleyen Petty, böylece bir emek ve değer teorisini özü itibariyle ortaya koymuş oluyordu: üretimleri için harcanan emek miktarı aynı olduğu takdirde farklı iki malın belli miktarlarının değerleri birbirine eşit olur.

Petty, bu teoriden hareketle bir değişim fiyatı teorisi, bir artık-değer teorisi geliştirmiş değildir. Bunlar daha sonra ele alınacak sorunlardır.

Petty'e göre, değerin olağan ölçüsü, orta yapıda yetişkin bir adamın günlük besinidir, günlük işi değildir; ve bu, saf gümüşün değeri kadar muntazam ve değişmez bir ölçü olarak görünür. Petty, böylece, emeğin değerini de emeğin üretimi için gerekli tüketim maddelerinin üretiminde harcanan emeğe bağlamış oluyordu.

Bir işçi altı saat çalışarak altı saatlik değer elde etse, oniki saat çalışarak altı saatlik değer elde etmesine oran-

la iki misli değer elde etmiş olur. İşçi oniki saat çalıştırılarak kendisine altı saatlik değer verildiğinde, geriye kalan altı saatlik değer artık-değeri teşkil eder. Petty, artık-değerin bu kavramına varmış değildir. Onun için artık-değerin bir şekli, görmüş olduğumuz gibi, rant, diğeri ise faizdir. Ona göre, faiz, bir kimsenin parasını bir başkasına belli bir süre geçmeden geriye istememek şartıyla vermesi halinde, arada geçen sürede katlandığı zahmet için aldığı karşılıktır. Faizin doğal ölçüsü ise, en azından, borç verilen para ile satın alınabilecek toprağın vereceği renttir. Riskin söz konusu olduğu hallerde, bu karşılık, basit doğal faizle birlikte, bir sigorta payını da içerir. Görülüyor ki, Petty, faizi toprak rantına bağlayarak açıklamaktadır. Bunların her ikisinin de emeğin ürünü olan artık - değerin iki şekli olduğu anlayışı henüz mevcut değildir.

Yazar, basit emekle incelik isteyen bir işin gerektirdiği emek arasında bir eşitlik kurulması gereğini düşünür ve bunu göstermeye çalıştığı örneğinde, daha önemli bir şey olarak, kapitalist üretim biçiminde sermayenin ve dolambaçlı üretim yönteminin üretkenliği artırıcı rolünü, ilke olarak açıklamış bulunur.

Bir kimse basit bir iş olarak 100 acre toprağı 1000 gün çalışarak ekime hazır hale getiriyor olsa, ve bir gün bu iş için bir alet yapmayı akıl etse ve 1000 günün 100 gününü toprakla hiç uğraşmayıp bu aleti düşünmek ve yapmak için harcasa, aletin yapımından sonra geriye kalan 900 günde eskiden işliyebildiğinin iki misli, yani, 200 acre toprak işlese, 100 günlük düşünme, bulma ve yapma çabasıyle ulaşılan bu yeni çalışma biçimi sonsuz olarak bir adamın işinin değerinde olur; çünkü, toprağı yeni işleme yöntemi ve bir adam, şimdi, bu yöntemle çalışmayan iki adamın yaptığı işi yapabilecektir.

Petty, bu düşünceleriyle daha sonraki iktisatçılara hareket noktaları hazırlamış oluyordu.

Soru 31 Locke kimdir, iktisadî düşünceye katkısı nedir?

John Locke (1632-1705). — Locke, asıl bir filozof olmakla beraber, zamanının ekonomik sorunları üzerinde düşünmekten de uzak durmamıştır. Locke'un iktisatla ilgili görüşleri Petty'nin etkisini taşır.

Locke, artık-değeri başkalarının emeğinin ürünü olarak görür. Üretim işinin maddî koşullarını teşkil eden toprak ve sermaye, sahiplerine başkalarının yarattıkları artık-değere el koyma olanağını sağlar. Bir kimsenin kendi emeği ile kullanabileceğinden daha fazla üretim aracı sahibi olması, Locke'a göre, özel mülkiyetin veya buna sahip olma hakkının temelini teşkil eden doğal hukukla çelişen bir durumdur. Locke, bu görüşünün tabiî bir sonucu olarak, rant ve faizi artık-değerin şekilleri olarak görür.

Locke'a göre, yeryüzü bütün insanların ortak malıdır. Böyle olmakla beraber, insanoğlu kendi emeğini tabiatın verdiği ile birleştirerek sınırlı bir özel mülkiyete sahip olabilir. Meşruiyetin sınırı, insan ihtiyaçlarının gerektirdiği miktardır. Bir kimse, bizzat işliyebileceği ve ürününü bizzat tüketebileceği büyüklükte bir toprağa sahip olabilir.

İnsan ihtiyaçlarını gideren nesnelere değerlerinin hemen hemen tamamını veren insan emeğidir. Değerin emekten gelmeyen geriye kalan kısmı, tabiatın armağanıdır, ve bundan dolayı özü itibariyle herkesin malı olabilecek bir şeydir.

Locke, burada, mülkiyetin emek harcamaktan başka bir yolla nasıl elde edilebileceğini değil, fakat tabiatın sağladığı ortak mülkiyete rağmen bireysel özel mülkiyetin kişisel emekle nasıl yaratıldığını göstermek istemektedir.

Locke'un özel mülkiyet anlayışında mülkiyetin bir sınırı kişisel emektir; kişinin kendi kullanabileceğinden fazlasını biriktirmemesi de diğer sınırı teşkil ediyordu. Ne var ki, para yüzünden bu ikinci sınır önemini iyice kaybediyordu. Para dayanıksız bir nesne olmadığı için, hiç kimse her-

hangi bir şeyden ihtiyacının gerektirdiğinden fazlasına sahip olmamalı ilkesi, paranın birikimine bir sınır teşkil etme niteliğini yitirir. Bir kimsenin sahip olabileceği para miktarı kendi kişisel çabası ile kârlı bir şekilde kullanabileceği miktar olmalıdır ilkesi, burada, hâlâ mevcut ise de, mülkiyette eşitsizliğin yolu, paranın varlığı dolayısıyle, açılmış bulunuyordu.

Locke, faizi ranta dayandırır, ve onunla açıklar. Petty gibi Locke için de rant, artık-değerin biricik şeklidir. Para, mahiyetinden dolayı kısır bir şeydir. Fakat nasıl oluyor da para da toprak gibi üretken bir nitelik gösterebiliyor? Locke bunu şöyle açıklar: nasıl bazı kimseler, toprağın eşit olmayan dağılışından dolayı, kendi işliyebileceklerinden daha fazla toprağa sahip bulunuyor ve bir kısım topraklarını başkalarına kiraya verip karşılığında bir kira bedeli elde ediyorlarsa, tıpkı bunun gibi paranın eşit olmayan dağılımından dolayı da bazı kimseler kendi emekleriyle kârlı bir şekilde kullanabileceklerinden daha fazla paraya sahip bulunuyor, ve bunu kullanmak üzere başkalarına vererek karşılığında bir kullandırma bedeli alıyorlar. Ve, böylece, her iki halde de bazı kimseler başkaları tarafından yaratılan değerlerin bir kısmına el koyma olanağına sahip bulunuyorlar.

Locke, sermaye kavramına ulaşabilmiş değildir. Ona göre, faiz haddi, münhasıran, paranın miktarı ile belirlenir.

Locke'un kısaca özetlediğimiz bu görüşleri, bundan sonraki soruda göreceğimiz çağdaşı North'unkilerle birlikte, toprak sahiplerine karşı güçlenip gelişmekte olan burjuva sınıfının dayanak noktalarını teşkil etmişti.

Soru 32 North kimdir, iktisadî düşünceye katkısı nedir?

Sir Dudley North (1641-1691). — Merkantilizmin uygulama ve düşünce olarak en egemen olduğu bir dönemde yaşamış olan North Osmanlı ülkesiyle yapılan tica-

rette büyük servet sahibi olmuş bir tüccardı. Hayatının daha sonraki kısmında gümrük ve hazine işleriyle ilgili devlet görevlerinde çalışmıştı.

1650'lerden 1750'lere kadarki yüzyıl boyunca toprak sahipleri devamlı olarak rantların düşmesinden şikâyet etmişlerdi. Bu, buğday fiyatlarındaki devamlı düşmeyi izleyen ve ona bağlı olan bir düşme idi. Tüccar ve sanayici kapitalist sınıf faiz haddinin resmî müdahaleyle düşürülmesi sorunuyla çok ilgili olmakla beraber, bunun asıl taraftarları toprak sahipleri idi. Toprağın değeri ve bu değerin yükseltilmesi sorunu, bir ulusal sorun haline getirilmişti. (1760 lardan sonra ise rantların yükseldiği, toprak değerinin arttığı, tahıl ve diğer tüketim maddeleri fiyatlarının yükseldiği görülür, ve sanayi kapitalistleri sınıfı şikâyet etmeye başlar).

Bu yüz yıl, esas itibariyle, parasal zenginlik sahibi yeni varlıklılarla toprak sahipleri arasındaki mücadeleyle belirgindir. Daha önceleri refah ve ihtişam içinde bir hayat süren toprak sahibi soylular, para sahibi zenginlerin kendilerini soymalarından ve 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra siyasal hayattaki etkilerinin gittikçe artmakta olmasından şikâyetçi idiler.

Bu dönemin iktisatçıları arasında yer aldığını daha önce gördüğümüz Petty, bu sorunla ilgilenmiş, ve toprak sahiplerine karşı para sahiplerini desteklemişti. Toprak sahipleri faiz haddinin düşmesi (veya düşürülmesi) halinde toprak değerinin yükseldiğini farketmişlerdi. Bunun için de faiz haddinin gerektiği zaman zorla düşük tutulmasını sağlayacak tedbir ve müdahalelerden yanaydılar. Petty, bu gibi tedbir ve müdahalelere karşı çıkmıştı. North, bu konuda onu izleyen iktisatçıların en önemlisidir.

Sermayenin büyük toprak mülkiyeti sahiplerine karşı ilk başkaldırma şekli buydu. Paralarını faizcilik yoluyla işletenler, sermaye birikimi olayında önemli bir rol oynuyorlar, ve bunu esas itibariyle toprak sahiplerinin elde ettikleri

gelirlerin bir kısmına ortak olmak suretiyle gerçekleştiriyorlardı.

North'un faiz hakkındaki görüşleri, gücünü durmadan artırmakta olan para sahipleri sınıfının çıkarlarına destek sağlıyordu. North'a göre rant nasıl toprağın kiraya verilmesinin karşılığı ise, faiz de paranın kiralanmasının karşılığı idi. North, faiz hakkında doğru bir anlayışa varmış görünen ilk iktisatçıdır. İngilizce'nin «stock» terimiyle yalnız parayı değil, fakat sermayeyi de ifade eder. Faiz haddinin seviyesi, stock mevcuduna bağlıdır: eğer borç verilmeye hazır para borç alınmak istenenden fazla ise, faiz haddi düşer; aksi olursa, yükselir. İş hayatını düşük faiz canlandırmaz; iş hayatı canlı iken sermayenin bol olması faiz haddini düşürür.

North, sermayeyi kendi kendini büyüten bir değer olarak görür. Sahip bulunduğu varlığı para, değerli maden, bunlardan yapılma eşya ve bunlara benzer şeyler halinde tutan bir kimse, zengin değil, fakir sayılmalıdır. Varlığını daha da artırmak üzere, toprak satın alan, parasını faizle işleten veya ticarete yatıran kimse zengindir.

Altın ve gümüş ve bunlardan yapılan para, bizatihi, zenginlik demek değildir; bunlar, alış-verişte kolaylık sağlayan ve aynı zamanda sermaye fazlasının depo edilebilmesine yarıyan araçlardır.

North, para ve sermaye gibi, fiyat hakkında da zamanı için hayli açık ve doğru bir görüşe sahiptir. Fiyat, bir malın para ile ifade edilen eş-değeridir, ve malın satışı halinde para şeklinde gerçekleşir. Diğer bir deyimle, fiyat malı bir değişim-değeri olarak temsil eder. Malın para eş-değeri daha sonra bir başka kullanım-değerine dönüştürülebilir. Paranın istenmesinin nedeni de budur.

North, bütün dünyanın tek bir ülke gibi bir ekonomik birlik meydana getirdiğini belirterek, serbest ticaretin herkes için yararlı ve kazançlı olduğu görüşünü savunmuştur. Bir uğraşan olduğu sürece, iç ve dış, her türlü ticaret kârlı ve yararlı bir iş sayılmak gerekir. Çünkü, kimse kendisine

kâr getirmeyen bir işle uğraşmaz. North'a göre, birey için kârlı ve iyi olan toplum için de öyledir.

North, bu görüş ve fikirleriyle, 19. yüzyılın liberal iktisadî düşüncesinin öncülerinin başında yer alıyordu.

North, zamanına göre çok ileri görüşler ortaya atmış olmakla beraber, henüz sanayiin önemini kavrayabilmiş değildi. Kazanç getiren işler olarak saydığı faaliyetler arasında sanayi yer almıyordu. Bu sınırlılık, herhalde, onun yaşadığı sırada ticaretin kazanç getirici bir iş olarak sanayii henüz büyük ölçüde gölgelemekte oluşuyla, bir dereceye kadar açıklanabilir.

Soru 33 Cantillion kimdir, iktisadî düşünceye katkısı nedir?

R i c h a r d C a n t i l l i o n (1680-1734).—İrlanda'da doğan ve uzun süre Paris'te yaşamış olan Cantillion, zengin bir banker, para ve kambiyo borsasında başarılı bir spekülatör idi.

Contillion, kendisinden sonraki iktisatçılar üzerinde büyük etkisi olan bir iktisatçıdır. Fransız iktisatçısı J.B. Say'den de önce «Müteşebbis» terimini kullanmış ve onun iktisadî hayattaki rolü üzerinde durmuştur. Cantillion'a göre, kâr, iş adamlarının sonu belirsiz işlere girişip para yatırmakla yüklendikleri riskin karşılığıdır. Ve bunların kendi aralarındaki rekabet, kârı, hizmetlerinin normal değeri düzeyine indiren bir eğilim yaratır. Faiz, borç vermekle yüklenilen riskin karşılığıdır, ve müteşebbislerin aldıkları borç parayı da kullanarak yaptıkları işlerden elde ettikleri kârlara bağlı bulunur. Cantillion, bankerlerin kredi yaratabileceklerini belirtir; bankerler kendilerine tevdi edilen 100 değerindeki altının 90 kadarını ikraz edebilirler, ve yapılan bu ikraz, başlangıçtaki mevduatı azaltmaz.

Hâlâ merkantilistçe bir yanı olan Cantillion, bir ihraç fazlası sağlanmasından yanadır. Çünkü, bu, iş hayatı için

iyi bir şeydir. Çünkü böyle bir durumda, mal üretimi canlı olarak devam ediyor, ve üretilen mallar dışarıya satılıyor demektir. Oysa, ülke içinde elde edilen altın ve gümüş aynı işi göremez.

Cantillion'a göre, zengin altın ve gümüş madenlerinin bulunup işletilmesiyle elde edilen değerli madenler fiyatları, rantları ve ücretleri yükseltir. Bu durum, yerli sanayici ve işçilerin aleyhine olarak, ithalâtı teşvik eder. Para, ülkeyi terkeder. Başlangıçta, ülkenin her tarafında görülen büyük para dolaşımı durur; bunu yoksulluk ve sefalet izler. Bundan dolayıdır ki, madenler ancak bunları işletenler ile ülkeye mal satan yabancılar için yararlı olmuştur. Ona göre, İspanya'nın başına gelen buydu.

Buna karşılık para bolluğu ihracat fazlası dolayısıyle meydana geliyorsa, bu tüccar ve müteşebbisleri zenginleştirir, işçilere iş sağlar. Bir ülkeye para akımı devam ettikçe iş hayatı canlanır, tüketim ve fiyatlar artar, çok daha fazla yabancı mal ithal edilmeye başlar, sonunda ihraç fazlası yok olur. Ülke, daha önce kârla çalışan bazı iş kollarının gerilemesi ve yok olması tehlikesiyle karşılaşır. Bu, eşyanın tabiatı icabı, kaçınılmaz bir sonuçtur. İşte bundan dolayı, ticaret yoluyla zenginleşen bir ülkede devlet, paranın bollaşması sonucu toprak ve emeğin fiyatları yükselmeye başlacağında, ekonomiye müdahale etmeli ve parayı dolaşımdan çekmelidir. Görülüyor ki, bu noktada ekonominin kendi kendine serbest işleyişine güvenilmemekte ve müdahale zorunlu sayılmaktadır.

Cantillion'un bunlar kadar önemli olan diğer görüşleri, değer ve fiyat konularındaki görüşleridir.

Cantillion'a göre, mevcut bütün maddî mallardan meydana gelen zenginliğin (servetin) kaynağı toprak, üreticisi de insan emeğidir. İleri sürdüğü bu temel ilkeye veya önermeye rağmen, değerin analizinde tutarlı bir tutuma sahip değildir. Değeri izah etmek için, emek-değer teorisi, üretim-maliyeti teorisi, arz ve talep teorisi gibi üç ayrı ve farklı teoriden yararlanır.

Ona göre, emek-değer teorisinin geçerliliği, üretimde yer alan toprak ve emeğin aynı kalitede toprak ve emek olmaları şartına bağlıdır. İki farklı malın değerleri birbirine ancak bu mallar aynı nitelikte toprak ve aynı nitelikte emeğin aynı miktarları ile üretildikleri takdirde eşit olurlar. Oysa, malların değerlerini tayin eden toprak ve emeğin bileşimi oranları farklı olur. Bazı hallerde emeğin, bazı hallerde de toprağın değerin meydana gelmesindeki rolü daha büyük olur.

Öte yandan, Cantillion, değeri üretim-maliyetine (ücret+kullanılan malzemeye ödenen para) dayandırdığı gibi, bir şeyin kendi öz değeri ile piyasada kaldığı süre içinde dalgalanmalar gösteren fiyatı arasında bir ayrım yapar. Malikânesini süslemek için avuç dolusu para harcamış bir zengin bunu satılığa çıkardığında satış bedeli öz değer kadar olmayabilir.

Bunun gibi, ürettikleri tahıl tüketim için gerekli olan miktardan fazla olduğu takdirde, çiftçiler, kâr elde edemezler, hattâ üretim için katlandıkları giderlerin tamamını karşılayacak bir satış hâsılatı bile sağlayamazlar. Arzın talebi aşan kısmı, piyasa fiyatının öz değerin altına düşmesine yol açar. Oysa, öz değerler değişmez. Çeşitli malların üretimi ile ihtiyaç duyulan miktarları arasında tam bir denklik ancak tesadüfen gerçekleşen bir şey olduğu için, piyasa fiyatlarında her zaman değişmeler görülür.

Cantillion, değerli madenlerin öz değerlerinin de diğer mallarınki gibi üretimlerine katılan toprak ve emekle belirlendiğini, piyasa değerlerinin ise yine öteki mallarda olduğu gibi arz ve talebe göre değişeceğini söyler. (Para) bir değer ölçüsü olarak iş görebilmek için kendilerinin karşılığı olarak verildiği mallara emekten oluşan bir değer olarak fiilen ve gerçekten tekabül etmek zorundadır.

Cantillion, gerek soyluların gerekse ruhban sınıfının lüks ve aylaklık içinde yaşamakta olmalarına esef eder. Soyluları ülkenin süsleri olarak, ve savaş zamanında hiç değilse adamları ve atları ile zaferin kazanılmasına katkı-

da bulundukları için, hoş görürse de, diğerlerini ne savaşta ve ne de barışta hiç faydaları olmayan nazır yiyiciler olarak görür. Katolik ülkelerde dinî tatil günlerinin çokluğundan yakınır. Halkın iş görerek geçireceği yılın takriben sekizde birinin boş yere yitirilmesine esef eder.

Cantillion'un nüfus hakkındaki görüşü de çok ilginçtir. İnsanlar, der, tüketim maddelerine sınırsız bir şekilde sahip olsalar, samanlıktaki fareler gibi çoğalabilirler. Malthus'a öngelen bir görüştür bu.

Soru 34 Hume kimdir, iktisadî düşünceye katkısı nedir?

D a v i d H u m e (1711-1776).—Bir iktisatçı olmaktan önce, yurttaşı Locke gibi, bir filozof olan Hume, büyük toprak sahibi soylulara karşı takındığı tavır, kişisel çıkar ve biriktirme arzusu hakkındaki görüşleri ile kapitalizmin savunucuları arasında seçkin bir yere sahiptir.

Hume da, daha önce gördüğümüz bazı iktisatçılar gibi rantı artık-değerin orijinal şekli olarak görür. Nakdî sermaye üzerinden sağlanan faiz, ranta göre, tali bir şekildir.

Bütün faydalı şeylerin kaynağının toprak olduğunu söyleyen Hume, rantın bir kısım insanların topraktan yoksun bırakılmış olmaları sonucu doğduğunu ifade eder, ve büyük toprak sahiplerine sempati duymaz. Onları toplumun gelişmesine engel sayar.

Hume'a göre, faiz haddinin yüksekliği, borç almaya istekli olanların talebine, borç vermeye hazır olanların arzına, ve esas itibariyle de «ticaretten sağlanan» kâr haddine bağlıdır. Çünkü, kârın yüksek olduğu bir yerde veya zamanda, kimse düşük faiz kabul etmez; bunun tersi de doğrudur; faizin yüksek olduğu bir sırada kimse parasını daha az kazanç getirecek şekilde kullanmaz veya yatırmaz.

Hume, herhangi bir iş yapmadan gelir elde eden toprak sahiplerinin lüks içinde hovardaca bir hayat sürme alış-

kanlığında olduklarını, kullanılabilir sermayeyi çoğaltmak şöyle dursun, azalttıklarını ve faiz haddinin yükselmesine yardımcı olduklarını söyler. Buna karşılık, ticaretle uğraşan sınıfın sermayenin bollaşmasına ve böylece faiz haddinin düşmesine katkıda bulunmak suretiyle ülkenin çıkarları yönünde devamlı çaba harcadıklarını belirtir. Tüccarlar arasında tutumlular müsriflerden daha çoktur; oysa, toprak sahipleri için bunun tersi doğrudur. Kendisine kazanç sağlayan işi, tüccarda daha çok kazanma ihtirası uyandırır; tüccar için servetinin hergün biraz daha arttığını görmekten daha büyük bir zevk yoktur. Böyle olunca da, ticaret tutumluluğu teşvik eder birikimi ve borç verecekleri sayısını arttırır. Ticaretin gelişip artması, aynı zamanda, tüccarlar arasında rekabete yol açar. Rekabet ise kâr haddinin ve dolayısıyla faiz haddinin düşmesine sebep olur.

Faiz haddinin esas itibariyle ticaretten doğan kâr haddinin yükselip alçalmasına bağlı olarak değiştiği görüşünde olan Hume, bizatihi ticarî kârın kaynağının ne olduğu hakkında bir şey söylemez.

Hume'un iktisadî düşünceye en büyük katkısı, herhalde, uluslararası ticaretin işleyiş mekanizmasına ilişkin açıklamalarıdır. Daha önce gördüğümüz gibi, merkantilistler için önemli olan şey, ne pahasına olursa olsun, bir ihraç fazlası elde etmekti. Onlar bunun sağlayacağı para bolluğunun yaratacağı (fiyatların yükselmesi, iş hayatının canlı ve kârların yüksek olması gibi) bir kısım etkileri görmüşler ve bunları yararlı saymışlardı. Cantillion, onların bıraktığı yerden bir adım daha ileriye giderek, ihraç fazlası yoluyla sağlanan para bolluğunun bir süre için yararlı sonuçlar doğurmakla beraber, ergeç zararlı etkilerinin ortaya çıkacağını belirtmişti. Para bolluğu, sonunda, ithalâtı teşvik etmek, paranın tekrar dışarıya akmasına sebep olmak ve geride yoksulluk ve sefalet bırakmak gibi etkiler doğurmaktan da geri kalmazdı. Bunun için de devletin buna meydan vermemek üzere bu gibi zamanlarda ekonomiye müdahale etmesi gerekirdi. Vardığı sonuçları paranın miktar

teorisine (basit olarak, para miktarı artınca fiyatların yükseleceğini ifade eden teori) dayandıran Cantillion da analizini mantıkî sonuçlarının sınırlarına vardırmamıştı. Bu işi Hume başaracaktı.

Dayanağı yine miktar teorisi olan Hume, ülkelerarası fiyat ve değerli maden-akımı mekanizması adı verilen işleyişi kusursuz denilebilecek bir mükemmeliyetle açıklamıştı.

Ülkedeki bütün paranın beşte dördü bir gecede yokolacak olsa, ne olurdu? Her türlü işin ve malın fiyatı para miktarındaki bu azalışa bağlı ve orantılı olarak düşmez ve şimdi her şey ucuzlamış olarak satılmaz mıydı? Bu durumda bizimle dış piyasalarda kim rekabet edebilirdi? Bize yeterince kâr bırakan aynı fiyatlarla ve taşıma bedelleriyle mal satmaya ve taşımaya kim kalkışabilirdi İşte bu nedenledir ki, bizim mal ve taşıma hizmeti satışlarımız artar ve çok kısa bir süre içinde kaybetmiş bulunduğumuz para ülkeye dışarıdan tekrar gelir, ve biz yeniden komşu ülkelerle bir düzeye gelirdik. Bu duruma varır varmaz, emeğimizin ve mallarımızın ucuzluğundan dolayı sahip bulunduğumuz avantaj sona erer ve ülkeye para akımı dururdu.

Doğal olarak, bunun tersi de doğruydu. Bir gece içinde ülkedeki para miktarı beş katına çıkacak olsa, yukarda söylenenlerin tersi olur, biz yabancılarla rekabet edemez hale gelir, yabancı mallar ve taşıma hizmetleri bizim için çok ucuzlamış olacağından onları satın almaya başlardık. Bu durum ülkeden para çıkışını hızlandırır, para miktarı eski düzeyine gelinceye kadar dışarıya para akışı devam ederdi. Eski düzeye inildiğinde, yabancıların bizim karşımızdaki nispî fiyat avantajları sona ererdi. Ve sonunda değişiklikten önceki duruma dönülmüş olurdu.

Görülüyor ki, hiçbir müdahale olmadığı takdirde, uluslararası denge kendiliğinden meydana gelecekti. Bunun içindir ki, dış ticaret açığından da fazlasından da korkmak, ekonomiye bir müdahalede bulunmamak şartıyla, yersizdir. Mantıken, kuşkusuz, zamanı için, ve belli varsa-

yımlar altında, doğru görünen bu teori, kısa bir süre sonra sanayi ve deniz gücü ile dünyanın bir numaralı devleti haline gelecek olan İngiltere için uygun ve yararlı bir teori idi. İngiltere sınaî ve ticarî gücü ile öyle bir duruma gelecekti ki, artık, ticarette serbestîden başka hiç bir yöntem onun için daha kârlı olmıyacaktı. Bunun teorik olarak da kanıtlanması gerekiyordu. Bu teori, bu yoldaki çabalardan biri olarak işe yarayacaktı.

Hume, bir tarafın kazancının diğer taraf için kayıp demek olacağı yolundaki merkantilist görüşü reddeder, ticaretin her iki taraf için de yarar sağlayacağını belirtir.

Cantillion gibi Hume'un da nüfus hakkında Malthus'u andıran bir onlayışı vardır. Ona göre, bir aile geçindirebileceğini düşünen hemen hemen her erkek evlenir ve bir aile kurar; insan ırkı, bu çoğalma hızıyla, her kuşakta iki mislinden fazla artar.

Hume, geri kalmış ülkeler üzerinde, kendisinden bu yana geçen 200 yıl boyunca esas itibariyle, doğrulanmamış, bir kehanette bulunmuştu. Onların geri kalmışlıktan kurtulmalarının, âdeta, zorunlu bir süreç olacağını düşünmüştü. Zamanındaki zengin uluslar da halen yararlandıkları avantajlardan tek başlarına yararlanmaya devam edemeyeceklerdi.

Hume, dostu Adam Smith'in **Ulusların Zenginliği** adlı büyük eserini okuduktan sonra, ona yazdığı bir mektupta, rant hakkında Smith'den daha derin ve doğru bir anlayışa sahip olduğunu gösterir. Hume, burada, Smith'i rantı ürünün fiyatının bir unsuru olarak gördüğü için eleştirir, kendisine göre, fiyat tamamen arz ve talepte belirlenir.

Hume, İngiliz Klasik İktisadının en önemli öncülerinden biridir.

V.

FİZYOKRATİK İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

Soru 35 Fizyokratik iktisadî düşüncenin temel sosyal felsefesi nedir? Bu sistemin belirleyici özellikleri nelerdir?

İktisadî doktrinler tarihinde bir bütünlüğe sahip ve geniş kapsamlı ilk düşünce sistemi, fizyokratik düşünce sistemidir. Fizyokrasi, demokrasinin halk egemenliği anlamına gelmesi gibi, doğanın egemenliği anlamına gelir.

Fizyokratik sistem, Fransa'da 18. yüzyılın ikinci yarısının başlarında (1756) Dr. François Quesnay (1694-1774) tarafından kurulmuştur. Önderleri Quesnay'ın görüşlerini açan, geliştiren ve yayan bir grup düşünüre «İktisatçılar» veya fizyokratlar adı verilmiştir. Fizyokratlar, iktisadî düşünceler tarihinde, kelimenin tam ve gerçek anlamıyla bir «okul» teşkil eden ilk iktisatçılardır. Bir okuldan söz edebilmek için gerekli olan düşünce birliği, amaç birliği, bir ustanın önderliğinde birleşme ve kavram tutarlılığı ilk kez bunlarda görülür.

Sistemin temelinde yer alan esaslı bütün fikirlerin yaratıcısı olan Dr. Quesnay, etkili kişiliği ve üstün entelektüel gücü ile kendisine katılan veya önderliği altında toplanan diğer okul mensupları üzerinde bir ustanın bütün saygı ve otoritesine sahip olmuş bir fikir adamıdır. Tıp, biyoloji ve fizyoloji gibi doğal bilimler kadar sosyal konularla da meşgul olmuş olan Quesnay, iktisadî doktrinler tarihinin en büyük ve en orijinal düşünürlerinden biridir.

Fizyokratlar, başta Quesnay olmak üzere, önce büyük

İngiliz iktisatçısı Adam Smith, daha sonraları aralarında Karl Marx'ın da bulunduğu iktisatçılar üzerindeki etkileriyle iktisadî düşüncenin gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.

Fizyokratik sistem, belli bir sosyal ve siyasal felsefe ile gerçek ekonomik hayat üzerindeki tahlillerin ve ideal olarak tasarlanan bir ekonomik düzene ilişkin düşüncelerin birbirine sıkı sıkıya bağlı bulunduğu bir fikirler bütünüdür.

Fizyokratlara göre, bütün kâinatta olduğu gibi bunun bir parçasını teşkil eden toplum hayatı için ulaşılmaya çalışılması gereken bir «doğal düzen» vardı. Bu düzen, doğal kanunların yönetiminde idi. Araştırıcı insan aklı, olayları inceleme yoluyla, bu kanunları bulup ortaya koyabilirdi. İçinde yaşanılan gerçek ve somut düzen, bu bulunan kanunlara uyularak, gittikçe doğal düzene yaklaştırılmalıydı. Mutluluk ve refaha ancak bu yoldan varılabilirdi.

Doğal düzeni yöneten kanunların başında özel mülkiyet ilkesi geliyordu. Özel mülkiyet, en doğal ve ezelî ve ebedî bir kurumdu. Taşınmaz ve taşınır şeylerle, insanın kendisi, kendi yetenekleri üzerinde tam ve mutlak bir mülkiyet hakkı vardı. Mülkiyet, bu üç şeyi birden kapsamadığı takdirde, noksan, doğal olmaktan henüz uzak bir kurum olurdu. Taşınmaz bir şey olarak toprağa sahip olmak yetmezdi; bunun ürünlerine serbestçe tasarruf edebilmek, işletilmesi için sermayeye sahip olabilmek de gerekirdi. İnsan, emeğini ve yeteneklerini dilediği gibi kullanabilmeliydi.

Bu düşüncelerin fizyokratları hemen hemen sınırsız bir serbestlik anlayışına götürmüş olacağı açık bir şeydir. Nitekim, «Bırakınız yapsın, bırakınız geçsin - dünya kendi kendine yürür.» sözü bir fizyokrata aittir. Özgürlük olmadan mülkiyet fazla bir şey ifade edemezdi. Mülkiyet ve özgürlük ancak birlikte mevcut iken yararlı olabilirlerdi.

Fizyokratlara göre, insan bireycilik ve akılcılık olarak ifade edilebilecek son derece basit bir psikolojiye sahiptir. Bu spikoloji, insanın kişisel çıkarı peşinde olan, bireysel ihtiyaçlarına en az zahmetle en fazla tatmini sağlamak

amacını güden bir yaratık olduğu şeklinde özetlenebilecek bir varsayım niteliğindedir. Kişisel çıkarını gözetmek kötü bir şey değildir. Aksine, kendi kişisel çıkarlarını kollayan her birey, böyle yapmakla, aynı zamanda, bütün toplumun çıkarlarına uygun hareket etmiş olur. Bu önerme, daha sonra, bireyin kişisel çıkarının gerektirdiği şekilde hareket etmesi şartıyla, serbest rekabet halinde, faydanın azamîleşmesi sonucunu da kapsayan bir ilke (rasyonellik ilkesi) olarak formülleştirilmiştir.

Bireyler kendileri için en iyi ve yararlı olanı bizzat kendileri bilecekleri için, devlet sosyal ve ekonomik hayata mümkün olduğu kadar az müdahale etmeli idi. Devlet mülkiyeti ve özgürlüğü koruyucu tedbirleri almalı ve bireylerin girişmekte yarar görmeyecekleri ve fakat toplum için gerekli işleri yerine getirmekle yetinmeli idi. Ülkenin dışa karşı korunması, içeride huzur ve güvenin sağlanması, yol, köprü, kanal vb. gibi şeylerin yapılması devletin faaliyet konuları olmalıydı. Devlet, bunlardan ötesine karışmamalıydı.

Fizyokratlar kendi zamanlarındaki Fransız toplumunu pek hararetle sözünü ettikleri doğal düzene uygun bulmuşlardı. Onlara göre, ve Fransa'nın o günlerdeki durumunda, toplum üç sınıftan meydana geliyordu. Aralarında hükümdar da yer almak üzere mülk sahipleri sınıfı; tarım, balıkçılık ve madencilikle uğraşanların oluşturduğu sınıf; ve geriye kalan sanayi ve ticaret işleriyle uğraşan sınıf. Bu ayrıma esas alınan ölçü, çok ilginçti. Bu sınıfları oluşturan insanlar hepsi birarada ülkenin toplam nüfusunu meydana getiriyorlar, fakat toplam sosyal hâsılanın meydana gelmesinde aynı rolü oynamıyorlardı. Son iki sınıftan birincisi üretken, ikincisi üretken değildi. Yıllık üretim faaliyetinde doğrudan doğruya bir yerleri olmayan mülk sahipleri sınıfı, açıkça belirtilmemekle beraber, üretken sınıfa yakın bir durumda görülüyorlardı.

Neydi üretken olmak veya olmamak? Üretken olmak, bir «artık» elde etmek demekti. Tek artık veren faaliyet ise

tarım, madencilik ve balıkçılık. Bu işlerle uğraşanlar bu nedenle üretken sayılıyorlardı. Tarım, kendisine yatırılanı bir miktar fazlasıyle geriye veren biricik üretim faaliyeti idi. Burada söz konusu olan artık, değer anlamında değil, fizikî anlamda bir artıktı. Toprak üzerindeki üretim faaliyetiyle gözle görülür ve elle tutulur bir biçimde böyle bir fazla elde ediliyordu. Fizyokratlar, buna net ürün (produit net) demişlerdir. Buna karşılık, sanayide toprağın verdiği ürünler işlenir, bunların şekilleri değişikliğe uğratılır. Ama üretim dönemi veya yıl sonunda elde bulunan şey, toprağın verdiği ve ancak şekil değişikliğine uğramış şeyden ibarettir (örneğin, pamuk veya yün, iplik veya kumaş haline gelmiş bulunur). Sanayiin yaptığı iş sonunda işlenen şeyde miktar olarak bir artık olmaz. İşte bu nedenledir ki, sanayi kolunda iş görenlerin (ticaret vb. işlerle uğraşanlarla birlikte) meydana getirdikleri sınıfa, fizyokratlar, üretken olmayan veya kendi deyimleriyle kısır sınıf demişlerdir.

Kendi toprağını eken küçük çiftçiler bir yana bırakılırsa, ekonomide bir «artık», bir «net ürün» elde eden tek sınıf kiracı çiftçilerdir. Üretken sınıfı, tarım işçileriyle birlikte bunlar oluşturur. Tarım işçilerinin üretken sınıfın alt grubunu teşkil etmelerinden dolayı, üretken sayıldıkları sanılmamalıdır. Bunlar, tıpkı sanayi işçileri gibi, üretime ancak tükettikleri kadar bir şey katarlar. Ücretlerinin yükselmesi yoluyla bir «fazla» elde edebilecekleri de düşünülemez. Çünkü, ücretler yükseldiği zaman, fiyatlar da yükselmiş olur.

Böylece, toprak ve bunun üzerinde yapılan en önemli üretim işi olan tarım, bütün toplum hayatının temeli, ve ülke zenginliğinin biricik kaynağı olarak görülüyordu. Buna uygun olarak, alınacak her tedbir, uygulanacak her politika her şeyden önce ve her şeyin üstünde tarım gözönünde tutularak düşünülmeliydi. Bütün toplumun refahı, toprağın vereceği ürüne, ve özellikle de bunun üretim için gereken kısım çıktıktan sonra arta kalan «net ürün»e bağlıydı. Bunun içindir ki, tarıma ne kadar önem verilse yeriydi.

Tarımın en önemli ve biricik artık veren faaliyet alanı olduğunu saptadıktan sonra, fizyokratlar için daha birtakım önemli sorunların açıklanması gerekiyordu. Bunların başında da toplam sosyal hâsılanın yukarıda sözü edilen sınıflar arasında bölüşümü geliyordu. Quesnay, bu açıklamayı «ekonomik tablo» adını verdiği bir tablo yardımıyla yapar. Bunun ne olduğunu görmeye geçmeden önce, fizyokratik düşüncenin nasıl bir sosyal ekonomik ortam içinde doğduğunu ana çizgileriyle açıklamaya çalışalım.

Soru 36 Fizyokratik iktisadî düşünce nasıl bir ekonomik ortamda doğmuştu?

Fizyokratları tarımı böylesine yüceltmeye yönelten ilk etken, yaşadıkları dönemde tarımın ve tarımla uğraşanların içinde bulundukları geri ve zor durum olmak gerekir. Toprak soylularının ve kilisenin mevcudiyeti Fransız tarımı üzerinde dayanılmaz bir yük teşkil ediyordu. Köylü ve çiftçiler ağır vergi yükü altında ezilirlerken, bunlar vergiden muaf idiler. Toprakla uğraşanın gelirinden tasarruf ederek işini geliştirmesi mümkün değildi. Vergi, mültezimin keyfine ve köylünün servetine bağlı olarak yıldan yıla değişiyordu.

Miras yoluyla bir toprak parçası edindiği veya toprağını satış yoluyla bir başkasına devrettiği zaman, köylü, feodal beye bir para ödemek zorunda idi. Feodal beyler, köylülerin sürülü ve ekili topraklarına canları istediği zaman avlanma maksadıyla girebiliyorlardı. Colbert'in yeniden canlandırdığı ve kendisinden sonra da sürüp giden angarya sistemi altında köylü toprağını işlediği hayvanıyla birlikte, bir kuruş karşılık almadan, esas itibariyle başkalarının yararlandığı, yol yapımında zorla çalıştırılıyordu.

Yurt içinde, genel olarak ticaret, özel olarak da tahıl ticareti aşılmaz engellerle karşı karşıya idi. Bir bölgenin ürününün diğer bir bölgeye nakli kolay alınamayan izinlere, ve çok sıkı denetime bağlı idi. Ürünün nerede, ne miktar

ve hangi fiyata satılacağı önceden saptanıyordu. Bütün bunların yanısıra iç gümrükler ticareti daha aa dayanılmaz bir hale getiriyordu. Ülke içinde kıtlık olmasın ve fiyatlar yükselmesin diye, dışarıya buğday ihracı iyiden iyice kısıtlanmış, 1731 yılından sonra da tamamen yasaklanmıştı. Buğday ihraç yasağı fizyokratların etkisiyle 1776'da kaldırılmıştı.

Colbert'in bütün gayretlerine rağmen sanayi gelişebilmiş değildi. Bir yandan kalite ve fiyat bakımından uymak zorunda olduğu kayıtlar yüzünden, öte yandan orta çağdan beri süregelmekte olan lonca sisteminin tekelci uygulamaları nedeniyle sanayi de tarımdan daha iyi bir durumda bulunmuyordu. 18. yüzyılın başlarından itibaren sanayi ve ticaret uzunca bir süre yerinde saymıştı.

Bütün bunlara ilâve olarak, Quesnay'ın ilk ekonomik görüşlerini yayınladığı yıl olan 1756'da başlayan Yedi Yıl Savaşları, Fransız ticaret filosunun mahvına sebep olmuş, ülkenin dış ticaretinin yarı yarıya düşmesine yol açmış, Fransa'nın gelecekteki sömürgeciliğini tehlike altına sokmuştu. Ve bütün bunlar olurken, tarlalar ve çayırlar dokunulmadan kalmıştı. Tarlalar ve çayırlar, Fransa için, ilk meme idi. Fransa'yı bunlar besleyebilirdi.

Bu kısa açıklamadan sonra, fizyokratların tarıma verdikleri önemi neden bu derece abarttıkları daha iyi anlaşılacaktır. Bunun gibi, hemen hemen sınırsız bir ekonomik özgürlükten yana olmalarının nedenleri de yine daha iyi kavranabilir.

Fransa, tarıma güvenmeliydi. Ülkenin gelişmesi ve güçlenmesi için gerekli ürün fazlasını sadece o verebilirdi. Sanayi, faydalı olmakla beraber, net ürün verme anlamında üretken değildi. Ticaret ise zorunlu bir fenalıktı.

Fizyokratların ülke ekonomisini geliştirmek için önerdikleri bütün reformların ve politikaların hareket noktası işte bu anlayış olmuştur.

Soru 37 Fizyokratlar ekonomide cereyan eden toplam bölüşüm-dolaşım hareketini nasıl açıklarlar? Ekonomik Tablo nedir?

Ekonomik süreci, ilk kez, bütünü ile ele alıp incelemeleri, Fizyokratların iktisadî doktrinler tarihi açısından en büyük ve kalıcı katkılarını teşkil eder. Onlar bu işi, çok önemli üç kavramla başarmışlardır. Bunlar, «dolaşım», «sosyal ürün» (ve buna bağlı olan «net veya artık ürün») ve «bölüşüm» kavramlarıdır.

Bunlardan ilki, daha önceleri de günlük tartışmalarda geçmekte, ve merkantilistlerce bilinmekte idi. Ancak, dolaşım kavramı ile parasal dolaşımdan ibaret yüzeysel bir olay düşünülüyordu. İlk kez olarak, Quesnay ve onu izleyenler «para perdesini» bir yana ittiler ve bunun arkasında yer alan farklı nitelikteki bir dolaşım olgusunu ortaya çıkardılar.

Ekonomik sürecin her döneminde belli bir miktar mal veya ürün -bu onların anlayışına göre Doğa'nın tükenmez hazinesinden geliyordu- yeniden ekonomiye giriyor, toplumun çeşitli sınıflarının üyeleri tarafından ele geçiriliyor ve onlar tarafından tüketilerek yok oluyordu. Bu sınıflar, ekonomik bakımdan, belli görevleri yerine getiriyor ve sosyal ürünün kendi paylarına düşen kısmını değişim yoluyla elde ediyorlardı. Değişim alanındaki alış-verişler farklı sınıf veya grupları birbirine bağlayan bölüşüm zincirinin halkalarını teşkil ediyordu. Böylece, bir toplumun ekonomik hayatı, devresel olarak yenilenen, ve üretim ile tüketim arasındaki arayı değişim ilişkilerinin doldurmasıyle oluşan, bir sistem olarak ortaya çıkıyordu.

Ekonomik sistem içinde bir ekonomik dönem boyunca üretilen ürünler her an bölüşülmekte olan bir sosyal ürün olarak görülüyordu. Bu teorik kavramın yaratılması iledir ki, bireysel ekonomiler arasındaki iş-birliğinin ve bunların birbirleriyle olan karşılıklı bağlılıklarının daha derin bir

şekilde kavranması, ilk kez, mümkün oluyor, veya en azından kolaylaşıyordu.

Bundan başka, sosyal ürünün, ilke olarak, ulusal servet (zenginlik) ile özdeşleştirilmesi bu kavrama daha önce mevcut olmayan bir kesinlik kazandırıyordu. Böylece, aynı zamanda, ulusal servet ile üretim arasındaki ilişki, açık ve kesin bir biçimde ortaya konmuş oluyordu.

Fizyokratlar, «bölüşüm»ü, doğru ve zamanlarındaki toplum yapısına uygun bir biçimde, sınıfsal bir olay olarak açıklıyorlardı. Bütün eksikliğine rağmen, bu açıklama, net ürün olarak varlığı ortaya konulmuş olan «toplumsal artık»ın üretimde katkısı olan ve olmayan sınıflar arasındaki bölüşümünü başlıca özellikleri ile gösteriyordu.

Daha önce belirttiğimiz gibi, net ürünün sözü geçen üç sınıf arasındaki dolaşım hareketi, sistemin kurucusu Quesnay tarafından düşünülmüş bir tablo (ekonomik tablo) yardımıyla gösterilmiştir. Burada, bu üç sınıfın her birinin kendi içinde yeralan dolaşıma bakılmaz; fiyatların sabit oldukları ve net ürünün her yıl yeniden aynı miktarda üretilmekte olduğu varsayılır.

(Ekonomik tablo) yardımıyla yapılan tahlil ana çizgileriyle şöyledir:

Beş milyar liralık bir yıllık gayri safi tarımsal hâsıla ile işe başlamış olalım. Bunun iki milyarlık kısmı yeniden üretim için (çiftçilerin kendilerinin ve çalıştırdıkları işçilerin tüketimleri, tohumluk, yem, gübre vb. olarak) harcanmış olsun. Geriye kalan üç milyarlık kısım, bu durumda, net ürünü teşkil eder. Bunun iki milyarlık kısmı besin, bir milyarlık kısmı hammadde olsun. Çiftçiler, aynî olarak ellerinde tuttukları bu üç milyarlık değere ilâve olarak, ülkenin iki milyar tutarındaki parasına da sahip bulünuyor olsunlar. Bu para ellerine, biraz sonra görüleceği gibi, ürün-para dolaşımı yoluyla geçmiş bulunur.

Mülk sahiplerinin ellerinde hiçbir şey yoktur; fakat bunlar iki milyarlık net ürünü topraklarını kullandırma bedeli olarak talep etmek hakkına sahiptirler.

Kısır sınıfın elinde ise, bir önceki üretim döneminde üretilmiş iki milyar liralık mamul eşya vardır.

Çiftçiler ellerindeki iki milyar lirayı kira bedeli olarak mülk sahiplerine verirler. Onlar bunun yarısı ile (bir milyar lira) çiftçilerden besin maddeleri satın alırlar. Çiftçiler, ellerinden çıkmış olan iki milyar liranın yarısını, böylece, geri almış olurlar. Mülk sahipleri ellerindeki diğer bir milyar lira ile kısır sınıftan sanayi eşyası satın alırlar. Kısır sınıf ise bu yoldan eline geçen bir milyar lira ile çiftçilerden besin maddesi satın alır. Çiftçiler, şimdi tam olarak kendilerine dönmüş bulunan iki milyar liranın bir milyar lirası ile kısır sınıftan sanayi eşyası satın alır. Kısır sınıf, eline geçen bu bir milyar lira ile çiftçilerden hammadde satın alır. Bu sonuncu işlemle, başlangıçta çiftçilerin ellerinde bulunan iki milyar liranın tamamı gene çiftçilerin ellerinde toplanmış olur. Ve süreç tamamlanmış bulunur.

Süreç tamamlandığı zaman, çiftçiler üç milyar liralık mal değere (iki milyarı tarımsal ürün, bir milyarı sanayi eşyası olmak üzere) sahip bulunurlar. Ülkenin iki milyar liralık toplam parası da yine bunların elindedir. Ve bunlar üretime yeniden başlayabilecek durumdadırlar. Net ürünün besin maddelerinden oluşan kısmı mülk sahipleri sınıfı ile kısır sınıfa, hammaddelerden oluşan kısmı yine kısır sınıfa gitmiş bulunur. Kısır sınıf, yapmış olduğu sanayi eşyasını (bunlar iki milyar tutarındadır) mülk sahipleri ile çiftçilere vermiş, karşılık olarak çiftçilerden bir milyar liralık besin maddesi ve yine bir milyar liralık hammadde almıştır. Kısır sınıf, böylece, bir sonraki dönemin iki milyar liralık sanayi eşyasını meydana getirebilmek için gerekli besin maddesi ile hammaddeyi elde etmiş bulunur.

Yukarıdaki kısa açıklamada, toplam tarımsal hâsılanın beş milyar tutarında olduğunu belirttik. Bunun iki milyarlık kısmının üretken sınıfın yeniden-üretim için kullanacağı besin maddeleri ile hammaddelerden oluştuğunu söyledik. Bunu ifade ederken üretim için hiç bir sabit sermaye (tarım aletleri vb. için) yatırımı yapılmamış ve dolayısıyle sa-

bit sermaye kullanılmamış olduğunu varsaydık. Oysa, Quesnay, on milyarlık bir sabit sermaye yatırımı yapılmış olduğunu ve bunun yüzde on oranında amorti edildiğini söyler. Böyle olunca, toplam hâsılanın yeniden-üretim için harcanan kısmının iki milyar olmayıp üç milyar olduğunu, ve net ürünün iki milyardan ibaret bulunduğunu söylememiz gerekir.

Bu tablo, bir ekonomik model olarak, gerçek hayatı tasvir ve tahlil açısından ne kadar eksik veya kusurlu olursa olsun, bir yandan sınıflar arası ilişkileri, öte yandan global veya makro büyüklükler olarak üretim ve tüketim arasındaki zorunlu ilişkiyi, ve bu ikisini birbirine bağlayan bölüşüm ve değişim ilişkileriyle birlikte ayrılmaz bir bütün teşkil ettiklerini, iktisadî düşünceler tarihinde ilk kez ortaya koyan büyük bir fikrî başarı idi.

Soru 38 Fizyokratların sermaye, kâr, faiz ve ücret hakkındaki görüşleri nelerdir?

İkisini de kısır bir faaliyet saymakla beraber, fizyokratlar, sanayi ile ticaret arasında bir ayrım yaparlar. Daha önce belirtildiği gibi, onlara göre, sanayide yeni bir değer yaratılmaz. Zaten mevcut olan değerler (üretim süreci boyunca harcanan hammaddelerin, kullanılan makine ve aletlerin, işçilerin tükettikleri tüketim maddelerinin değerleri) ürüne aktarılır. Bunun içindir ki, sanayiin yararı reddedilmez. Buna karşılık ticaret, fizyokratların gözünde kötü bir iştir, ve mümkün olduğu kadar sınırlı tutulması gerekir. Onlara göre, değişim, aslında, eş-değerler arasında cereyan eden bir alış-veriş olayıdır. Ve buradan bir «fazla» doğmaması gerekir. Böyle olunca, ticaretten sağlanan kazancı tamamen karşı tarafın kaybı saymaları, ve ticareti normal değişim ilişkilerini ve dolayısıyle doğal düzeni bozan bir faaliyet olarak görmeleri anlaşılır bir şeydir.

Fizyokratların faiz konusundaki görüşlerine gelince,

lara göre, sanayi sermayesinin elde ettiği kazancın hiç bir temeli yoktu, ve bu kazanç, sistemlerinin mantığına göre, ancak net ürünün aleyhine olarak sağlanan bir gelir sayılmak gerekirdi. Faizin biricik kaynağı topraktan sağlanan gelir (ürün) olup tasarrufu -ve bununla birlikte endüstriyel gelişmeyi- mümkün kılan tek olgu, net ürün idi. Sermayeye bir faiz ödenmesinin (veya sermayeye tarım dışında bir kazanç sağlanmasının) neceni, sermaye için bir rekabetin mevcut olması idi. Tarım dışında iş gören sermayeye faiz ödenmeyecek olsa, sermaye sahibi sermayesini tarıma yatırır. Şu halde, faiz, toprak rantından dolayı söz konusu olur ve büyüklüğü ona bağlı bulunur. Burada hemen belirtelim ki, özetlediğimiz bu görüş. Quesnay ve onun gerçek izleyicilerine değil, temel ilkeler bakımından bir fizyokrat olmakla beraber, örneğin bu konuda olduğu gibi, bazı noktalarda onlardan farklı düşünen A.R.J. Turgot (1727-1781) nundur.

Quesnay, açıkça (sermaye) terimini kullanmaksızın, değişik isimler altında, sermayenin paradan ayrı ve farklı bir şey olduğunu görmüştür. Bununla beraber, sermaye birikimi ve buna bağlı olarak faiz sorununa açıklık getirmede yetersiz kalmıştır. Yalnız ve sadece toprağın üretken olduğu yolundaki doktrin veya inançları, başta Quesnay olmak üzere, fizyokratların faiz ve kâr gibi yaşadıkları zamanın gittikçe kapitalistleşen ekonomisinin çok önemli konularını kavrayıp açıklamalarına engel olmuştur.

Biraz önce değindiğimiz gibi, bir ölçüde, Turgot bu hükmün dışında kalır. Turgot, fizyokratlar arasında zamanındaki kapitalist gelişmeyi en iyi anlamış ve bunun getirdiği sorunlara o zamana kadar bulunmuş olanlardan daha geçerli ve tatmin edici cevaplar bulmuş bir düşünürdür. Turgot'ya göre, her türlü ekonomik girişimin vazgeçilmez temeli tasarruftur. Quesnay, tasarrufları sanayide kullanmanın sadece yararlı olacağını söylerken, Turgot: sanayie sermaye yatırmanın yalnız yararlı değil, fakat zorunlu da olduğunu belirtiyordu. Bu anlayıştan hareketle, o, faiz ko-

nusunda zamanına göre oldukça tatminkâr sayılabilecek bir çözüme ulaşabilmişti. Ona göre, sermaye toprak satın almanın dışında kalan bir işte kullanıldığı zaman da bir gelir getirmeliydi. Aksi halde, kimse sermayesini bir işe bağlamaz veya yatırmazdı. Gelir getiren tek unsur olan toprak satın alırdı. Oysa, gerçekte, tarım dışı faaliyetler de gerekli ve yararlı idi. Ve bunların devamı ve genişlemesi için sermaye yatırılması ve bunun için de toprak satın alınmakta kullanılan paranın getirdiği gelir kadar bir kazanç elde edilmesi gerekirdi. Turgot, böylece ,faizin nedeni hakkında tam bir açıklık getirmiş olmasa bile, gerekliliğini doğru olarak ortaya koymuş ve sermaye birikiminin mekanizmasını kavramış bulunuyordu.

Yeri gelmişken belirtelim ki, toprağa uygulanan sermayeyi çoğaltmakla topraktan alınacak hâsılanın (rantın) istenildiği gibi artırılamayacağını; çünkü, verimin ancak azalan verim kanununa göre artabileceğini ilk gören ve ifade eden de Turgot'dur.

Sınıf ayrımlarında da açıkça görüldüğü gibi, fizyokratların düşünce sisteminde ücretli işçinin özellikle üzerinde durulmaya değer bir yeri yoktur. Bunun başlıca nedeni, herhalde, üretkenliği emeğin değil fakat toprağın niteliği saymalarıdır. Bu anlayışlarıyla, üretkenliği yalnız fizik anlamda düşünmüşler, değer anlamında üretkenlik kavramına ulaşamamışlardı. Net ürün (safi hâsıla) insana doğanın bir armağanı olduğuna göre, ve tarım dışı her türlü ekonomik faaliyet kısır sayıldığı için, işçinin gerek toplam tarımsal ürünün gerekse toplam sanayi ürününün meydana gelmesi sırasında oynadığı rolden dolayı aldığı pay, ancak geçimini sağlamaya yetecek bir ürün miktarıdır. İşçiler kendilerine (çiftçi ve sanayici) kapitalist tarafından verilen avanslarla yaşıyorlardı. Fizyokratların bu görüşü, basit ve henüz bir nüve halinde de olsa, bir ücret teorisinin esasını teşkil edebilirdi. Bundan hareketle, sonradan ücret fonu teorisi adıyla anılan bir teorinin düşünülmesi için gerekli diğer unsurlara varmak mümkündü. Fizyokratlar, biraz ön-

ce de işaret edildiği gibi, sistemlerinin genel ilkelerinden hareketle, ücret seviyesinin nasıl ve nerede belirleneceği hususunda bir açıklamaya ulaşmışlardı. Her işçi, üretim süresince, üretilen ürüne kendisi tarafından tüketilen tüketim maddelerinin değeri kadar bir katkıda bulunabilirdi, ve ücret seviyesi işçiler arasındaki rekabetten dolayı bu değerin belirlediği bir düzeyde olabilirdi.

Soru 39 Fizyokratların önerdikleri tek vergi sisteminin ve taraftar oldukları iktisat politikasının esasları ve özellikleri nelerdir? Fizyoklar ne yolda etkili olmuşlardır?

Fizyokratlar, toplam hâsılanın ve bunun bir parçası olan safi hâsılanın büyümesini bütün sınıflar (ve vergi gelirlerinin artması nedeniyle devlet) için yararlı görmüşler ve bunun sağlanmasını baş amaç edinmişlerdi. Dünya görüşlerinin merkezinde ve bütün tahlillerinin temelinde kendi zamanlarındaki Fransa'nın ancak tarımda sağlanacak kapitalist biçimdeki bir gelişme ile zenginleşip kalkınabileceği inancı yer alır. Bunu gerçekleştirebilecek olan da üretken sınıf adını verdikleri müteşebbis (kiracı kapitalist çiftçiden, Turgot, açıkça müteşebbis olarak söz eder) çiftçilerdir. Bunların tarımdaki kapitalist gelişmeyi hızlandırarak devam ettirebilmelerini sağlamak için, tarım ürünlerinin ihracı serbest olmalı idi. İhracatın serbest olması çiftçinin eline iyi bir gelir geçmesini sağlayacaktı. İhracatın serbest bırakılması ile tarım ürünlerinin ülke içindeki fiyatları da yükselecekti.

Daha önce de belirtildiği gibi, Fransa'da uzunca bir süre zorla yürütülmek istenmiş olan sanayileşme politikasının olanca yükü tarıma yüklenmiş, bu yüzden tarım gerilemiş, ülke başlıca zenginlik kaynağını kendi eliyle kurutan bir uygulamayı yıllar yılı sürdürme hatasını işlemişti.

Fizyokratlara göre, fakirlik, genel olarak, ekonomik

hayatı doğal olarak izleyeceği yoldan saptıran kayıtlı ve zora dayanan uygulamaların sebep oldukları bir durumdur, ve her şeyden önce de yürütülen vergi politikasının sonucudur. Böyle olunca, fakirlik olayı, ekonomik hayatın zorunlu bir unsuru olmadığı gibi insan tabiatının birtakım genel eğilimleriyle de açıklanamaz. Fakirlik, ekonomik sürece yapılan müdahalelerin ve bozucu dış etkenlerin doğurduğu bir durum olarak görülmek gerekir. Ekonomik sürecin normal ve doğal gidişini engelleyen nedenlerin en başta gelenleri ortadan kaldırılacak ve daha fazla gecikilmeden bütün vergi yükü net ürün üzerinde toplanacak olursa, fakirliğin ve geriliğin çok önemli bir nedeni yok edilmiş olacaktı. Vergi, tek bir vergi olmalı, ve net ürünün kendilerine gittiği mülk sahiplerinden alınmalıydı.

Bu vergi, net ürünün tamamını yutacak bir büyüklükte olmayacaktı. Böyle olacak olursa, topraktaki özel mülkiyet hakkının temeli tahrip edilmiş olurdu. Net ürünün tamamının veya çok büyük bir kısmının vergi olarak alınması halinde, mülk sahiplerinin elinde yeni toprakların açılması, mevcut toprakların ıslahı ve genel olarak ilerleme için tasarruf edilip harcanacak bir fon birikemeyeceği gibi, böyle bir durumda bireylerin ekonomik davranmaları için bir dürtü de kalmazdı. Burada, aynı zamanda, fizyokratların mülkiyet teorilerinin ekonomik özünü buluruz.

Toplam net ürünün üçte biri kadar bir vergi yeterdi. Net üründen geriye kalan üçte ikinin yarısı tasarruf edilip yukarıda işaret edilen amaçlar için kullanılmalı, diğer yarısı mülk sahiplerinin kişisel harcamalarına gitmeliydi.

Devlet, faaliyetlerini sınırlı tutacağı için, harcamalarını bu orandaki bir vergi ile karşılayabilirdi. Devlet, bunun ötesinde gelir sağlama yollarına (örneğin, borçlanmaya) müracaat etmemeliydi. Bu, faiz ödenmesini gerektireceği için, bir kısım fonların kısır sayılan sınıfların ellerine geçmesine yol açar, dolaysız ya da dolaylı olarak, tarım için yararlı olacak yatırımlara ayrılabilecek fonları azaltırdı. Mülk sahipleri de daha fazla gelire kişisel harcamaları için sahip

olmamalıydılar. Aksi halde bunların lüks tüketimleri artar, bu da kısır sayılan sanayiin gelişmesini teşvik eder, veya bir ölçüde ithalâtın artmasına sebep olurdu.

Fizyokratlar, asıl büyük kapitalist çiftçiyi ve bunu yürütecek olan büyük kiracı kapitalist çiftçileri yararlı görüyorlardı. Programlarının tam uygulanması halinde, bundan bütün köylüler kuşkusuz, yararlanmakla beraber, sonuç, büyük kısmının tarım işçileri haline dönüşmeleri olacaktı. Görülüyor ki, fizyokratlar çeşitli önerileriyle, görünüşte olmamakla birlikte, özleri itibariyle, tam bir kapitalist gelişmeden yana idiler, ve bunun zamanları için kusursuz bir savunuculuğunu yapmışlardı. Nitekim, kendilerinin asıl tarım ürünleri için istedikleri iç ve dış ticaret serbestîsi, en az tarım kadar ve kuşkusuz tarımdan çok daha geniş ölçüde kısır saydıkları sanayi ve ticaretin işine yarayacaktı. Önerdikleri tek vergi sistemi de doğrudan doğruya sanayici ve tüccarların yararına idi. Bunlardan alınacak vergi yansıma yoluyla sonunda nasılsa net ürün ve bunu elde eden mülk sahipleri sınıfı üzerinde kalır düşüncesiyle, hiç bir vergi alınmaması, sanayi ve ticaret alanlarındaki birikim ve gelişmenin yükünü, yine eskisi gibi, tarıma çektirmek demekti. Onlar bu önerileriyle de, kasdetmedikleri halde, ticarî ve sınaî kapitalizmin öncü ve sözcüleri durumunda idiler. Vergi toplamada tasarruf sağlanacağı düşüncesi ile önerdikleri tek vergi sistemi, yanlışlığı bir yana, mümkün olduğu kadar sınırlı kalmalarını istedikleri ekonomik faaliyetlerin genişlemesini en etkin bir biçimde destekleyen bir uygulamaya yer vermiş olacaktı. Buradaki çelişkiyi görememişlerdi. Bunu, bir ölçüde, zamanlarındaki sanayiin henüz gelişmemiş, geri bir durumda olması olgusuyle açıklamak mümkündür.

Fizyokratik sistem, ne kadar soyut kavram ve kalıplarla ifade edilmiş olursa olsun, belli bir zamandaki düşüncenin günün pratik somut sorunlarıyla, gözetilen belirli çıkarlarla doğrudan doğruya ve çok sıkı bir bağlılık halinde olduğunu açık olarak gösteren örneklerden biridir.

Zamanlarındaki siyasal iktidar biçimini (yetki sınırları doğal düzenin gerekleriyle belirli mutlak krallığı), tasavvur ettikleri üçlü ayrıma dayalı toplum yapısını ideal, ezelî ve ebedî durumlar olarak görmelerine, ileri sürdükleri politika önerilerinin bu yapı ile zorunlu olarak çelişecek sonuçları doğuracak nitelikte olduklarını farketmemelerine rağmen, fizyokratlar, tasavvur ettikleri genel denge, sosyal hâsıla, net ürün gibi kavramlar ile, zenginliğin üretime bağlı olduğunu görmeleri ile, toplumun farklı sınıfları ve ekonominin çeşitli kesimleri arasındaki zorunlu bağlılık ve ilişkiyi ortaya koymaları, net ürünün bunlar arasındaki dolaşımını açıklamaları ile iktisadî düşüncenin gelişme tarihinde kendilerine mümtaz bir yer sağlamışlardır. Onların ulaşamadıkları kavramlar ve geliştiremedikleri teoriler, yine onların katkıları ve öncülükleri sayesinde, başkaları tarafından daha kolay bulunmuş ve daha kolay kurulmuştur. Bütün bu nedenlerle, iktisadî düşüncenin gelişimi fizyokratlara çok şey borçludur.

Fizyokratlar başarılarının farkında idiler, ve bunu abartmaktan da geri kalmamışlardı. Örneğin, bunlardan biri, ekonomik tablo için, yazı ve paradan sonra, insanlık tarihinin en büyük üçüncü buluşu demiştir.

Bununla beraber, etkileri gerek düşünce alanında gerekse uygulama alanında uzun ömürlü olmamıştır. Maliye bakanlığı görevine kadar yükselen Turgot'un getirmeye çalıştığı anti feodal ve anti merkantilist tedbirler, vergi sisteminde giriştiği reformlar, ticaret ve çalışma hayatını serbestliğe kavuşturma çabaları yerleşik menfaat sahibi olan sınıf ve grupların (toprak sahibi soyluların, Kilisenin, ve genel olarak mevcut durumun olduğu gibi devamında çıkarı olanların) şiddetli muhalefeti ile karşılaştı. Turgot, düşündüğü fakat gerçekleştirmeye fırsat bulamadığı reformlar, kısa bir süre sonra gelecek olan Fransız Devrimi tarafından tekrar ele alınmak üzere, görevden alındı. Bu olay, fizyokrasinin uygulamadaki etkisini, Devrime kadar, durdurdu.

Turgot'nun bakanlıktan düştüğü yıl olan 1776'da A. Smith'in **Ulusların Zenginliği** adlı eserinin yayınlanmasıyle de fizyokrasinin teorik plandaki etkisi son buldu. Çünkü, bu yeni eserde onların üzerinde durduğu her konu daha tutarlı ve daha kapsamlı bir biçimde ele alınıyor, düştükleri hatalar ortaya konuluyor ve dolayısıyle bilimsel bakımdan daha üstün bir düzeye ulaşılmış bulunuyordu.

VI.

SANAYİ KAPİTALİZMİ DÖNEMİNİN İKTİSADÎ DÜŞÜNCESİ VEYA KLASİK İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

Soru 40 Klasik iktisat, genel olarak, nedir? Klasik iktisatçıların bellibaşlıları kimlerdir?

Belirli ve kesin bir anlamda olmak üzere, «Klasik İktisat» ve Klasik iktisatçılardan ilk söz eden, bu adlandırmayı iktisadî düşünceler tarihine mal eden düşünür Marx'tır. Marx'a göre, klasik iktisat İngiltere'de Sir William Petty ve Fransa'da P. Boisguilbert (1648-1714) ile başlar, İngiltere'de David Ricardo (1772-1823) ve Fransa'da Sismondi de Sismondi (1773-1842) ile son bulur **(Zur Kritik der Politischen Ökonomie, 1859).**

Marx'tan sonra genel bir kabul görüp kullanılan bu terimle, Marx'ın anladığından farklı bir şey ifade edilmiştir. Genellikle, Adam Smith'in **Ulusların Zenginliği** (1776) adlı eseri ile John Stuart Mill'in **Principles of Political Economy** (1848) adlı eseri arasında geçen süre içinde yaşamış başlıca İngiliz iktisatçılarına klasik iktisatçılar ve bunların geliştirdikleri teori ve doktrinler bütününe klasik iktisat denmiştir. Klasik iktisat bu anlamda anlaşıldığında Marx'ın klasik iktisatçıların dışında tuttuğu bazı iktisatçılar klasikler arasında yer almış olur.

Marx, klasik iktisatla neyi kastettiğini daha sonra **Kapital** (1867)'de şöyle açıklamıştır: «İlk ve son defa olmak üzere belirteyim ki, klasik ekonomi politik dediğim zaman, sadece görünüşteki ilişkiler çerçevesi içinde kalan, en çetin ve karışık olaylara rahat ve kolay bir açıklama bul-

mak ve burjuvazinin günlük ihtiyaçlarını karşılamak için, bilimsel ekonominin çoktandır biriktirdiği malzemeyi durmaksızın eşeleyip ayıklayan, fakat bunun dışında kendisini, içinde yaşadığı dünyayı dünyaların en güzeli ve en iyisi bulan, halinden memnun burjuvazinin bu dünya üzerine olan bayağı düşünce ve fikirlerini bilgiççe bir kılı-kırk-yarıcılıkla sistemleştirmeye ve bunları ebedî gerçeklermiş gibi ilân etmeye veren yüzeysel ekonomiye karşılık, W. Petty'den bu yana, burjuva üretim biçiminin gerçek temeli olan ilişkileri araştırıp inceleyen bütün ekonomiyi anlıyorum.»

Bu iki farklı anlayıştan ayrı olarak, Keynes, Klasik iktisatçılar deyimini, başta İngiliz iktisatçısı A. Marshall ve onu izleyenler olmak üzere, daha dar bir iktisatçılar grubunu kapsayan bir anlamda kullanır. Oysa, böyle bir farklılaştırmanın doğru olmadığı genellikle kabul edildiği gibi J. S. Mill'i klasik iktisatçıların sonuncusu saymanın, Marshall'a ve onun izinden gidenlere «neo-klasikler» arasında yer vermenin uygun olacağı belirtilmiştir.

Bu kısa açıklamalardan anlaşılacağı gibi, Klasik iktisat veya iktisatçılardan da bir «okul» olarak söz edilirse de, bunun fizyokratlar için olduğu şekilde tam ve kesin bir anlamı yoktur. Bu yargı, klasik iktisat genellikle kabul edilen anlamda alındığı zaman da geçerlidir. Klasik iktisatçılar bu anlamda da bir önder etrafında birleşmiş, aynı amaç peşinde olan, aynı kavramları tutarlı bir biçimde kullanan bir grup bütünlüğü göstermezler.

Bilimsel iktisadı, Klasik iktisat adı altında, Smith'le başlatan anlayışa göre, **Ulusların Zenginliği** kısa adıyla anılan eser, bu bilimin ilk büyük eseridir. Klasik olarak isimlendirilen dönemin bütün önemli yazarları, kendi düşüncelerini bu eserin ihtiva ettiği teorik malzeme ve ortaya koyduğu görüşler üzerine kurmuş veya bunlardan hareketle geliştirmişlerdir.

Klasik iktisadı Smith'den sonra en fazla işleyen ve geliştiren iktisatçı Ricardo'dur. Dönemin diğer önemli iktisatçıları hemen hemen her konuda bunlardan birinin ve

diğerinin etkisinde kalmışlardır. Bu durum, İngiliz iktisatçısı Marshall'ın (1824-1924) İngiltere'de yeni iktisatçılar kuşağını kendi etkisi altına alıp klasik iktisat geleneğinden ayırmasına kadar devam etmiştir. T.R. Malthus (1766-1834), James Mill (1773-1836), J. R. Mac Calloch (1789-1864), William Nassau Senior (1790-1864) ve J. S. Mill (1806-1873), Smith ve Ricardo'dan sonraki en önemli İngiliz klasik iktisatçılarıdır.

Smith'in ve genel olarak klasik iktisadın etkisi İngiltere ile sınırlı kalmamış, Kara Avrupasına da yayılmıştır. Jean Baptist Say (1767-1832) Fransa'da Smith iktisadının, Karl Marx (1818-1883) Almanya'da Ricardo iktisadının başlıca izleyicileri ve bu iki büyük iktisatçıyı tamamlayan iktisatçılardır. İtalya ve A. B. Devletlerinde, esas itibariyle, Smith etkili olmuştur.

Soru 41 Klasik iktisadın önem verdiği konular nelerdir?

Sanayi Devrimi ile birlikte, 18. yüzyılın sonlarına doğru burjuva sınıfının yeni bir kesimi ortaya çıkıyordu: bu yeni sınıf, çıkarları 18. yüzyıl toprak sahipliğine ve ticarete dayalı aristokrasinin çıkarlarına göre biçimlenmiş mevcut kurulu düzene karşı olan, sanayi kapitalistleri sınıfı idi. Genel ve herkes için geçerli oldukları kanışını veren ifadelerle ortaya atılan özgürlük ve serbestî talepleri, aslında, bunlar içindi. Çalışma ve dilediği işi seçme özgürlüğü, özünde, durmadan gelişmekte olan sanayiin ihtiyacı olan bol işgücünün varlığı için gerekliydi. Müdahale ve faaliyetleri sınırlı bir devlet, harcamaları sınırlı olacağı için, az vergi alan ve dolayısıyle sermaye birikimine engel olmayan, bireyleri kârlı girişimlerden alakoymayan bir devlet demektir. Soruna bu açıdan bakıldığında, fizyokratlarla başlayan klasik iktisatla daha da güçlenen ekonomik bireyciliğin burjuvazinin giderek en güçlü kesimi haline ge-

lecek olan sanayi kapitalistlerinin çıkarlarına uygunluğu daha kolay anlaşılır. Ve böylece, aynı zamanda, zamanın değişen koşullarına bağlı olarak değişen çıkar durumlarına göre, bu yeni durumlara uygun düşen yeni düşüncelerin kendilerini nasıl ortaya koydukları burada bir kez daha açıkça görülür.

İngiliz klasik iktisadı ekonominin işleyiş mekanizmasını açıklama işinde yararlı bir kavram olarak fizyokratların «artık» kavramını benimsedi. Artık, klasik iktisatçılar için de üretimden geliyordu. Artık veren üretim, şimdi, yalnız tarımsal üretim olarak görülmüyor, sınaî üretimin de artık yarattığı kabul ediliyordu. Böyle olunca, toplumsal artık, şimdi, fizyokratlarda olduğu gibi, yalnız mülk sahiplerine gitmiyor, bunlarla kapitalistlerin arasında paylaşılıyordu. Gelişmenin sanayie dayalı ve bunu yürüten sanayici kapitalistlerin sermaye birikimlerine bağlı olduğunu gören klasik iktisatçılar için bu yeni durum, başlı başına ilginç ve bütün dikkatleri üzerinde toplayan bir sorun teşkil ediyordu.

Sorunun bu şekilde kendini ortaya koymasından itibaren, artığın a) mahiyeti, b) büyüklüğü ve bunu etkileyen etkenler, c) ve paylaşılması klasik ekonomik tahlilin ana konuları oluyordu.

Biraz önce işaret edildiği gibi, bu düşünüş ve ele alış biçimi doğmakta ve giderek gelişmekte olan sanayi kapitalizminin ihtiyaçlarına da uygun düşüyordu. Sermaye birikimi ile bir artığın mevcudiyeti ve bunun bölüşümü arasındaki ilişki açık bir şeydi. Ve ekonomik gelişme bu artığın ve onun imkân vereceği birikimin etkin bir biçimde kullanılmasına doğrudan doğruya bağlıydı.

Artık, toplam sosyal hâsılanın bir parçası olduğuna ve büyüklüğü bunun büyüklüğüne bağlı bulunduğuna göre, genel olarak üretimi etkileyen koşulların incelenmeleri gerekmişti. Bunu yapan Smith oldu. İş-bölümünün etkileri, sermayenin kullanımına ilişkin sorunlar onun tarafından incelendi. Kendilerinden geniş ölçüde etkilenmiş olması-

na rağmen Smith fizyokratlardan çok önemli bir noktada ayrılır; onların tek üretken faaliyet olarak tarımı gören doktrinlerini kabul etmez. Bununla beraber, o, sınaî üretim bakımından da bir «net ürün» kavramına ulaşma çabasını göstermez. Mülk sahiplerinin elde ettikleri net ürün (rant), fizyokratlar için olduğu gibi, Smith için de toprağın üretkenliğinin sonucu olan haklı ve meşru bir gelirdir.

Buna karşılık, ekonomik sistemin bütün büyük olaylarını yorumlayıp açıklamakta kullanılacak bir birleştirici ilke bulmak işiyle meşgul olan Ricardo, özellikle bölüşüm sorununu inceledi, ve mülk sahipleri sınıfının cebine giren rantı çalışan sınıfların elinden alınmış bir «fazla», bir «artık» olarak gösterdi. Mülk sahipleri rantı, karşılığında hiçbir şey yapmadan elde ediyorlardı. Bu, önemli bir bakış açısı değişikliğini teşkil ediyordu.

Ricardo, kendi kâr teorisi ile, ismen olmamakla beraber fiilen, net ürünün ikinci bir türünün ortaya konmasını sağladı. Ricardo'da zımnen mevcut ve Marx tarafından geliştirilecek olan bu ikinci net ürün türü, sanayiin yarattığı net ürün idi. Bu yeni tür, aynı ortak kökenden geliyor olmakla beraber, birtakım kendine özgü, esaslı özelliklere sahip bulunuyordu. Sanayide yaratılan bu «artık», sanayi burjuvazisinin, yani sanayi sermayesini biriktiren ve sanayi gelişiminin önücüsü olan bir sınıfın gelirini temsil ettiği için, ilerlemeyi besleyen, büyüdükçe gelişmeyi daha ileri ufuklara götüren bir kaynak teşkil ediyordu. Oysa, hiçbir fonksiyonu olmayan tutucu ve gerici bir aristokratlar sınıfını besleyip ayakta tutan rant, ilerleme yolunu tıkayan veya daraltan bir engel, gelişmeyi devam ettireceklerin sırtına yüklenmiş bir tür vergi idi. Görülüyor ki, klasik iktisadın ikinci büyük temsilcisi Ricardo, kelimenin tam anlamıyla, sanayi burjuvazisinin iktisat alanındaki peygamberi olmuştu.

Soru 42 Klasik iktisadın bir «değer teorisi»ne olan ihtiyacı nereden doğar?

Fizyokratik analiz, «artık» ile «maliyet» arasındaki ayrımı ve biri diğeri ile değiştirilen şeylerin birbirine eşitliği anlayışını açık bir şekilde ortaya koymuş bulunuyordu. Quesnay'in dolaşım sürecinde bir malın diğer bir malla değişiminin piyasada fiilen kurulan bir karşılıklı eşitlik ilişkisine dayandığı varsayılıyordu. Ne var ki, böyle bir piyasa eşitlik ilişkisi kararlı bir şey değildi: kumaş, tahıl olarak, değişmez bir değerde kalmıyor, fakat yıldan yıla, hattâ belki de, haftadan haftaya değişiyordu. Bu türlü değişimlerin sırrı neydi? Piyasa değerinin her zaman sadakatle ya da yeterince ifade edemediği eşitliğe temel olan ona «doğal» bir temel teşkil eden bir şey mevcut muydu? Tahılın değerinin üstünde ve kumaşın değerinin altında satılmış olabileceği gibi bir ifadenin anlamı var mıydı? Varsa, değişim olayının gerisinde gizli bir «artık» yer almaz mıydı?

Bu tür düşünceler, doğrudan doğruya, klasik siyasal iktisadın başta gelen ilgi konusu ve temel çerçevesi niteliğini kazanan bir «değer» aramak ve bulmak çabasına yol açtı. Siyasal iktisatçılar, zihinlerinin «doğal kanun» fikrinin etkisi altında olması nedeniyle, bir «doğal değer» ya da bir ekonomik mübadele (değişim) eşitliği ilkesi düşündüler. Bu doğal değer, fiilen gerçekleşen «piyasa değerleri» yle zorunlu olarak özdeş değil, ve tam olarak ancak bir «doğal düzen»in piyasasında, bir ideal bireyci laissez-faire sisteminde gerçekleşebilirdi. Ve böyle bir değer, bir «doğal kanun» ilişkisi olduğu için temelinden doğru, âdil ve uyumlu bir ilke olduğu düşüncesini beraberinde getiriyordu. Tıpkı doğal bilimlerin «uzunluk» ve «ağırlık» gibi özelliklerle meşgul olması gibi, iktisat ilminin de kendini temel bir olgu olarak değere dayandırması gerektiği düşünülüyordu. «İçsel değer» (bir şeyin kendi özünde mevcut olduğu düşünülen değer) «dışsal değer»den (yani piyasadaki fiilî değişim-değerinden) mutad olarak ayrı tutuluyordu. Klasik ik-

tisatçıların bazan «değerin nedeni» anlamında kullandıkları ve yine zaman zaman değerin kendisi ile ifade edildiği bir ölçü nesnesini kasdettikleri bir «değer ölçüsü»'nden söz ettikleri zaman (bu ölçü nesnesi tahıl veya emek ya da altın olabilir), karışıklık içinde olduklarını göstermek için sonradan çok çaba harcamıştır. Ne var ki, bu karışıklık onların muhakemeleri bakımından çok ciddî bir şey değildi; ve yönetilen eleştiri onların görüşlerinin esası olan şeyi ihmal ediyordu. «İçsel değer»i meydana getiren bir şey, bir miktar-şey, ayrı olarak düşünülebildiği veya soyutlandırılabildiği ölçüde, bizatihi böyle olmasından dolayı «değer»in değişmez bir ölçüsünü teşkil ederdi, tıpkı bir kilo ağırlığın ağırlığı teşkil etmesi, ve onu aynı zamanda ölçmesi gibi.

Buna karşılık ilk iktisatçılar bir konudaki karışıklıktan, gerçekten ve ciddî olarak, sorumludurlar. Maliyet (cost) ile değeri kesin ve açık bir şekilde ayırmayı başaramamışlardı. Bu ikisini bir ve aynı şey olarak görmek açıkça yanıltıcıydı: Gayrı safi ürün ile safi ürün ayırımı, üretim sistemini çalışır halde tutmak için «gerekli» şeyden oluşan bir maliyet kavramına yol açmıştı. Her bir üretim döneminde belli bir miktarda şey -tohumluk, işçiler için geçimlik tüketim v.b.- ekonomik sisteme sokulur. Üretim dönemi boyunca, bu orijinal maliyeti veya harcamayı yerine koymaya yetecek bir miktar şey ile buna ilâve olarak bir diğer miktar şey -net ürün- hâsıl olur. Bu süreç, bir ölçüde, fizyokratlar için sözkonusu olduğu şekilde, tek bir bileşik mal -tahıl- hâsıl ediyor diye düşünüldüğü takdirde, bu düşünce veya fikir kolay kavranır. Bir şeyin gerçek maliyeti bu durumda, üretimi için yapılması gereken tahıl harcamasından oluşacak ve bir malın «doğal değeri»ni bu harcamanın teşkil ettiğini kabul etmek akla yatkın bir iş olacaktı. Ne var ki, «zorunlu» geçimlik tüketim içinde tahıldan gayrı mallara da yer verilir verilmez, açıklamanın basitliği iş görmez olur: bu durumda (tahıl, et ve kumaş gibi) maliyeti oluşturan çeşitli malların önce neyin eşiti olduğu sorununun bizi içine soktuğu bir kısır döngüye saplanmış oluruz. Bu güç-

lükten kurtulmak amacıyla, üretimde çalışanların beslenmesi için gerekli olan tahıldan asıl maliyeti ve «doğal değer» i oluşturan unsur olarak fiilen harcanan emeğe geçildi. İş (emek), esas olarak, bütün ve her türlü üretimin yaratıcı unsuru, doğanın sunduğu şeyleri insanın ihtiyaçlarına fiilen uyan bir biçime sokmanın vazgeçilmez koşulu idi. İnsanoğlunun (ve tüm insanlığın) geçimini sağlarken yüklenmek zorunda olduğu «gerçek maliyet» i harcanması gerekli emek miktarı teşkil ediyordu; ve bu itibarla da, farklı malların birbirleriyle değişik oranlarının ya da değerlerinin üretimleri için gerekli emeğe göre tahlil veya hesap edilmesi gerektiği düşüncesi «doğal» görülmüştü.

Ne var ki, maliyeti «geçimlik tüketim» olarak alan eski maliyet fikri hâlâ karışıklık kaynağı olmakta devam ediyordu. Tek bir işveren veya bir bütün olarak işveren sınıfı açısından maliyet, son tahlilde, işçilerin geçimlik tüketimleri için yapılan masraftan teşekkül ediyordu. Bu üretimin gerekli koşulu idi. İşçiler harcadıkları çaba ve gayretle işverenlere bu masrafın üstünde ve ötesinde bir şey sağlıyorlardı, sağlanan bu «fazla» işveren sınıf için sistemin safi (net) ürününü teşkil ediyordu. Sermaye üzerinden elde edilen kârın kaynağı, bu safi üründü. Ricardo'yu değerin temeli olarak emeği (fiilen harcanan çaba miktarını veya işgücünü) işçilere ödenen ücretlerle (işçilerin iş-güçlerinin değeri ile) karıştırmakla suçlarken, Marx, burada düşülen karışıklığa dikkati çeken ilk iktisatçı oluyordu. Ricardo bir «doğal düzen» de malların (üretimleri için harcanmış) eşit emek miktarlarına göre değiştirilme eğiliminde olacaklarını göstermeğe çalışırken, bunu, rekabetin (aynı nitelikte emek için) tek bir ücret seviyesi ve farklı üretim kollarının hepsindeki sermayeler için tek bir kâr oranı (veya seviyesi) tesis etmek eğilimini yaratacağı varsayımına dayandırıyordu. Diyelim, bir metre kumaş ve bir teneke tahıl üretmek için ödenen nispî ücret kullanılan emekle orantılı olacağından ve, yatırılan sermaye her

iki halde de aynı oradan olacağı için, elde edilecek kâr ücretleri ödemek için yapılan harcamayla orantılı olacağından, buradan tahıl veya kumaşın nispî değerlerinin (ücret artı kâr) bunların üretimleri sırasında harcanan emekle orantılı olacakları sonucu çıkar. Özet olarak, Ricardo'nun yürüttüğü muhakeme, nakdî maliyetle reel maliyetin özdeşliğine, bir ve aynı şeyler olarak görülmesine varıyordu: piyasa fiyatları nakdî maliyetlerle (ücretlerle) ve nakdî maliyetler harcanan emeklerle orantılı olacaklardı.

Normal piyasa değerinin emek-değerle bu çakışması, makinelerde ve binalarda maddeleşmiş bulunan sabit sermayenin ücretleri ödemek için harcanan sermayeye oranının bütün endüstrilerde aynı olması halinde söz konusu olur. Oysa, bunun söz konusu olamayacağı açık bir şeydi: tarımda veya saatçilikte emeğin makinaya oranı nispeten yüksek, buna karşılık, aynı oran demir veya kumaş üretiminde nispeten alçak olur. Ricardo, bunu bir «istisna» olarak zikretmişti. O, kitabının birinci baskısında, ortaya koyduğu genel ilkeyi geçersiz kılmaya yetmeyecek kadar az önemde bir istisna olarak gördüğü bu durumu, üçüncü baskıda, teorisi için daha ciddî bir sınırlandırma olarak kabul etmişti. Bu, gerçekten, önemli bir sınırlandırma idi. Çünkü, makina ile emek arasındaki oran değiştiği ölçüde, mallar piyasada birbirleriyle kendilerinin üretimleri için (makinalarda maddeleşmek suretiyle daha önce harcanıp birikmiş emek bunun içinde yer almak üzere) harcanmış emekle orantılı olarak değiştirilmeyecekler, bazıları daha yüksek, bazıları ise daha alçak bir değerle değiştirileceklerdir. Bina ve makinalara nispeten büyük miktarlarda bir sermayenin bağlanmış bulunduğu bir halde bu sermayenin normal oranda bir kâr sağlama ihtiyacı (aksi halde bu sermaye ergeç bir başka üretim koluna göçer), bu sermaye ile üretilen malların daha az makina kullanılarak üretilen mallara karşı daha yüksek bir değerle değiştirilmelerini gerekli kılar. Böyle bir durumda malların

emek-değerlerinin piyasa değerleriyle çakışmaları imkânsızlaşır: eğer emek temel «reel maliyet» i teşkil ediyorsa, piyasanın ifade ettiği karşılıklı eşitlik, bu daha temelli eşitlik değildir. Bunun yerine elimizdeki eşitlik şu olur: piyasa değeri = ücret + kullanılan sermayenin sağladığı normal orandaki kâr.

Farkedilmiş olacağı gibi, Ricardo'ya göre, piyasa değerinin oluşmasında rantın yeri yoktur. Bunun nedeni, rantın bizatihi kendisinin piyasa değerine veya fiyatına bağlı olması idi. Ricardo, bunu toprakların verim ve mevki farklarına dayandırdığı rant teorisi ile açıklar. Burada şu kadarını belirtelim ki, Ricardo'nun «rant üretim maliyeti içinde yer almaz» yargısını kanıtlar görünen teorisi reel bir açıklama getirmekten uzak, ustaca yürütülen şeklî bir analizden ibaretti. Bu konuyu ilerde Ricardo'dan söz ederken ele alacağız.

Soru 43 A. Smith kimdir, önemi nereden geliyor?

Bilimlerin, doğal ve sosyal, her dalında, felsefede, siyasette, ekonomik ve sosyal hayatın bütün kesimlerinde büyük ilerleme ve değişikliklerin yer almasıyle belirgin olan 18. yüzyılın başları ile sonları (1723-1790) arasında yaşamış olan Adam Smith, iktisadî düşünceye yaptığı katkıyla devrinin büyüklüğünde payı olan bir fikir adamıdır.

Smith, zamanındaki sosyal bilimin her dalında esaslı bir eğitimden sonra, yirmiyedi yaşında iken memleketi olan İskoçya'nın büyük şehirlerinden Glaskow'da üniversite profesörü oldu. Mantık dahil sosyal bilimlerin hemen hemen her dalında dersler okuttu.

Smith, bir yandan zamanının tanınmış fikir adamlarının bir çoğuyla tanışıp dostluklar kurmuşken (kendisi gibi İskoçya'lı olan filozof David Hume ve büyük ölçüde etkisinde kalmış olduğu Dr. Quesnay bunlar arasındadır), öte yandan önemli bir ticaret merkezi olan Glasgow'un iş çevrele-

rinden çeşitli kimselerle sıkı bir temas halinde bulunmuştur. Bu iki farklı dünya, kendisine ilgilendiği bütün teorik ve pratik sorunları ilk elden görme ve tartışma olanağını sağlayan zengin iki kaynak olmuştu.

1776'da yayınladığı **Ulusların Zenginliği** adlı eserini yazmaya başladıktan onüç yıl sonra bitirmişti. Yazmaya başlamazdan önce bir bu kadar yıl da malzeme toplamak ve konular üstünde düşünmek suretiyle çalışmıştı. Eserin yayınlanması ile birlikte, Smith, büyük bir şöhrete ulaştı. Daha önce 1759'da yayınlanan ilk eseriyle zaten ismini geniş bir çevreye duyurmuş bulunuyordu. Yeni eseriyle devrinin en büyük fikir adamları arasına giriyordu.

Ulusların Zenginliği, soyut ve derinlemesine teorik olmaktan uzak, zamanının büyük bir ihtiyacına cevap veren, kolay okunup anlaşılan bir eserdi. Bu nedenle, etkisi büyük oldu. Bir yandan, kendisinden sonraki teorik iktisadî düşünceyi uzun bir süre etkileyecekken, bir yandan da devlet ve siyaset adamları üzerinde yarattığı etki ile, gününün asıl pratik sorunlarına çözümler getirmekte, feodal ve merkantilist kurum, düşünce ve uygulamalara karşı mücadelede etkin bir silâh hizmeti gördü. Eserin gördüğü ilgi, her şeyden önce, buradan gelir.

Merkantilizmin bütün kalıntılarının silinip tarihe karışması iktisadî hayatta kişinin ve sermayenin sonsuz özgürlüğünün kabul edilmesi devrin en başta gelen ihtiyacı idi. Smith, getirdiği sağlam teorik gerçeklerle, bunu zamanı için başaran adam oldu.

Soru 44 Smith'in ulusal zenginlik, Merkantilistler ve Fizyokratlar hakkında görüşleri nelerdir?

Smith, ekonomik sistemin işleyişini ve hareketini, tutarlı bir bütünlük arzeden bir teorik model halinde ortaya koymaktan çok (böyle bir iş, bu modelin zorunlu ilişkilerini ifade eden ilkeler üzerinde onunkinden çok daha derine

inen bir incelemeyi gerektirirdi), spesifik sorunlar üzerinde bir yorum ve açıklama getirmek ve pratik geçerliliği olan bir tez geliştirmek işiyle meşgul olmuştu.

Kısaca **Uiusların Zenginliği** diye anılan büyük eserin tam adı: **Ulusların Zenginliğinin Mahiyeti ve Sebepleri Üzerine Bir İnceleme'**dir. Bu başlık onun iktisattan ne anladığını ifade eder. Ona göre iktisat ulusal zenginliğin nelerden oluştuğunu, nasıl meydana geldiğini, ve nasıl artırılabileceğini araştıran bir bilimdir. O bu anlayışını eserinin bir yerinde açık olarak belirtir. İktisat (veya siyasal ekonomi), Smith için aynı zamanda, «devlet adamı, yahut kanun yapıcı ile ilgili bir bilim kolu» dur.

Smith ulusun zenginliği için başlıca engel saydığı merkantilizmden şu yerici ifade ile söz eder:

«Zengin bir memleketin de, zengin bir adam gibi, içinde para kaynayan bir memleket olduğu sanılır. Bir memlekete altınla gümüş yığmak da, orasını zengin etmek için kestirme yol sayılır.»

Oysa, para, bir «değişim aracı», bir «değer ölçüsü» olmaktan öteye fonksiyonu olmayan bir şeydir. Paraya sahip olmamak mutlaka zengin olmamak demek değildir. Buna karşılık, «sanayi gereci olmazsa, endüstrinin durması gerekir. Yiyecek, içecek olmazsa, halk aç kalır. Ama para bulunmazsa, hayli elverişsiz olmakla beraber, trampa bunun yerini tutar.» Bu nedenledir ki, «zenginliğin, paradan yahut altın ve gümüşten değil, paranın satın aldığı şeyden ibaret olup, paranın sadece bir şey satın alırken değeri bulunduğunu ciddî ciddî isbata kalkışmak, pek gülünç olur.»

Buna karşılık, Smith'in fizyokratlar için kullandığı ifadeler ölçülü, saygılı ve övücüdür. Fizyokratik sistem için, «..., bu sistemin asıl yanlışı, ..., zanaatçiler, sanayiciler ve tacirleri baştan aşağı kısır ve verimsiz görmesindedir.» dedikten sonra, arkasından hemen ilâve eder:

«Ama; milletlerin zenginliği istihlâk olunmaz para varlıklarından değil topluluğun emeği ile her yıl yeni baştan istihsal edilen istihlâk mallarından ibaret; ve kayıtsız ser-

bestliği, bu yıllık yeniden üretimi azamî hale getirecek tek etkin çare olarak görme konusundaki doktrini, ..., her bakımdan yüksek ve liberal olduğu kadar hatadan da uzaktır.»

Bütün eseri boyunca asıl ağırlığı tarıma veren ve sanayii arka planda tutan Smith'in fizyokratlardan ne derece etkilendiğini aşağıdaki pasaj çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

«Üç çocuk hâsıl eden bir evlenme yalnız iki çocuk hâsıl eden bir evlenmeden elbette ki daha verimli olduğu gibi, çiftçilerle köylerdeki ırgatların emeği de zanaatçilerin ve sanayicilerin emeğine nazaran elbetteki daha verimlidir. Ama birinde ürünün üstün oluşu diğerini kısır ve verimsiz hale getirmez.»

Smith, zenginliğin mahiyeti ve nereden geldiği hakkındaki kendi görüşünü eserinin daha ilk cümlesinde açığa vurur:

«Her milletin yıllık emeği, yaşamak için bir yılda tükettiği bütün gerekli ve yararlı maddeleri ona sağlayan ana kaynaktır.»

Bu ifadeden açıkça anlaşılır ki, zenginliğin meydana gelişi ve büyümesi doğrudan doğruya emeğin kullanım biçimine bağlıdır.

Smith'in bu konudaki görüşlerine geçmeden önce zengin olma ve zenginliğini artırma duygusuna doğuştan sahip bulunan insanın bu yöndeki davranışlarını yöneten ilkelerle bu duygu veya özlemin gerçekleşmesine elverişli doğal ortamın koşulları hakkındaki düşüncelerini, kısaca, görelim.

Soru 45 Smith'e göre ekonomik faaliyetin hareket noktası ve en uygun ortamı nedir? Ya da onun insan tabiatı ve ekonomik özgürlük ve rekabet hakkındaki görüşleri nelerdir?

Smith'e göre insan birtakım belirli ve doğal davranış

ilkelerine uygun hareket eden bir yaratıktır. İnsan davranışını yöneten bu ilkeler şunlardır:

1. Kendi kendini sevme ve başkalarına ilgi duyma: bencillik ve sempati ilkesi.

2. Özgür olmak arzusu ve mülkiyet duygusu: özgürlük ve mülkiyet ilkesi.

3. Çalışma alışkanlığı ve başkalarıyla alış-verişte bulunma eğilimi: çalışma ve değişim ilkesi.

Smith'den aşağıya aldığımız paragraflar bunların anlaşılmasını daha da kolaylaştıracaktır. Smith insan bencilliği üstüne şunları belirtir:

«İnsanın ...: hemen hemen daima başka insanların yardımına ihtiyacı vardır. O, bunu onların sadece iyilikseverliklerinden beklerse, eli böğründe kalır. Onların bencilliklerini kendi lehine harekete getirip onlara kendilerinden istediğini yapmalarının kendileri için de yarar sağlayacağını gösterirse, buna razı olmaları ihtimali daha fazla olur.» Bu nedenledir ki, biz, «yemeğimizi, kasabın, biracının veya fırıncının hayırseverliğinden değil, fakat kendi çıkarlarını kollamalarından bekleriz. Onların insanseverliklerine değil, fakat bencilliklerine hitap ederiz.»

Yaradılış itibariyle bencil olan insan, kendisi için fazla olan veya kendi işine yaramayan bir şeyi başkalarının kendisi için yararlı şeyleriyle değiştirme eğilimine sahiptir. Smith, bu eğilimi şöyle açıklar:

«Bu eğilim bütün insanlarda vardır; başka hiçbir hayvan türünde bulunmaz. Hayvanlar ne bunu ne de başka bir sözleşme bilirler ...Bir köpeğin bir başka köpekle, adalete uygun ve bilinçli olarak bir kemiği diğer bir kemikle değiş-tokuş ettiği hiçbir zaman görülmemiştir. Hareketleri veya çıkardığı kendine özgü seslerle bir hayvanın bir başkasına: 'Bu benim, şu senin; şuna karşılık sana bunu vermeye hazırım' dediği hiç görülmüş şey değildir.» Bu son cümle, aynı zamanda, insanlardaki mülkiyet duygusuna da işaret etmektedir.

Özgürlük üzerine ise, Smith, dış ticarete ilişkin olarak, şöyle der:

«Herhangi bir iş veya sanayi kolunda iç piyasayı yerli üretimin tekeline bırakmak bir dereceye kadar özel kişilere sermayelerini ne biçim kullanmaları hakkında yol göstermektir. Böyle bir tutum, hemen bütün hallerde, ya faydasız ya da zararlı bir düzenleme olmak gerekir.»

Bunun gibi ve daha genel olarak da, hiçbir işe ve kimseye karışılmamalıdır. Çünkü, zaten «..., herkes, topluluğun yıllık gelirini, ister istemez, mümkün olduğu kadar çoğaltmak için uğraşıp didinir. Birey, aslında, genel olarak, kamu yararını gözetme niyetinde olmadığı gibi, bu yarara ne derece hizmet ettiğinin farkında da değildir... O, işini hâsılası en büyük değerde olacak şekilde idare etmekle, yalnız kendi kazancını düşünür; burada, birçok başka hallerde olduğu gibi, GÖRÜNMEYEN BİR EL onu hiç aklından geçmeyen bir amacı gütmeye yöneltir. Birey, kendi çıkarı peşinde koşmakla, topluluğun çıkarını, çoğu zaman, onu kollamağa gerçekten niyet ettiği zamankinden daha etkili şekilde gözetmiş olur.»

Bu ilkeler ışığında devlet ve onu yönetenlerden beklenenlere gelince, aşağıdaki pasajlardan görüleceği gibi, Smith, özel kişilerin faaliyetleri için tam bir serbesti, devletin faaliyetleri için azamî bir sınırlılıktan yanadır. Smith için vazgeçilmez politika ilkesi, her türlü müdahaleden azamî ölçüde kaçınmaktır. Ona göre, «..., kralların ve bakanların özel kişilerin ekonomilerini gözetmeye kalkışmaları, israfı önleme kanunlarıyla yahut yabancı lüks eşyanın ithalini yasak ederek onların giderlerini sınırlandırmaları, münasebetsizliğin ve haddini bilmezliğin son kertesidir. Onlar kendileri, topluluk içinde, istisnasız olarak, hep en büyük müsriflerdir. Kendi harcadıklarına göz kulak olsunlar; özel kişilerin masrafından yana başları dinç olsun. Kendi israfları devleti batırmazsa, uyruklarınınki hiç batırmaz.»

Bu nedenledir ki, Smith'e göre, «doğal serbestlik sisteminde, hükümdarın göz kulak olacağı sadece üç görev

vardır. Gerçekten büyük önem taşıyan, bununla beraber, basit ve herkesin kavrayabileceği üç görev: birincisi, topluluğu diğer bağımsız toplulukların saldırısından ve istilâsından koruma görevi; ikincisi, topluluğun her üyesini diğer bir üyenin haksızlığına veya baskısına uğramaktan mümkün olduğu ölçüde koruma görevi; üçüncüsü, yararı büyük bir toplulukça katlanılan gideri çoğu zaman fazlasıyle geçip aşabildiği halde, herhangi bir bireyin ya da az sayıda bireylerin kurup devam ettirmekte hiçbir zaman çıkarı olmayacak bazı belirli kamu işlerini ve bazı belirli kamu tesislerini kurmak ve devam ettirmek görevidir.» Kısaca devlet faaliyetlerini dışa karşı güvenliği, içte can ve mal güvenliğini ve adaleti sağlamak ve son olarak bayındırlık işleri denilen işleri yapmakla sınırlı tutacaktır.

Bütün bunlardan sonra, Smith, özgürlüğün doğal bir sonucu olarak tam ve eksiksiz bir rekabetten yanadır. O, rekabetin faziletini aşağıdaki örneğiyle basit bir şekilde ortaya koyar :

«... Sermaye, iki ayrı bakkal arasında bölünecek olursa, aralarındaki rekabet, her ikisinin de bu sermaye yalnız birinin elinde iken satacağından ucuz satmasına sebep olur; yirmi kişi arasında bölünecek olursa bunlar arasındaki rekabet o nipette büyük ve fiyatı yükseltmek üzere bir araya gelmeleri ihtimali o kadar az olur. Aralarındaki rekabet içlerinden bazılarını, belki, batırabilir. Ama buna göz kulak olmak, ilgililerin bileceği bir iştir; bu iş iç rahatlığıyla onların kendi takdirlerine bırakılabilir. Böyle hareket etmek tüketiciye de üreticiye de hiçbir zaman zarar vermez. Tersine, parakendecilerin ticaretin tümüyle bir iki kişi elinde toplanmış bulunduğu zamandakinden hem daha ucuza satmalarına hem de daha pahalıya satın almalarına vesile olmak gerekir.» Burada rekabet lehinde küçük perakendeciler gözönünde tutularak yürütülen bu muhakeme, kuşkusuz, ekonominin bütün kesimlerinde faaliyette bulunanlar için de geçerlidir.

Soru 46 Ulusal zenginliğin meydana gelişi, Smith'e göre, nelere bağlıdır? (1. İş-bölümü).

Ulusal zenginliğin emeğin kullanılmasıyle gerçekleşen üretimi, Smith'e göre, iki şarta bağlı olarak artabilir. «Bunlardan birincisi, emek harcanırken genel olarak gösterilen ustalık, el yatkınlığı ve kavrayıştır; ikincisi, yararlı işlerde çalıştırılanların sayısı ile böyle olmayan işlerde çalıştırılanların sayısı arasındaki orandır.» Ve bunlardan ilki, önem itibariyle, diğerinden önce gelir.

Şimdi, bu şartlardan birincisi veri iken, ulusal zenginlik doğrudan doğruya ikincisine bağlı bulunur. Smith'in kendi ifadesiyle, «emeğin kullanılmasında gösterilen ustalığın, el yatkınlığının ve kavrayışın gerçek durumu ne olursa olsun, bu durum böyle devam ettikçe, bir ulusun yıllık sosyal hâsılasının bol veya kıt oluşu, her yıl yararlı işlerde çalıştırılanların sayısı ile bu gibi işlerde çalıştırılmayanların sayısı arasındaki orana bağlı bulunmak zorundadır.»

Buraya kadar söylenenlerden, ulusal zenginliğin artışı ile ilgili olarak, şu sonuçları kolaylıkla çıkarabiliriz: 1. «ustalık, el yatkınlığı ve kavrayış» gelişip artmalıdır; 2. «yararlı işlerde çalıştırılanların sayısı» böyle olmayan işlerde çalıştırılanların sayısından büyük olmalıdır; 3. bu sonuncunun olabilmesi için de hızlı bir sermaye birikimi sağlanmalıdır. Çünkü, «Yararlı ve üretken işçi sayısı, her yerde, bunları çalıştırmakta kullanılan sermaye miktarı ile bunun bu yolda kullanılış biçimine oranlı bir büyüklükte olur.»

Smith, sözü edilen koşullardan nispeten daha önemli saydığı birincisini iş-bölümünün sonucu olarak görür:

«Emeğin üretken güçlerinde sağlanan en büyük ilerleme ve bunun herhangi bir yerde yönetim veya kullanımında gösterilen ustalığın, el yatkınlığının ve kavrayışın büyük kısmı, öyle görünüyor ki, iş-bölümünün sonucu olmuştur. ... iş-bölümü ,sokulabildiği her işde, emeğin üretken güçlerinde nispî bir artışa sebep olur.»

İş-bölümünün yararlı etkisi, hüner, ustalık, el yatkın-

lığı ve kavrayışı artırmaktan ibaret değildir. Bunun yanısıra, iş değiştirilmesi yüzünden kaybedilen zamanın tasarruf edilmesi, ve yeni yeni makinelerin icadedilmelerini kolaylaştırması gibi iki önemli etkisi daha vardır. «Aynı sayıda adam tarafından yapılabilen iş miktarında, iş-bölümünün sonucu olarak, sağlanan büyük artış, üç ayrı nedenden; birinci olarak, teker teker her işçinin el yatkınlığının artmasından; ikinci olarak, çoğu zaman bir işten diğerine geçerken kaybedilen zamanın tasarruf edilmesinden; sonuncu olarak da, işi kolaylaştırıp kısaltan, ve birçok kişi tarafından yapılan işi bir kişinin yapabilme olanağını sağlayan çok sayıda makinenin icadedilmiş olmasından ileri gelir.»

İş-bölümünün kendisi ise, Smith'e göre, insanın tabiatında mevcut olduğuna inandığını daha önce gördüğümüz değişim (mübadele) eğiliminin sonucudur. Smith'in kendi ifadesiyle, «Böylesine çok yararlar doğuran bu iş-bölümü, herkes için sebep olacağı genel bolluğu önceden gören ve amaç edinen bir beşerî bilgeliğin sonucu değildir. İş-bölümü, böyle geniş bir fayda gözetmeyen, insan tabiatında mevcut belirli bir eğilimin, yani karşılıklı alıp verme, bir şeyi bir başka şeyle değiş-tokuş etme eğiliminin çok yavaş ve tedricî olmakla birlikte, zorunlu sonucudur.» (Hemen belirtelim ki, Smith'in iş-bölümü ile değişim arasında, insan tabiatına dayanarak bulduğu bu ilişki, geçmiş toplumlara ait bilimsel araştırma verilerine uymadığı nedeniyle, Marx tarafından reddedilmiştir).

İş-bölümü değişim eğiliminin sonucu olarak görüldüğüne göre, gelişmesinin değişim alanının genişlemesine, diğer bir deyişle, piyasanın büyümesine bağlı olacağı açık bir şeydir. Smith bunu şöyle açıklar: «İş-bölümüne yol açan değişimde bulunabilme gücü olduğuna göre, iş-bölümünün genişliği, bu gücün büyüklüğüyle, veya diğer bir deyimle, piyasanın genişliğiyle sınırlı olmak zorundadır.»

Soru 47 Ulusal zenginliğin meydana gelişi, Smith'e göre, nelere bağlıdır? (2. Üretken emek ve üretken olmayan emek.)

Ulusal zenginliğin her yıl meydana gelen bir kısmı, yeniden, bunu meydana getiren kaynak olan emeğin işe koşulmasında kullanılır. Ancak, emek yıllık hâsılayı artıracak bir biçimde kullanılabileceği gibi; böyle olmayan bir biçimde de kullanılabilir. Smith'in sermaye birikimi sorununu incelerken, yaptığı bu ayrım, sonradan üzerinde çok tartışılmış, ve «hizmet» üretimini üretim saymaması nedeniyle, genel olarak, yanlış ve yararsız bir ayrım olarak nitelendirilmiştir. Bu, burada üzerine eğilmeyeceğimiz bir konudur. Ancak şu kadarını belirtelim ki, ayrımın bizatihi kendisi kesin ve belirli sınırlar içinde başarılabilecek bir iş değildir. Nitekim, Smith de bu ayrımı yaparken farklı ölçülere dayanmakta, tutarlı kalamamaktadır.

Gerekli olan bu kısa açıklamadan sonra, Smith'in görüşlerini kendi ifadeleriyle görelim:

«Bir çeşit emek vardır ki, üzerinde harcandığı nesnenin değerine değer katar. Bir başkası vardır, öyle bir etkisi olmaz. Birinciye bir değer hâsıl ettiği için üretken; diğerine, üretken olmayan emek denilebilir. Nitekim, genel olarak, bir sanayi işçisinin emeği üzerinde çalıştığı malzemenin değerine kendi geçiminin ve kendisine iş veren ustasının kârının değeri kadar değer katar. Buna karşılık, basbayağı bir hizmetçinin emeği (işi), hiçbir şeyin değerine değer katmaz.»

Burada, Smith için, üretkenliğin ölçüsünün bir yeni «değer yaratma», mevcut olan bir değere yeni bir «değer katma» olduğu görülüyor. Bu yeni yaratılan değer, işçinin kendi tüketiminin değeri kadar olmakla da kalmıyor, kendisini çalıştıranın kârı olacak bir değer parçasını da içeriyor. Burada yararlanılan ölçüye, belki, değer (ve hatta artık değer) yaratma ölçüsü olarak bakılabilir.

Smith, ayrımını bir başka ölçüye daha dayandırır. Bu

ikinci ölçü, emeğin maddî ve kalıcı bir şey yaratıp yaratmadığı ölçüsüdür. O, bu konuda şunları söylemektedir:

«Sanayi işçisinin emeği, harcandıktan sonra, hiç değilse bir zaman sürüp giden belirli bir nesne veya satılabilir bir şeyde maddeleşir. O nesne veya -hepsi bir kapıya çıkar- bedeli, gerekirse, üretiminde kullanılmış olan kadar bir emeği ilerde harekete geçirebilir. Buna karşılık, basbayağı hizmetçinin emeği, herhangi bir nesne ve satılabilir malda maddeleşmez. Onun hizmetleri, genel olarak, yapılır yapılmaz yokolur gider; sonradan kendileri karşılığında aynı miktar hizmet sağlanabilecek ne bir iz ne bir değer bırakırlar.»

Smith, bu ayrımı bütün topluma uygulamaktan geri kalmaz. «Toplumda en saygıdeğer tabakalardan bazılarının emeği, basbayağı hizmetçilerinki gibi, hiçbir değer hâsıl etmez; bu emek harcandıktan sonra varolmakta devam eden ve ilerde karşılığında kendisi kadar emek sağlanabilecek herhangi bir ömürlü nesne veya satılabilir bir şeyde maddeleşmez. Örneğin, maiyetindeki adlî ve askerî bütün görevlilerle birlikte hükümdar, bütün ordu ve donanma mensupları üretken olmayan emekçilerdir. Bunlar, kamu hizmeti görürler, ve başkalarının yıllık emek ürünlerinin bir kısmı ile geçinirler. Ne kadar şerefli, yararlı veya gerekli olursa olsun, bunların hizmeti, ilerde kendi karşılığında aynı miktar hizmet sağlanabilecek hiçbir şey yaratmaz. Onların bu yılki emekleri ile ülkeye sağlanmış olan bağımsızlık ve güvenliği koruma ve savunma hizmeti, ülkeye aynı koruma ve savunma hizmetini gelecek yılda satın almaz. Gerek en ciddî ve en önemli gerekse en uçarı ve hafif mesleklerden bazıları bu sözü edilen sınıfa sokulmak gerekir: Kilise mensupları, hukukçular, hekimler, her türden yazarlar, tiyatro oyuncuları, soytarılar, müzisyenler, opera şarkıcıları, bale dansçıları vb., Bunlardan en aşağısının emeği, diğer her türden emeğin değerini düzenleyip yöneten aynı ilkelere göre belirlenen belli bir değere sahiptir. En soylusunun ve en yararlısının emeği, ilerde karşılı-

ğında aynı miktarda emeği satın alabilecek veya sağlayabilecek hiçbir şey yaratmaz. Aktörün inşadı, veya kâtibin söylevi ya da müzisyenin nağmesi gibi, bunların hepsinin eseri, daha doğdukları anda yokolurlar.»

Burada, yukarıda kaydedilen görüşlerin yanlışlıkları veya tutarsızlıkları üzerinde durmayacağız. Fakat şu kadarını belirtmeyi gerekli ve yararlı görüyoruz: Smith, bu ayrımı yaparken, sorunun felsefe veya metod açısından ya da diğer herhangi bir açıdan derin bir incelemesini ortaya koymak niyetinde değildir. O, çoğu zaman ve diğer sorunlarda olduğu gibi, zamanındaki durum için önemli bir ölçüde geçerliliği olan pratik bir tez geliştirmek çabasındadır.

Bu çaba, yıllık ürünün mümkün olduğu kadar büyük bir kısmının, devamlı ve gittikçe büyüyen bir birikime olanak sağlamak üzere, sermaye olarak kullanılmasını, yani, maddî birikimin kaynağı olan maddî üretimi gerçekleştiren işçilerin daha büyük sayılarda çalıştırılmaları için harcanmasını sağlamayı amaçlıyordu. Üretken olmayan emekçiler dediği kimseler yıllık üründen ne kadar az pay alır ve tüketirlerse, geriye bu amaç için yararlanılabilecek o kadar büyük bir ürün kitlesi kalacaktır. Ortaya koyuluş biçimindeki teorik tutarsızlıkları bir yana, öne sürdüğü tezin pratik bakımından önemi ve geçerliliği, ilk bakışta sanılacağından daha büyüktü.

Bu tezin, o zamandan bu yana birçok koşulların değişmiş olmasına rağmen, ekonomileri kapitalist sisteme dayalı ülkeler için, hâlâ önemli bir ölçüde, geçerliliğini muhafaza ettiğini söylemek yanlış olmaz. Hemen akla gelen satış ve reklâmcılık için harcanan emek, bunun en tipik ve somut örneklerinden birini teşkil eder.

Soru 48 Smith bir değer ve fiyat teorisine sahip sayılabilir mi?

Smith, değer kavramının iki anlama geldiğini söyler.

Değer sözüyle, bazen, bir nesnenin faydası, bazen, aynı nesnenin başka şeyleri satın alabilme gücü kastedilir. Bunlardan birincisine bu şeyin «kullanım-değeri», ikincisine «değişim-değeri» denilebilir.

Bazı şeylerin faydası veya kullanım değeri, çok büyüktür, fakat değişim-değeri ya çok küçüktür ya da hiç yoktur. Su, bunun en somut ve tipik örneğidir. Bazı şeylerin ise, örneğin elmasın, hemen hemen hiç bir kullanım-değeri yoktur, fakat büyük bir değişim-değeri vardır. Bu itibarla, bir şeyin kullanım-değeri olması zorunlu olarak değişim-değerine sahip olmasını gerektirmez.

Zenginliğin kaynağı olan emek, zenginliği oluşturan şeylerin değerlerinin de, tabiatiyle, kaynağıdır. Smith'in kendi ifadesiyle, «Emek, ilk fiyattı, bütün şeyler için ödenmiş ilk satınalma-parası (purchase-money) idi.»

Şimdi, değerin kaynağı olarak, Smith, emekle neyi kasteder? Hemen belirtelim ki, onun buradaki görüşü de tutarsızdır. Çünkü, hangisini benimsediği anlaşılmaz bir biçimde, iki farklı ve ayrı şeyden bahseder, Bir malın değerinin (değişim-değerinin) hem üretimi için harcanmış emekle belirlendiğini hem de bu malın piyasada satın alabileceği veya kumanda edebileceği emekle saptandığını söyler. Bu iki emek miktarı, nadiren ve tesadüfen, aynı şey olabilir; fakat her zaman ve zorunlu olarak aynı şey değildirler.

Smith, malların bir diğeriyle değişim ilişkilerini incelerken, toplumun henüz toprakta özel mülkiyetin kurulmadığı ve sermaye birikiminin meydana gelmediği ilkel durumunu tasavvur eder. Böyle bir durumda, toplanan, tutulan, avlanan ve yapılan herhangi bir şey, olduğu gibi, bu işler için emeğini harcamış olan kimseye aittir. Ve bu emek, o şeyin bir başka şeyle değişimini yöneten biricik unsurdur. Bu nedenledir ki, «Örneğin, avcılardan oluşan bir ulusta, bir kunduzun öldürülmesi, çoğu zaman, bir alageyiğin öldürülmesi için gereken emeğin iki misline mal oluyorsa, bir kunduz, doğal olarak, iki alageyikle değiştirilir,

veya iki alageyik değerinde olur. Bu koşullar altında çoğu zaman iki günlük veya iki saatlik emeğin ürünü olan bir şeyin, çoğu zaman bir günlük veya bir saatlik emeğin ürünü olan diğer bir şeyden iki misli değerli olması doğaldır.»

Buna karşılık, toprakta özel mülkiyet yer ettikten ve sermaye biriktikten sonra, malların karşılıklı değişim ilişkilerini yöneten tek unsur emek olmaktan çıkar. Şimdi, toprağı ve sermayesi olmayan işçi, emeği ile ürettiği şeyin tamamına kendisi sahip olamaz. Bunun bir kısmı, rant olarak toprak sahibine; ikinci bir kısmı, kâr olarak sermaye sahibine gider. Üründen arta kalan üçüncü kısım, üretimde emeğini harcayan işçinin ücreti olur.

Böyle bir duruma gelindiğinde, her malın fiyatı, sonunda, bu üç parçaya ayrılmış bulunur; veya bu üç parça, fiyatı oluşturan unsurlar olarak, malların çok büyük bir kısmının fiyatlarında yer alır.

Şimdi, bu yeni teorinin, artık, bir emek-değer teorisi olmadığı açık bir şeydir. Fiyatla maliyet arasında zorunlu bir ilişki kuran bir üretim maliyeti teorisi midir? O da değil. Çünkü, bir unsur, emek, hariç, diğer ikisini, toprak ve sermayeyi maliyet unsurları olarak görmemektedir. Oysa, Smith için bütün toplum bakımından tek maliyet unsuru hâlâ emektir. Ama, bu yeni durumda, yani toprağın rant ve sermayenin kâr olarak toplam üründen pay aldığı durumda, fiyatla (gerçek maliyet anlamında) değer arasında bir ilişki kurulamamaktadır. Yapılan şey, bir teori olmaktan uzak, bir ampirik fiyat açıklamasıdır.

Smith, fiyatı iki anlamda düşünür. Biri doğal fiyat, diğeri piyasa fiyatıdır. Doğal fiyat, bir malın piyasaya getirilebilmesi için ödenmesi gereken, ya da, diğer bir deyimle, ücreti, rantı ve kârı normal yani genel olarak uzunca bir dönemde geçerli hadleri üzerinden sağlayan fiyatıdır. Piyasa fiyatı ise, malın piyasaya getirildiğinde muamele gördüğü fiyatıdır. Piyasa fiyatı, zaman zaman ve geçici olarak, doğal fiyatın altında veya üstünde olabilir. Bu, arz ve

talep koşullarına bağlı bir durumdur. Piyasa fiyatı, uzunca bir dönemde, doğal fiyata uyma eğilimindedir.

Soru 49 Smith'in rant, kâr ve ücret hakkındaki görüşleri nelerdir?

«Emeğin ürünü, emeğin doğal gelirini (mükâfatını) veya ücretini teşkil eder.» Ancak, emeğin ürünü ücret olarak, bütünü ile, işçinin eline geçmez. Daha önce belirttiğimiz gibi, bunun bir kısmı rant ve kâr adı altında başkalarına gider.

Çünkü, Smith'e göre, «Toprak özel mülk haline gelir gelmez sahibi, toprak üzerinde çalışan kişinin orada yetiştirebildiği ve toplayabildiği ürünün hemen hemen hepsinden bir pay talep eder. Toprak üzerinde kullanılan emeğin ürününden ilk kırpılan kısım, toprak sahibinin aldığı renttir.» Öte yandan, «Toprağı işleyen kişinin elinde ürünü kaldırıncaya kadar geçimine yetecek miktarda tüketim olanağı bulunması ender görülen bir haldir. Ona geçimini sağlayan şeyleri, genellikle, bir efendi, kendisini çalıştıran çiftçi kendi sermayesinden avans olarak verir. İşçinin emeğinin ürününden bir pay almadıkça ya da sermayesi kendisine bir kârla artmış olarak dönmedikçe, çiftçi o kişiyi (işçiyi) çalıştırmakta bir yarar görmez. Bu kâr, toprakta çalıştırılan emeğin ürününden kırpılan ikinci kısmı teşkil eder.» Bu ilkeler, tarım gibi, sanayide de geçerlidirler.

Rant ve kârın emeğin ürününden çekip alınan parçalar olduğu açık olarak ifade edilmektedir. Bu el koymanın bir nedeni var mıdır? Varsa nedir? Bir karşılık, bir pay almadıkça, toprak sahibi toprağını, sermaye sahibi sermayesini kullandırmaz demek, bir açıklama mıdır? Eğer değilse, bunların haklı ve zorunlu şeyler oldukları nasıl söylenebilecektir.

Smith, toprak rantını açıkça haklı bir gelir olarak görmez:

«Bir memleketin toprağının tamamı özel mülk haline

gelir gelmez, toprak sahipleri, diğer bütün insanlar gibi, ekmediklerini biçmeye bayılırlar, toprağın doğal ürünü için bile bir rant talep ederler.»

Smith eserinin bir başka yerinde de, rantı bir tekel fiyatı olarak gördüğünü ifade eder:

«Toprağın kullanımı için ödenen bir fiyat sayılan toprak rantı, tabiatıyla, bir tekel fiyatıdır.»

Demek oluyor ki, rantın münhasıran mülkiyet hakkı tekelinden başka hiçbir haklı nedeni veya dayanağı mevcut değildir.

Kâra gelince, Smith için kâr, sermaye sahibi müteşebbisin bizzat yaptığı bir «yönetim ve denetim işi»nin ücreti değildir. Kâr, «sermayeyi talihin eline bırakmayı göze alma»nın, diğer bir deyimle, risk yüklenmenin bedelidir.

Smith'e göre, diğer mallar gibi, emeğin de bir doğal fiyatı ve bir piyasa fiyatı vardır. Doğal ücret, işçinin kendisinin ve ailesinin geçimini sağlamaya yetecek büyüklükte olan ücrettir. Emeğin piyasa fiyatı veya fiilî ücret, doğal ücret etrafında dalgalanır. Bir süre için bunun üstüne çıkabilir veya altına düşebilir. Fakat bu değişiklikler devamlı olmaz. Ekonominin doğal mekanizmasının her an kendini göstermekte olan etkisiyle doğal ücrete çok yakın bir yerde karar bulur.

Piyasa mekanizmasının işlerliği, emek dahil, diğer bütün mallar ve bunların üretiminde yer alan diğer iki üretim faktörü için aynı derecede etkindir. Örneğin, bir malın piyasa fiyatı doğal fiyatının uzunca bir süre üstünde kalabileceği halde, bunun altında uzunca bir süre kalması ender görülür bir durumdur. Çünkü, piyasa fiyatının düşük olmasından zarar gören kişi toprak sahibi ise toprağını, sermaye sahibi ise sermayesini, işçi ise emeğini üretimden çeker. Bunun üzerine o malın üretimi azalır, ve dolayısıyla piyasa fiyatı doğal fiyatına doğru yükselir. Ve sonunda bütün üretim faktörlerinin doğal karşılıklarını sağlamaya elveren bir düzeyde karar bulur. Ekonominin işleyişi, Smith için, böylesine basit ve mekaniktir.

Soru 50 Smith, kapitalist ekonominin işleyişini nasıl açıklar?

Üç üretim faktörü ile ulusal zenginlik ve bundaki artış arasındaki ilişkilere gelince, herhangi bir malın fiyatının ücret, rant ve kâr olarak üç parçaya ayrılması gibi, ülkenin yıllık toplam üretimi de bu üç üretim faktörünü sağlayan üç sınıf, toprak sahipleri sınıfı, sermaye sahipleri sınıfı ve işçi sınıfı arasında paylaşılır.

Smith, bir malın doğal fiyatını incelerken, bunun emek ve sermayenin karşılıkları olan ücret ve kârın yanısıra üçüncü bir unsur olarak ranttan oluştuğunu söylüyordu. Oysa, rantı incelerken, bunun tam tersi olan bir şey söyler. Rantın fiyattan dolayı var olduğunu ifade eder:

«Rant, ..., malların fiyatlarının bileşimine ücret ve kârdan farklı bir şekilde girer. Yüksek veya alçak ücret ve kâr, yüksek veya alçak fiyatın nedenidir; yüksek veya alçak rant ise, bunun sonucudur. Belirli bir malın piyasaya getirilebilmesi için yüksek veya alçak ücret ve kâr ödenmesi gerektiğinden dolayıdır ki, malın fiyatı yüksek veya alçak; bu ücret ve kârı ödemeye yetecek olandan bir hayli büyük, veya pek az büyük ya da tam onun kadar olması nedeniyledir ki, yüksek bir rant, ya da alçak bir rant ödenmesini mümkün kılar, veya hiç bir rant ödemeye elvermez.»

Burada da başka bir tutarsızlıkla karşı karşıya olduğumuzu belirtmekle yetinelim. Onun bu farklı rant anlayışından çıkacak doğal sonuç, fiyatların yükselmesinden toprak sahiplerinin, tıpkı aldıkları rant gibi, karşılığında hiçbir şey yapmadan ve hiçbir çaba harcamadan, havadan bir gelir sağlamaları ya da zaten elde etmekte oldukları geliri artırmalarıdır.

Smith'e göre, emeğin ücretinde meydana gelen yükselme veya düşme hangi nedenlere bağlı bulunuyorsa, sermayenin kârındaki yükselme veya düşme de aynı nedenlerle olur: toplumun zenginlik durumunda meydana gelen ilerleme veya gerileme. Ancak, bu nedenler bunları çok farklı şekilde etkiler.

Ücretlerin yükselmesine yolaçan sermaye artışı, kârı düşürme eğilimini beraberinde getirir. Çünkü, birçok zengin işadamı sermayelerini aynı iş koluna yatırdıklarında, aralarındaki rekabet doğal olarak sermayenin kârını düşürme eğiliminde olur. Bütün farklı iş kollarında buna benzer bir artış meydana gelecek olsa, aynı rekabet bunların hepsinde aynı sonucu doğurur.

Ülkenin zenginliği devamlı olarak artarken, sermaye birikimi de her yıl devamlı olarak artmakta olacağından, emek talebi devamlı olarak yüksek olur, bu da ücretlerin yükselmesine yol açar. Ücretler yükselmeye devam ederken, diğer herhangi bir malın arzında olduğu gibi emek arzı için artma eğilimi doğar. Çünkü, yüksek ücret işçi sınıfının refahı ile birlikte çoğalma eğilimini teşvik eder ve hızlandırır. Artan nüfus emek arzının artması demek olduğu için, bu sürecin sonunda ücretlerde tekrar bir düşme olması beklenir. Bu mekanizma ters yönde de işler. Düşük ücret nüfusta azalma, nüfusta azalma emek arzında azalma, emek arzında azalma, sermaye sahiplerinin aralarındaki emek rekabetinden dolayı, ya da emek arzının emek talebinden az olması nedeniyle, ücretin yükselmesi demektir.

Görülüyor ki, Smith'in tasavvur ettiği kapitalist sistem, kendi haline bırakıldığında, belli nedenler belli sonuçları, tıpkı basit bir kaldıracın işlemesi gibi, doğal ve zorunlu olarak doğurmak üzere, hayatına ve büyümeye devam edebilir. Zenginliğin artması ile bütün sınıfların refahı yükselir, ve bunlar aralarındaki uyumu bozacak herhangi bir çatışma nedeni olmaksızın, mutlu yaşantılarını sürdürüp giderler. İktisadî doktrinler tarihinde Smith'e yakıştırılan niteliklerden biri de «iyimser» olmasıdır.

Soru 51 D. Ricardo kimdir, önemi nereden gelir?

Adam Smith'in, ortaya koyduğu görüş ve doktrinlerden bazıları bundan önceki sorularımızın konusunu teşkil

etmiş olan, **Ulusların Zenginliği** adlı eserinin yayınlanmasından dört yıl önce (1772 yılında) doğup bu büyük eserle yirmiyedi yaşındayken temasa geldikten sonra derinden etkilenerek hayatının bundan sonraki kısmında büyük düşünce gücünü ekonomik sorunlar üzerinde harcayan David Riçardo, klasik iktisadı zirvesine çıkaran kişidir.

Ricardo, klasik iktisadın diğer önemli temsilcileri gibi, düzenli ve disiplinli bir eğitim görmemiştir. Üniversiteye hiç gitmemiştir. Buna karşılık, daha ondört yaşındayken babasının yanında çalışmaya başlayarak iş âlemiyle doğrudan doğruya temasa gelmiştir. Babasının işi, sermaye (esham ve tahvilât) borsası komisyonculuğu idi. O da bu işte çalıştı, ve dört yıl içinde ve henüz yirmibeş yaşındayken büyük servet edindi.

Ricardo, Smith'in eserlerinin etkisiyle, dikkat ve ilgisi ekonomik sorunlar üzerinde toplandıktan sonra, zamanının önemli ve âcil ekonomik sorunlarıyla daha yakından meşgul olmaya başladı. Para, merkez bankacılığı, himayecilik gibi konular üzerinde tartışmalara katıldı ve kısa incelemeler yayınladı. Bu itibarla, onun düşünce ve doktinlerinin gerçek hayattan kopuk soyut genellemeler olduğu yolunda sonradan uğradığı eleştiriler doğru bir temele dayanmazlar.

Ricardo'nun olgunlaşma yaşlarında İngiltere Napolyon savaşlarıyla uğraşıyordu. Savaş giderleri vergileri artırmıştı. Kamu borçları dört misline yakın yükselme göstermişti. İngiltere Bankası'nın banknotları değerinden kaybetmişti. Savaşların bitiminde değeri, nominal değerinin yüzde altmışına düşmüş bulunuyordu. Tahıl ithalâtı, üstüne konulmuş kayıtlarla çok sınırlandırılmış, bu yüzden besin maddeleri fiyatları çok yükselmişti. Rantlar durmadan yükseliyordu. Ücretler de devamlı yükselme halindeydi.

Böyle bir durumda, «toprak sahibinin çıkarı, toplumdaki diğer her sınıfın çıkarına her zaman aykırıdır. Onun durumu hiçbir zaman besin maddeleri kıt ve pahalı olduğu zamandaki kadar parlak ve iyi olmaz.» diye düşünen, ve

kârla ücret arasındaki ilişki hakkında «Kârları yüksek tutmanın ücretleri düşük tutmaktan başka hiçbir yolu yoktur; çünkü, çiftçi ve sanayicilerin mallarının değeri bütünüyle, biri sermayenin kârını diğeri emeğin ücretini teşkil etmek üzere, iki parçaya bölünür.» görüşüne sahip bulunan Ricardo'nun söyleyecekleri vardı. Ve bunlar en azından sanayi kapitalistleri sınıfı için can-kulağı ile dinlenecek şeylerdi.

Beraberinde getirdiği bütün güçlüklere ve sorunlara rağmen, Napolyon savaşları İngiltere'ye büyük yararlar sağlamıştı. Galip devletler arasında olan İngiltere, yarım yüzyıl kadar kendi ekonomisinde başlamış olan endüstri devriminin semerelerini, şimdi, çok daha iyi toplayacak bir duruma gelmiş bulunuyordu. Sanayi ile denizlerdeki hâkimiyeti ile dünya ekonomisinde rakipsiz olarak baş yeri işgal ediyordu. Bütün dünya, önünde pazar olarak açılmıştı. Nitekim, uzun bir süre kendisinden «dünyanın atölyesi» diye bahsedilecekti.

Nüfusu artıyor, bütün sanayi kolları durmadan gelişiyordu. Çiftçiler durmadan düşük kaliteli toprakları işlemek zorunda bulunuyorlardı. Sermaye birikiminin biricik kaynağı olan sanayici kapitalistin sermayesi üzerinden elde ettiği kâr devamlı olarak düşüyordu. Oysa, durmadan genişleyen ve gelişmesi için önünde başka hiçbir engel olmayan, aksine, olanca olanak bulunan sanayiin şiddetli bir sermaye açlığı vardı.

İngiltere'nin o yıllardaki durumunu, çok kalın çizgilerle de olsa, ana özellikleriyle yansıtan bu tablonun ışığında, Ricardo'nun doktrinleri ve geliştirdiği tezler daha kolay ve daha iyi kavranabilir.

1811 yılında J.B. Mill'in babası James Mill ile tanışan ve aralarında sıkı bir dostluk kurulan Ricardo, 1813 yılında iş hayatından çekildi ve kendini tamamen incelemelerine verdi. J. Mill, onu düşüncelerini derleyip toplayıp bir kitap halinde yayınlamaya ısrarla teşvik etti. Ricardo'nun bütün isteksizliğine rağmen bu dostça zorlamalar sonuç verdi. 1817 yılında **Siyasal Ekonominin ve Vergilemenin İlkeleri**

ortaya çıktı. Hayatının son yıllarında iki dönemde parlamentoya seçilen Ricardo, 1823'te öldü.

Soru 52 Ricardo'nun rant teorisi nedir ve sisteminde nasıl bir rol oynar?

Ricardo, rant konusunda Smith'in ikinci tezini benimser, ve bunu geliştirerek sisteminin temel dayanak noktalarından biri yapar. Hatırlanacağı gibi (bkz. Soru: 49, 50), bu teze göre, rant fiyatın oluşumunda rol oynamıyor, aksine, fiyattan dolayı varoluyor, daha kısa bir ifadeyle, fiyatı belirlemiyor fiyat tarafından belirleniyordu.

Yine hatırlanacağı gibi (bkz. Soru: 42), ekonomik doğal düzende malların birbirleriyle değişim oranlarını belirleyen tek unsurun (buna sonradan getirdiği nitelendirmeler bir yana bırakılırsa) üretimleri için harcanmış (canlı ve cansız, yani, bilfiil işçinin harcadığı ile üretim araçlarında maddeleşmiş bulunan) emekler olduğunu söylüyordu. Bu teori, ancak, rantın mevcut olmaması halinde geçerli olabilirdi.

Oysa, rant vardı. Ve kiracı kapitalist bunu toprak sahibine ürettiği ürünün fiyatından ödüyordu.

Böyle olduğuna göre, rant tarım ürünü malların sanayi ürünü mallardan, kendilerinin emek karşılıklarına göre olan değerlerine nispetle, daha yüksek bir değerle değiştirilmelerinden dolayı mı doğuyordu? Rant, tarımsal değerler yalnız «ücretler+kullanılan sermayenin normal oranda sağladığı kâr» büyüklüğünde değerler almakla kalmayıp, «ücret+kâr+rant» toplamından oluşan büyüklükte değerler aldıkları için mi ortaya çıkıyordu? Diğer bir ifade ile, rant, burada, tarım ile sanayi arasında piyasada cereyan eden alış-verişin tarımın sanayiden aldığına karşılık ona onun verdiğinden daha az bir şey vermesine sebep olmasından dolayı mı elde ediliyordu?

Ricardo bu soruya ustaca yürüttüğü bir tahlil manev-

rasıyle, şeklen olmak üzere, «hayır» diye cevap veriyordu.

Ricardo, «doğal olmayan» değişim-eşdeğerleri doğuran bir «doğal düzen» in tutarsızlığını, gerçekten, nasıl itiraf edebilirdi? Ne var ki, bulduğu çözüm tamamen yürüttüğü manevranın ustalığına dayanıyordu, ve ondan bağımsız değildi. Bu manevrayı mümkün kılan alet, iktisatçıların gönüllerindeki tahtında o zamandan beri kurulagelmiş olan diferansiyel (farklılık) kavramı idi.

Rant, çeşitli toprakların verimlilik farklarından dolayı ortaya çıkıyordu. Tahıl piyasası (ya da talebi) genişledikçe, daha verimli topraklar verimlerinin son kertelerine kadar işlendikçe, ekim, bir ölçek tahılın üretimi için harcanması gereken emek miktarının üstün verimlilikteki araziden daha büyük olduğu daha düşük verimli topraklara uzanıyordu. Tahılın değeri sınırdaki (marjdaki veya marjinal) toprağın ekiminde, yani, en az uygun olan koşullar altında yapılan ekimde harcanan emek miktarıyla belirleniyordu. Fakat, tahılın piyasada fiyatı ekilmekte olan verimi en düşük arazide katlanılan maliyete eşit olduğu için verimi daha yüksek topraklarda elde edilen tahıl, bunlarda ölçek başına maliyet daha küçük olacağından, bir artık hâsıl eder. Bu artık, ekonomik rantı teşkil eder ve toprak sahiplerine gider; bu gidiş toprak sahibinin bizzat kendisi ekiciyse doğrudan doğruya ya da dolaysız, eğer kendisi aynı zamanda bizzat ekici değil de toprağını bir kiracı-çiftçiye kiralamışsa, kiracı-çiftçilerin daha iyi topraklar için aralarındaki rekabetten dolayı bir aracı eliyle olur.

Rant, bundan dolayı, toprak sahipleri sınıfının mülkiyet hakkının özelliği olarak kendisine mal edebildiği, tabiatın kendiliğinden bahşettiği bir ürünü olarak görülür. Ve toplumdaki ilerleme ile tabiatın kıt niteliklerinden ileri gelen bu değerlenme büyüdüğü ölçüde, durmadan daha düşük verimli topraklara uzanmak zorunda kalınır, ekim sınırı daha ötelere uzanır ve rant yükselme eğilimini devam ettirir. Sanayileşmenin ilerlemesi ile birlikte, ücretler (nüfus kanunu nedeniyle ve işçilerin iş için aralarındaki reka-

bet yüzünden) asgarî geçim seviyesinde ya da buna yakın bir yerde durma, kâr oranı (gittikçe artan sermaye birikimi, fiyatlardaki düşme ve tarımsal üretimin maliyetindeki yükselme ile birlikte) düşme, buna karşılık bütün bunların yanısıra, rant yükselme eğilimi gösterir.

Rantın piyasa-değeri sorununun dışında bırakılması, -rantı bir fiyat-belirleyici unsur olarak bu derece karışıklığa kaynak olmuş bulunan «rant üretim maliyeti içinde yer almaz» yargısıyle, işin dışında tutma-gayreti tamamiyle biçimsel bir iştir. Yapılan iş, bir analitik çevreleme oyunundan, bir tanımlama ustalığından başka bir şey olmayıp, bütün söylenen en basitinden bir totoloji idi. Eğer fiyat sınırdaki (marjdaki) maliyete eşit idiyse, bu durumda, rantın, sınırda ortaya çıkmayacağı basit nedeninden dolayı fiyatla hiçbir ilişkisi olamazdı.

Oysa, hâlâ doğru olan bir şey vardı: soruna tarım ürünlerinin **ortalama** maliyeti açısından bakıldığında, rant kendini gösterir; çünkü piyasadaki değişim işleminde sanayi tarafından verilen belirli bir maliyet-eş-değere karşılık tarım tarafından **daha küçük** bir miktarda maliyet-eş-değer veriliyordu. Diğer bir ifade ile, rant ortaya çıkıyordu: çünkü tahılın fiyatı bunun **ortalama** üretim maliyetinin **üstüne** çıkarılıyordu.

Ama, yine de Ricardo'nun totolojisi lehine şu söylenebilirdi: bu yükseltilmiş tarımsal fiyatın nedeni, doğal kaynakların sınırlılığı idi; değiştirilebilir insan-yapısı kurumların, ya da sınırlamaların eseri değildi. Toprak sahibi, kıt doğal kaynakların zilyedi olarak, cereyan eden sürece herhangi bir müdahalesi olmayan bir unsurdu ve rantın ortaya çıkması, değişim -ya da değer- oranlarının «doğal düzeni» ile tutarlı idi, onu ihlâl eden bir şey değildi.

Şu var ki, Ricardo, rant ve kârın **nitel** özellikleri ile, bunlardaki değişmeleri etkileyen faktörler ile, bunları ele geçirenler arasındaki sınıf antagonizmini ortaya koymaktan daha az ilgiliydi. Ve o, bu noktada, yeni endüstriyel düzenin en başta gelen sözcüsü ve savunucusuydu. Onun

rantı sanayici sınıfların sırtından edinilen bir artık, onların gelirleri üzerine konulmuş bir vergi olarak gösteren teorisi, toprak sahipleri sınıfının çıkarlarına ve bunları koruyan, örneğin rantı yükselterek kârı düşüren Tahıl Yasaları gibi, mevzuata karşı açılmış savaşın ağır teorik topu olarak kullanıldı.

«Doğal ekonomik düzen» i kendisinden önce gelenlerin hepsinden daha tam ve daha açık bir biçimde, kavramsal bütünlüğe sahip bir sistem olarak göstermesiyle, ilerlemeyi esas itibariyle kapitalist biçimde sanayileşme sürecinden ibaret bir oluşum olarak ortaya koymasıyle, Ricardo, kelimenin tam anlamıyla, burjuva iktisatçısı idi. Ve burjuva Siyasal İktisadı onunla zirvesine ulaşmıştı. Kendisinden hemen sonra gelenler onun fikirlerini tekrarlamaktan ve ayrıntıları itibariyle işlemekten öteye pek az bir iş yapmışlardır. Örneğin, bir düşünür olarak, kuşkusuz değerli niteliklere sahip olan John Stuart Mill, Siyasal İktisat konusunda bir açıklayıcı ve yorumcu olmaktan öteye gidememiş, yeni fikirler ortaya koyamamıştır.

Soru 53 Ricardo'nun değer ve rant teorileri hakkında belirtilmesi gereken diğer hususlar nelerdir?

Ricardo'ya göre, iktisat ilminin inceleme konusu, Smith ve Malthus'un düşündükleri gibi «zenginliğin mahiyeti ve nedenleri» değil, elde edilen ürünün toplumun üç sınıfı (toprak sahipleri, sermaye sahipleri ve işçiler) arasındaki bölüşümünü yöneten kanunlardır. Bu ilmin görevi, bu kanunları arayıp bulmaktır. Ricardo, bunu **Siyasal İktisadın ve Vergilemenin İlkeleri** adlı eserinin ön-sözünde şöyle ifade eder:

«Yeryüzünün ürünü emeğin makinanın ve sermayenin birlikte uygulanmasıyle ondan çıkarılan her şey, toplumun üç sınıfı, yani, toprak sahipleri, toprağın işlenmesi için gerekli sermayenin sahipleri ve emekleriyle toprağı

işleyen işçiler arasında bölüşülür. Bu bölüşümü düzenleyen kanunların saptanması Siyasal İktisadın en başta gelen sorunudur.»

Ricardo için bölüşüm sorununun önemi, daha önce söylenenlerden de anlaşılmış olacağı gibi, sermaye birikimi sorununun bölüşüme doğrudan doğruya ve ayrılmaz bir biçimde bağlı bulunmasından ileri geliyordu.

Bu bölüşüm, «doğal» olduğuna inanılan özel mülkiyet, rekabet ve özgürlüğe dayalı kapitalist sistemde, piyasada cereyan eden değişim (mübadele) olayıyla gerçekleşir. Bu nedenle de, değer ve değişim-değeri sorununun en önce ele alınması gerekli görülür. Nitkim, Ricardo da öyle yapmıştır.

Biz, Ricardo'nun değer teorisini, klasik iktisadın belirleyici özelliklerini açıklamaya çalıştığımız sırada ele almış (bkz. Soru: 41, 42) rant teorisini de bundan önceki soruda görmüş bulunuyoruz. Bundan sonra, onun ücret, kâr teorileri ile diğer konulardaki görüş ve doktrinlerini ele almamız gerekiyor. Fakat bundan önce, hem değer ve rant konularındaki açıklamalarımızın tamamlanıp daha iyi anlaşılır hale gelmesi, hem de bundan sonra söyleneceklerin daha iyi izlenebilmesi için, değer ve ranta ilişkin diğer bazı açıklamalarda bulunmayı yararlı görüyoruz.

Hatırlanacağı gibi kökeni Aristo'ya dayanan kullanım-değeri ve değişim-değeri ayrımını Ricardo da yapar ve Smith'in faydanın değer için bir ölçü olamayacağı görüşünü paylaşır. Ricardo için de, «mübadele kıymeti için mutlak surette gerekli olmakla beraber, fayda mübadele kıymetinin ölçüsü değildir.»

Ricardo'ya göre, «faydalı olmak kaydıyla mallar mübadele kıymetlerini iki kaynaktan alırlar: (nedretleri) ve (elde edilmeleri için gerekli emek miktarı)» Ekonomide «Bazı mallar vardır, mübadele kıymetlerini münhasıran nedretlerinden alırlar. Böyle malların miktarı emekle artırılamaz ve bundan dolayı kıymetleri artan bir arzla düşürülemez. Bazı nadir heykel ve resimler, kıymetli kitap ve para-

lar, mahdut miktardaki iyi vasıflı topraklarda yetişen üzümlerden yapılmış üstün kaliteli şaraplar, bu nevi mallardır. Bu malların kıymeti, bunları meydana getirmek için sarfı gereken aslî emek miktarından tamamıyle bağımsızdır, ve bu mallara sahip olmayı arzulayanların değişik servet ve temayüllerine göre değişir.» Öte yandan, «..., bu mallar piyasada her gün mübadele edilen mallar yığınının çok küçük bir kısmını teşkil ederler. Arzu konusu olan malların çok büyük kısmı emekle elde edilir, ve bu mallar, biz bunları elde etmek için gerekli emeği sarfa hazırsak, yalnızca bir memlekette değil, birçok memlekette, hemen hemen hudutsuz bir şekilde çoğaltılabilir.» Bu nedenledir ki, «mallardan bunların mübadele kıymetlerinden, nispî fiyatlarını tanzim eden konulardan sözettiğimiz zaman daima miktarı insan gücüyle istenildiği kadar artırılabilen ve istihsallerinde rekabetin sonsuz bir şekilde cari olduğu malları kastederiz.»

Ricardo, değerin ölçüsü olarak iki farklı emek ölçüsünden sözettiği için Smith'i şöyle eleştirir: «Standart ölçü olarak bazen tahıldan bazen emekten bahsetmiştir; bir şeyin istihsali için harcanmış emek miktarından değil de o şeyin piyasada hükmedebileceği emek miktarından sözeder: sanki bunlar aynı iki ifade imiş, ve sanki bir kimse, emeği iki kat verimli hale geldiği ve bundan dolayı bir maldan iki misli miktarda istihsalde bulunabildiği için, bu şey mukabilinde zarurî olarak daha önceki miktarın iki katını elde edebilirmiş gibi. Şimdi, «Bu gerçekten doğru olsaydı, işçinin [emek harcayan kimsenin] eline geçen daima istihsal ettiğiyle oranlı bulunsaydı, bir mala harcanmış emek ile bu malın satın alabileceği emek miktarı aynı olurdu. Ne var ki bunlar aynı şeyler değildir.»

Bu soyut ve anlaşılması güç gelebilecek ifadenin söylemek istediği şudur: Bir kimse bir maldan (M_1) bir günde x kadar, bir başkası diğer maldan (M_2) yine bir günde y kadar üretiyor olsa, x(M_1) karşılığında y(M_2) elde edilir.

veya bu malların değişim oranı, x/y olur. Birincinin üretkenliğinde bir artış meydana gelse ve bir günde 2x kadar üretse, fakat diğerinin bir günde üretilen miktarında bir değişiklik olmasa 2x karşılığında şimdi 2y elde edilemez, yine eskisi kadar, yani y elde edilir. Çünkü, ilk malın miktarı artmakla emek-değeri artmış olmaz.

Ricardo, Smith'in sermaye birikimi ile birlikte emek-değer ilkesinin artık işlemez hale geleceğini ifade eden anlayışını da eleştirir: «Kunduz ve geyik avı için gerekli bütün araçlar bir sınıf insanlara ait olabilir ve bunların avlanmasında kullanılan emek diğer bir sınıf tarafından temin ediliyor olabilir; ve yine, bunların nispî fiyatları, bir taraftan sermayenin birikimi, diğer taraftan hayvanların öldürülmesi için bilfiil harcanmış emeklerle orantılı olur. Emeğe nispetle sermayenin bol ya da kıt olduğu farklı durumlarda; insan hayatı için lüzumlu gıda ve diğer ihtiyaç maddelerinin bol ya da kıt olduğu farklı şartlarda; şu ya da bu istihdam için aynı kıymette sermaye temin edebilen kimseler, hâsılanın yarısını, dörtte ya da sekizde birini alabilirler; geri kalan emeği temin edenlere ücret olarak ödenir; mamafih bu bölünüm bu malların nispî kıymetine tesir edemez; çünkü sermayenin kârı ister daha büyük ya da daha küçük, ister yüzde 50, 20 ya da 10, ister emek ücretleri yüksek ya da alçak olsun, bunlar her iki istihdam kolunda aynı ya da eşit şekilde geçerli olurlar.»

Burada da basit bir örnek vermek gerekirse, (üretim araçlarında maddeleşmiş bulunan emekle işçiler -avcılar- tarafından fiilen harcanan emek toplamı olarak) aynı miktar emekle on geyik veya beş kunduz avlanabiliyor olsa, sermaye sahiplerinin kâr olarak iki geyik veya bir kunduz, yahut dört geyik veya iki kunduz almaları, geyik ve kunduzun emek-değer oranları olan 10/5 oranını değiştirmez. Bu itibarla, sermaye birikiminin meydana gelmiş olmasının burada değişim ilkesinin geçerliliğini durduran veya bozan bir etkisi yoktur.

Ricardo, sermayenin bu ilkenin geçerliliğini, bir baş-

ka açıdan bozucu etkisini, sonradan kabul etmiş ve buna eserinin son baskısında yer vermiştir:

«Belirtmeye lüzum yoktur ki piyasaya aynı zamanda getirilemiyorsa, istihsalleri için aynı miktarda emek harcanmış mallar mübadele kıymeti itibariyle farklı olurlar.

«Farzedelim, bir malın istihsali için yıllık bin sterlin masrafla yirmi adam çalıştırıyorum, ve yılın sonunda ikinci bir yıl için, aynı malı bitirmek veya iyileştirmek üzere, bir ikinci bin sterlin masrafla yine yirmi adam istihdam ediyorum, ve malı iki yılın sonunda piyasaya çıkarıyorum; kârlar yüzde 10 ise, malımın 2310 sterline satılması lâzım gelir; çünkü bin sterlinlik sermayeyi bir yıl için ve 2100 sterlinlik sermayeyi müteakip yıl için kullandım. Bir başkası tamamı tamamına aynı miktarda emek istihdam etmiş fakat bunun hepsini birinci yılda çalıştırmış olsun. Bu kimse 2000 sterlin masrafla kırk adam çalıştırmış olur, ve birinci yılın sonunda malı yüzde 10 kârla, ya da 2200 sterline satar. Şu halde burada, biri 2310 sterline, diğeri 2200 sterline satılan, kendileri için tamamı tamamına aynı miktarda emek harcanmış iki mal vardır.

«Öyle görünür ki, çeşitli işlerde sermayenin farklı oranlarda sabit ve mütedavil sermayeye bölünüşü, istihsalde hemen hemen münhasıran emek kullanılması halinde üniversel geçerliliği olacak kaide için önemli bir değişiklik sebebi olmaktadır.»

Değer konusundaki açıklamalarımızı Ricardo'nun düşünce tarzını incelememize çok yardımcı olacak iki örnek daha vererek bitirelim. Ücret ve kârlardaki değişmeleri, sermayenin (mütedavil ve sabit sermaye kısımları olarak) bileşimindeki farklılıkla birlikte, malların piyasa değerlerini nasıl etkiler? Örneklerimiz bu soru ile ilgilidir.

Sermayenin birikimini hesaba katmazsak, ücretlerdeki değişme malların nispî değerinde (piyasa değerinde) herhangi bir değişme yapmaz. Ücretler yükselmiş olsun, çeşitli malların üretimlerinde, şimdi, yine eskisi kadar emek kullanılmaya devam edilecek, yalnız emeğe daha yüksek

bir fiyat ödeniyor olacaktır. Böyle bir durumda, örneğin, «... avcıyla balıkçıyı geyik ile balıkların kıymetini yükseltmeye zorlayan aynı sebepler maden sahibini de altın kıymetini yükseltmeye sevkeder. Bu hadise her üç işte aynı kuvvetle kendini gösterdiği ve buralarda faaliyet gösterenlerin nispî durumları ücretler yükselmezden önce ve sonra aynı kaldığı için, geyiğin, balığın ve altının nispî kıymetleri değişmeden devam edebilir. Bu malların nispî kıymetlerinde en küçük bir değişmeye sebep olmaksızın ücretler yüzde 20 yükselebilir, ve bunun neticesi olarak kârlar daha büyük ya da daha küçük oranda düşebilirler.»

İkinci örnek de şudur: «Yıllık kâr oranının yüzde 10 olduğu bir sırada, biri 5000 sterlin ile yılda 100 işçi çalıştırarak tahıl elde ediyor olsun. Bir başkasının da aynı miktar sermaye ve aynı sayıda işçi çalıştırarak bir makina imal ettiğini varsayalım. Tahıl ve makinanın yıl sonundaki değerleri her biri için 5500 olur. İkinci yıl çiftçi yine aynı işi yapar. Makinayı yapan ise ikinci yıl bunu bir başka işte kullanmak istesin. Ve bu arada ücretlerdeki yükselme yüzünden kârlar yüzde 10'dan yüzde 9'a düşmüş olsun. Bu durumda tahıl yine 5.500'e satılır. Çünkü, ücretler yükselmekle kâr azalmış, malın piyasa fiyatında bir değişme olmamıştır. Buna karşılık, 5500'lük makinaya bağlı sermaye için yüzde 10 kâr oranı ile elde edilecek 550'lik kâr ve dolayısıyle 5500+550=6050'lik fiyat yerine, yüzde 9'luk kâr oranı ile 495'lik kâr ve «5500+495=5995'lik bir fiyat elde edilir. Bunun nedeni, bu ikinci halde büyük miktarda sabit sermaye kullanılıyor olmasıdır.»

Tekrar paha sına bir kez daha belirtelim ki, ücretlerde bir yükselme olmakla fiyatlar yükselmez, yalnız kârlar düşer. Ricardo'yu anlayabilmek için bu ifadenin akıldan çıkarılmaması gerekir.

Şimdi, değer için yaptığımızı rant için de yapalım. Ricardo'nun rant teorisini daha iyi kavramayı kolaylaştıracak bir iki ilâvede bulunalım. Bunu da yine Ricardo'nun kendi ifadelerinden seçelim.

Ricardo'ya göre, rant, tarım üretimi bakımından tarım ürünlerinin üretimleri için farklı miktarlarda emek harcamak zorunda kalınılmasından doğar ve yükselişi emek miktarındaki artışa bağlıdır. Ricardo der ki:

«Şu halde, ham ürünün nispî değerce yükselmesinin nedeni, elde edilen en son kısmın üretiminde daha fazla emek kullanılmasıdır. Yoksa toprak sahibine bir rant ödenmesi değildir. Tahılın değeri rant ödemeyen toprak üzerinde harcanan emek miktarı veya sermayenin rant ödemeyen parçası tarafından belirlenir. Rant ödendiği için tahıl fiyatı yüksek olmaz, aksine, tahıl fiyatı yüksek olduğu için bir rant ödenir; ve doğru olarak gözlenip saptandığı gibi toprak sahipleri rantlarının tümünden vazgeçecek olsalar dahi tahıl fiyatında hiçbir düşme olmaz. Böyle bir hareket, bazı çiftçilere beyler gibi yaşamak olanağını sağlar, fakat ekilmekte olan en düşük verimli topraktan ham ürün elde edebilmek için gerekli emek miktarını azaltmaz.»

Rantın gerçek yükselme nedenine ve ülkenin ekonomik gelişmesiyle olan bağlantısına gelince,

«Rantın yükselişi her zaman ülkenin artan zenginliğinin ve çoğalan nüfusu beslemek için gerekli besin maddelerinin sağlanmasında karşılaşılan güçlüğün sonucudur. Rant, zenginliğin bir belirtisi olup hiçbir zaman nedeni değildir; çünkü, rant yerinde sayar, ve hattâ düşerken zenginlik çoğu zaman en hızlı şekilde büyür. Kullanılmakta olan topraklar üretken güçlerini yitirirlerken, rant en hızlı şekilde artar. Kullanılmakta olan toprakların en yüksek derecede verimli olduğu, ithalâtın en asgarî düzeyde sınırlandığı, üretimin nispî emek miktarında herhangi bir artış olmadan, tarımsal ıslahat yoluyla artırılabildiği, ve dolayısıyla rantın yavaş yükseldiği ülkelerde zenginlik en hızlı şekilde artar.»

Soru 54 Ricardo'nun ücret teorisi nedir?

Ricardo piyasa mekanizmasının işleyişi veya rekabet üzerine Smith'in bütün söylediklerini aynen kabul eder.

Ekonominin belli bir veya birkaç kolunda fiyat, ücret ve kârlar, bazı arızî ve geçici nedenlerle, doğal büyüklüklerinden bir süre için sapacak olsalar, kapitalistler arasındaki devamlı rekabet bu sapmayı ortadan kaldırıcı etkisini mutlaka göstermeye başlar, ve bunların tekrar doğal düzeylerinde karar bulmalarını sağlar. Ricardo, bu mekanizmayı şöyle açıklar:

«İşte bu, her kapitalistte mevcut olan, fonlarını az kârlı işten çekip çok kârlı işe yatırmak arzusudur ki, malların piyasa fiyatlarının uzunca bir süre doğal fiyatlarının altında veya üstünde kalmalarını önler. İşte malların değişimdeğerlerini bu şekilde ayarlayan bu rekabet yoluyladır ki, üretimleri için gerekli 'emeğin' ücretleri ödendikten, kullanılan sermayeyi başlangıçtaki etkinliğinde tutabilmek için gereken giderler çıktıktan sonra, geriye kalan değer veya fazla (overplus), her iş kolunda, kullanılan sermayenin değeriyle orantılı olur.»

Malların doğal fiyatları nasıl üretimleri için gerekli emekle belirleniyorsa, emeğin doğal fiyatı da mevcut olabilmesi için tüketimleri gerekli malların üretimi için harcanan emekle belirlenir. Ricardo şöyle der:

«Alınıp satılan ve miktar itibariyle artırılıp azaltılabilen diğer bütün şeyler gibi emeğin de doğal fiyatı ve piyasa fiyatı vardır. Emeğin doğal fiyatı, işçilerin, kitle olarak, yaşayabilmeleri ve varlıklarını, çoğalıp azalmaksızın, devam ettirebilmeleri için gerekli olan fiyattır... Emeğin piyasa fiyatı, arz ve talep ilişkilerindeki doğal oynamalara bağlı olarak, emeğe fiilen ödenen fiyattır; emek, kıt olduğu zaman pahalı, bol olduğu zaman ucuz olur. Emeğin piyasa fiyatı, doğal fiyatından ne kadar saparsa sapsın, mallar gibi, ona yaklaşma ve uyma yönünde bir eğilim gösterir.»

Bu sapma işçinin lehine olduğu zaman, yani «Emeğin piyasa fiyatı doğal fiyatını aştığı zaman, işçinin durumu iyileşir ve mutluluğu artar; işçi, önemli ihtiyaç maddelerine ve hayatın tadını artıran şeylere daha çok sahip olmak ve dolayısıyla sağlıklı ve kalabalık bir aileyi geçindirebilmek

olanağına kavuşur. Bununla beraber, yüksek ücretlerin nüfus artışını teşvik etmesi nedeniyle işçilerin sayısında bir yükselme meydana geldiği zaman, ücretler tekrar doğal fiyatları düzeyine inerler ve kötü bir tepki olarak bazen bunun bile altına düşerler.» Bunun tersi olduğunda, yani, «Emeğin piyasa fiyatı doğal fiyatının altına düştüğünde, işçilerin durumu son derece kötüleşir; ve yoksulluğun sonucu olarak, işçiler, örf ve âdet uyarınca mutlak gerekli şeyler haline gelmiş bulunan konfor unsurlarından yoksun kalırlar. Ancak yoksullukları sayılarını azalttıktan veya emek talebi yükseldikten sonradır ki, emeğin doğal fiyatı düzeyine yükselir ve işçiler doğal ücret haddi ile sağlanabilecek mütevazi bir konfora kavuşurlar.»

Emeğin doğal fiyatının büyüklüğüne gelince, «İşçinin kendini ve işçi sayısını koruması için gerekli olan ailesini geçindirebilme gücü, ücret olarak elde edeceği para miktarına değil, fakat bu para ile satın alınabilecek besin miktarlarına, yaşamak için gerekli nesnelerin ve gelenek ve görenek uyarınca kendisi için vazgeçilmez ihtiyaç maddeleri haline gelmiş olan haz verici şeylerin, fiyatlarına bağlıdır. Emeğin doğal fiyatı, besin maddelerinin ve yaşamak için gerekli nesnelerin fiyatları yükseldiği zaman yükselir, düştüğü zaman düşer.»

Ricardo, ücret ile sermaye arasında çok sıkı bir ilişki görür. «Sermaye, bir ülkenin zenginliğinin üretimde kullanılan, ve besin maddeleri, giyim eşyası, aletler, hammadde, makine vb. gibi emeği etkin kılmak için gerekli şeylerden oluşan, kısımdır.» Şimdi, «Ücretin kendi doğal haddine yaklaşma ve uyma yönündeki eğilimlerine rağmen, piyasa hadleri, gelişmekte olan bir toplumda, belirsiz bir süre için devamlı olarak doğal hadlerinin üstünde olabilirler; çünkü, bir sermaye artışının yeni bir emek talebine yol açmasıyle doğan iticî etki diğer bir sermaye artışının aynı yoldan aynı etkiyi doğurmasına kadar devam edebilir ve böylece; sermaye artışı tedricî ve devamlı ise; emek talebi nüfus artışı için devamlı bir dürtü teşkil edebilir.» Bunun içindir ki, «..., toplumdaki bir ilerleme ile birlikte, emeğin piyasa

ücreti yükselir; ancak ne var ki, bu yükselmenin devamlılığı emeğin doğal fiyatının da yükselmiş olup olmamasına bağlı bulunur; bu ise tekrar emek ücretinin kendileri için harcandığı önemli ihtiyaç maddelerinin doğal fiyatlarındaki yükselmeye bağlıdır.»

Buraya kadar söylenenlerden anlaşılacağı gibi, para değerinde meydana gelebilecek değişmelerin etkileri bir yana bırakıldığında, ücretlerdeki yükselme veya alçalma, Ricardo'ya göre, iki nedene bağlıdır:

«1. İşçi (emek) arzı ve talebi.

2. İşçi ücretlerinin kendileri için harcandığı malların fiyatları.»

Bunlardan birinci nedenin etkisi şöyle ortaya çıkar: «Toplum doğal olarak ilerlerken, emek ücretleri, arz ve talebe göre belirlendikleri sürece, bir düşme eğilimi gösterirler; çünkü, işçi talebi daha yavaş bir hızla artarken, işçi arzı aynı hızda artmaya devam eder.» Öte yandan, buna ilâve olarak, diğer neden etkisini göstermeye başlar: «Nüfus arttıkça, ... gerekli tüketim maddelerinin fiyatları devamlı olarak artar; çünkü bunların üretimi için daha fazla emek harcanması gerekir. Bu itibarla, emek ücretlerinin kendileri için harcandığı bütün mallar yükselirken, emeğin parasal ücretleri düşecek olursa, işçiler iki kat etkilenirler ve çok geçmeden geçim olanaklarından tamamen yoksun kalırlar. Bu nedenledir ki, emeğin parasal ücretleri düşmek yerine, yükselirler; ancak bu yükselme, işçilerin konfor sağlayan şeylerden ve gerekli tüketim maddelerinden bunların fiyatlarında yükselme olmazdan önceki kadar satın alabilmelerine elverecek düzeyde olmaz.»

Bu durumdan en çok zarar görenler, sanayici kapitalistlerdir. Çünkü, «Böyle bir durumda, işçi fiilen daha kötü bir karşılık elde ediyor olsa bile, yine de ücretindeki bu artış sanayicinin kârını zorunlu olarak azaltır; çünkü, sanayicinin malları daha yüksek bir fiyatla satılmamakta, oysa, bunları üretmek için katlandığı giderler artmış bulunmaktadır.»

Demek oluyor ki, «... rantı yükselten aynı neden, yani, bir miktar ilâve besin maddesini aynı nispî emek miktarıyla sağlamada karşılaşılan artan güçlük, ücretleri de yükseltmektedir; ve bundan dolayı, paranın değerinde bir değişme olmadığı halde, rant ve ücretler zenginliğin ve nüfusun artmasıyle birlikte yükselme eğilimi gösterirler.»

Bununla beraber bu yükselmeden dolayı işçi hiçbir yarar sağlamış olmaz, aksine, zarara uğrar; buna karşılık toprak sahibinin kazancı artar. Çünkü, «..., rantlardaki yükselme ile ücretlerdeki yükselme arasında şu esaslı fark vardır; rantın parasal değerindeki yükselme üründen daha büyük bir pay alınması demektir; toprak sahibinin yalnız parasal rantı büyümekle kalmaz, fakat tahıl-rantı da büyür, toprak sahibi daha fazla tahıla sahip olur, ve bu tahılın her belirli ölçeği, değer itibariyle yükselmemiş bulunan diğer bütün malların daha büyük miktarıyla değiştirilir. İşçi, daha az mutlu bir durumda olur, aldığı parasal ücret gerçi artmıştır, fakat tahıl-ücreti azalmıştır; ve yalnız sahip olabileceği tahıl miktarı azalmakla kalmamış, fakat, piyasa ücret haddini doğal ücret haddinin üstünde tutmak kendisi için daha zorlaşmış olduğu için, genel durumu da kötüleşmiştir. Tahıl fiyatı yüzde 10 artarken, ücretler daima yüzde ondan daha az, rant ise daima daha fazla yükselir; işçinin durumu genel olarak kötüleşir, toprak sahiplerininki ise daima iyileşir.»

Ricardo, ücretin bağlı olduğu veya ücreti yöneten ilkeleri bu şekilde açıkladıktan sonra, diğer bütün malların fiyatları gibi, emeğin fiyatı olan ücretin de piyasada serbestçe belirlenmesi gerektiğini söyler, ve buna hiçbir surette karışılmamasını ister:

«Diğer bütün sözleşmeler gibi ücretler de piyasanın dürüst ve serbest rekabetine terkedilmeli, ve kanun koyucunun müdahalesi ile asla kontrol edilmemelidir.»

Son olarak şunu da belirtmemiz gerekir; emeğin doğal fiyatının her zaman ve her yerde hiç değişmez ve sabit bir büyüklükte olduğu sanılmamalıdır. Ricardo'ya göre,

«Emeğin doğal fiyatı, besin ve önemli ihtiyaç maddeleriyle hesap ve ifade ediliyor olsa bile, sabit ve değişmez bir şey olarak düşünülmemelidir. Bu fiyat, aynı ülkede farklı zamanlarda değişiklikler gösterir ve farklı ülkelerde çok büyük ölçüde farklı olur. Emeğin doğal fiyatı, esas itibariyle halkın örf ve âdetlerine bağlıdır. Bir İngiliz işçisi, patatesten başka besin maddeleri satın alabilmesine ve bir kerpiç kulübeden daha iyi bir meskende oturabilmesine elvermiyorsa, ücretini, ücretin doğal haddinin altında ve bir aile geçindirmeye yetmeyecek kadar düşük görebilir; oysa, bu mütevazi doğal talepler, insan hayatının ucuz olduğu ve ihtiyaçların kolayca temin edildiği ülkelerde, çok kez, yeterli görülür. Bugün bir İngiliz köy evinde yararlanılan konfor unsurlarından birçoğu tarihimizin daha önceki dönemlerinde lüks sayılmıştır.»

Soru 55 Ricardo'nun kâr teorisi hakkında belirtilmeleri gereken diğer hususlar nelerdir?

Ricardo'nun ücretler hakkındaki görüşleri anlaşıldıktan sonra, kâr teorisinin anlaşılması çok kolaylaşmış olur. Onun ücret ve kâr teorileri, birinin diğerinden ayrılması mümkün olmayan iki teoridir. Ücretleri etkileri altında tutan aynı ilkeler kârı da etkisi altında tutarlar. Ücretlerde değişikliğe yol açan bir neden, aynı zamanda fakat ters yönde kârda da bir değişikliğe yol açar.

Ricardo'ya göre, sermayenin geliri olan kâr, vazgeçilmez bir kazanç türüdür. Çünkü:

«İşçi nasıl ücretsiz yaşayamazsa, çiftçi ve sanayici de kârsız yaşayamaz. Kârda meydana gelen her azalma, bunların birikim için duydukları dürtüyü zayıflatır; ve kârları, katlandıkları zahmeti ve sermayelerini üretken bir biçimde kullanırlarken zorunlu olarak yüklenmek durumunda bulundukları riski telâfi etmeye elvermeyecek kadar düşük bir düzeye indiğinde, bu dürtü tamamen yok olur.»

Ricardo'nun teorisinde yalnız ücretle kâr arasında de-

ğil, bunlarla rant arasında da, daha önce görmüş olduğumuz gibi, çok sıkı bir ilişki vardır. Ricardo'ya göre,

«Kâr, her yerde ve her zaman işçilerce tüketilen ihtiyaç maddelerini, rant hâsıl etmeyen toprakta veya sermaye ile, elde etmek için harcanması gereken emek miktarına bağlıdır.» Diğer bir deyimle, «Ne fiyatı belirleyen toprağı işleyen çiftçi ve ne de sanayi malları üreten sanayici ürününün bir kısmını rant olarak elden çıkarır. Bunların mallarının toplam değeri sadece iki kısma ayrılır: bu parçalardan biri sermaye kârını, diğeri emek ücretini teşkil eder.»

Bu nedenledir ki, «Tahılın ve sanayi mallarının daima değişmeyen fiyatlarla satıldığını varsayarsak, kârlar, ücretlerin alçak veya yüksek oluşlarına göre, yüksek veya alçak olurlar. Oysa, üretimi için daha fazla emek gerekmesinden dolayı tahıl fiyatının yükseldiğini varsaydığımızda, üretimleri hiçbir ilâve emek gerektirmeyen sanayi mallarının fiyatlarında bu nedenle bir yükselme olmaz. Şu halde, ücretlerde hiçbir değişme olmadığı takdirde, sanayicilerin kârları da değişmez, aynı kalır; oysa, şurası mutlak ve kesindir ki, ücretler tahıl fiyatlarındaki yükselme ile birlikte yükseldikleri takdirde, sanayici kârları zorunlu olarak düşer.»

Şimdi, bu ilkelere göre, «Bir sanayici mallarını daima aynı miktarda para, örneğin, 1000 sterlin karşılığında satıyorsa, kârı bu malların üretimi için gerekli emeğin fiyatına bağlı olur. Kârı, ödediği ücret tutarı 800 sterline çıktığı zaman, ücret tutarı 600 sterlinden ibaret olduğu zamankinden daha az olur. Şu halde, kâr, ücretin yükseldiği oranda düşer. Fakat ham ürün fiyatı yükselecek olursa, hiç değilse çiftçi bir miktar ilâve ücret ödemekle beraber, aynı kâr oranını elde etmez mi diye sorulabilir. Şüphesiz etmez; çünkü çiftçi, sanayici gibi, yalnız çalıştırmakta olduğu her işçiye daha yüksek ücret ödemek durumuna girmiş olmakla kalmaz, ya rant ödemek, ya da aynı miktar ürünü elde etmek için daha fazla sayıda, işçi çalıştırmak zorunda da kalır; ve ham ürünün fiyatındaki yükselme, sadece bu rantla

ya da bu işçi sayısındaki artışla ilgilidir, ve çiftçinin ücretlerin artışından dolayı uğrayacağı zararı telâfi etmez.»

Demek oluyor ki, «... gerek tarım, gerekse sanayi kârları, ham ürünlerin fiyatlarındaki bir yükselme ile, bu yükselmenin ücretlerde bir yükselmeyi beraberinde getirmesi halinde, düşerler. Eğer, rantın ödenmesinden sonra, çiftçi kendisine kalan tahılla hiçbir ilâve değer elde etmiyorsa, eğer sanayici imal ettiği mallar için hiçbir ilâve değer elde etmiyorsa, ve eğer bunların her ikisi de ücret olarak daha büyük bir değer ödemek zorunda kalıyorlarsa, ücretlerde bir yükselme olması halinde kârlarda zorunlu olarak bir düşme olacağı hususundan daha açık bir şey olabilir mi?»

Ücretler için geçerli olan her ilke kârlar için de geçerli olduğu için, kârlar da ücretler gibi doğal düzeylerinde karar kılmak eğilimindedirler. Bunu Ricardo şöyle açıklar: «Kendisine duyulan yeni talebin gerektirdiğinden daha az bir miktarda üretiliyor olmasından dolayı, bir malın piyasa fiyatının doğal ya da gerekli fiyatını aşabileceğini daha önce belirtmiştim. Ne var ki, bu ancak geçici bir etkidir. Bu malın üretiminde kullanılan sermayenin sağladığı yüksek kâr, doğal olarak, bu iş koluna sermaye çeker; ve gerekli fonlar meydana gelir gelmez ve mal miktarı yeterince çoğalır çoğalmaz, malın fiyatı düşer, ve bu iş kolundaki kârlar genel bir kâr düzeyine inecek şekilde düşer. Genel kâr oranındaki bir düşme, belirli işkollarında elde edilen kârlarda meydana gelecek sınırlı yükselmelerle hiç de bağdaşmaz bir şey değildir. Sermayenin bir işkolundan diğerine kayması, kârların eşitsizliği yoluyla olur.»

Ricardo, kârlardaki bu düşme eğilimini durduran veya sınırlayan karşı etkili etkenlerden de sözetmiştir. Gerçi, «... kâr doğal olarak düşme eğilimindedir; çünkü, zenginliğin artması ve toplumun ilerlemesi ile birlikte, ihtiyaç duyulan ilâve besin miktarı emek olarak gittikçe artan miktarda fedakârlıkla elde edilir. Kârların bu eğilimi, sanki kârları etkisinde bulunduran bu çekim gücü, şükür ki, ge-

rekli tüketim maddelerinin üretiminde yararlanılan makinelerle sağlanan iyileştirmelerle ve gene üretim için daha evvel gerekli olan emeğin bir kısmını tarımdan çekmemize ve dolayısıyle işçinin kullandığı en gerekli tüketim maddelerinin fiyatlarının düşürülmesine olanak sağlayan tarım ilmindeki keşiflerle sık sık frenlenir.»

Ricardo'nun önemle üzerinde durduğu etkenlerden biri de, hammadde ve besin maddelerinin dışarıdan ucuza getirilmesini sağlayan dış ticaret yoludur. Böylece, sözü Ricardo'nun dış ticaret hakkındaki görüşlerine getirmiş oluyoruz.

Soru 56 : Ricardo'nun dış ticaret teorisi nedir?

Ricardo, daha sonra mukayeseli üstünlükler teorisi diye adlandırılacak olan, uluslararası ticaret teorisini açıklarken, zamanının biricik sanayi ülkesi olan İngiltere ile bir tarım ülkesi olan Portekiz'i karşılaştırır. Ona göre, tarım ürünleri (örnek: şarap) üretiminde üstünlüğe sahip bulunan Portekız, sanayi ürünleri (örnek: kumaş) üretiminde üstünlüğe sahip olan İngiltere ile, her iki ülke, üretiminde nispî üstünlüğe sahip bulundukları malların üretimlerinde uzmanlaşmak üzere, alış-verişte bulunursa, bu alış-veriş her iki ülke için de yararlı olur. Çünkü, her iki ülke de bu iki malın tüketimi bakımından, alış-verişte bulunmazdan önceki duruma oranla, daha müreffeh olurlar.

Ricardo, teorisini şöyle açıklar:

«Portekiz, sermayesinin ve emeğinin büyük bir kısmını karşılığında kendi kullanımı için ihtiyaç duyduğu kumaşı ve diğer sanayi mamullerini başka ülkelerden satın alabileceği şarap üretimine tahsis edeceği yerde, diğer ülkelerle hiçbir ticarî ilişki kurmayacak olsa, bundan dolayı, o sermayenin bir kısmını muhtemelen hem nitelik hem nicelik bakımından düşük bir düzeyde elde edebileceği malların üretimine tahsis etmek zorunda kalırdı.»

İngiltere ile ticarî ilişki kurduğu takdirde:

«Portekiz'in İngiltere'nin kumaşı için karşılık olarak

vereceği şarabın miktarı, bu malların her ikisinin de İngiltere'de ve Portekiz'de üretilmekte olmaları halindeki gibi, üretimlerine tahsis edilen emek miktarlarıyla belirlenmez.»

Çünkü:

«İngiltere'nin koşulları öyle olabilir ki, burada kumaş üretmek için 100 adamın bir yıllık emeği, şarap üretmeye kalkıştığında 120 adamın bir yıllık emeği harcanmak gerekir. Bu nedenledir ki, şarap ithal etmeyi ve bunu ihraç ettiği kumaşla satın almayı çıkarına uygun bulacaktır.»

Öte yandan,

«Portekiz'de şarap üretimi sadece 80 adamın bir yıllık emeğini, gene burada kumaş üretimi 90 adamın bir yıllık emeğini gerektiriyor olabilir. Dolayısıyle, Portekiz kumaş karşılığında şarap ihraç etmeyi kendi çıkarına uygun bulacaktır. Portekiz ithal ettiği malı kendisi İngiltere'ninkinden daha az emekle üretebiliyor olsa bile, bu alış-veriş yine olabilir. Portekiz, kumaşı 90 adamın emeğiyle elde edebilse bile, onu üretimi için 100 adamın emeğinin gerektiği bir ülkeden ithal edecektir; çünkü, onun için sermayesini karşılığında İngiltere'den daha fazla kumaş alabileceği şarap üretiminde kullanmak, sermayesinin bir kısmını şarap üretiminden çekip kumaş üretimine tahsis etmekten daha kârlıdır.»

Karşılıklı alış-verişten her iki ülkenin de kârlı çıkacağını eldeki örneğe dayanarak, şöyle de gösterebiliriz: alış-verişten önce, 2x kadar kumaş 190 adamın bir yıllık emeğiyle, 2y kadar kumaş 200 adamın yine bir yıllık emeğiyle üretiliyordu. Her iki ülkenin üretiminde nispeten avantajlı olduğu malın üretiminde uzmanlaşması halinde, aynı miktar kumaş 200 adamın, aynı miktarda şarap 160 adamın birer yıllık emeğiyle elde edilecektir. Bu durumda, Portekiz, İngiltere'ye 90 adamın bir yıllık emeğiyle ürettiği kadar şarap verdiğinde, bu sayıda adamın Portekiz'de bir yılda üretebileceğinden daha fazla kumaş elde eder. Bu kumaşı verip karşılığında şarap almak İngiltere için de kârlıdır. Çünkü, bu kumaşın gerektireceği emek 100 adamın bir yıl-

lık emeğinden fazla olsa bile 120 adamınkinden az olacaktır. Oysa, karşılık olarak İngiltere'de 120 adamın üretebildiğinden daha fazla şarap elde edilebilecektir.

Böyle bir durumda, sermaye ve emek İngiltere'den kalkıp Portekiz'e gitseydi, bu iki malın üretim maliyetleri (üretimleri için harcanacak emek) bakımından hiçbir fark kalmaz, bundan her iki ülkenin tüketicileri de yararlanırlardı.

Ne var ki, sermaye, Ricardo'ya göre, kendi ülkesinden kalkıp bir başka ülkeye gitmekte isteksizdir. Bunun nedeni, gerçek veya hayali güvensizliklerin yanısıra örf ve âdetin farklılığı ve duygusal bağlantılardır. Bu engeller aşılamadığı için, her ülke en üstün avantaja sahip bulunduğu üretimlerde uzmanlaşmalı ve diğer şeyleri başkalarından almalıdır.

Ricardo, İngiltere'nin ucuz hammadde ve besin maddeleri ithal etmesi gerektiğini dolambaçlı, fakat kurnazca, bir muhakeme ile ifade ediyordu.

Soru 57 Ricardo'nun makine kullanımının etkileri hakkındaki görüşleri nelerdir?

Ricardo'nun makine kullanımının istihdam hacmi ve dolayısıyle işçi sınıfı için doğuracağı etkiler üzerine düşünceleri, bizzat kendisi tarafından düzeltilmek üzere zaman içinde değişikliğe uğramıştır. Bunun nedenini kendisi şöyle açıklar:

«Siyasal İktisat sorunları ilk kez dikkatimi çekeliden beri herhangi bir üretim kolunda makine kullanmanın, emekten tasarruf sağlayıcı bir etkisi olacağı için genel bir iyilik olduğunu ve beraberinde getireceği mahzurun çoğu zaman sadece sermaye ve emeğin bir kullanım yerinden diğerine kaydırılmasından ibaret kalacağını düşünmüşümdür. Bana öyle geliyordu ki, parasal rantı elde etmeye devam etmeleri şartıyla, bu rantların kendileri için harcandığı malların bazılarının fiyatlarındaki düşmeden toprak sa-

hipleri yararlanacaklardı, ve makine kullanılmasının sonucu olarak fiyatlarda böyle bir düşme olmaması düşünülemezdi. Bundan tamamen aynı şekilde kapitalistin de sonunda yararlı çıkacağını düşünüyordum. Makineyi keşfeden ya da onu yararlı bir şekilde uygulayan ilk kimse, bir süre için büyük kârlar sağlamak suretiyle, gerçekten, ilâve avantajdan yararlanabilir; ama ne var ki, makine kullanımı genelleştiği oranda, üretilen malın fiyatı, rekabetin etkisiyle üretim maliyetine düşer; ve böyle bir durumda kapitalist eskisi kadar parasal kâr sağlar, ve aynı miktardaki parasal gelir ile şimdi hayatın tadını artıran şeylerin daha bir miktar fazlasına kumanda edebilecek bir duruma geldiği için, bir tüketici olarak genel avantajdan ancak pay almış olur. İşçi sınıfı için de görüşüm aynı idi; aynı parasal ücretlerle daha fazla mal satın almak olanağına sahip olacakları için, makine kullanımından bunlar da aynı şekilde yararlanacaklardı; ve kanaatimce, kapitalist, emeği şimdi yeni ya da herhalde farklı bir malın üretiminde kullanmak zorunda kalabilse dahi, daha önce kullandığı miktarda emeği aynen talep edebilecek ve çalıştırabilecek güce sahip olacağı için, ücretlerde hiçbir azalma olmayacaktı. İyileştirilmiş makineler kullanmak suretiyle, aynı miktarda kullanılan emekle imal edilen çoraplar miktar itibariyle dört katına çıkarılabilse ve çorap talebi ancak iki katına yükselse, bir kısım işçiler zorunlu olarak bu işkolunun dışına atılırlar; ama, bunları çalıştıran sermaye hâlâ mevcut olduğuna göre ve sahiplerinin çıkarı bu sermayenin üretken bir biçimde kullanılmasını gerektirdiğine göre, bana öyle geliyordu ki, bu sermaye toplum için yararlı ve kendilerine karşı bir talep olmaması düşünülemeyecek olan diğer bazı malların üretiminde kullanılabilirdi; çünkü, Adam Smith'in şu gözleminin doğruluğu düşüncem üzerinde derin etki yapmış bulunuyordu ve hâlâ da yapmaktadır: 'Her insanın besin maddelerine karşı arzusu, insan midesinin dar olan alım kapasitesi ile sınırlıdır, konfor sağlayan şeylere, binaları süsleyen şeylere, giyim eşyasına, süs ve ziynet eşya-

sına ve evlerde kullanılan mobilyaya karşı duyulan arzu ise sonu ya da belirli bir sınırı yokmuş gibi görünür.' Bu durumda, bana öyle geliyordu ki, emeğe eskisi kadar talep olabilir ve ücretlerde hiçbir düşme olamazdı; böyle olunca da mallarda makine kullanımının sonucu olarak meydana gelen genel ucuzlamadan diğer sınıflarla birlikte işçi sınıfı da aynı derecede yararlanır diye düşünmüştüm.

«Düşüncelerim işte bunlardı, ve toprak sahipleri ve kapitalistler bakımından değişmiş de değildir; ama işçi sınıfı için bugün kanım odur ki, insan emeğinin yerini makinelerin alması işçi sınıfının çıkarları açısından çoğu zaman büyük zararlar doğurur.

«Benim hatam, bir toplumun safi geliri arttığında gayrı safi gelirinin de artacağı varsayımından doğuyordu. Oysa, bugün toprak sahipleri ve kapitalistlerin gelirlerini kendisinden sağladıkları bir fon artabilirken, işçi sınıfının esas itibariyle kendisine dayandığı bir diğerinin azalabileceğini düşünmek için yeterli neden görüyorum, ve bundan dolayı, eğer haklıysam buradan ülkenin safi gelirini artırabilen aynı nedenin aynı zamanda bir nüfus fazlasının meydana gelmesine yol açabileceği ve işçilerin durumunu kötüleştirebileceği sonucu çıkar.»

Bu açıklamanın tam olarak anlaşılabilmesi için, burada, Ricardo'nun kullandığı «gayri safi gelir» ve «safi gelir» kavramlarından neyi anladığını bilmek gerekir. Açıklamasını somutlaştırmak için verdiği örneğe dayanarak bunlardan ilkinin (ücret artı rant artı kâr toplamını) ikincinin yalnız rant artı kâr toplamını ifade ettiğini söyleyebiliriz. Buna göre, onun örneğini daha da basitleştirerek şu örneği verebiliriz: 1000 sterlinlik bir sermaye esas itibariyle işçi çalıştırılarak üretimde bulunulan bir işte kullanılıyor olsa ve yıllık kâr oranı yüzde 10 ise, rant olmadığı varsayıldığında, yıl sonunda meydana gelen gayrı safi ürün (veya bunun değeri) 1100 sterlin olur. Şimdi, 1000 sterlinin yarısıyle bir makine yapımı için işçi çalıştırılmakta, diğer yarısı eskisi gibi kullanılıyor olsa, meydana gelen gay-

rı safi ürün gene 1100 sterlin değerinde olur. Bu kez bunun yarısı, yani 550 sterlin, makineye bağlanmış ve makinede maddeleşmiş bulunur. Sermaye sahibi 100 sterlinlik kârını eskisi gibi kişisel ihtiyaçları için harcamaya devam etse, şimdi, işçi çalıştırabilmek için elinde 1000—550=450 sterlin kalmış olur. Yani, işçi çalıştırmak için kullanılan fon makineye bağlanmış bulunan 550 sterlin kadar azalmış bulunur. Bu, bir kısım işçinin çalıştırılmaması ve işsiz kalması sonucunu doğurur. İşçilerin mutlak sayılarında hiçbir değişme olmadığı halde ekonominin kullanılabileceğine nispetle bir «fazla», bir «nispî artık-nüfus» meydana gelmiş olur.

Malthus'un nüfus teorisini alaycı ve şiddetli bir dille eleştiren Marx kapitalist sistem için kendi nüfus teorisini geliştirirken, Ricardo'nun yukarda açıklamaya çalıştığımız görüşünden yararlanır.

Soru 58: Ricardo, yoksulluğun nedenini nerede görür?

Malthus'la hemen hemen hiçbir konuda anlaşamamış olan Ricardo, bir konuda onunla tam bir görüş birliği halindedir: Yoksulluğun nedeni yoksulların kendileridir. Bunda ne gelişen kapitalist sanayi sisteminin ne de varlıklı sınıfların günahı vardır. Malthus, bu tezi nüfus teorisiyle ispatlamaya gayret etmiştir. Ricardo'nun tam desteğini ve takdirini kazanmıştır.

İngiltere'de bu iki düşünürün yaşadıkları sırada uzun bir zamandan beri yürürlükte olan bir kanun (daha doğrusu kanunlar) hâlâ uygulanmaktaydı. Bu kanunlar «yoksullara yardım kanunları» idi, ve sanayici kapitalist sınıfın ve sermaye birikiminin yeminli sözcüsü ve savunucusu olan Ricardo, bu kanunlara karşı açılan savaşta Malthus'u can-la-başla desteklemiştir. Ricardo diyordu ki:

«Yoksullara yardım kanunları açıkça ve doğrudan doğruya bu apaçık ilkelere [ücretleri yöneten ve düzenleyen ilkelere — M.S.] tam ve düpedüz ters düşen bir sonuca

yönelmiş bulunurlar. Bunlar, kanun koyucunun iyi niyetle amaçladığı gibi, yoksulların durumunu düzeltecek bir iş görmezler, aksine, hem yoksulların hem de varlıklıların durumlarının kötüleşmesine sebep olurlar; **bunlar, fakiri zenginleştirmek yerine, zengini fakirleştirmeyi hedef almış bulunurlar; ve bugünkü kanunlar yürürlükte kaldıkları sürece, yoksullara yardım fonunun, ülkenin safi gelirini (net reveneue) ya da, en azından, bunun devletin kamu harcamaları için asla sonu gelmeyen taleplerinin tatmininden sonra bize bırakacağı kısmını yutuncaya değin, durmadan büyümesi eşyanın tabiatına tamamen uygun bir gidiş olacaktır.**

«Bu harcamaların yol açtığı bu zararlı gidiş, Malthus'un bunu ehliyetle ve bütün açıklığıyla ortaya koymasından beri, artık hiç de bir sır değildir, ve yoksul dostuyum diyen herkesin bunların yürürlükten kaldırılmalarını şiddetle istemesi gerekir...

«Sayılarının artışını düzenlemek ve aralarındaki zamansız ve geleceği düşünmeden girişilen evlenmeleri sınırlamak konusunda bir ölçüde bizzat kendileri anlayış göstermeden ya da kanun koyucu bazı çabalar harcamadan, yoksulların huzur ve refahının devamlı bir güvenliğe kavuşamayacağı şüpheye yer bırakmayan bir gerçektir. Fakirlik kanunları sistemi ise bunun tam ve doğrudan doğruya karşıtı olan bir biçimde işlemiştir. **Sistem, fakire basiret ve gayretin karşılığı olan ücretin bir kısmını sağlamak suretiyle, onun kendine hâkim olmaya çalışmasını gereksiz kılmış ve basiretsizliğini davet ve teşvik etmiştir.**» (Siyah—M.S.)

Çocuk ve kadınların akıl almaz işlerde, herkesin her türlü sağlık koşullarından ve güvenlik tedbirlerinden yoksun işyerlerinde çok uzun saatler çalıştırıldığı, büyük bir kitlenin (halkın çok büyük çoğunluğunu teşkil eden kısmının) çok kötü meskenlerde barındığı ve çok kötü koşullar altında yaşadığı bir zamanda yazılıyordu bu satırlar. Bugün bazılarının hayranlıklarını ifadede, âdeta, yarış hâlinde bu-

lunduğu sanayi kapitalizmine dayalı «batı uygarlığı» denilen şey, doğrusu kolay meydana gelmemişti!

Bütün Avrupa'da korkunun kol gezdiği bir devirdi bu. Fransız Devrimi'nin doğurduğu korkunun.

Bir şeylerin ispatlanması gerekiyordu.

Yoksulluk varsa, bunun günahı yeterince cömert olmayan tabiatta, ve haddinden fazla -sözüm ona- zevkine düşkün, doğurgan yoksulun kendisinde aranmalıydı. Tabiat sorumsuzca ve alabildiğine çoğalma eğilimini gemlemeyen yoksullar kitlesini beslemeye yetecek ekmeği vermiyordu işte. Sistem ne yapsındı buna?

İnsanlar geometrik diziyle artmaya devam eder de besin maddeleri de aritmetik artmaktan bir adım öteye götürülemeyince, akıbet de yoksulluk ve sefalet olurdu elbet.

İnsan-sever Malthus'un teorik incelikler ve bilimsel ifadeler içinde sunduğu tezin çıplak ya da arınmış özelliği budur.

Malthus, bu tezi durup dururken ortaya atmamıştır. Ortada birtakım zararlı fikirler dolaşıyordu. Bunların yanlışlığının, zihinleri daha fazla zehirlemeden, gösterilmesi gerekiyordu.

Soru 59 Malthus kimdir? Nüfus hakkındaki görüşleri nelerdir?

Ülküsünü «en büyük sayıda insan için en büyük mutluluk» olarak ilân eden ve bunun için de benimsediği ilk ilke «her davranış veya hareketin iyilik veya kötülüğü doğurduğu haz ve elemle ölçülür» ilkesi olan Faydacı Felsefe'nin görüşlerinin temelinde yattığı Malthus'un teorisini ve onun buna nasıl vardığını biraz daha yakından görelim:

Thomas Robert Malthus (1766-1834), çok iyi bir eğitim görmüş, çok yer tanımış bir rahiptir. Fakat, hayatının son otuz yılını meşhur Doğu-Hint Kumpanyası'nın daha sonra kadrolarında çalıştıracağı memur - adaylarını yetiştirmek

amacıyla özel olarak kurduğu bir kolejde tarih ve iktisat profesörü olarak geçirmişti. O, böylece, İngiliz iktisatçıları arasında kürsü sahibi ilk iktisatçı olmuştu.

Malthus, adını iktisadî düşünce tarihinin büyük isimleri arasına yazdıran nüfus hakkındaki teorisini gençlik yıllarının sonlarında ortaya atmış, daha sonraki yıllarda bunun üstünde yaptığı değişikliklerden öteye kayda değer bir ürünü olmamıştır. Yalnız bu arada, Ricardo'nun adına bağlı olarak anılan rant teorisini ondan evvel ortaya koyanlardan birinin de Malthus olduğunu belirtelim. Böyle bir teori, onun nüfus tezi için gerekliydi.

Malthus'u nüfus sorunu üstünde düşünüp yazmaya yönelten şey kendi babasının zamanın yazarlarından William Goodwin (1756-1836)'in etkisinde kalmış olmasından duyduğu rahatsızlık olmuştur.

Goodwin, aşırı bireyci bir anarşistti. İnsanların tabiat ve karakterleri, ona göre, çevrelerinin ürünüydü, doğal ve kalıtımsal olarak belirlenen şeyler değillerdi. Çevre, yani toplum, daha mükemmel bir biçimde kurulabilirdi, ve o zaman ortaya daha az kusurlu veya daha mükemmel bir insan tipi çıkardı. Toplumun ve dolayısıyle insanın bu yönde ilerlemesini önleyen engeller vardı. Bunların başında özel mülkiyet, devlet gibi kurumlar ve bunların sebep oldukları ekonomik ve siyasal eşitsizlik geliyordu. Akıl her şeye hâkim olmalıydı ve olabilirdi. İnsanlar, sadece ve yalnız akla dayanarak daha güzel, iyi, âdil ve mutlu bir hayatı yaratabilirlerdi. Yeter ki onları bu yolda ilerlemekten alıkoyan engeller kalkmış olsun.

Goodwin, nüfus konusunda da iyimserdi. İnsanlar, aşırı-nüfus noktasına ulaştıklarında, akılları cinsel zevk için içlerinden gelen birleşme arzusuna üstün gelir ve üremelerini durdururlardı. İnsanlar uygarlaştıkça, akıl, bu yenilmez gibi görünen doğal ve güçlü arzuyu da yenebilirdi. Özet olarak, insanların sefaleti, geriliği ve mutsuzluğu doğal değildi, kendi tabiatlarından doğan şeyler değildi, akla uygun olmayan bir toplumsal kuruluşun ürünleriydi.

Aynı türden fikirlerin bir diğer kaynağı, soylu bir aileden gelme, genç yaşlarda Bilimler Akademisi'ne ve Fransız Akademisi'ne seçilmiş, parlak bir matematikçi olan Condorcet (1743-1794) idi.

Condorcet, bir soylu olmasına rağmen, noksansız bir cumhuriyetten yana olmuş, kadın ve erkek herkes için genel oy hakkını savunmuş, seçmek ve seçilmek için ön-görülen belirli bir varlık sahibi olma şartına karşı çıkmıştı.

Ona göre, sosyal ilerleme üç temel ilkeye dayanılarak sağlanabilirdi. Bunlar, 1. uluslar arasında eşitlik ilkesi; 2. aynı ulusun bireyleri arasında eşitlik ilkesi; ve 3. insanlığın kusursuzluğu ilkesi idi.

İnsanlık için belâların en kötüsünü, cinayetlerin en büyüğünü teşkil eden savaşlar uluslararası eşitlik ile ortadan kalkacaktı. Devamlı olarak varolmak üzere meydana getirilecek bir uluslar-birliği yeryüzünde barışın devamlılığını sağlayacak ve her ulusun bağımsızlığına göz-kulak olacaktı. Servet, miras ve eğitim yoluyla devam ettirilen farklılıklar ortadan kalkınca, bireyler arasında eşitlik kendiliğinden kurulacaktı. Mülkiyet, sosyal güvenlik ve genel ve bedava eğitim kadın ve erkek herkes için en geniş şekilde sağlanacaktı. Doğal düzende ekonomik eşitlik eğilimi vardı, oysa, mevcut kanun ve kurumlar eşitsizlikleri korumaktan öteye durmadan arttırırlar. İnsanlar-arası eşitlik, her türlü sosyal fenalığı yok edecek ve insanlar daha mutlu bir geleceğe güvenle yürüyeceklerdi. Condorcet'nin hoşgörüyle karşıladığı tek eşitsizlik, doğal istidat ve yeteneklerden ileri gelebilecek olanlar idi.

Böylesine geniş ve kapsamlı bir reformlar programı uygulandığında nüfus herhalde artardı. Ama, bu nüfusu beslemek için gerekli besin maddeleri de artardı, hatta daha fazla artardı. Ama, beslenme sorunu bu yoldan çözülemeyecek olsa bile, bunun korkulacak bir tarafı olamazdı, çünkü bu takdirde doğum kontrolüne müracaat edilebilirdi.

Bu yazarlar da insanlıktan yana olduklarını söylüyorlardı, Malthus da. Ama, insanlığa yararlı diye ortaya attıkları fikirler, kelimenin tam anlamıyla, taban-tabana zıttı.

Bunlar savaş olmasın diyorlardı; Malthus savaşı, nüfus-kıran hayırlı etkenlerden biri olarak görüyordu.

Bunlar sosyal güvenlik ve refah tedbirleri alınsın diyorlardı; Malthus için bu diğer nüfus-kıran bir etkenin -açlığın- ortadan kalkması demekti, ve caiz olamazdı.

Bunlar ekonomik eşitlik olsun diyorlardı; oysa Malthus bunun dehşet verici kitlesel bir nüfus artışının teşvik edilmesi demek olacağını düşünüyordu.

Bunlar «bugüne vuralım yarını kuralım» diyorlardı; Malthus bugünün üstüne titriyordu. Diğerleri «damdaki güvercin» diyen hayalcilerdi; o, «eldeki serçeyi» sıkı sıkı tutmaya çalışan gerçekçi idi.

Yani, kısaca, diğerleri yöntemleri ne olursa olsun ne kadar ilerici idilerse, o, o kadar katı bir tutucu idi.

Malthus tezini neye dayandırıyordu? İki şeye: tabiatın cömertliğinin sınırlılığına ve insan tabiatına.

Malthus, şöyle bir muhakeme yürütüyordu:

«Şu iki şeyi postüla olarak almakla, sanırım, yanlış bir iş yapmış olmam.

«Birincisi, insanın varlığı için besin gereklidir.

«İkincisi, iki cinsi birbirine çeken arzu gereklidir ve gelecekte de hemen hemen bugünkü gibi olacaktır.

«Bu iki kanun, insanlık hakkında bilgi sahibi oluşumuzdan bu yana, tabiatımıza sıkı sıkıya bağlı kanunlar olarak görünmektedirler, ve, kendilerinde şimdiye kadar herhangi bir değişme olduğunu görmediğimize göre, bunların şimdi olduklarından başka bir şey olacakları sonucuna varmak için elimizde hiçbir haklı neden mevcut değildir.»

Malthus, bu iki şey doğru olarak kabul edildiğinde, «nüfusun gücü, yeryüzünün insan için besin hasıl etme gücünden sınırsız olarak daha büyük» olacaktır diyordu.

Malthus'a göre, «Nüfus, bir engelle karşılaşmadığı zaman, geometrik diziyle -1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, 512

vd. dizisine- göre çoğalır. Besin maddeleri ise, ancak, aritmetik diziyle -1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 vd. dizisine- göre artar.» Nüfusun iki katına besin maddelerinin bir katına çıkacağı süre yirmibeş yıldı. Buna göre, «225 yılda nüfusun besine oranı 512'nin 10'a, üçyüz yılda 4096'nın 13'e oranı olurdu; ve, ikibin yıllık bir sürede ise, bu arada besin üretimi de muazzam bir ölçüde artacak olmakla beraber, aradaki fark hemen hemen ölçülemeyecek bir büyüklüğe ulaşmış olurdu.»

Peki, öyleyse, ne olmuştu da insanlığın geçirdiği zaman içinde böylesine bir nüfus artışı meydana gelmemişti? Malthus'a göre, bunun nedenleri insanları kıran, yokeden ve dolayısıyle artışlarını önleyen, salgın hastalıklar, kıtlıklar, doğal afetler, savaşlar ve her türlü sefalet idi. Malthus bunlara gayrı iradî engeller der. Uygarlık yolunda ilerleyen topluluklarda bu engellere iradî dediği engeller eklenir. Bunlar, son tahlilde, ahlâklı yaşamak, yani evlilik dışı cinsel birleşmelerde bulunmamak şartıyla, doğacak çocuklarla birlikte bir aileyi geçindirmeye yetecek kadar bir gelir elde etmeden evlenmemeye indirgenebilir. Malthus, iradî tedbirler arasında düşünülebilecek olan diğer ikisini, doğum kontrolü ve fahişeliği tasvip ve kabul etmez. İnsanların, ancak, kendi iradeleriyle, kendilerini zorlayarak, bilinçli bir şekilde doğumları, meşru evlilik ilişkilerine girmeden önlemelerini ister.

Gayrı iradî denilen engeller, ölüm oranını yükselterek, iradî engeller doğum oranını düşürerek nüfus azalmasını sağlarlar, ya da çoğalma eğilimini frenlerler.

Malthus'un kendisi gerçekten gerçekçi bir adam olarak kendisini evlenmekten alıkoymamış, bu güzel nimetten bir normal adam gibi yararlanmış ve üç çocuk babası olmuştur.

Onun tasviyeleri yoksullar içindi. Onlar sayılarını kendilerini kontrol ederek azaltmadıkları takdirde, bunun cezasını gene kendileri çekeceklerdi, ve sorumlu da kendileri olacaktı. Kabahati başkalarında arayamayacaklardı.

Varlıklılara gelince, varlıklılar için hiçbir engel sözkonusu değildi. Onlar istedikleri gibi yaşayabilirlerdi.

Malthus'un kehaneti, kendisinden sonraki zamanlarda doğrulanmamıştır. Kitlelerin nispî olarak refah düzeyleri yükseldikçe, beklenildiği gibi sayıları artmamıştır.

Bugünün kalabalık nüfuslu yoksul ülkelerinin ise geri kalmışlığının nedenlerini başka yerlerde aramak daha doğru olur. Bugün Çin, çok kalabalık bir nüfusa rağmen de, geri kalmışlığın ve yoksulluğun zincirlerinin kırılabileceğini somut olarak gözler önüne seren bir örnek yaratmıştır.

Son olarak şunu da belirtelim ki, Malthus, Ricardo'nun aksine toprak sahiplerinin hovardaca harcamalarıyla ulusal ölçüde yarar sağlayan bir sınıf oldukları görüşündedir. Yoksullar, bu harcamalar sayesinde iş bulur, yaşama olanağı elde ederler.

VII.

RİCARDO SONRASI KLASİK İKTİSAT

Soru 60 Klasik iktisat Ricardo'dan sonra nasıl sürdürüldü? Klasik iktisadın devamı olan iki farklı akımdan her birinin temel özellikleri nelerdir? (Birinci Akım.)

Klasik, iktisat, Ricardo'dan sonra iki ayrı kol halinde devam etti. Bunlardan biri, Ricardo'dan devralınanın ıslah edilerek devam ettirilmesi çabasıyle belirgindir, ve temsilcileri arasında Ricardo'ya çok bağlı olanlar da yer almış bulunur. Bu akımla klasik iktisat, aslında, gerçek doğrultusundan ayrılmıştır. İkinci akım Marx'ın devam ettirdiği ve Ricardo'daki anlamında klasik iktisadın özüne ve ruhuna sadık, ondan hareketle varılması zorunlu sonuçlardan kaçmayan, aksine bunları ortaya koymayı kendisine iş edinen akımdır.

Önce bunlardan birincisinin genel özelliklerini görelim:

Bu akım, Ricardo'nun piyasa-değerlerini reel maliyetle özdeşleştirmeye çalışırken saplandığı **çıkmaz**dan kurtulmak çabası olarak ortaya çıktı ve gelişti. Oysa, doğru bir perspektiften bakıldığında, bunu başlayan gerileme hareketinin bir belirtisi olarak görmek gerekir. Çünkü, bu yeni girişimle, aslında, Fizyokratlarla başlamış bulunan incelemenin temelini teşkil eden sorunun en önemli kısmı bir yana bırakılıyor, deneycilik ve eklektikçiliğe kayılıyordu. Girişilen çözüm gerçekte bir çözüm değildi, sorunun üstüne gitmekten kaçmaktı, gerilemekti.

Yeni bulunan bu çözüm, aslı ve özü itibariyle, objektif reel maliyetin terkedilmesinden ibaretti. «Reel maliyet», isim olarak muhafaza ediliyordu, ama, muhtevası, asıl anlamını ve önemini değiştirip yok etmeye yetecek bir biçimde, değişikliğe uğratılıyordu. «Zahmet ve eziyet» ifadesinin reel maliyet sorununa sokulmasından ilk sorumlu olan A. Smith idi. (Smith, bir mal ilk kez elde edilirken, ya da elde bulunan bir mal karşılığında başka bir mal elde edilirken, birinci halde onu üretenin, ikinci halde o başka malın bizzat üretiminden dolayı katlanmak zorunda kalmaktan kurtulunulan «zahmet ve eziyet»ten söz etmişti.) Ne var ki, değerin temeli olarak emeğe atıfta bulunurken, Smith bunu, herhangi sübjektif-psikolojik anlamda kullanmaktan daha çok, insan enerjisinin somut maddî harcanışı olarak orijinal, objektif anlamında kullanır görünüyordu.

Ricardo'dan sonra gelen ve yeni yorumlar getiren iktisatçıların çabalarıyla, reel maliyet açık bir şekilde ve tam anlamıyla sübjektif bir temele kaydırılmış oldu.

Ricardo'nun en yakın izleyicilerinden olan Mc Calloch, «gerçek değer»i «gerekli emek miktarı» ile belirlenen bir büyüklük olarak tanımlamıştı. Ama, aynı zamanda, Smith'in «zahmet ve eziyet»ini «işi yapanların (emeği harcayanların) katlandıkları fedakârlık» ile ölçülen bir şey olarak tanımlamış görünür. Ve bundan sonradır ki, «reel maliyet» açıkça psikolojik bir unsur haline geldi.

Gerçek maliyet, şimdi, zihnen duyulan bir isteksizlik, bir rahatsızlık duygusu olarak görülüyordu.

Bu muhteva kaymasından sonra gelecek mantıkî adım, (Ricardo sonrası İngiliz klasik iktisatçılarının en önemlilerinden biri olan) Senior'un «imsak»ı olacaktı: imsak, ya da tasarruf ve yatırım yapmak için halihazır tüketimden kaçınmak, bir ikinci gerçek maliyet kategorisi olarak, kâr için «açıklama» sağlıyor ve onu bir «artık» kategorisi olmaktan çıkarıyordu. Yeni haliyle, reel maliyet=emek+imsak idi. Nakdî maliyet (ve fiyat)=ücret+kâr oluyordu. Bundan dolayı da, piyasa değerleri reel maliyetle çakışıyorlardı. Ri-

cardo'dan gelen ikilem de, böylece, çözülmüş görünüyordu. Oysa, **bu çözüm**, bir çözüm değildi.

Birleştirici maliyet kavramı bir kez terk edilince, onu mallar arasında cereyan eden değişim işleminde bir karşılıklı eşitlik kavramı olarak kullanma olanağı zorunlu olarak ortadan kalkar: bundan böyle, nesnelerin piyasada birbirleriyle bu karşılıklı eşitlik temeli üstünde değiştirilip değiştirilmediklerini araştırmak beyhude bir çaba halini alıyordu. Şimdi ortada birbirine benzemeyen, biri diğerinden nitel olarak farklı sözde iki miktar (veya büyüklük) vardı: «emek» ve «imsak».

Tek bir miktarı (büyüklüğü), yani, reel maliyeti belirlemek üzere bunlar nasıl eşitleneceklerdi? Bir saatlik iş (veya bir saat boyunca emek harcama), bir liranın sağlayacağı hazdan (veya tatminden) bir saat için mi, ya da bir gün için mi, veya bir hafta için mi, yoksa bir ay yahut bir yıl için mi uzak kalmaya eşit olacaktı?

«Reel maliyet», böylece, işi iki farklı kategoriyi sırf birlikte kapsamaktan ibaret bir tür kayıt-cihazı halini aldı.

Bu farklı iki kategori, yani emek ve imsak, ancak para olarak yani kendilerinin piyasa değerleriyle birbirine eşitlenebilirlerdi; oysa, bu piyasa değerlerinin kendileri, kuşkusuz, bu reel maliyetin unsurlarının piyasa değerlerine dayanıyorlardı. Şimdi, eğer piyasa değerleri, reel maliyeti («emek+imsak»ı) yansıtıyor iseler, aynı zamanda bunlara (yani, emek ve imsaka) nasıl dayandırılabilirlerdi?

Bu iki şeyin (emek ve imsakın) özdeşliği üstündeki araştırmanın ne anlamı vardı? Belki (insan davranışını ve buna yön ve biçim veren saikleri haz ve elem hesaplarına dayandıran bir açıklama sağlayan) bir Hedonist psikoloji, «imsak» ve «emek»i tek bir miktara (büyüklüğe) indirgemek suretiyle bir çözüme götürebilirdi. Ve bu tek unsur da «elem» olabilirdi. Ne var ki bu çözüm, düşünülmüş ve sözü edilmiş olmakla beraber, hiçbir zaman açık bir şekilde tanımlanmış ve belirlenmiş değildi. Şayet tanımlanmış olsaydı, fedakârlık kavramı, muhtemelen, kendisine genellikle

atfedilen anlamın büyük kısmından kopmuş bir kavram olarak kalacaktı.

Nitekim, kendi imsak kavramını sınırlandırma işinde Senior da büyük güçlük çekmişti. Zira, sözkonusu güçlük, gerçekten, yenilmez bir türdendi. Miras yoluyla sahip olunmuş bir varlığın (bir mülkiyet unsurunun) ikrazında, ve yine bir kimsenin gelirinden birikmiş bir sermaye varlığının ikrazında, bir «fedakârlık» veya «reel maliyet» sözkonusu olur muydu? Olursa bir fabrika veya demiryolu işletmesini kiraya vermek ile toprağı kiraya vermek arasındaki fark ne veya nerede idi? Eğer (Senior'un da teslim ettiği gibi) yoksa, fedakârlığın erdemleri böylesine keyfî bir sınırlamaya neden tabi kılınıyordu?

Reel maliyet «fedakârlık» anlamına geldiği sürece, ufukta bir çözüm olanağı görünmüyordu: hiç kimse, feda edebileceği bir şeye sahip olmadıkça, fedakârlıkta bulunamaz; ve fedakârlık düpedüz, yararlanılabilir durumdaki ya da el altındaki fırsatların bir «fonksiyon»u haline gelir, ve bu fırsatlarla birlikte değişir, ve hiç de esas veya temel olacak bir şey teşkil etmez.

Bundan böyle, bir değer teorisi arama ve bulma çabası (Marx hariç), -piyasa fiyatındaki değişmelerin çeşitli yaklaşık saiklerinin bir koleksiyonunu teşkil etmek üzere- sırf ampirik bir iş haline geldi. Böyle bir çaba piyasanın tesis ettiği değişim-eşitlikleri sisteminin «doğal olarak» uygun, isabetli, arzulanır bir sistem olup olmadığı hakkında bir yargıya varmak olanağını sağlayamazdı. Ayrıca, yeterli ve uygun bir reel maliyet sistemi bir kez terkedilince, gayri safi ve safi ürün arasında esaslı bir ayrım için temel olabilecek hiçbir şey kalmazdı: «artık» kavramının bundan böyle tutarlı bir anlamı olmayacaktı.

Soru 61 İkinci akımın özellikleri nelerdir?

Bundan önceki soruda belirttiğimiz gibi, klasik iktisa-

dın Ricardo'dan sonraki ikinci kolu, Marx'la devam etmiş olanıdır.

Fizyokratlarla başlayıp Ricardo'da devam eden geleneği, ondan hemen sonra gelen ve doğrudan mirasçısı olan iktisatçılar değil, fakat Marx sürdürdü. Marx, Ricardo'nun sistemini aldı. «Doğal kanun» çerçevesinin dışına çıkardı, ve onun nitel önem ve anlamına devrimci bir karakter kazandırdı. Marx, eserinin özellikle işte bu nitelikleri bakımından dikkate değerdir. Oysa, eserinin çok az ve pek ender olarak takdir edilen yanı da burasıdır. Ama, klasik siyasal iktisadın cevap bulmaya çalıştığı tipteki sorular açısından bakıldığında, sistemin klasik yapıyı tamamladığı ve mükemmelleştirdiği, herhalde, inkâr edilemez.

Marx, kapitalist sistemin temeli yapılan doğal düzen kavramı ile işe girişmez. Ona göre, kapitalizm ekonomik ilerlemenin nihaî aşamasını teşkil etmez; tarih içinde nispî ve geçici bir aşamayı temsil eder.

Dolayısıyle, o, kendisini piyasa fiyatları ile reel maliyetleri özdeşleştirme tarafgirliğine düşürecek bir arzudan uzaktır.

Marx'a göre, emek, -kaslar ve sinirlerden gelen insan enerjisinin harcanışı olarak- objektif bir anlamda değeri meydana getirir; yani, bu emeğin ürünleri olan mallar sosyal bir değerlendirmeye tabidirler. Emek, esas ve temel eş-karşılıktır, piyasada değişen koşullar çerçevesi içinde kurulan fiyat ilişkilerinin önem ve anlamlarının kavranmasını ve değerlendirilmesini mümkün kılan ölçüdür. Onsuz, hiçbir nihaî kriter olamaz; belirli bir değişim işleminin bir eş-değerler alış-verişini temsil edip etmediği söylenemez. Dolayısıyle, karşılığında, herhangi bir eş-değer verilmeksizin elde edilen şey olarak, fizyokratik «artık» kavramının onsuz hiçbir anlamı olamaz.

Belirli koşulların birarada bulunduğu hallerde (Marx'ın «basit mal üretimi biçimi»ne dayalı toplum diye isimlendirdiği, ve her üreticinin kendisine ait olan üretim aracla-

riyla kendi emeğini kullanarak bizzat üretimde bulunduğu toplumda) piyasa fiyatları değerle çakışırlar. Burada değişim, eş-değerler arasında cereyan eden bir işlemdir.

Ama, bu söylenen asla bütün koşullar altında cereyan etmez. Hemen hemen bütün eleştiricilerin Marx'ta büyük yanlış keşfetmelerinin nedeni işte bu noktayı kavramakta gösterdikleri ihmaldir. Marx, Ricardo'nun yapmaya çalıştığı gibi, piyasa-değeri ile emek-değeri hiçbir zaman özdeşleştirmemiştir. Marx, **Kapital**'in üçüncü cildinde, Ricardo'nun bir «istisna» saydığı şeyi geliştirirken, modern kapitalizm koşulları altında malların değerlerine göre değiştirilmediklerini, kendisinin bunların «Üretim fiyatları» adını verdiği fiyatlara göre değiştirildiklerini açık-seçik ifade ettiği halde, nasıl olur da bir «Büyük Çelişki»ye düştüğünden söz edilebilirdi? Bu üretim fiyatı adı verilen miktar (veya büyüklük), kullanılan sermaye ile bunun normal oranda elde ettiği bir kâr toplamına eşittir ve makina ile emek arasındaki oran -Marx buna «sermayenin organik bileşimi» adını verir- endüstrinin farklı kollarında değişiklik gösterdiği ölçüde «değer»den sapar. (Bu kavramlar ileride Marxist iktisattan daha geniş şekilde söz ettiğimiz zaman açıklanacaktır. Şimdilik şu kadarını belirtmekle yetinelim: c: değişmeyen sermaye, v: değişen sermaye, s: artık-değer, p: ortalama kâr oranını göstermek üzere, bir malın değeri: c+v+s, üretim fiyatı: c+v+p (c+v) olur. Bu ikincinin birinciden, s=p (c+v) olmadığı hallerde farklı olacağı açıktır.)

Marx'ın meselesi, kapitalist sistemde kârı belirleyen özelliği ve bu kârın toplum açısından taşıdığı önem ve anlamı tayin ve tesbit etmekti. Kâr, değişim işleminde birisine kendisinden bir eş-değer karşılık alınmaksızın bırakılan değerlerin fizyokratik anlamda, bir «artık» idi ise, nasıl doğuyor ve ortaya çıkışı ne gibi koşullara bağlı bulunuyordu? Marx, yöntem olarak, (sermayenin farklı organik bileşimlerinin doğurduğu karmaşıklıktan kaçınmak amacıyla)

malların değerleri üzerinden değiştirildikleri bir «basit mal üretimi toplumu»nu alıyor, ve bu varsayımlara dayanarak bir artığın nasıl doğabileceğini araştırıyor. «Artık», değişim sırasında doğamazdı; çünkü, bu eş-değer şeyler arasında cereyan eden bir değişimdi.

Marx'ın yukarıdaki soruya verdiği cevap şuydu: sözkonusu artık, iş-gücünün bir mal olarak orijinal iş-gücünü hâsıl etmek için kullanılmış -harcanan enerjiyi tekrar yerine koymak için gerekli tüketim maddeleri olarak kullanılmış - mallardan (değer olarak) daha fazla mal üretebilme özelliğinden doğuyordu. İş-gücü kendi değerinden daha büyük bir değer yaratıyordu. Kapitalist emeği (dolayısıyle bununla yapılan işi); tam değerini ödeyerek satın alıyordu; ve bu ödeme kapitalist için üretimin aslî giderini teşkil ediyordu. İş-gücünün kendi değeri ise kendisinin üretimi için gerekli emek miktarıyla -yani işçiyi belirli sosyal koşullar altında ve belirli bir zamanda çalışabilir bir durumda tutabilmek için gerekli tüketim maddeleri ile- belirleniyordu. Kapitalist bununla (yani, iş-gücünün değeri ile, veya aynı şey demek olan ücretlerle) iş-gücünün (emeğin) ise koşulduğunda ürettiği gayrı safi değer arasındaki farkı, kâr olarak, kendisine mal edebiliyordu.

Ücret alınan bir eş-değer şeye karşılık ödenen bir eş-değer idi: işçi, iş-verenin hizmetinde harcadığı enerjiye karşılık bunu aynen yerine koyacak miktarda geçimlik tüketim maddeleri elde ediyordu (bunları kendisine ödenen ücretle satın almak suretiyle).

Buna karşılık, kâr, mal-iş-gücüne özgü bir özellikten doğuyordu. İş-gücü işe koşulduğunda yapılan işle kendi değerinden daha büyük bir değer yaratıyordu -kâr, emeğin (işgücünün) değeri ile ürünü (hâsılası) arasındaki farkın sömürülmesinden doğuyordu. Emeğin sahip bulunduğu, Marx'ın «artık-değer» terimi ile belirlediği, nitel özelliği işte buydu. Artık-değere el koyanlarla onu yaratanlar arasındaki sınıf antagonizmi işte buradan geliyordu, ve bu an-

tagonizm günümüzde Ricardo'nun zamanındaki toprak sahipleriyle kapitalistler arasındaki antagonizmden daha önemli ve anlamlıdır.

Ne var ki, iş-gücü, emek piyasasında alınıp satılan bir mal olarak, ancak, tarihsel koşulların belli bir bileşim meydana getirdiği bir aşamada, tarihsel süreçlerin, bir yanda, satacağı iş-gücünden (emeğinden) başka hiçbir geçim olanağı kalmamış bir mülksüzleşmiş proletarya, öte yanda üretim araçlarını elinde tutan bir kapitalist sınıfı yarattığı bir aşamada, ortaya çıkar. Bu itibarla, kârın ortaya çıkışı, kökleri eşyanın doğal düzenine bağlı «doğal» bir kategorinin doğması şeklinde görülemezdi: kâr, tarihsel kurumların belirli aşamasına, belirli bir sınıflı toplum şekline özgü bir gelir kategorisi idi.

Marx, tahlilinin daha ileri aşamalarında, piyasa fiyatlarının eş-değer karşılıklarından (emek-değerlerden) sapmalarına sebep olan koşulları işin içine katar. Bunların başlıcası, sermayeler arası rekabetin zorunlu kılmış olduğudur: sermaye, rekabet yoluyla tıpkı bileşik kaplardaki suyun belli bir ortak düzeye ulaşması gibi, her lira başına aynı oranda bir kâr sağlayacak şekilde ekonominin çeşitli kollarına dağılır. Bu durum, sabit (fixed) kısmı (bina ve makinelere yatırılmış kısmı) kullandığı emeğe (emeğe ücret olarak ödenen kısmına) nispetle daha büyük olan sermayelerle üretilen malların emek-değerlerinin üstünde (bir fiyatla) satılmalarına, buna karşılık sabit kısmı emeğe nispetle daha küçük olan sermayelerle üretilen malların ise, emek-değerlerinin altında (bir fiyatla) satılmalarına yol açar. Ne var ki, bu sapma, Marx'ın merkezî teoremini geçersiz kılacak, kârın bir artık-değer olarak karakterize edilmesini bozacak, türden bir sapma değildi. Bu durumda bu artığın endüstrinin farklı kolları arasındaki dağılımı ve üretiminin farklı kollardaki üretimi değişikliğe uğruyordu; fakat artık-değerin kitle olarak büyüklüğü değişmiyordu.

Soru 62 Birinci akımın başlıca temsilcileri kimlerdir? J. B. Say kimdir ve önemli görüşleri nelerdir?

Jean Baptiste Say (1767-1832), A. Smith'den gelen klasik iktisadı Fransa'da ve dolayısıyle Kara Avrupası'nda tanıtan ilk Fransız klasik iktisatçısıdır. İş-adamı, asker, politikacı olarak hayatı boyunca değişik işler yapmıştır. Uzun bir süre İngiltere'de yaşamıştır. Klasik iktisada bazı kişisel katkılarını da içeren eserini 1803 yılında yayınlamıştır. Bunun kendi sağlığında, sonuncusu 1826'da olmak üzere, beş baskısı yapılmıştır. Say, Fransa'da belki de ilk kez olmak üzere, 1816 yılında iktisat dersleri vermiştir. 1830 yılında Fransa Koleji'ne iktisat profesörü olarak atanmıştır.

Say'i Ricardo sonrası klasik iktisadı temsil edenler arasında görmemizin nedeni, onun Ricardo'dan sonra yaşamış, veya görüş ve fikirlerini ondan sonra ortaya koymuş olması değildir. Say, Ricardo'nun hayatta olduğu sürece ve ondan sonra daha bir süre yaşamış, düşüncelerini ondan bir hayli önce ortaya koymuştur. Onu Ricardo'dan sonra gelenler arasında saymamızın nedeni, daha çok bu devrede geliştirilenlere benzer veya yakın düşüncelere sahip olmasıdır. Onun bu düşünceleri henüz Ricardo'nunkilerini bilmeden ortaya koymuş olması çok önemli bir şey değildir. Çünkü Ricardo'nun eseri yayınlandıktan sonra da bunlarda bir değişiklik olmamıştır.

Say, değerleri yaratan gücün tek başına insan emeği olduğunu düşünmekle Smith'in hata ettiğini söyler. Say'e göre, bütün değerler insan emeğinin, daha doğrusu insan çabasının, tabiat ve sermayenin kendisine sağladığı unsurlarla birlikte işgörmesinden doğar. Buradan anlaşılır ki, tabiat ve sermaye de değer yaratma anlamında emek kadar üretkendir.

Ona göre, toprak, maden, sikke, tahıl, kısaca, her türden şey veya malın kendi özünden gelen bir değeri vardır.

Bu gibi değerli şeyler zenginliği meydana getirirler. Ancak bir şeyin bir fiyatı olması, bir başka şeyle değiştirilebilmesi, başkalarının ona karşılık başka bir şey vermeye razı olmalarına bağlıdır. Böyle olunca da, bir şeyin bir de ona insanlar tarafından atfedilen bir değeri vardır. Bu değer, o şeyin bir işe bir kullanıma yaramasından doğar. Diğer bir deyimle bir şeyin insanların ihtiyaçlarını tatmin etme özelliği onu değerli kılar. Şeyin bu özelliğine fayda denir. Bunun içindir ki, Say'e göre, «herhangi bir tür faydası olan nesneler yaratmak, zenginlik yaratmak demektir; çünkü şeylerin faydası değerlerinin temelidir, ve değerleri zenginliği meydana getirir.»

Bu anlayışın doğal bir sonucu olarak, Say, üretimin fayda yaratmak demek olduğunu söyler.

Bir malın değişim-değeri, veya fiyatı, ona atfedilen faydanın bir göstergesidir. Alım-satım konusu olabilen her şey, alıcı ve satıcının onda bir faydaya sahip bulunmasından dolayı, alım-satım konusu olabilir. Alınıp satılan, aslında, faydadır.

Faydanın üretimi için tabiat, sermaye ve emek aynı derecede üretken hizmet görürler. Değer ve bunun temeli olan fayda, bu üretken hizmetlerin ortak ürünüdür. Bu nedenledir ki, herhangi bir üretim faktörünün değeri onun fayda yaratma yeteneğinden ileri gelir, ve üretim sürecindeki önemi ile orantılı olur; ve dolayısıyle, her bir bireysel ürün açısından ürünün üretim maliyetini veya bunun bir parçasını teşkil eder. Demek oluyor ki, faydası olan bir şeyin üretimi bir üretim maliyetine katlanmayı gerektirmektedir. Say'e göre, bu maliyet, toprağın, sermayenin ve emeğin sağladığı üretken hizmetlerin bütünüdür, ve bunlara ödenen bedellerin toplamıdır.

Bununla beraber, malların nispî değerleri (veya değişim-değerleri), taleple doğru arzla ters orantılı olarak değişirler.

Bütün bu söylenenlerden anlaşılacağı gibi, Say'ın açık

seçik ve tutarlı bir değer ve fiyat teorisi yoktur. Malların değişim-değerlerini fayda belirlemiyordu. Fayda değişim değerinin mevcudiyeti için gerekli bir unsurdu. Üretim maliyeti de belirlemiyordu. Ve belirleyemezdi de. Çünkü üretim maliyeti burada objektif veya sübjektif anlamda bir reel maliyet olarak görülmüyor, bir fiyat ya da fiyatlar toplamından ibaret bulunuyordu. Olsa olsa üretim maliyeti alt sınırı, fayda üst sınırı teşkil etmek üzere, fiyat bunlar arasında arz ve talebe göre belirleniyor denilebilirdi ki, bu da bir teori olamazdı.

Say'in değerle fayda arasında bağlantı kuran görüşü, daha çok, bölüşüm sorunu açısından önem taşıyordu. Üretim faktörleri faydanın, ve dolayısıyle değerin meydana gelmesine katkıda bulundukları için, diğer bir deyimle, üretken bir hizmet sağladıkları için ondan pay almaları meşru ve zorunlu idi. Aksi halde, fayda ve değer meydana gelemezdi. Bu nedenledir ki rant, kâr ve ücret sırasıyla üretken hizmet sağlayan toprak, sermaye ve emek sahiplerinin haklı olarak aldıkları karşılıklardı.

Say, bu geleneksel üretim faktörlerine bir dördüncüsünü katmıştı: müteşebbis. Müteşebbis bir aracıdır. Piyasada nelerin talep edildiğini tahmin edip üretim faktörlerini gerektiği şekilde biraraya getirerek üretim yapan ve piyasaya mal çıkaran, bir aracı. Bu ifadeden müteşebbisin sadece bir sanayici veya çiftçi olduğu sanılmamalıdır. Tüccar da bir müteşebbistir. Buna göre, Say için üretim, aynı zamanda hizmet üretimini de kapsayan bir anlam taşır.

Müteşebbisin dördüncü bir üretim faktörü olarak ortaya çıkarılması Say'ın iktisadî düşünceye kişisel katkısı sayılmıştır. Say, kâr ve faizden sözeder; fakat bunların bir diğerinden farkı açıklanabilmiş değildir. Müteşebbis aynı zamanda sermaye sahibi ise, gelirinin bir kısmını sermaye sahibi sıfatıyla, öteki kısmını müteşebbis, yani yönetici sıfatıyla elde eder. Görülüyor ki kâr konusunda burada da bir açıklık getirmiş değildir.

Onun bu konulardaki görüşlerinin önemi, herhalde,

sonradan başkalarının izleyecekleri yollar için işaret taşları hizmetini görmüş olmasından ileri gelse gerektir.

Bundan sonraki soruda ele alacağımız, kapitalist ekonominin işleyişine ait düşüncesi ise, uzun bir süre iktisadî düşünceye gerçek bir katkı sayılmıştır.

Soru 63 Say Kanunu nedir?

Say'ın kendi adıyla Say Kanunu diye anılan malların üretim veya sürümüne ilişkin doktrin veya teorisine göre kapitalist ekonomide genel bir aşırı-üretim olması imkânsızdır. Belirli bir mal bir süre aşırı miktarda üretilebilir, ama bütün mallar için bir aşırı-üretim sözkonusu olamaz. Aşırı miktarda üretilmiş malın üretimi, belirli süre içinde, piyasanın normal işleyişiyle kısılmak zorunda kalınır, ve tekrar talebe uygun bir düzeye düşer.

Say, bütün ekonomi bakımından bir genel aşırı-üretim durumu olamayacağını şöyle açıklar: Bir çiftçi, bir sanayici, bir tüccar veya herhangi bir mal sahibi, malını para karşılığında sattığında, gerçi eline para geçer. Biraz derinliğine bakıldığında görülür ki, bu para onun malını satın alan veya alanların eline kendilerinin bir başka mal veya mallarının satışından geçmiştir. Yani, diğer bir malın veya malların üretimi (bu üretim dolayısiyle çeşitli kimselerin eline para geçmiş bulunur) o mal için piyasa yaratmıştır. Nitekim, malını paraya çeviren mal sahibimiz de eline geçen para ile diğer mallardan satın alacaktır. Yani, onun malının üretimi de başka mallar için piyasa yaratacaktır. Bir mal karşılığında elde edilen para, bizatihi para olduğu için, elde edilmek istenmez. Para, malların alışverişlerini sağlayan veya kolaylaştıran bir araçtır. Aslında mallar mallarla değiştirilir. Bir mal üretildiğinde, başka malları satın almakta kullanılacak bir gelir doğmuş demektir. Ve bunun için hiçbir mal sürümsüz veya piyasasız kalmaz. Her malın üretimi, üretilen her yeni mal diğer mallar için der-

hal ve hemen bir piyasa yaratır. Bu, bir kanun, sistemin tabiatından gelen bir zorunluluktur.

Geçici bir süre için, örneğin ayakkabı, talebini aşan bir miktarda üretilecek olsa, üretimin talep edilen miktarı aşan kısmı satılamaz, genel olarak ayakkabı fiyatları düşer, bu işe yatırılan sermayenin kârı normalin altına iner, bu durumda ayakkabı üretimi kısılır, her şey eski haline döner, piyasanın kendi kendine işleyişi sayesinde arz kendini talebe uydurur.

Her şeyin kendiliğinden böylesine mükemmel işlediği bir düzende, sürüm problemi olmayacağından, bir genel aşırı-üretimin ardından gelebilecek olan buhrandan da sözetmek yersizdi. Kapitalist ekonomi, her zaman tam istihdamı kendiliğinden hâsıl eder ve devam ettirirdi. Zaman zaman görülebilen büyükçe bir işsizlik hali, ancak, işçilerin cari ücretlerle çalışmaya razı olmamalarından gelebilirdi. Bu da, tam rekabete dayalı bir düzende, sistemin tabiatına ilişkin olmayan geçici bir bozukluk, sistemin genel işleyişine büyük etkisi olmayan bir sürtünme olarak görülebilirdi.

Say, görüşünü, paranın iddihar edilmek veya gömülmek için elde edilmek istenmesi halinde bile, geçerli sayıyordu. Çünkü, para nihayet paradır ve mutlaka mal satın almakta kullanılacaktır. Gömen tarafından bu fonksiyonunu görmekten alıkonulan para, ona miras sıfatıyla kalan, sahip olan ya da herhangi bir şekilde eline geçen talihli kimse tarafından satınalmalar için kullanılacaktı. Görüşünün sağlamlığına olan sarsılmaz inancı, Say'ın belki bir kuşaklık, hatta daha bile uzun olabilecek süreyi dahi istihdam bakımından zararlı saydırmayacak bir iyimserliğe dayanıyordu. Say'ın bu görüşü, Sismondi ve Marx tarafından yanlışlığı gösterilip reddedilmekle beraber, 1930'lara, yani, Keynes'e gelinceye kadar, çok uzun bir dönem boyunca doğru olarak kabul edildi. Ve kapitalist sistemin gerçek mahiyet ve işleyiş mekanizmasının anlaşılmasına

yönelik araştırmaların yapılmasını engelleyen nedenlerden birini teşkil etti.

Soru 64 Senior kimdir? Önemli görüşleri nelerdir?

Nassau William Senior (1790-1864), Ricardo sonrası İngiliz klasik iktisatçılarının, belki, en önemlisidir. Oxford Üniversitesine ilk siyasal iktisat profesörü olarak atanan Senior, klasik iktisattan önemli ölçüde ayrılıp neo-klasik iktisada yaklaşan klasik iktisatçıların en başlarında yer alır.

İktisadî doktrinler tarihi bakımından önemli düşünce ve fikirlerinin yer aldığı eserini 1836'da yayınlamıştır. Senior, bu eserinde, siyasal iktisadı «zenginliğin mahiyetini, üretimini ve bölüşümünü» inceleyen bir ilim olarak tanımlar. Bu tanım, Smith ve Ricardo anlayışlarının bileşimi olan bir anlayışı temsil eder.

Senior'a göre, siyasal iktisadın konusu mutluluk değil, fakat zenginliktir. Onun bununla anlatmak istediği şudur: iktisatçı zenginliğin mahiyet, üretim ve bölüşümüne ilişkin ilkeleri inceler, zenginliğin kullanımını sosyal refaha etkisi bakımından incelemek onun görevinin dışında kalır.

Siyasal iktisat, ona göre, ayrıca bir kanıtlamayı gerektirmeyecek kadar hemen hemen herkesçe doğru ve akla uygun gelen gözlem veya bilinç ürünü az sayıda öncül-önerme ya da ilkeye dayanır. Bunların açık formüller şeklinde ifadeleri bile gerekmeyebilir. İktisatçı, bunlara dayanarak istidlâllerde bulunur. İktisatçının bu istidlâlleri de, eğer doğru bir muhakeme yürütülmüşse, hareket noktaları olan ilkelere çok yakın bir genellikte ve kesinlikte olurlar. Bunlardan zenginliğin mahiyet ve üretimine ilişkin olanları evrensel doğruları teşkil ederler; zenginliğin bölüşümüne ilişkin olanları ise, ülkenin kendine özgü kurumlarının etkisinde kalırlar. Burada da eşyanın tabiatına uygun olan

doğal durum bulunup ortaya konur, bunun üzerinde bozucu etkileri olan etkenler sonradan hesaba katılır.

Senior, iktisatçının hiçbir şekilde tavsiye önerme yetkisinin olmadığını, olmaması gerektiğini öne sürer. Politikaları saptamak, değiştirmek ve bu yolda tavsiye ve önerilerde bulunmak onun görevi dışındadır. Bu iş iktisatçının dışında, başka yazar, düşünür ve politikacıların yetki alanlarına giren bir iştir.

Fakat şurasını hemen belirtmek gerekir ki, bu önerinin doğru olup olmadığı bir yana, buna en başta kendisi uymamıştır. Hayatı boyunca görevlendirildiği kraliyet inceleme veya soruşturma komisyonlarında işçi sınıfına karşı sermaye sınıfının çıkarlarını gözetip kollamak yolunda olanca çaba ve hünerini göstermekten hiç geri durmamıştır. Diğer şeyler yanında, işgününün oniki saate indirilmesine karşı çıkışı, kapitalistin kârının işgününün son saatinde elde edildiği yolundaki görüşü vb. bunun en tipik ve somut örneklerini teşkil eder. İşgününün bir saat dahi kısaltılması ona göre, kapitalistin fiilen zarara girmesine sebep olur ve bu da yabancı ürünlerin rekabeti karşısında İngiltere'yi mahva sürüklerdi.

Senior'a göre, zenginlik, ancak başkasına devredilebilen, arzları itibariyle sınırlı, ve dolaysız ya da dolaylı olarak haz doğuran veya elemi önleyen şeylerden meydana gelir. Bunlar, diğer bir deyimle, alışveriş konusu olabilen, ya da bir değere sahip olan şeylerdir. Şu halde bir şeyi bir zenginlik unsuru haline getiren veya değere sahip kılan üç nitelik: fayda, transfer edilebilme ve arz itibariyle sınırlı olma özellikleridir.

Bir şey, bu üç niteliğe sahipse değerlidir veya bir değere sahiptir. Bunlardan en önemlisi üçüncüsü, yani arz itibariyle sınırlı olmadır. Bu niteliklere sahip olan, yani değeri olan bir şey, alınıp satılabilir veya kira konusu olabilir. Bunun içindir ki, değer iki şey arasında karşılıklı olarak mevcut olan bir ilişkiyi ifade eder. Bu ilişkinin miktar ola-

rak ifadesi, bir şeyin belirli bir miktarı karşılığında elde edilen diğer şeyin miktarıdır.

Senior, bir şeyi faydalı kılan nedenlerin tümüne, talep, miktarının sınırlı olmasına yol açan nedenlerin tümüne arz denilebileceğini belirtir. Buna göre, bir şeyin değişim değeri bu anlamdaki arz veya talebe bağlıdır. Arzın gerisinde bundan sonraki soruda görüleceği gibi, sübjektif anlamda bir üretim maliyeti yer alır. Talebin gerisinde ise, açıkça ifade edilmemiş olmakla beraber, azalan marjinal fayda yer almış bulunur.

Soru 65 Senior'un «İmsak» teorisi nedir?

Diğer bütün klasik iktisatçılar gibi, Senior da toplumu üç sınıfa ayrılmış olarak görür: işçiler, kapitalistler ve doğal üretim faktörlerinin sahipleri. Bu sınıflar, üretimin bilinegelmekte olan üç faktörünü sağlarlar: emek, sermaye ve üretimde yararlanılan bütün doğal unsurları ifade etmek üzere toprak. Bu ayırım, bu kadarıyla, hiçbir yenilik veya özellik taşımaz. Ve sonuncu unsur bakımından, gerçekten herhangi bir yenilik getirmez. Birinci ve ikinci unsurlara gelince iş başkalaşır.

Senior için emek ve toprak, üretimin aslî unsurlarıdır. Ancak emek, «bedenî veya zihnî melekelerin üretim amacıyla serbest olarak ve istenildiği gibi harcanması»dır. Görülüyor ki, burada emek, daha önceki bedenî ve zihnî güç harcama şeklindeki objektif anlamından ayrılıp sübjektif bir anlama bağlanmış bulunuyor.

Bundan da önemlisi, üçüncü üretim faktörüne verilen anlam veya muhteyadır. Senior'un iktisadî düşünce tarihi bakımından önemli sayılan katkısı buradadır. Emek ve toprak üretimin aslî veya birincil faktörleri iseler de tam etkin olmaları için bir üçüncü faktöre daha ihtiyaç vardır. Bu üçüncü faktör, Senior'a göre, **«imsak»**tır. Onun bu terimle ifade ettiği şey, belirli bir davranıştır. Bir kimse, üzerinde

kumanda edebileceği bir şeyin üretken olmayan bir biçimde kullanımından kendini alıkoyduğu, ya da daha sonra gerçekleşecek üretimi hemen sağlanabilecek sonuçlara bilerek ve isteyerek tercih ettiği takdirde, imsakta bulunmuş olur. Ve bu davranışın sonucu olarak üçüncü faktör olan sermaye meydana gelir.

Böyle bir tanımlamadan sonra, kapitalist sistem için geçerli bölüşüm ilkesi artık hazır olarak eldedir: emek ve ücret arasındaki ilişki ne ise, imsakla kâr arasındaki ilişki de odur. Nasıl ücret olmadan emek ortaya konmazsa, kâr olmadan imsak (ve sermaye) olmaz. Bu itibarla, kâr, imsak (ve sermaye) için zorunlu ve vazgeçilmez varlık şartıdır.

Bu tanımlamanın doğal bir sonucu olarak Senior için üretim maliyeti üretim için gerekli emekle imsakın toplamından meydana gelir. Yine doğal bir sonuç olarak rant da fiyatla üretim maliyeti arasındaki farktır. Senior'ın böylece ulaştığı üretim maliyeti, daha sonra İngiliz iktisatçısı A. Marshall'ın elinde çok daha açık bir şekilde reel maliyetin yeni bir türü, «sübjektif reel maliyet» haline gelecektir.

Senior'ın geliştirdiği bu teorinin önem ve anlamı üstünde daha önce durmuş ve hangi noktalardan eleştirilebileceğini görmüş olduğumuz için (bkz. Soru: 60), tekrar aynı konuya dönmüyoruz.

Senior'a göre, üretim fayda yaratan bir faaliyet olduğu için, maddî mal ve hizmet üretimini aynı zamanda kapsar. O, bu nedenle üretken olan ve olmayan emek ayrımını kabul etmez. Bunun yerine üretken olan ve olmayan tüketim ayrımını yapar. Tüketimlerinin karşılığında herhangi bir şey sağlamayan kimselerin tüketimi üretken olmayan, tüketimlerinde hiçbir şekilde aşırılık olmayanların tüketimi üretken tüketimdir. İnsanların yaşaması için gerekli şeyler bizzat üretici olmayan kimselerin geçimleri için kullanıla-

bilir. Bu şeyler, birinci halde üretken olmayan bir biçimde, ikinci halde üretken biçimde kullanılmış olurlar.

Daha önce birkaç kez belirttiğimiz gibi, klasik iktisat, birkaç hareket ilkesinden biri olarak azalan verim ilkesine dayanır. Bunu daha önce gelen hiçbir iktisatçı açık olarak ifade etmeden tahlil ve muhakemelerinin temeli yapmışlardı. Senior, ilk kez olarak, bunu formülleştirerek ifade etmişti. Bu ilke, klasiklerden önce, Turgot tarafından belirtilmişti.

Yine bunun gibi, ücret fonu teorisini de ilk kez formülleştirip ifade eden Senior'dır. Bu da daha önceki iktisatçılardan bazılarının düşüncelerinde mevcuttu. (Ne olduğu bir sonraki soruda görülecektir.)

Soru 66 J.S. Mill kimdir? Önemli görüşleri nelerdir?

John Stuart Mill (1806-1873), İngiliz klasik iktisatçılarının sonuncusudur. Mantık, felsefe ve çeşitli siyasal bilim konularındaki eserleriyle 19. yüzyılın önde gelen fikir adamlarından biri olan Mill, iktisadî düşünce tarihi bakımından, önemli orijinal katkıları olan bir iktisatçı olamamıştır.

1848'de yayınladığı **Siyasal İktisadın İlkeleri** adlı eserini kendisi A. Smith'in eseriyle karşılaştırmak ve onu 19. yüzyılın «iktisat» eseri olarak görmek eğilimindedir. Bu eserinde yer alan değer teorisi kendisinden önceki daha orijinal iktisatçıların teorilerinden alınma unsurlarla meydana getirilmiş, hiçbir yeniliği bulunmayan bir teori olduğu halde, Mill bununla değer konusunda son sözün söylenmiş olduğu kanısındadır. Oysa, bir kuşaklık bir süre bile geçmeden, başta kendisininki olmak üzere, klasik iktisadın bütün değer teorilerinin yerine yepyeni bir teori ortaya atılacaktır ve bunun nedeni veya gerekçesi eskilerin yetersizliği olacaktır.

Mill'in iktisadî düşünceye tek önemli katkısı, Ricardo'-

nun uluslararası ticaret teorisine karşılık talep unsurunu getirmiş olmasıdır. Ricardo, bir ülkenin ürettiği malların üretiminde aynı malları üreten diğer bir ülkeye göre mutlak üstünlüğe sahip olması halinde bile her iki ülkenin üretimlerinde nispî üstünlüğe sahip bulundukları malların üretiminde uzmanlaşıp diğerlerini birbirlerinden almalarının tarafların her ikisi için de avantajlı olacağını göstermişti. Ancak, onun teorisiyle alışverişin karşılıklı iki mal için hangi noktada cereyan edeceği kesinlikle belirlenemiyordu. Mill, arz ve talep ilişkisinden hareketle, uluslararası ticarette malların değişim oranlarının (ticaret hadlerinin) belirlenmesinde karşılıklı talep yoğunluğunun rol oynadığını belirtti. Buna göre, uluslararası değerleri her iki ülkenin birbirlerinin mallarına karşı duydukları talebin şiddeti belirlerdi.

Senior'dan esinlenen Mill, üretimin bağlı olduğu kanunlarla bölüşümü yöneten kanunlar arasında daha kesin bir ayrım yapar. Üretimi yönetenler doğal kanun niteliğindedirler, bölüşümü yönetenler ise böyle değildir. Bunlar insan yapısı veya insan iradesine bağlı şeylerdir. Birincilere istenildiği gibi gelişi-güzel müdahale edilemeyeceği halde, diğerleri duruma ve ihtiyaca göre biçim alabilirlerdi. O, bu inancıyla, üretim ile bölüşüm arasındaki zorunlu ilişkiyi göremediğini ortaya koyar. Üretim zorunlu ve kaçınılmaz biçimde bölüşümü etkilediği gibi, bölüşüme yapılan bir müdahale üretimi mutlaka etkilerdi. Mill, bu görüşüyle, klasik iktisadın dokunulmaz gücteki doğal kanunlarının katılığını bir ölçüde veya bir yönüyle yumuşatıp birtakım ekonomik ve sosyal reform eğilimlerine bir zemin hazırlama amacını güdüyordu. İşin bir yönü insan iradesine bağlı olduğuna göre, yani ürün bir kez ortaya çıktıktan sonra bunun üstünde tasarrufta bulunmanın çeşitli alternatifleri olacağına göre, devlet bazı müdahalelerle bunun bölüşümünde daha yararlı usuller yaratabilirdi.

Mill'den sözedilirken üzerinde durulması gereken bir

nokta da, onun ücret fonu denilen ve ilk kez Senior tarafından formülleştirilip ifade edilmiş olduğunu belirttiğimiz, teoriyi önceleri benimsemiş olduğu halde, hayatının son yıllarında reddetmesidir.

Bu teoriye göre, ekonomideki mevcut sermayenin işçi ücretleri olarak kullanılan kısmı (ücret-fonu denilen şey) sabit ve değişmez büyüklüktedir. Böyle olunca, işçilerin alabilecekleri ücret tamamen ve doğrudan doğruya kendilerinin sayısına bağlı bulunur. Sayıları artarsa, fonda bir değişiklik olmadığına göre, ücretleri düşer. Bu itibarla, aralarında sendikalar gibi birlikler kurup ücretlerini yükseltme yolunda çaba göstermeleri beyhudedir. Bir kısmının ücretleri artsa bile, bu, ancak, diğer bir kısmının zararına olabilir.

Marx, bir dogma olarak nitelediği ücret-fonu teorisini şiddetle eleştirir. Marx'a göre «Klasik iktisat, toplumsal sermayeyi sabit bir etkinlik derecesine sahip sabit bir büyüklük olarak düşünmeyi, her zaman pek sevimli bulmuştur.» Bu dogmaya bakılacak olursa, «üretim sürecinin yaygın olayları, örneğin, üretim sürecinin beklenmedik genişlemeleri ve daralmaları, ve hatta birikimin kendisi bile, tamamıyle kavranılıp açıklanamaz. Bu dogma... Malthus, James Mill, Mc Culloch ve bunlara benzer kimseler tarafından... apaçık mazur gösterme çabaları için kullanılmış ve özellikle de bundan sermayenin bir kısmını, değişken ya da işgücüne çevrilen sermayeyi sabit bir büyüklük olarak gösterebilmek için yararlanılmıştır. Değişken sermayenin maddî varlığını, yani bunun işçiler için temsil etmekte olduğu tüketim araçları kitlesinin, ya da iş-fonu denilen şeyin, toplumsal zenginliğin tabiat kanunları ile belirlenmiş ve değiştirilmesi mümkün olmayan ayrı bir parçası olduğu yolunda bir masal uydurulmuştu. Toplumsal zenginliğin değişmeyen sermaye olarak, ya da, maddî yönüyle ifade edilecek olursa, birikim araçları ola-

rak iş görecek kısmını harekete getirmek için belli bir miktarda canlı emeğe ihtiyaç vardır. Bu teknik bakımdan veri olan bir şeydir. Ne var ki, ne bu emek kitlesini akıcı hale getirmek için gerekli sayıda işçi verilmiş bulunur (çünkü, bu, bireysel işgücünün istismar derecesine bağlı olarak değişir) ve ne de bu işgücünün fiyatı veridir; verilmiş olan sadece bunun alt sınırıdır ki, bu da, ayrıca son derece oynak bir şeydir. Bu dogmaya dayanak olan vakialar şunlardır: bir kere, toplumsal zenginliğin işçi olmayan kimselerin keyifleri için harcanacak kısmı ile üretim araçlarına dönüştürülecek kısmının hangi oranlarda olacaklarının belirlenmesinde işçinin hiçbir söz hakkı yoktur. Sonra da işçi, «iş-fonu» denilen şeyi, zenginlerin «gelirleri»nin aleyhinde olmak üzere, ancak, uygun ve istisnaî hallerde genişletebilir.

«İş-fonunun kapitalist anlayış çerçevesi içindeki sınırlarını, bunun toplumsal ve tabiî sınırları imiş gibi gösterme çabasının nasıl saçma bir totolojiye gelip dayandığı örneğin, Profesör Fawcett'in [Cambridge Üniversitesi'nde iktisat profesörü, eserinin yayınlanma tarihi: 1885] aşağıdaki sözleriyle ortaya konabilir:

«'Bir ülkenin mütedavil sermayesi, o ülkenin iş-fonudur. Bundan ötürü, her işçi tarafından elde edilen ortalama nakdî ücreti ödemek için, yapmamız gereken tek işlem, bu sermayeyi işçi nüfusun sayısına bölmekten ibarettir.'

«Bu, şöyle hareket edeceğiz demektir: bilfiil ödenmiş münferit ücretleri ilkönce biraraya getirip bir toplam bulacağız ve sonra bu toplamın Tanrı ve tabiat tarafından hesaplanıp üzerinde herhangi bir müdahalede bulunulması yasaklanmış 'iş-fonu'nu teşkil ettiğini iddia edeceğiz. Daha sonra da kalkıp her işçinin payına ortalama olarak ne düştüğünü yeniden keşfedebilmek için, bu şekilde elde edilen toplamı işçi sayısına böleceğiz. Bu, bir eşi ya da benzeri daha bulunmayacak derecede kurnazca düşünülmüş bir usuldür.»

Soru 67 J. Bentham kimdir, iktisadî düşünce bakımından önemli görüşleri nelerdir? «Faydacılık» nedir?

Eski Yunan düşünce ve fikir hayatının sosyal ve ekonomik sorunlara ilişkin yönünü konu alan soruların birinde (bkz. Soru: 9) Epikürcü felsefeden de söz etmiştik. Bu felsefeye göre, birey kendi kişisel mutluluğu peşinde olmalıydı. Mutluluk, mümkün olduğu kadar çok haz mümkün olduğu kadar az elem duyma anlamına geliyordu. Birey, kendi kişisel mutluluğunu azamileştirmeye çalışırken, başkalarına, yani toplüma, hiç aldırış etmek zorunda değildi. Bu felsefe veya dünya görüşü tam anlamıyla bireyciydi. Bir hareket veya davranış ancak bireyin kendi mutluluğuna katkıda bulunuyorsa, iyi, doğru ve faydalıydı, bulunmuyorsa değildi.

İkibin yıl kadar sonra, haz ve elem ilkesinin bir felsefe akımının tekrar temel veya ana ilkesi yapılmasına tanık oluruz. Bu yeni akım, Faydacılık diye bilinen akımdı. Kişinin davranışlarının fayda ölçüsü şimdi yine haz ve elem olarak görülüyordu. Ancak bu kez, aynı ölçü veya ilke, kişiyi toplumdan ayıran değil onu topluma bağlayan bir anlamda düşünülüyordu. Şimdi amaçlanan mutluluk, en büyük sayıda insan için en büyük mutluluk idi. Kişi ve mutluluğu, toplumdan ve toplumun mutluluğundan ayrı düşünülemezdi. Şimdi, toplum öyle yönetilecekti ki birey en büyük mutluluğa erişmekle bireylerin toplamı olan toplum da en büyük mutluluğa ulaşmış olacaktı.

Bu yeni düşünce sisteminin kurucusu Jeremy Bentham (1748-1832)'dır. Bentham, Ricardo dahil, Smith sonrası bütün klasik iktisatçılar üstünde sosyal ve siyasal fikirleri ve ekonomik yapı veya hayatın örgütlenişine ilişkin önerileri ile etkili olmuş bir kişidir. Ondan burada sözetmemizin nedeni de budur. Klasik iktisadın oluşum ve ge-

lişimini doğrudan doğruya değilse de dolaylı olarak etkilemiş olması kendisinden bahsedilmeyi gerekli kılmıştır.

Bentham, bireysel-kişisel mutluluğu kollamayı davranış ilkesi olarak öneren Hedonizm ile en büyük sayıda insan için en büyük mutluluğu sağlama ülküsü anlamındaki faydacılığı birleştiren bir sistem meydana getirmeye çalışmıştı.

Onun görüşlerini ana çizgileriyle kendi sözlerine dayanarak özetlemeye çalışalım:

Tabiat, insanlığı mutlak kudret sahibi iki efendinin hükmü ve yönetimi altına koymuştur: **elem** ve **haz**. Ne yapmamız gerektiğini yalnız bunlar gösterirler, ne yapacağımızı yalnız bunlar tayin ederler. Bunlar bir yandan yanlış ve doğrunun ölçüsüdürler, öte yandan sebep ve sonuç zinciri bunlara bağlıdır. Bizi yaptığımız, söylediğimiz ve düşündüğümüz her şeyde yöneten bunlardır. Üzerimizdeki baskıdan kurtulabilmek için giriştiğimiz her çaba, ancak ve sadece onu göstermeye ve teyid etmeye yarar. Bir kimse, sözde veya görünüşte bunların hükmü altında değilmiş gibi davranabilir; gerçekte tamamen bu hükmün altındadır. Fayda ilkesi, bu tabiyeti tanır ve kabul eder; onu amacı aklın ve kanunun yolundan giderek en büyük mutluluğu yaratmak olan sistemin temeli bilir.

Fayda ilkesi, çıkarı sözkonusu olan bir kimse ya da kimselerin mutluluğunu azaltıcı mı yoksa çoğaltıcı yönde mi etkilediğini gözönünde tutarak, ne olursa olsun her davranışı tasvip veya reddeden ilke anlamına gelir. Ya da diğer bir deyimle, sözkonusu mutluluğa yararlı olanı tasvip zararlı olanı reddeder. Burada her ne olursa olsun, her davranışı deniliyor, çünkü, burada, yalnız bir özel kişinin her davranışı kasdedilmiyor, fakat devletin her tedbiri de gözönünde tutuluyor.

Fayda ile herhangi bir nesnenin, çıkarı sözkonusu olan kişinin ya da grubun yararına olmak üzere, iyilik, haz, mutluluk, vb... şeyleri doğurma ya da kötülük, elem, mutsuzluk, vb... şeylerin doğmasını önleme özelliği kastedilir.

Eğer sözkonusu olan bütünü ile topluluksa, bu durumda topluluğun mutluluğu, belli bir kişi söz konusuysa, bu kişinin mutluluğu gözönünde tutulur.

Topluluk, güya üyelerini teşkil ediyorlarmış gibi düşünülen bireysel kişilerden oluşan hayalî ve yapay bir varlıktır. O halde topluluğun çıkarı nedir? Kendisini oluşturan çeşitli üyelerinin çıkarlarının toplamı.

Bireyin çıkarının ne olduğunu anlamadan topluluğun çıkarından sözetmek boşunadır. Bir şey bireyin hazlarının toplamına katkıda bulunmak ya da, aynı kapıya çıkmak üzere, elemlerinin toplamını azaltmak yönünde etkili ise, o şey için bireyin çıkarına uygundur, onu artırıcı bir şeydir denir.

Şu halde, topluluğun mutluluğunu artırıcı etkisi azaltıcı etkisinden büyük olduğu zaman, bir davranış veya hareket fayda ilkesine uygundur denebilir.

Aynen bunun gibi, topluluğun mutluluğunu artırıcı etkisi azaltıcı etkisinden büyük olduğu zaman, bir devlet tedbiri için fayda ilkesine uygundur, veya onun zorunlu kıldığı yöndedir denebilir.

Yukarda ana çizgilerlyle açıklanan fayda ya da haz ve elem ilkesinin ve buna dayanılarak kurulmak istenen düşünce ve davranışlar sisteminin birçok tutarsızlık ve boşlukları içinde taşıdığı kolayca görülebilir.

Tabiat itibariyle kendi kişisel çıkarı peşinde koşan birey kendi çıkarını kollarken başkalarının çıkarıyla çatışırsa ne olacaktı? Böyle bir durumda davranışı haksız olan taraf için bazı müeyyideler harekete geçer veya geçirilirdi. Kanunlar yoluyla uygulanan cezalandırıcı müeyyideler (bu kanunları kim yapacaktı?), sosyal kınama müeyyidesi (sosyal örf ve âdetler bizim tercihimize göre hızla değişir veya değiştirilebilir miydi?) ve hatta ahrette çekilecek ceza korkusu (ahrete inanmayanlar ne olacaktı?) bireyi başkalarının çıkarlarına saygılı olmaya zorlayacak güçler olarak düşünülüyordu.

Bu düşünce sistemine göre, çok güzel, çok yüksek bir

ülkü olarak devlet bireye hizmet edecekti, birey devlete değil. Ama nereye kadar ve nasıl? Genel ölçü şu idi: devletin alacağı bir tedbir, girişeceği bir müdahale toplumun mutluluğuna zarardan çok yarar sağlayacaksa, bu tedbir veya müdahale tasvip edilecekti. Örneğin, başkalarının sırtından yaşayan zengin toprak sahiplerinden alıp yoksullara vermeyi amaçlayan bir tedbir yerinde, uygun bir tedbir olacaktı. Ama, bunu kim uygulayacaktı? — devlet. Devlet kimin elinde idi? Devlet, bunu uygulayacak olanların elinde olmalı, onlar devleti denetlemeliler denebilir. Bu ise, ancak, iyiniyetli bir saflıktı.

Çatışan çıkarlar karşısında devlet harekete geçip, yapay bir uyum sağlamalıydı. Bentham, kendi yaşadığı yıllardaki devlet müdahalelerinin pek çoğunu toplumun mutluluğu için zararlı buluyordu. Devlet, bunlardan vazgeçmeli, birçok şeyden elini çekmeliydi. Onun zamanının sanayi kapitalizminin henüz ilk devresi olduğu hatırlanırsa, bu önerisinin önem ve anlamı daha kolay anlaşılır. Bentham, kendilerine bir sosyal felsefe sağladığı klasik iktisatçılar gibi, kuşkusuz, yükselen ve güçlenen sanayi burjuvazisinden yana idi.

Bentham'a göre, «haz ve elem»in ölçüsü paraydı. Mükemmel ya da kusursuz olmadığı gerekçesiyle buna itiraz edenler daha iyisini kendileri bulsunlardı.

Para, gerçekten, açıkça büyük kusurlu bir ölçü idi. Çünkü bir kimsenin elindeki para (veya servet) arttıkça, bunun o kişinin mutluluğuna olan katkısı artan bir şekilde azalıyordu. Buradan çıkacak doğal sonuç, toplumun mutluluğunu artırmak için zenginden alıp yoksula vermenin en doğru ve uygun tedbir olacağı idi. Bentham, koyduğu ilkenin bu doğal sonucundan olanca çabasıyla kaçınmaya çalışır. Ona göre, gelir eşitliği istenen bir şey olamazdı. Dehşete kapılan zenginin mutluluğu mahvolur, çalışma ve çabasının meyvelerinden yoksun kalmak onun güvenlik duygusunu yok ederdi. Bu da çalışma ve kazanma şevkini

kırardı. Bentham, güvenlik ihtiyacı ile eşitlik çatıştığı zaman, yol verilecek olan eşitliktir diyordu.

Mutluluğun para ile miktar olarak ifade edilemeyeceği bir yana, nitel olarak neyin mutluluk olduğu insandan insana sonsuz şekilde değişir. Herkesin kendini mutlu saymak için içinde bulunmak isteyeceği durum farklıdır. Ayrıca bazı kimseler kendileri için maddî haz anlamındaki bir mutluluktan çok farklı şeylere değer veriyor olabilir. Bunu anlatmak üzere, J.S. Mill, «tatmin olunmamış bir insan olmak, tatmin olmuş bir domuz olmaktan iyidir; tatmin olmamış bir Sokrat olmak tatmin olmuş bir budala olmaktan iyidir.» der.

Bentham'ı Marx kıyasıyla eleştirir: «Jeremiah Bentham, arı, katkısız bir İngiliz ürünüdür. Böylesine herkesin bildiği bir şeyle, böylesine kendinden emin bir tavırla caka satmak, hiçbir zaman ve hiçbir yerde görülmüş şey değildir... Fayda ilkesi, Bentham'ın keşfi değildir. O, Helvetius'un ve 18. yüzyılda yaşamış diğer Fransızların espirili ve ince bir şekilde ifade etmiş oldukları şeyi kaba ve kuru bir biçimde tekrar etmekten öteye bir iş yapmamıştır. Örneğin, bir köpeğe neyin faydalı olduğunu öğrenmek istersek, köpek tabiatını incelememiz gerekir. Bizatihi bu tabiat 'fayda ilkesi'yle anlaşılıp kurulabilecek bir şey değildir. İlke insana uygulandığında, bütün beşerî fiil, hareket ve ilişkiler v.s. fayda ilkesine göre incelenip bir hükme varılmak istendiğinde, ilkönce genel olarak insan tabiatı, sonra da bu tarih çağında değişikliğe uğramış olan insan tabiatının incelenmesi sözkonusu olur. Bentham öyle ilerisini gerisini düşünmez, işini kısa yoldan halleder. Son derece kuru bir saflıkla modern küçük insanı, özellikle İngiliz küçük insanını normal insan olarak alır. Normal insanın bu garip temsilcisine ve bunun dünyasına faydalı olan şey, bizatihi ve mutlak yararlı olan bir şeydir. O, elinde bir ölçü olarak geçmişi, bugünü ve geleceği inceler ve hükümler çıkarır. Örneğin, Hıristiyan dini faydalıdır; çünkü, o, ceza kanunlarının hukuk adına yasakladıkları ay-

nı kötü davranış ve fiileri din adına lânetler... 'Nulla dies sine linea' ('bir tek de olsa çizgisiz bir gün geçmemeli') ilkesini benimsemiş olan korkusuz dostumuz böylesine döküntü şeylerle doldurduğu dağlar boyu kitap yazmıştır. Eğer bende dostum Heinrich Heine'in cesareti olsaydı Jeremiah için burjuva budalalığının dehasıdır derdim.»

Ama ne var ki, böyle olsa bile, Bentham'ın insan tabiatı hakkındaki anlayışı, Ricardo dahil, diğer bütün önemli klasik iktisatçılar için sistemlerinin temeli olmuştur. Bu, aynı zamanda, bir kısım marjinalistler, özellikle W.S. Jevons için de böyledir.

Nitekim Bentham bizzat kendisi, «ben Mill'in [J.S. Mill'in babası James Mill] manevî babası idim ve Mill Ricardo'nun manevî babası idi. Böyle olunca: Ricardo benim manevî torunumdu.» diye övünmüştü.

VIII

KAPİTALİZMİN RİCARDO İKTİSADINA DAYANDIRILAN ELEŞTİRİSİ VEYA RİCARDO İKTİSADININ DİĞER YÜZÜ

Soru 68 Ricardo'yu izleyen dönemin ekonomik ve sosyal koşullarının özellikleri nelerdir?

Adam Smith, sanayi kapitalizminin doğum ve çocukluk yıllarında yaşamıştı. Sanayi kapitalizminin beraberinde getireceği sorunlar onun yaşadığı sırada henüz ortaya çıkmamıştı. Her belirli dönemin ekonomik, sosyal ve siyasal sorunları o dönemin kendine özgü koşullarının ürünüdür ve bu koşullarla sınırlıdır. İçinde yaşanılan koşullar zorunlu olarak, sorunlara yaklaşım veya bakış biçimlerini de etkiler. Örneğin, Smith, ekonomik ve toplumsal ilerlemenin iki temel dayanağı olarak işbölümünü ve sermaye birikimini görmüş ve bunları kendi zamanının koşullarının biçimlendirdiği bir sorunlar çerçevesi içinde incelemişti. İncelemesi, ister istemez bu sorunlara çözümler bulmaya yönelik olacak ve bunun ötesine gidemeyecekti.

Smith, toplumu oluşturan üç sınıf olarak gördüğü toprak sahipleri, sermaye sahipleri ve işçiler arasında ele aldığı sorunlar açısından, bir zıtlaşma, bir çıkar çatışması olduğunu düşünmemişti. Toplumun ekonomik ilerlemesi esas itibariyle bu sınıfların her üçünün de yararına idi. Bunlar arasında bir uyum, bir çıkar birliği görmüştü.

Buna karşılık Ricardo, sanayi kapitalizminin gençlik ve olgunlaşma döneminde yaşamıştır. Toplumun ekonomik ilerlemesi, Ricardo için de en başta gelen sorundu. Ancak

değişen koşullarla birlikte, yeni sorunlar ortaya çıkmıştı. Bu değişmenin ve beraberinde getirdiği sorunların zorunlu sonucu olarak, onun bu sorunlara bakış biçimi de değişik olmuştu. Ricardo için ekonomik ilerleme sürecini yürüten güç, sanayi kapitalistleri sınıfı idi. Onun bakış açısını bu görüş belirlemişti. Ricardo, bu görüşten hareketle toplumu meydana getiren üç sınıf arasında çıkar uyuşumu değil, çıkar çatışması olduğu sonucuna varmıştı. Kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasında çıkar birliği olmamakla beraber, bu iki sınıf ile toprak sahipleri sınıfı arasında çok açık ve mutlaka sanayi kapitalistleri sınıfı lehine çözülmesi gereken bir çatışma vardı. Ricardo, bütün teorik çabasını bu nokta etrafında toplamıştı. Kapitalistlerle işçiler arasındaki çıkar çatışmasına ağırlık vererek dikkatleri bunun üstünde toplamaktan kaçınmıştı. Ama, kendi ağırlık verdiği çatışma açısından ele aldığı sorunlara ilişkin incelemeleri ve geliştirdiği teoriler, zamanla gittikçe önemini artırarak ön plana geçen kapitalist-işçi çatışmasında işçi lehine kullanılabilecek güçlü araçlar ve kanıtlar içeriyordu. Ricardo'dan hemen sonraki dönemde işçi sınıfının lehine olarak bunlardan yararlanılmaya çalışıldığına tanık oluyoruz.

Sanayi sermayesiz, sermaye emeksiz olamaz. Emek, işçi sınıfı demektir. Sanayi kapitalizmi gelişirken, zorunlu olarak, bir işçi sınıfını da yaratır ve büyütür. Ricardo'nun yaşadığı zaman bu sürecin önemli bir hız kazandığı dönemdir.

İşçi sınıfı, geçen süre içinde sayıca çoğalmış ve yavaş yavaş çıkarlarını savunabilmek için gerekli bir bilinç düzeyine ulaşmaya başlamıştı. Sendika kurma hakkının elde edilmesi, çalışma koşullarının düzeltilmesi, işgünü saatlerinin kısaltılması, v.b: gibi taleplerle ortaya atılıp bunları gerçekleştirme yolundaki mücadeleleri bu bilinçlenmenin en somut ve belirgin örnekleri idi.

1830'larla 1840'ların başları arasındaki yıllar, siyasal ve sosyal huzursuzluğun İngiliz tarihinin başka bir döne-

minde görülmek bir derecede şiddet kazandığı bir devredir, 1830 ile 1850 yılları arasındaki dönem, aynı zamanda, bütün Avrupa için de büyük siyasal ve sosyal rahatsızlıklar ve devrimler dönemidir. Bu kısa sürede Fransa'da iki devrim hareketinin (1830 ve 1848) yer aldığı hatırlanmalıdır. Orta - sınıflar siyasal demokratik devrimler, bunun yanısıra, yoksul işçi kitleleri bundan daha öteye giden sosyal devrimler peşinde olmak üzere, hemen hemen bütün Avrupa yeni şeylere gebe bir kaynaşma içinde yüzüyordu. Varlıklı ortasınıflar her yerde büyük bir endişe ve korku içinde idi.

Marx ve Engels'e «bütün Avrupa'da komünizm hayaletinin kol gezdiğini» söyleten koşullar içinde yaşanılıyordu.

Bununla beraber, İngiltere bu dalganın nispeten daha az etkisinde kalmıştı. Orada orta-sınıflar büyük ölçüde, işçi sınıfı kısmen tatmin edilme yoluna gidilmişti.

Soru 69 Ricardo'cu sosyalistler kimlerdir? Kapitalist sistemi nasıl eleştirirler?

İngiliz işçi sınıfı, bundan önceki soruda kısaca sözünü ettiğimiz bu dönemde, kendisiyle aralarında, Marx'da olduğu gibi aynı zamanda bir eylem birliği olmamakla birlikte, içtenlikli ve inançlı sözcü ve savunuculara sahip olmuştu. Bütün düşünce ve görüşlerini Ricardo'ya dayandırdıkları için, bunlara Ricardo'cu sosyalistler denir.

Ricardo'cu sosyalistler arasında en önemlileri, William Thompson (1783-1833), John Gray (1799-1850), John Francis Bray (1809-1895) ve Thomas Hodgskin (1787-1869)' dir.

Aralarında birtakım fikir ve görüş farkları olmakla beraber, bunların hepsi de düşüncelerinin ekonomik yönünü Ricardo'ya dayandırırlar, ve ikinci bir dayanak olarak benimsedikleri faydacılık ilkesinin devrimci bir yorumlaması ile ulaştıkları görüşlerle birleştirirler. Diğer bir deyimle, Ricardo ve onu yakından izleyenlerin Ricardo iktisadından

çıkarmaya yanaşmadıkları sonuçları çıkarmak, fayda ilkesinin doğal olarak vardıracağı eşitlikçi bir sosyal kuruluş fikrini ortaya koymak bunların kendilerini verdiği bir iş olmuştur.

Ricardo'nun emek-değer teorisini benimserler. Bir malın üretimi için harcanmış ve o malda maddeleşmiş bulunan emek, onun değişim-değerinin özü ve ölçüsüdür. İşçi, kapitalist sistemde ücret olarak, yarattığı ürünün değerinden daha az bir değer elde eder. Ürünün değerinin artakalan kısmı kapitalistin olur. Bu, sömürü demektir; ve her türlü baskı ve sefaletin kaynağını teşkil eder.

İşçinin ürettiği değerin tamamına sahip olmaması ortada hak, adalet ve eşitlik gibi bir şey bırakmazdı. Bunun nedeni ise, özel mülkiyet, mülkiyetin mevcut dağılımı ve bunların savunulmasını ve devamını sağlayan sosyal yapının halihazır durumu idi.

Ricardo'cu sosyalistler denilen bu kişiler yazdıkları eserlerde yer yer kapitalizmi ince bir tahlile tabi tutarlar. Bu alanda aralarında en başarılı olanı, Hodgskin'dir.

İşçi, veya üretici, elinde bizzat kullanarak geçimini sağlayabileceği hiçbir şeyi kalmamış olduğu için, ve sırf bu nedenle, bir kapitalistin kumandası altında çalışmak ve ona kendi yarattığı değerin en büyük kısmını vermek zorunda bırakılmıştı. Evet, şimdi, işçi özgürdü; önünde serbest bir piyasa vardı, ve burada rekabet hüküm sürüyordu. Ama ne var ki, bunların hiçbirisi, işin esasında olanı, ancak şekli değişmiş bulunan kölelik-ilişkisini değiştirmiyordu. Üretici, daha önceki sistemlerde köle ve serf idi; şimdi ise işçi idi. O sistemlerde kölenin sahibi ve serfin efendisi için çalışmasının nedeni siyasal ve yasal bir mecburiyet altında olması idi. Şimdi, üretici, yine bir başkası için, kapitalist için, çalışmak zorunda idi. Değişen, mecburiyetin şeklinden ibaretti. Şimdiki mecburiyet, ekonomik mecburiyetti. Üreticiyi kendileri için çalışmaya zorlayanların da, yani toprak ve sermaye sahiplerinin de, durumları daha farklı değildi. «O zamanlar serf veya köle sa-

hipleri nasıl yaşamışlarsa onlar da şimdi öyle yaşıyorlardı: kendisine verdikleri ücretin üstünde ve ötesinde kalan emek ürününe el koymak suretiyle işçinin sırtından..»

Sözü geçen yazarların siyasal ve sosyal alanda gerekli gördükleri düzeltme ve yenilikler ve bunlara ilişkin önerileri ılımlı reformlardan anarşizme kadar uzanan çeşitli farklar gösterir. Hepsinin birleştiği nokta, mevcut düzenin bozukluğu idi ve buna, belirtmiş olduğumuz gibi, Ricardo'dan ve özellikle onun değeri emekle açıklayan teorisinden kalkarak ulaşıyorlardı.

Bu ve bundan önceki soruda söylenenleri özetlemek gerekirse, klasik iktisadın başlangıç döneminde ücretin mahiyeti nedir gibi bir sorun kendini ortaya koymamıştı. İşçinin niçin ücret aldığı değil, fakat ürünün tamamını o ürettiği halde, bunun hepsinin neden ona ait olmadığı sorun olarak ele alınmıştı.

Buna karşılık, 19. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarından itibaren, gücü gittikçe artmakta olan bir işçi sınıfının ortaya çıkması ile, sözü edilen sorun şimdi başka şekilde sorulmaya başlanıyordu: üretilen ürünün tamamı niye işçiye aittir? ve işçinin buna tamamen sahip olmasına ne engel olmaktadır?

Bu gibi soruların sorulmaya başlandığı bir duruma gelinmiş bulunuluyordu. Artık iyice ortaya çıkan bir şey vardı: klasik iktisat genel olarak, bazı doktrinleri özel olarak, mevcut ekonomik ve sosyal düzene güçlü eleştiriler yöneltilmesine, ve daha da kötüsü, tehlikeli saldırılarda bulunulmasına olanak sağlıyordu. Bu durumda, daha fazla gecikilmeden, bir şeyler yapmak gerekiyordu. Her şeyden önce, klasik iktisadın bir «artık» düşünce ve kavramına vardıran değer teorisine karşı saldırıya geçip onu gözden düşürmek işine girişildi. Bir kez bu başarıldıktan sonra gerisi gelecekti. «Artık»ın ortadan kalkması, ücret dışındaki gelir kategorilerinin (rant ve kârın, özellikle bunlardan ikincinin) haklı ve meşru olarak ortaya çıkması demek olacaktı.

Yapılması gereken iş belliydi: klasik iktisadın emek-değer teorisi, yerini, «artık» kavramına ulaşma olanağını tamamen yok eden bir yeni teoriye bırakmalıydı.

İşçinin ücretini toplam ürünün üretilmesi sırasında yaptığı üretken hizmetin karşılığı olarak aldığı fikri, 1830'-lardan önce, ilk kez, Say'de izlerini göstermişti. Bu tarih-ten sonra, ücret gibi diğer gelir kategorilerinin de üret-ken hizmetler ya da gerçek maliyetler karşılığı olduğu fik-ri geliştirildi. Gittikçe itibarı artan bu yeni düşünce, değeri emek yerine faydadan hareketle açıklayan Yeni İktisat'ın oluşturulmasıyle doruğuna ulaştı.

Bundan böyle, haksız olarak ele geçirilen bir artık mevcut olmayacaktı. «Artık» artık kayıplara karışacaktı.

Ancak, bu pek güzel oluşan gelişimi bozan bir şey vardı: Marx, Yeni İktisat'tan sadece birkaç yıl önce (1867) **Kapital**'le klasik iktisadın bu lânetli yaratığını daha da güçlü bir canlılıkla yeniden sâhneye çıkarıyordu.

IX.

YENİ İKTİSAT

Soru 70 Yeni İktisadın belirleyici özellikleri nelerdir ve kurucuları kimlerdir?

Üç ayrı ülkede, üç ayrı iktisatçı (İngiltere'de W.S. Jevons, Avusturya'da C. Menger, İsviçre'de L. Walras) tarafından birbirlerinden bağımsız olarak 1870'lerin başlarında, aynı temel ilkelere dayanılarak geliştirilmiş olan iktisada «Yeni İktisat» denilebilir.

Yeni İktisat'ı tanımlayan özelliklerin bazıları klasik iktisadın da özellikleridir. Bu ortak özelliklerden biri yöntemle ilgilidir. Her iki iktisat da yöntem bakımından soyutlayıcı ve tümdengelimcidir. Diğer bir ortak özellik insan ve davranışlarıyla ilgili varsayımlarıdır. Her iki iktisada göre de insan rasyonel bir yaratıktır. Tam serbestlikten yana olmak bir üçüncü ortak özelliktir. Doğal ekonomik düzene ve bunu yöneten kanunlara dışarıdan bir müdahale olmadığı takdirde en büyük sosyal yararın sağlanacağı klasik inancı aynen yeni iktisatta da benimsenir. İki tür iktisat arasındaki ortak özelliklerin sonuncusu kapitalist sistemin mükemmelliğine olan inançlarıdır. Bunlara, bir de, belki, tam serbestliğin gerekli bir koşulu olarak tam ve noksansız rekabetten yana olmaları ve iki sistemin de bu varsayım üstüne kurulu olduğu eklenebilir.

Yeni iktisadı klasik iktisattan ayıran özelliklere gelince, klasik iktisatta toplum farklı sınıflardan oluşan bir sosyal varlık olarak görülmüştü; yeni iktisatta toplum davra-

nışları itibariyle bir diğerinin aynı olan bireylerden meydana gelen bir bütündür. Farklı sınıfların mevcudiyeti, ekonomik olay için bir etki nedeni olarak görülmez.

2) Klasik iktisat, ekonomik süreci (yani bu süreci oluşturan üretim, değişim ve bölüşüm olaylarını) kapitalist toplumun kendi zamanlarında ulaşmış olduğu sosyal yapıya uygun düşen, ve ona bağlı olarak doğal kategorilerle açıklamaya çalışmıştı. Yeni iktisat, aynı sorunları, belli bir sosyal yapıdan soyutlayarak evrensel nitelikte kabul ettiği kategorilerle açıklamak iddiasındadır. Burada şunu önemle belirtmek gerekir ki, klasikler, içinde yaşamış oldukları toplumun sınıfsal yapısını dikkate almış olmakla beraber, bunun değişebilirliği hakkında hiçbir fikre sahip değildirler. Tersine, kapitalist toplumu toplumun en mükemmel ve bundan böyle ebedî şekli olarak kabul etmişlerdi. Yeni iktisat için bu ayrıca üzerinde durulmayı gerektirmeyecek bir şeydi.

3) Klasik iktisat, ekonomik olayları incelerken, üretimden ve sonunda üretime bağlanan sosyo-ekonomik ilişkilerden hareket ediyordu. Yeni iktisat için hareket noktası, tüketim ve bireyin bunun gerisinde yer alan psikolojik ve zihnî değerlendirmesidir. Diğer bir deyimle, klasik iktisadın toplumun ekonomik gerçeğine yaklaşım biçimi objektiftir. Burada ağırlık üretim, arz ve maliyete verilmiştir. Yeni iktisadın ekonomik olayı ele alış biçimi sübjektiftir. Burada ağırlık tüketim, talep ve faydaya kaydırılmıştır.

4) Klasik iktisat için, esas itibariyle asıl önemli olan ve bir bilim olarak iktisadın inceleme konusunu teşkil eden sorun toplumun uzun dönemde geçirdiği dinamik değişme ile toplumdaki farklı sınıfların toplam üründen aldıkları arasındaki ilişkiler idi. Buna karşılık yeni iktisatla birlikte iktisat ilminin konusu, veri olan bir toplumsal kuruluş içinde sahip bulunulan ekonomik kaynakların çeşitli kullanım olanakları arasında, piyasa mekanizmasının aracılığıyla azamî faydayı sağlayacak şekilde, nasıl dağıldığı sorunu haline geldi. Piyasada mevcut çeşitli seçim imkânları kar-

şısında bireyler, üretici ve tüketici olarak ellerindeki kaynakları kullanırken nasıl davranırlar, bireysel davranışları yönetən genel ve birbiçim ilkeler var mıdır, varsa nelerdir? Yeni iktisadın başarmaya çalıştığı iş esas itibariyle bu ilkelerin araştırılıp ortaya konması oldu.

Bu iki iktisadı birbirinden ayıran en önemli ve belirgin özellik, yeni iktisadın iç kuruluşunun temeli olarak marjinal fayda teorisinin kabul edilmiş olması idi. Bu teori ile malların değerlerini belirleyen ve ölçen unsur olarak «emek miktarı» bir yana bırakılıyor, bunun yerine değeri belirleyen ve ölçen faktör olarak «marjinal fayda» kabul ediliyordu. Klasik iktisat için malın değeri, üretimi için üretim faktörleri (sermaye de emeğe indirgendiğinde yalnız emek) harcanıyor olmasından doğar. Buna karşılık yeni iktisat için malın değeri, faydalı olmasından ileri gelir; bir mal faydalı olduğu için ve faydalı olduğu ölçüde değerlidir. Bu nedenle de üretim faktörleri bizatihi değil, fakat faydalı ve dolayısıyle değerli olan bir malın üretimine katkıda bulundukları ölçüde değerlidirler.

Klasik iktisat her bir gelir kategorisini, bunlar arasındaki ilişkiyi, her an gözönünde tutmak şartıyla, ayrı ayrı açıklamıştı. Buna karşılık, yeni iktisat, bütün üretim faktörlerinin üretim için gerekliliği ilkesinden hareketle, bunların sağladıkları «üretken hizmet» anlayışına dayanır.

Yeni iktisat ile maliyet kavramına da farklı bir anlam kazandırılmıştır. Maliyet, yeni iktisadı kuran ve benimseyenler tarafından, her ikisi de klasiklerin objektif maliyet kavramından tamamen farklı olmak üzere, iki ayrı şekilde ifade edilmiş veya tanımlanmıştır. Bunlardan birine göre, maliyet vazgeçilen veya vazgeçmek durumunda kalınan faydadır. Herhangi bir malın maliyeti, şimdi, bu malın üretimi için kullanılan üretim faktörleriyle başka mallar üretilebileceğine göre, üretimden vazgeçilen diğer bir malın faydası olarak görülüyordu. Maliyete verilen ikinci bir anlam, sübjektif bir durumu ifade eder. Buna göre, maliyet, işçinin çalışmasından dolayı katlandığı faydasızlık ile, gelir sa-

hibinin elindeki gelirini hemen harcayarak sağlayabileceği tatminden bir süre için vazgeçip onu ileriye bırakmakla katlandığı fedakârlık toplamından meydana gelen bir sübjektif psikolojik büyüklük idi. Yeni iktisadın klasik iktisattan gelen maliyet kavramının içeriğini değiştirerek muhafaza eden koluna «neoklasik iktisat» denebilir. Neoklasik iktisat, değeri, birinin gerisinde faydanın (marjinal faydanın) diğerinin gerisinde sübjektif reel maliyetin yer aldığı talep ile arza göre belirlenir gören iktisattır.

Yeni iktisatla birlikte, iktisat, bir bilim olarak, ekonomik ve sosyal gerçekten gittikçe uzaklaşmaya başlar. Yeni girilen dönemde bu yenilikten yana olanlar bunu ilmin daha kesin ve belirli sınırlara sahip bir disiplin haline gelmesini sağlayan bir gelişme olarak kabul ederler.

Oysa, bu gelişimi farklı bir açıdan bakarak değerlendirmek de mümkündür. Klasik iktisadın değer teorisi, üretime katılmadan pay alanların mevcudiyetini ister istemez, akla getiriyordu. Şimdi, böyle bir teori itibarda kaldığı ve geçerli sayıldığı sürece, kapitalist toplumun mükemmel ve dolayısıyle nihaî toplum şekli olduğunu iddia etmek ve bunu kabul ettirebilmek kolay değildi. Oysa, tüketimden ve onun süjesi olan bireyden hareketle, ekonomik süreci fayda tercihleri yoluyla bireye bağlayan yeni iktisatla toplumsal yapıyı gözönünde tutmak derdinden ve bunun sonuçlarından kurtulunmuş oluyordu.

Soru 71 Yeni iktisadın «devrim» olarak nitelendirilen yeniliği nedir?

Klasik iktisadı kuranlar, değerin faydanın bir fonksiyonu olamayacağını belirtmişlerdi; çünkü, su gibi bazı nesnelerin faydaları çok yüksek olduğu halde değerleri ya hiç yoktu, ya da çok azdı; buna karşılık, elmas gibi diğer bazı nesnelerin faydaları çok az olduğu halde yüksek bir değerleri vardı. Onlar gibi, Marx da, faydanın bir «miktarsal büyüklük» olmadığını ve dolayısıyle bir mikdar-değerle (nicel

bir büyüklük olan değerle) arasında bir ilişki kurulamayacağını belirtmişti.

Bu görüşe karşılık, Jevons'un ve yeni iktisadın Viyana veya Avusturya kolunu temsil eden iktisatçıların açık bir şekilde ifade etme çaba ve iddiasında oldukları yeni keşifleri şuydu: fiyat, toplam faydanın değil (bunun olmayacağı açık bir şeydi), fakat faydadaki çok küçük bir değişikliğin, elindeki belli bir miktarda mala katılan en son mal birimi-nin, marjinal birimin, tüketiciye sağladığı ilâve faydanın bir fonksiyonu idi. Böyle olunca, faydanın bizatihi kendisi bir «miktar» (bir nicel büyüklük) olsun olmasın kendisindeki bu marjinal artış nicel bir büyüklük olarak ifade edilebilecekti.

Yeni iktisadın değer teorisi, arzuların mahiyeti hakkında, «azalan fayda kanunu» ya da «arzuların tatmini kanunu» diye çeşitli isimler altında ifade edilmiş olan bir ampirik gözlemden hareket ediyordu. Bir şeyin faydası, o şeyin sahip bulunulan ve kullanılan miktarıyla birlikte genel olarak artar; ama, genel olarak, miktardaki bir artışın sağladığı fayda - artışı, yakın veya uzak bir noktada —doyum noktsında— sıfıra varacak şekilde, azalan bir oranda meydana gelir. Değeri tayin eden şey, Jevons'un «nihaî fayda derecesi» dediği ve daha sonra «marjinal fayda» diye isimlendirilen işte bu herhangi bir noktadaki fayda artışı idi. Çünkü, bir şeyin onun sahibi olan kimse için değerini belirleyen fayda marjinal faydası, yani, çok küçük bir miktarda olmak üzere biraz daha fazlasının veya biraz daha azının o kişi için değerini saptayan ve böylece onun her şeyi bir başka şeyle —parayla veya diğer şeylerle— değiştirmeye razı olacağı oranı belirleyen bu sözü edilen fayda artışı idi.

Örneğin, elinde aynı nitelikte ve aynı büyüklükte bir torba cevizi olan bir kimse için bu cevizin bir başka şeyle, diyelim fındıkla, değişiminde değişim oranını (değerini) belirleyen faydası, torbada 100 ceviz varsa 100'üncü cevizin faydasıdır. Elde bir tek ceviz olduğu zaman, buna çok

büyük önem atfedileceği için faydası büyük sayılır; on ceviz olduğu zaman, bu önem azalır, bununla birlikte fayda da azalır. Birinci halde, ceviz fındıkla ya hiç değiştirilmez, ya da karşılık olarak çok fındık istenir. Cevizler on tane olduğu zaman faydası nispeten azalmış olacağı için cevizi daha az sayıda fındıkla değiştirmeye razı olunur. Cevizle fındık alışverişi devam ederken, bir taraf için cevizlerin sayısı azaldıkça, geriye kalan miktarın marjinal faydası ve dolayısıyle değeri yükselmeye, cevizler karşılığında elde edilen fındıkların sayısı arttıkça ele geçen miktarın marjinal faydası ve dolayısıyle değeri düşmeye başlar; aynı süreç, diğer taraf için de tersine olarak cereyan eder. Alışveriş, her iki taraf için de marjinal faydaların eşitlendiği denge noktasında yer alır. Bu noktada saptanan fiyat, (cevizin fındık, fındığın ceviz olarak) değişim fiyatıdır. Hemen belirtelim ki bireyler bu denge noktasına kadar fayda mukayeselerini her biri kendi kafasında yapıyor, varsayılırlar.

Şimdi bu söylenilenlerin matematiksel bir ifade ile anlatımını görelim. Bu anlatım, Jevons'un açıklama biçimidir.

Soru 72 Jevons, fiyatı marjinal faydaya dayandırarak nasıl açıklar?

Alışverişte bulunacak iki kişi ve alışveriş konusu olacak iki farklı mal olsun. Malların alışverişten önce elde bulunan miktarları a ve b, alışverişe konu olan miktarları x ve y olsun. Yani, a malından x kadar verilerek b malından y kadar alınmaktadır. Bu durumda sorumuz, «x ve y nasıl belirlenir, ya da x/y oranı nasıl saptanır» dır.

Taraflardan herbirinin eline alışverişten sonra kendi mallarından a—x ve b—y kadar kalır. Taraflardan biri elinde kalan kendi malının a—x miktarının faydasıyle elde ettiği diğer malın y miktarının faydasını, diğer taraf yine elinde kalan kendi malının b—y miktarının faydası ile yeni eli-

ne geçen diğer malın x miktarının faydasını mukayese eder.

Jevons'a göre fayda, malın elde bulunan miktarının fonksiyonu olarak gösterilebilir. Çünkü, miktar azaldıkça, fayda çoğalmakta, miktar arttıkça fayda azalmaktadır. Yani, fayda malın miktarının fonksiyonudur. Böyle olunca bireylerin zihinlerinde yaptıkları fayda mukayeseleri matematiksel bir ifade biçiminden yararlanılarak fonksiyonlar biçiminde ortaya konabilirler.

Örneğimizdeki bireylerden biri için bu malların fayda fonksiyonları F_1 ve G_1 aynı malların diğeri için fayda fonksiyonları F_2 ve G_2 olmak üzere bu iki değişim-oranı aşağıdaki gibi gösterilebilecekti:

$$\left(\frac{x}{y} = \frac{F_1(a-x)}{G_1(y)} = \frac{F_2(x)}{G_2(b-y)} \right)$$

Jevons, değişim kanunu dediği bu ilişkiyi sözle şöyle ifade eder: «... iki mal bir diğeriyle değiştirilir ve karşılıklı olarak daha az veya daha çok alıp verebilme sonsuz derecede küçük miktarlar halinde olabilirken... değişim oranı, ... değişimden sonra malların tüketim için elde bulunan miktarlarının nihaî fayda dereceleri ile ters yönde değişir.»

Kısaca özetlemek gerekirse, a malından verilirken uğranılan fayda kaybı bunun karşılığından elde edilen b malıyla sağlanan fayda kazancından küçük olduğu sürece, b malı karşılığında a malı verilmeye devam edilir. Ancak ne var ki a'dan verilmeye devam edilirken geriye kalan miktarın marjinal faydası gittikçe büyümeye (veya verilen miktarın marjinal faydası gittikçe daha az azalmaya) buna karşılık b'den elde edilen miktarınki küçülmeye başlar. Bu, diğer taraf için de aynı böyle olur. Her iki malın elde kalan miktarlarının marjinal faydalarının değişimle elde edilen miktarlarının marjinal faydalarına eşit olduğu an alışveriş durur; bireyler dengeye varmış, iki mal için alışveriş veya değişim oranı belirlenmiş olur.

Son olarak, şunu da belirtelim, yukardaki eşitlik iki bilinmeyenli basit bir denklem teşkil ediyordu. Bilinmeyenler iki tane idi (x,y), buna karşılık iki de bilinen vardı (malların miktarları ve marjinal faydaları), ve belirli bir çözüm elde edilirdi.

Şimdi, bu ele alış biçimine göre, fiyatlar basit bir şekilde bireylerin zihinlerindeki sübjektif değerlendirmelerin sonuçları olarak görülüyorlardı. Sorun iki malın bir diğeriyle değiştirilmesiydi, basit bir şekilde ifade edilince, tartışmaya pek fazla bir yer bırakmıyordu; ve modern iktisadın temelindeki bu en basit durumun ele alınış biçimiyle tipikleştiriliyordu. Ne var ki, bu soyut durumdan ayrılıp değişimin genel olarak iki ayrı mal stokuna sahip kimseler arasında değil de üreticilerle tüketiciler arasında cereyan ettiği, ve alıcının tek başına bir işlemle değil de birbirleriyle bağıntılı bir seri işlemle ilişkili olduğu gerçek iktisadî hayatın koşullarına daha bir yakından bakıldığında, manzaranın bu kadar basit olmadığı görülür. Yani mallar tümüyle dikkate alınmak ve maliyetleri hesaba katılmak gerekiyordu.

Soru 73 Değer analizinde maliyete neden ve nasıl yer verilmiştir?

Modern iş-âleminde hemen hemen bütün malların bunları satanlar için yine hemen hemen hiçbir zaman dolaysız faydaları sözkonusu değildir. Bu durumda, malların satıcıları için maliyetleri ne ise o kadar «değerli» oldukları olgusunun hesaba katılması gerekir. Gerçek dünyada satıcının satma arzusu (ve her zaman için alıcının alma arzusu) örneğimizdeki ceviz ve fındık satıcı ve alıcılarında olduğu gibi, malların kendilerine olan faydalarının fonksiyonu olmayıp maliyetlerinin bir sonucudur. Bu itibarla, bir maliyet analizi gereklidir.

Görünüşe göre, burada, iktisatçılar kendilerinden önce

klasik iktisatçıların meşgul oldukları başlıca konulardan biri olan maliyet sorununa geri dönüyorlardı. Bir nihaî malın maliyeti, üretimi için gerekli üretim faktörlerine ödenen fiyattan oluşur. Bu durumda, sorun, üretim faktörlerinin— toprağın, emeğin ve sermayenin — değerlerini tayin sorunu halini alır. İktisatçıların araştırmalarının bu kısmına «bölüşüm» adını verme alışkanlıkları, ve fizyokratlarla Ricardo'nun cevap bulmaya çalıştıkları aynı sorulara yeterli ve uygun karşılıklar bulduklarını tasavvur etmeleri, gerçekten, çok karışıklığa sebep olmuştur.

Konu, aslında, büyük kısmı itibariyle, farklı bir konu idi. Klasiklerin sorunu, esas itibariyle, farklı sosyal sınıfların (toplam üründen) aldıkları pay, ve bu payların bir diğerine zıt bir karakter taşımaları sorunu idi. Yeni sorun ise, sadece basit bir şekilde, nihaî malların üretimine üretim unsurları olarak katılan malların birim başına piyasa fiyatlarını bulmaktan ibaretti.

Avusturya Okulu bu problemi çözmek için basit bir şart benimsedi. Üretim unsurlarının miktarlarının bağımsız olarak tayin edildiklerini varsaydı. Burada, «bağımsız» derken, bu üretim unsurlarının arz miktarlarındaki değişmelerin, bu unsurların veya malların, ya da problemde doğrudan doğruya yer alan değişkenlerin herhangi birinin fiyatına bağlı olmadıkları kastediliyordu. Böyle olunca, toprak, emek ve sermaye arzı herhangi bir problem için sabit olarak görülebiliyordu: bunlar (yani, toprak miktarı, emek miktarı ve sermaye miktarı) eşitliklerde «değişmez büyüklükler» olarak yer alabiliyorlardı. Bu durumda, problemin çözümü basitti: her bir faktörün değeri, şimdi, basit bir şekilde, bunun ürettiği malların fiyatlarının bir fonksiyonu olarak ifade edilebiliyordu. Meşhur «marjinal produktivite teorisi» budur. Diyelim, emeğin (arz) miktarı veri iken bu emek miktarı çeşitli türden ürünler arasında, emekteki küçük bir artışla üründe hâsıl olan küçük bir artışın değeri (emeğin marjinal produktivitesi) emeğin bütün kullanımlarında eşit olacak şekilde dağılır; ve toplam ürüne eklenmesine eme-

ğin nihaî veya marjinal biriminin âmil olduğu bu küçük artışın değeri, bu üretim faktörünün (yani emeğin) tamamının değerini tayin eder. Şu halde, problemde n sayıda ilâve bilinmeyen (n sayıdaki üretim faktörlerinin fiyatları) ve n sayıdaki fonksiyonel eşitlik ve bilinen (üretilen malların miktarlarındaki marjinal artışla buna amil olan üretim faktörleri arasındaki ilişki ve marjinal artışların değerleri) vardır.

Bu problem için önerilen çözümler iktisatçıdan iktisatçıya çok farklılıklar gösterir. Örneğin, Jevons, toprak hariç üretim faktörlerinin arzıyla ilgili olarak bu basitleştirici varsayımı yapmamıştır. Örneğin, emek arzı, daha yüksek bir ücret, daha sıkı ve daha uzun süre çalışmak için daha büyük bir dürtü teşkil edeceğine göre, ya da ettiği ölçüde, ücretlerdeki değişmelerle birlikte, muhtemelen, değişecekti. Emek arzı, bundan dolayı, belirlenmesi gereken bir ilâve bilinmeyen miktar (büyüklük) teşkil ediyordu. Jevons, burada tutarlı olarak, talep sorununa uyguladığı aynı hedonist kavramı uyguluyordu. Talep «haz»zın veya «fayda»nın bir fonksiyonu olarak ifade edilebildiğine göre, emek arzı da, çalışmanın doğurduğu «elem» veya «faydasızlık»ın (yada «olumsuz fayda»nın) bir fonksiyonu olarak ifade edilebilirdi. Jevons için, problemin halline yarayan bağımsız değişmeyen büyüklük, emek arzının kendisi değil, işin (çalışmanın) faydasızlık fonksiyonu idi. Jevons şöyle der: «İş [veya çalışma-M.S.],... sağlanan fayda-artışı elem-artışını tam dengeleyinceye kadar sürdürülür. Bu şunu demeye gelir: ... emeğin ilk istihdamından doğan fayda-artışı duygu miktarı olarak... bunun kendisiyle sağlandığı emek-artışına eşittir.»

Problemi bu ele alış biçimi İngiliz iktisatçısı **Marshall** tarafından genişletildi ve bu yöntem onunla klasik «artık» kavramına yeni bir kisve giydirmek ve klasik iktisatla modern iktisat arasında bir senteze ulaşmak yolundaki bir girişimin dayanağı haline geldi. «Reel maliyet» ve «fedakârlık» özdeşliği Senior'da açıktı. Jevons'un «faydasızlık»ı ve

Marshall'ın «çaba ve fedakârlık»ı doğrudan doğruya bundan geliyorlardı ve onların elinde bu fikrin münhasıran psikolojik bir nitelik alan muhtevası iyice açıklık kazandı. «Fedakârlık», herhangi objektif miktarla (büyüklükle) değil, fakat çaba ve imsaka katlanacak kişinin zihninde doğan elem veya isteksizlik (hoşnutsuzluk) duygusuyla ölçülüyordu. Marshall'a göre işçinin çalışmasında (emek harcamasında) yatırımcının tasarrufunda ve müteşebbisin (bir teşebbüsün risklerini «üzerine alan kimse»nin) risk yüklenmesinde, bu durumların hepsinde, böyle bir reel maliyet sözkonusu olur.

İşçiyi çalışmaya (emek harcamaya), yatırımcıyı tasarrufa (imsaka katlanmaya) ve müteşebbisi teşebbüse geçmeye (bir işe girişmeye) razı edebilmek için, fedakârlığa eş, fedakârlığın tam karşılığı olan bir mükâfat -faydasızlığa eş bir fayda- gerekliydi; ve çeşitli miktarlarda emeği, sermayeyi ve teşebbüsü ortaya çıkarmak için gerekli olan bu mükâfatlar bir arz fonksiyonu olarak, ya da arz-fiyatlarının bir şedülü halinde gösterilebilirdi.

Marshall şöyle der: «[Bir] malın üretimine dolaysız ya da dolaylı olarak katılan her türden farklı emek-harcaması malın üretiminde kullanılan sermayenin tasarruf edilmesi için gerekli imsaklar ya da daha doğrusu beklemeler [Marshall 'imsak' terimi yerine 'bekleme' terimini kullanmayı tercih eder] ile birlikte -bütün çabalar ve fedakârlıklar bir arada- malın **reel üretim maliyeti** adını alır. Bu çabalar ve fedakârlıklar için ödenmesi gereken toplam paraya malın parasal (nakdî) üretim maliyeti ya da üretim giderleri denir; bunlar, malın üretimi için gerekli olan yeterli bir çaba ve bekleme arzını ortaya çıkarabilmek için ödenmeleri icap eden fiyatlardır; ya da, diğer bir ifade ile, bunlar malın arz-fiyatlarıdır.»

Hemen belirtmek gerekir ki, fiyatın, «reel maliyet»le özdeşliği ancak marjda sözkonusu idi; ve dolayısıyla bir faktörün aldığı karşılık (mükâfat) -bu, faktör bakımından marjinal faydasızlığı temsil ediyordu-, onun katlandığı ortalama faydasızlığı aşma eğiliminde olur. Fedakârlıklı mükâ-

fat arasındaki bu fark üretici artığının -faydanın faydasızlığı aşan kısmının meydana getirdiği fayda-artığının- çeşitli türlerini temsil ediyordu; ve basit olarak, tüketici artığı denilen -bir tüketicinin marjinal fayda ile toplam fayda, ödediği (verdiği) ile elde ettiği, arasındaki fark olarak yararlandığı- şeyin diğer görünüşü idi.

Yeni iktisadın Marshall ve onu izleyenler tarafından geliştirilmiş olan koluna neoklasik iktisat demek doğru olur. Bu isimlendirmenin nedeni Marshall'ın klasik reel maliyet ve rant kavramı ve anlayışlarını muhafaza etme çaba ve teşebbüsünde yatar. Marshall için toprak rantı, toprak arzının sabit, insan davranışından bağımsız olması ve arzı bakımından hiçbir «reel maliyet» -hiçbir çaba veya fedakârlık- sözkonusu olmaması nedeniyle, diğer üretim faktörlerinin karşılıklarından (mükâfatlarından) nitel olarak ayrı ve farklı bir kategori idi. Buradan önemli bir doğal sonuç olarak, ekonomik rantın, toprak arzında herhangi bir azalmaya yol açılmaksızın, vergilenebileceği ya da bir başka şekilde alınabileceği, oysa, çalışmaya (işe, emeğe) ve tasarrufa ödenecek karşılığı bunların gerekli arz fiyatlarının altına düşürmek suretiyle ücretleri ve faiz gelirini vergilemenin, bu üretim faktörlerinin arzlarında bir daralmaya sebep olabileceği sonucu çıkıyordu.

Bununla beraber, Marshall, Ricardo'dan gelen ayrımın katılığını yumuşatmaya dikkat etmişti. Toprak rantı ona «kendiliğinden bir şey olarak değil fakat daha geniş bir tür»ün en başta gelen tipi olarak görünmüştü: diğer üretim faktörleri tarafından kazanılan gelirlerde «üretici artığı»nın unsurları yer alıyordu; ve, özellikle, binalara ve tesisata (makinelere) yatırılmış sermaye, bu türlü sermayenin işgörür durumda olduğu süre boyunca, toprağın bütün özelliklerini kendinde taşıyordu. Bu nedenledir ki, Marshall, sabit veya hareketsiz şekiller almış sermaye üzerinden elde edilen kazancı, kısa-dönem açısından ifade etmek ve isimlendirmek amacıyla, rant-benzeri = quasi-rant terimini icat etmişti.

Soru 74 Fiyat analizinde kısmî denge yaklaşımının yetersizliği genel denge yaklaşımıyla teorik olarak, nasıl giderilmeye çalışılmıştır?

Malların birbiriyle değişim-oranları ile bunların elde tutulan miktarlarının faydaları arasında fonksiyonel bir ilişki bulunduğunu göstermek üzere yararlanılan iki mal arasında cereyan eden değişim örneği, gerçek ekonomik hayatta yer alan değişim olayının açıklanması yolunda ancak çok basit bir ilk adım teşkil edebilir.

Çünkü, belli bir malın, diyelim, buğdayın fiyatı ele alındığında, buğdayın diğer bütün mallarla, veya, genelleştirilmiş satın-alma gücü, ya da parayla değiştirilen bir mal olduğunu düşünmek zorundayızdır. Bu itibarla, alıcıların buğday talebi (ister parayla ister genel olarak mallarla ölçülüyor olsun) yalnız buğdayın faydasının değil, fakat diğer bütün malların marjinal faydalarının da bir fonksiyonu olarak ifade edilmek gerekir. Dolayısıyle, bu diğer malların herhangi birinin arzındaki ve bunun sonucu olarak marjinal faydası ve fiyatındaki herhangi bir değişiklik bu talep fonksiyonunu etkiler ve değiştirir.

İlk kez olarak Walras, bu durumu görerek, daha karmaşık bir sorun olan genel denge sorunu ile meşgul oldu. Malları bütünü ile kapsayan bir eş-zamanlı eşitlikler sistemiyle bütün mallar için bir ve aynı anda mevcut olan bir denge üzerinde durdu, ve bunun koşullarını ortaya koymaya çalıştı.

Ekonomide a, b, c... gibi m sayıda mal olsa, bunların kendi aralarında cereyan eden değişimlerde fiyatları ve değişime konu olan miktarları nasıl belirleniyordu? Bu problemin çözümü genel denge probleminin (nihaî mallar için) çözümü demekti.

Burada şöyle düşünülüyordu: yalnız a diğer mallarla, yani, b, c... ile değiştirilmekle kalınmıyor, fakat b de c...

ile değiştiriliyordu. Yani, her mal kendi dışındaki m—1 sayıdaki mallarla değiştiriliyordu. Şimdi m sayıdaki malların her biri için iki farklı tipte eşitlikler kurulabilirdi. Bunlardan biri, bir mala olan talebi diğer herbir mal cinsinden ifade eden talep eşitlikleri; diğeri, o malın diğer bir mal karşılığında verilen miktarlarının değerlerinin bu malların karşılık olarak verilen miktarlarının değerlerine eşitliğini ifade eden değer eşitlikleri idi. Böylece her mal için 2(m—1), m kadar mal için de 2m(m—1) sayıda eşitlik elde edilirdi.

Öte yandan, problemin bilinmeyenlerinin sayısı da 2m(m—1) kadardır. Bunlardan bir yarısı, her bir malın diğer mallar cinsinden fiyatları; diğer yarısı, her maldan kendisi dışındaki diğer her mal karşılığında verilen miktarlar idi.

Bilinmeyenlerin sayısı mevcut eş-zamanlı eşitliklerin sayısına eşit olduğu için genel denge problemi teorik olarak çözülebilirdi.

Walras genel denge analizini, üretim sürecinde yer alan faktörlerin bileşim oranlarının sabit kaldığı varsayımına dayanarak, üretim mallarına da uygulamıştır.

Walras'ın bu tutumuna karşılık, İngiliz ve Amerikan iktisatçıları, genel olarak, analizlerini tek başına ele alınan belirli bir mal problemi ile sınırlı tutmuşlardır. Böyle bir tahlilin mümkün ve anlamlı olabilmesi için, diğer bütün malların fiyatlarının (ve dolayısıyle paranın alıcılar için marjinal faydasının) değişmediği varsayımına dayanmak gerekir. Ve bu varsayım da, ayrıca, sözkonusu malın alıcıların toplam harcamaları içinde fiyatındaki bir değişmenin diğer malların fiyatları üzerinde (bu mallara olan talebi etkilemek yoluyla) ya da paranın alıcılara olan marjinal faydası üzerinde kayda değer bir etki meydana getirmeyecek kadar küçük bir yer tuttuğu varsayımının yapılmasını gerektirir. Böyle bir tepki ihmal edilebilir derecede zayıf kabul edilir.

Meselenin arz yönünde de benzer bir varsayıma ihti-

yaç vardır. Bu belirli malın (diyelim ipek çorabın) üretim miktarındaki bir değişmenin üretim faktörleri (toprak, emek, sermaye) üzerinde kayda değer bir etki yaratamayacağı varsayımı yapılmak gerekir. Bu varsayım, sözkonusu olan malın üretimi toplumun bütünü itibariyle üretim faktörlerinin ancak küçük bir kısmını işgal ediyorsa, geçerli olur. Oysa, buğday gibi, hem ortalama tüketicilerin harcamaları ve hem de üretim faktörlerinin birinin ya da daha fazlasının istihdamı bakımından büyük bir yer tutan bir mal sözkonusu olduğunda, bu uygun (ve rahatlık sağlayan) varsayım, geçersiz olur.

Soru 75 H.H. Gossen kimdir ve iktisadi düşünceye getirdiği katkı nedir?

Hermann Heinrich Gossen (1810-1858), hayatını küçük bir memur olarak geçirmiş, 1854 yılında yayınladığı eserinin kendisine beklediği şöhretin zerresini bile getirmediğini görmenin üzüntüsü ile ölüp gitmiş bir kişidir. Gossen, eserinde ortaya koyduğu keşfinin iktisat ilmi için Kopernik'in astronomi ilmine getirdiğine eş önemde bir ilerleme ve yenilik yaratacağına inanıyordu. Oysa, kitabı ancak birkaç tane satmış ve kendisi tarafından piyasadan çekilmişti. Şöhret, Gossen'e ölümünden sonra gelmişti. Jevons, 1871' de Gossen'in bir çeyrek yüzyıl önce ortaya koyduğu ilkeleri yeniden keşfettiğinde, Gossen'den habersizdi. Bir süre sonra bu kitapla karşılaşmış, bu olay onun kendisinin hayal kırıklığına uğramasına, Gossen'in ise geç kalmış bir şöhrete ulaşmasına sebep olmuştur. Jevons, eserinin daha sonraki baskılarında Gossen'in hakkını teslim etmiş ve onun iktisatçılar dünyasında hakkı olan yeri almasını sağlamıştı. Gossen'in eseri, tekrar, 1889 yılında yayınlandı.

Gossen'e göre insan davranışlarının amacı hazzın azamileştirilmesi, elemin asgariye indirilmesidir. Bu ilke, Hedonizm diye bilinen insan davranışları hakkındaki düşünce sisteminin temel önerisi idi, ve herkesçe bilinen bir şeydi.

Önemli olan şey, insanın ekonomik eylemleriyle bu ilke arasında ilişki kurabilmekti. Gossen'in başardığı iş buydu.

Gossen, gözlemlerine dayanarak, sonradan kendi adıyla anılan ve yeni iktisat sisteminin temeli yapılan iki kanun ve bir ilke ortaya koymuştu.

Birinci Gossen kanunu için, bugün kullanılan terimlerle, azalan marjinal fayda veya marjinal faydanın azalması kanunu denebilir. Bu kanun, halen elde bulunan bir malın miktarında meydana gelen her artışla birlikte marjinal faydasının azalacağını ifade ediyordu. Bu kanuna dayanılarak iki kişi arasında cereyan eden değişimin her iki taraf için de fayda-kazancı sağlayacağı gösterilmiştir.

Gossen'in ikinci kanunu, rasyonel davranan bir kişinin parasını, ya da sahip bulunduğu kaynakları çeşitli mallar için harcarken, bunlardan elde edeceği faydayı azamileştirecek şekilde hareket edeceğini ifade eder. Birey, bütün ihtiyaç veya arzularının hepsini birden tatmin etme olanağına sahip olmadığı için parasını satın alacağı malların marjinal faydaları kendisi için aynı olacak şekilde harcardı. Diğer bir deyimle, bir A malı paranın son biriminin sağladığı tatmin (bu birimle satın alınan en son miktarın faydası) bir B malı için harcanan son para biriminin sağladığı tatmine (bu birimle satın alınan en son miktarın faydasına) eşit olacağı bir noktaya kadar satınalınmaya devam edilir.

Gossen'in üçüncü ilkesi, bir şeyin faydası ile elde edilmesi için katlanılması gereken zahmet arasındaki ilişkiyi ifade eder. Bu ilkeye göre, herhangi bir şeyin faydası onu elde etmek için harcanan emeğin doğurduğu elem dügülerek hesaplanmak gerekir. İnsan, bu ilke uyarınca, bir şeyin üretimine faydası katlanılan eleme eşit oluncaya kadar devam eder, eşitliğin hâsıl olduğu noktada üretimi durdurur.

Daha önce de, birkaç kez belirttiğimiz gibi, yeni iktisat bu kanun veya ilkeler üzerine kurulmuştur. Ancak bu

işte Gossen'in doğrudan doğruya etkisi ve katkısı olmamıştır. Aynı ilkeler başkaları tarafından ondan habersiz olarak yeniden bulunmuştur.

Soru 76 Jevons, marjinal fayda ilkesiyle tam bir fiyat teorisi kurabilmiş midir?

William Stanley Jevons (1835 - 1882), azalan marjinal fayda ilkesini bağımsız olarak bulan ve buna dayanarak yeni iktisadı yine bağımsız olarak kuranlardan biridir. Çok çeşitli konularla meşgul olmuş ve bazı alanlarda belirli katkılarda bulunmuş olan Jevons, asıl şöhretini iktisatçılığıyla kazanmıştır. Yenilik getiren eserini 1871 yılında yayınlamıştır. Jevons, daha önce parça parça ortaya atılmış bulunan fayda analizinin dağınık unsurlarını biraraya getirip bunlarla yeni bir değer, değişim ve bölüşüm teorisi meydana getiren ilk iktisatçıdır.

Jevons'a göre, «insan davranışlarının temel kaynakları olan haz ve elem duyguları» iktisat ilminin ilkelerinin de kaynağıdırlar.

Jevons'un değer ve bölüşüm teorilerinin temel kavramı, «nihaî fayda derecesi» kavramıdır. O, bu kavramla, mevcut mal stokunda meydana gelen çok küçük miktardaki bir artış ya da azalışın, yani, mal mevcudunun marjinal biriminin faydasını ifade eder. Bu kavram daha sonra «marjinal fayda» diye ifade edilmiştir. (Marjinal fayda Grenznutzen - terimini ilk defa kullanan iktisatçı, Viyana ve Avusturya Okulu'nun Menger'den sonraki en büyük temsilcilerinden biri olan Wieser'dir.)

Jevons, değerin fayda ile olan bağlantı veya ilişkisine nasıl ulaştığını şöyle açıklar: «Uzun uzun düşündükten ve araştırdıktan sonra oldukça yeni olan şu fikre vardım: **değer tamamen faydaya dayanır.**. Emeğin çok kez değeri tayin ettiği kabul edilir. Ne var ki, bu ancak dolaylı bir şekilde,

malın miktarındaki bir artış veya azalış yoluyla fayda derecesini değiştirmek suretiyle olur.»

Jevons'un azalan marjinal fayda ilkesine dayanarak iki kişi arasında cereyan eden değişim olayında fiyatın belirlenişini nasıl açıkladığını daha önce (bkz. Soru: 72) görmüş olduğumuz için, burada bu konuyu tekrar ele almayacağız. Sadece, onun bütün değişim teorisinin temelini teşkil eden önermesini tekrar kaydetmekle yetineceğiz: «Herhangi iki malın birbirleriyle değişim oranı, bunların değişim işlemi tamamlandıktan sonra tüketim için elde bulunan miktarlarının nihaî fayda dereceleri arasındaki oranın tersidir.»

Burada, ayrıca, Jevons'un bu ilke ile tam bir fiyat teorisi kurmuş olmadığını belirtmemiz gerekir. Onun örneğinde iki mal ve iki kişi alınmakta, değişim olayı bunlar için açıklanmaktadır. Şimdi, burada yürütülen muhakemeye iki mal ve iki kişi açısından bir şey denilemez dense bile, toplumun bütünü söz konusu olduğunda, bu iki mal ekonominin sahip bulunduğu toplam miktarları, taraflar bütün alıcı ve satıcılar olacağından, nihaî fayda dereceleri bütün toplum için söz konusu olmak, yani kollektif marjinal faydalar olmak gerekir. Oysa, Jevons bunların nasıl belirlendiğini açıklamamaktadır. Bu nedenledir ki, fiilî değişim oranının ne olacağı bu yoldan gidilerek belirlenemez.

Soru 77 Jevons'un kayda değer olan diğer görüşleri nelerdir?

Jevons'un emeği değerin kaynağı sayan klasik doktrini tamamen reddetmiş olması kendi teorisinin en önemli özelliğini teşkil eder. Ona göre emek bir kez harcandığında artık ebediyen yok olmuş olur. Emeğin bir malın piyasada bulacağı fiyat üzerinde hiçbir etkisi olamaz. (Bu, soruna talep yönünden bakıştır.)

Bununla beraber nihaî fayda derecesi, (değer buna dayanır), arzdaki değişmelerle değişebileceği için, Jevons,

üretim maliyetinin bir unsuru olması itibariyle, emeğin değeri dolaylı bir yoldan etkileyebileceğini kabul eder:

«Üretim maliyeti arzı belirler;
Arz nihaî fayda derecesini belirler;
Nihaî fayda derecesi değeri belirler.»

Ancak, hemen hatırlatmak gerekir ki, Jevons emeği tamamen sübjektif bir unsur olarak tanımlar; değerin fayda teorisine benzer bir şekilde bir «emeğin olumsuz-faydası» veya faydasızlığı teorisi geliştirir. Bu unsur, yani, olumsuz-fayda veya faydasızlık, değerin belirlenmesinde emek arzı üzerindeki etkisi dolayısıyle rol oynar. Jevons, bu tutumuyla, klasikler sonrası dönemin geleneğinden tamamen ayrılabilmiş değildir. Yaptığı iş, mevcut klasik teorik aletlere fayda kavramını daha kesin bir biçimde ilâve etmek olmuştur.

Emekle fayda arasında bir denge ilişkisi vardır: emeğin çeşitli kullanımlarından sağlanacak fayda artışları birbirlerine eşitlenir. Diğer bir deyimle, emek çeşitli istihdam alanlarında bunların her birinde sağlanacak marjinal faydalar bir diğerine eşit olacak şekilde kullanılır. Dengenin tam belirli olabilmesi için gerekli bir ikinci ilişki de şudur: emek, sağlanacak fayda artışının katlanılacak elem artışına tam eşit olduğu noktaya kadar harcamaya devam edilir. Fayda ve faydasızlık bu ifadede bağımsız değişkenlerdir; ekonomik dengenin belirlenmesi bunların azamîleşmeleriyle olur.

Jevons, fayda teorisine dayanan bir bölüşüm teorisi geliştirmemiştir. Rant teorisi olarak Ricardo'dan gelen teoriyi benimser. Ücret konusunda açık bir teoriye sahip değildir. Ona göre her işçi, sahip bulunduğu yeteneklerle azamî fayda yaratabileceği bir işte çalışmak ister; azamî fayda, böyle bir işte çalışmakla ürettiği ürüne (veya ürünün artışına yaptığı katkıya) işverenlerin ödemeye hazır oldukları karşılıkla ölçülür veya belirlenir. Buna göre, ücret, ürünün değerinin sonucudur, nedeni değildir. Bir marjinal pro-

düktivite teorisine götürebilecek olan bu muhakeme tarzına rağmen, Jevons böyle bir teori geliştirmeye girişmiş değildir.

Doğrudan doğruya ücret sorununu ele aldığımız zaman yukardaki düşünüşe bağlı kalmaz; bununla ilgisi olmayan başka bir açıklama yapar. Bu kez ücret, nihaî olarak, üründen rant, faiz ve vergiler çıktıktan sonra arta kalan kısım olarak görülür. Ücret, toplam üründen bakiye olarak kalan kısım olur.

Faiz, kârı oluşturan üç unsurdan biridir. Diğer iki unsur, denetim ve gözetim ücreti ile riske karşı sigortadır.

Jevons, faiz konusunda da yarı yolda durur; faiz haddinin belirleyici unsurları olarak imsak dolayısıyle katlanılan fedakârlık ile sermayenin marjinal produktivitesi arasında ilişki kurma yoluna gitmez.

Soru 78 Menger kimdir ve katkıları nelerdir?

Carl Menger (1840-1921), Avusturya veya Viyana Okulu diye bilinen yeni iktisat okulunun kurucusudur.

Menger, iktisadî düşünceler tarihinde (şerefini Jevons ve Walras'la paylaşmak üzere) yeni bir çığır açtığı kabul edilen fikirlerini kapsayan eserini Viyana'da başbakanlığa bağlı bir devlet memuru iken yazmış ve henüz genç bir adam sayılabilecek yaşta iken yayınlamıştı (1871). Menger, hayatının daha sonraki kısmında Viyana Üniversitesi'nde profesörlük yapmıştır.

Menger'in modern iktisada katkılarının bir kısmı, metod alanında olmuştur. Menger'e göre iktisadî analizin temeli ve hareket noktası birey olmalı idi. Toplumun ekonomik olayları, bazı sosyal güçlerin doğrudan doğruya ifadesi olan şeyler değildi; bunlar, bireylerin, iktisadî faaliyetlerde bulunan insanların davranışlarının sonuçları olan şeylerdi. Ekonomik süreci bütünü ile kavrayabilmek için, bu sürecin yürütücüleri olan bireylerin davranışlarının incelenmesi gerekliydi.

Birey, Gossen ve Jevons için olduğu gibi, Menger için de, ekonomik olayın merkezinde yer alır. Bununla beraber, Menger, bireyi onlar gibi temel veya hareket noktası olarak alırken, kendi ekonomik tahlilini «faydacı» veya «hazcı» sosyal felsefelere dayandırmamakla ya da bu gibi felsefî düşüncelere kendi sisteminde yer vermemekle, adı geçen iki iktisatçı ile onlardan önce gelmiş diğer bazı iktisatçılardan ayrılır. Bireyden hareket etmek, Menger'e göre, mutlaka ahlâkî, sosyal-felsefî muhtevalı bir anlayışa sahip olmayı gerektirmez ve sahip olmak demek değildir. Bireyci yaklaşım, sadece, ele alınan sorunun mahiyetinden gelen bir metodolojik zorunluluktur. Faydacı veya hazcı türden herhangi bir varsayıma yer vermeksizin bir sübjektif değer teorisi geliştiren ilk iktisatçı Menger'dir.

Menger, değer analizinde, insan ihtiyaçları ile bunları tatmine yarayan araçları iktisadî faaliyetin iki kutbu olarak alır. Değeri, bir şeyin kendisiyle bir (ya da birden fazla sayıda) ihtiyaç arasında bir illiyet ilişkisi kurulmasına yol açan bir niteliği olarak tanımlar.

Bir ihtiyaç mevcut ve onu duyan bir birey tarafından bu ihtiyaçla bir şey arasında (tatmin anlamında) bir illiyet ilişkisi bulunduğu biliniyor iken, birey o şeyi ihtiyacını giderebilmek için kullanabilme gücüne veya olanağına sahipse, böyle bir niteliği olan şey bir «mal» olur.

Menger'e göre, mallar, teknik nedenlerle, birinci, ikinci, üçüncü ve daha yüksek sınıftan mallar olarak sınıflandırılabilirler. Birinci sınıf mallar bir ihtiyacı hemen gidermeye hazır mallardır; bunlara nihaî mallar dendiği de olur. İkinci ve daha yukarı sınıftan mallar, ihtiyaçları hemen ve doğrudan doğruya gidermeye hazır değillerdir; bunlar ihtiyaçların giderilmesine dolaylı olarak yarar veya katkıda bulunurlar. Birincilere örnek elbise ise, kumaş, iplik, yün (veya pamuk ya da sentetik maddeler), makine, vb., ikinci ve daha yukarı sınıftan olanların örnekleri olabilir. İkinci ve daha sonraki sınıftan malların ortak özellikleri, bunların

birinci sınıftan malların üretimi için birlikte kullanılmalarının gerekmesidir.

Yukarı sınıftan malların mal olma özellik veya nitelikleri bunların daha aşağı bir sınıfta yer alan ve nihaî olarak birinci sınıftan malların üretimlerine katkıda bulunmalarından ileri gelir.

Böyle bir sınıflandırma, üretimin teknik koşullarını ortaya koymaya yarar ve birinci sınıf malların değerleri ile ikinci ve daha yukarı sınıftan malların değerleri arasında derhal bir ilişki kurulmasını sağlar.

Malların tabi tutulduğu bir ikinci sınıflandırma, mallarla ihtiyaçlar arasındaki nicel ilişkiye dayanır. Muhtemel bütün ilişkiler arasında en önemli olanı şudur: mallar, miktar itibariyle, kendilerine duyulan veya kendileriyle tatmin edilebilecek olan ihtiyaçtan azdır. Bu gibi mallar, ekonomik mallardır; bireyler bunları ekonomik şekilde kullanmak zorundadırlar; çünkü, bunların hepsini veya bir kısmını kaybedecek olsalar, ihtiyaçlarının tamamının veya bir kısmının tatmininden yoksun kalırlar.

Malları ayıran çizgi devamlı olarak yer değiştirir. İhtiyaçlar da üretilen mal miktarlarında, teknikte vb., meydana gelen değişmelerin sonucu olarak ekonomik mallar, zamanla, ekonomik olmayan mallar haline gelebilir; bunun tersi de doğrudur. Ekonomik mallar kategorisinde yer alan mallar için «kıt» mallar da denilebilir.

Soru 79 Menger'in değer analizinin özelliği nedir?

Malların marjinal faydaları bunlara sahip olan kimseler için miktarlarında meydana gelen her artışla birlikte azalır. Öte yandan, malların bireyler için taşıdıkları önem giderdikleri ihtiyaçların önemine göre değişir. Açlığı gideren ekmek, sigaradan daha önemli bir yere sahiptir. Her birey, bu iki ilke uyarınca, malların önem itibariyle sıralarını ve miktarlarındaki değişmelere göre marjinal faydala-

[illegible] olarak adeta bir tablo halinde tasavvur eder. Menger, [illegible] marjinal faydayı, ve marjinal faydalar arasında denge kurulması olayını böyle bir tablo yardımıyla açıklar. Menger'in verdiği tablo şudur:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
8	7	6	5	4	3	2	1	0	
7	6	5	4	3	2	1	0		
6	5	4	3	2	1	0			
5	4	3	2	1	0				
4	3	2	1	0					
3	2	1	0						
2	1	0							
1	0								
0									

Burada romen rakamları malları önem sıralarına göre göstermektedir. Diğer rakamlar, bu malların birim miktarlarının marjinal faydasını gösterir. En önemli mal olan birinci malın ilk biriminin marjinal (bir tek birim olduğu için aynı zamanda toplam) faydası on, en önemsiz olan sonuncu malın bir biriminin faydası birdir. Bu demektir ki, ilk malın onuncu biriminin sağladığı tatmin, sonuncu malın ilk biriminin verdiği tatmine eşittir. Bu durumda, herhangi bir kimse, örneğin, iki birim mal satın alabilecek olanağa sahip iken, ya birinci maldan iki birim ya da bir birim birinci maldan bir birim de ikinci maldan satın alır. Çünkü, her iki halde de sağlayacağı fayda aynı olur (10+9=19). Bu sonucu ifade edebilmek burada bir varsayımı gerektirir: bütün malların bir birimleri için ödenen bedel aynıdır. Menger bu varsayımı açıkça belirtmez. Böyle bir varsayım yapılmadığı takdirde, örneğin, birinci malın bir biriminin bedeli, ikinci malın bir biriminin iki katı ise, bu büyüklükte bir bedele birinci maldan bir birim satın alınır. Sağlanan fayda on, oysa,

ikinci maldan iki birim satın alınabilir ve sağlanan fayda onyedi olur.

Diğer çok ilginç bir durum da şudur: Menger'e göre bir kimsenin, örneğin birinci maldan bir birime sahip olması halinde sağlayacağı fayda ile on birime sahip olması halinde sağlayacağı fayda aynıdır (10). Çünkü, onuncu birim malın marjinal faydası bir'dir, ve diğer bütün birimler de bu kadar faydalı olacakları için on birimin toplam faydası on'dur. Bunun gibi, iki birimin toplam faydası ile dokuz birimin toplam faydası aynıdır (18). Bunun böyle olmasının nedeni, malın toplam faydasını elde bulunan miktarın marjinal biriminin faydasının tayin etmesi, ve marjinal faydanın birim sayısı arttıkça azalmasıdır.

Bütün bu söylenenlerden şu sonuç çıkar: bir malın elde bulunan miktarı çok iken, bir başka mal elde etmek için bundan verilecek miktar nispeten büyük olur. Çünkü, elde sadece birinci mal varken, sahip bulunulan toplam fayda, diğer maldan bir miktar elde edildiği zaman sahip olunacak olan toplam faydadan daha küçük olur. Bu demektir ki, Menger'e göre, değişime yol açan şey toplam faydayı artırma arzusudur, ve değişim-değeri toplam fayda ile özdeştir.

Oysa, Jevons için toplam fayda, örneğin, birinci mal bakımından on birimin her birinin marjinal faydalarının toplamıdır (55). Ve değişim-değeri de marjinal faydaya eşittir.

Menger'e göre on birim birinci mal hem marjinal fayda hem de toplam fayda bakımından, örneğin, beş birim maldan daha değersizdir.

Buna karşılık, Jevons için, on birimin toplam faydası beş birimin toplam faydasından büyük, fakat marjinal faydası küçüktür. Jevons'a göre malın elde bulunan miktarındaki bir azalma, geriye kalan miktarın marjinal faydasını yükseltirken toplam faydasını azaltacağı için değişim-değeri marjinal faydaya göre belirlenir.

Menger'e göre, değişim genel ekonomik faaliyetin eldeki olanaklarla (araçlarla) azamî tatmini sağlama amacını

gerçekleştirmeye yarayan bir parçasıdır. Değişim, aynı malı farklı bireyler tarafından atfedilen nispî sübjektif değerlerin farklılığının bir sonucu olarak cereyan eder. Ahmet bir M malının m birimine -herhangi bir nedenle- bir A malının bir biriminden daha fazla değer atfeder ve Mehmet A malının a birimine M malının bir biriminden daha fazla değer verirse, bu iki kişi arasında M ve A mallarının değişimi mümkün olur. Ahmet ve Mehmet A ve M mallarının parçalarını fiilen değiştirmeye başladıklarında, bu iki malın tarafların her biri için sübjektif değerleri arasındaki ilişki, bunların her iki birey için eşit hale geldiği noktaya kadar değişir. Bu noktada değişim durur; çünkü değişime devam etmek için taraflar bakımından bir neden kalmamıştır.

Sübjektif değerler, böylece, değişim ve fiyatın sınırlarını belirlerler. Her birey, kendisi için değişim fırsatı doğduğunda, zihninde değişime girişmeye razı olacağı nicel olarak belirli bir oran saptar. Bu oran, onun zihnindeki değerleri yansıtır. Ama, bu sübjektif değerler, belirli nicel büyüklükler olarak kavranamazlar. Bununla beraber, zihindeki sübjektif değerler, bireylerin talepleri yoluyla, fiilî piyasa fiyatları olarak yansırlar. Menger, fiyat teorisinin kendisince esasını teşkil eden bu açıklamayı yaptıktan sonra iki kişi arasındaki özel değişim halinden serbest rekabet şartları altındaki değişime kadar bütün farklı durumları inceler.

İki kişi arasında cereyan eden değişim olayında, fiyat, alıcı ve satıcıların azamî ve asgarî değişim oranları tarafından belirlenen sınırlar içinde kalır; ve -azamî avantaj sağlama arzusu ile pazarlık gücünün her iki taraf için aynı olduğu varsayıldığında- bu oranların ortalaması olma yönünde eğilim gösterir. Daha sonra gelen iktisatçılar, genel olarak, fiyatların bu sınırlar içinde belirsiz olacağını ileri sürdüler. Menger, bizzat belirtmemiş olmakla beraber, pazarlık gücündeki farklılıklar yüzünden ortalamadan olan sapmaların ekonomik karakterde sayılmayacaklarını düşünür.

Soru 80 Menger, üretim faktörleri fiyatlarını nasıl açıklar? Atıf teorisi nedir?

Menger, üretim faktörlerinin fiyatlarını açıklama konusunda atıf veya yansıtma terimleriyle ifade edebileceğimiz bir teorinin (Zurechnungstheorie, theory of imputation - bu terimi de ilk kullanan Wieser'dir) esaslarını ortaya koymuş bulunuyordu.

Yüksek sınıflarda yer alan malların değeri neye göre belirlenir? Bu teoriyle cevaplandırılmaya çalışılan soru budur. Benimsediği sübjektif yaklaşım biçiminin zorunlu bir sonucu olarak, Menger, yüksek sınıftan malların (üretim faktörleri bunlar arasında yer alırlar) değerlerinin üretimlerinde rol oynadıkları daha alçak sınıftan malların beklenen değerleriyle belirlendiğini düşünür. Birlikte kullanılan üretici mallarının ürünün değerindeki paylarının nasıl belirleneceği sorununa Menger'in kendisinin getirdiği çözüm, pek açık değildir. Menger, herhangi bir faktörün değer-payının bu faktörün üretiminden çekilmesi halinde üründeki azalmadan dolayı uğranılacak değer kaybıyla belirleneceğini belirtir. Bu ifadeyi «marjinal doz» kastedildiği yolunda yorumlamak suretiyle, ancak anlamlı bir hale getirebiliriz. Bu, ilkel bir düzeyde kalmış da olsa, Menger'in bir marjinal prodüktivite teorisinden yana olduğunu düşünmek demektir. Menger'in aynı tahlili toprak, emek ve sermayeye de uyguladığı gözönünde tutulursa, yukardaki ifadeyi belirtilen ilâveyi de içeren bir anlamda almak daha kolaylaşır.

Bu teoriye göre, örneğin, demir bizatihi değerli değildir ve kendiliğinden bir fiyatı olmaz. Demir, makine ve iğne yapımında kullanıldığı için değer kazanır. Makine de tek başına değerli değildir. İğne yapımında işe yaradığı için bir değere sahiptir. Böylece bir nihaî maldan önceki bütün malların (yani bu nihaî malın ortaya çıkması için yararlanılan üretici malları) değerleri bu nihaî malın değeri ile belirlenir. Diğer bir deyimle, bütün bu mallar nihaî malın değerin-

den dolayı değerlidirler. Nihaî malın değeri bunlara yansır, veya bunlar nihaî mala atfen değer kazanırlar.

Menger'de herhangi şekilde bir maliyet kavramı ve teorisi mevcut değildir.

Soru 81 Wieser kimdir ve katkıları nelerdir?

Friedrich von Wieser (1851-1926î, Avusturya Okulu'nun kurucusu Menger'den sonraki iki büyük temsilcisinden biridir (diğeri sınıf arkadaşı ve eniştesi E. v. Böhm-Bawerk'tir).

Wieser, yüksek devlet memuriyetlerinde bulunmuş, Avusturya hükümetinde bir süre ticaret bakanlığı yapmış ve önce Prag daha sonra Viyana Üniversitelerinde hocalık etmiş bir iktisatçıdır. Wieser, iktisadî doktrinler tarihi açısından önem taşıyan fikirlerini biri 1889'da, diğeri 1914'de yayınlanan iki eseriyle ortaya koymuştur.

Wieser'e göre, malların «objektif» bir değişim-değerleri olamaz. Değişim-değeri, kökeni itibariyle, bireylerin sübjektif değerlendirmelerinin sonucudur. Bununla beraber Wieser, malların değişim-değerlerinin yanısıra «doğal değer»lerinden sözeder. Malların doğal değerleri doğrudan doğruya marjinal faydalarına göre tahmin edilen değerlerdir. Değişim-değerleri ise marjinal fayda ile satınalma gücü tarafından birlikte belirlenir. Sırf sübjektif değerlendirmeleri yansıtmaları bakımından gerekli tüketim maddeleri doğal değer itibariyle yüksek, lüks tüketim malları alçak bir düzeyde görünürler. Satınalma gücü, faydanın yanısıra, işe katılınca bu durum önemli değişikliklere uğrar. Bu nedenledir ki, değişim-değeri ne kadar mükemmel sayılırsa sayılsın, doğal değerin bir karikatürüdür; ve onun simetrisini bozar, küçük olan doğal değeri büyültür, büyük olanı küçültür.

Diğer bir şekilde ifade etmek gerekirse, değişim-değeri ve doğal-değer, ancak, gelir farklarının ya hiç olmadığı ya da asgariye inmiş bulunduğu bir ekonomik toplumda çakışır veya birbirine çok yakın olurlar. Ancak bu şart altında do-

ğal-değer ve değişim-değeri aynı sübjektif değerlendirmeyi yansıtan şeyler olurlar. Ancak bu durumda, araya bunları bir diğerinden saptıran satınalma gücünün etkisi girmemiş olur.

Bunun dışında ise, faydayı yalnız kullanım-değeri veya doğal-değer ölçer; değişim-değerinin ölçtüğü şey fayda ve satınalma gücünden meydana gelen bir bileşimdir.

Elmas veya altın fiyatlarının yüksek olmalarının nedeni budur. Bunların fiyatları doğal-değerlerinden çok daha fazla satınalma gücünün etkisi altındadır. Bunları zengin sınıf mensupları, ellerindeki satınalma gücü büyük olduğu için, değerli bulur ve yüksek fiyat ödeyip satın alırlar. Ekmek ve kömür gibi şeyler ise, esas itibariyle fakirler tarafından satın alınırlar, ve fiyatları onların satınalma gücüne ve değerlendirmelerine bağlı olduğu için düşük olur.

İşte bu açıklanan nedenlerledir ki, Wieser'e göre, üretim yalnız basit ihtiyaçlara göre biçim almaz, zenginliğe göre de biçim alır. En büyük faydaya sahip olan şeyler yerine, konfilori için on yüksek fiyat ödenen şeyler üretilir. Toplumda zenginlik farkları ne kadar büyük olursa, üretimdeki bu türden bozukluklar o kadar göze batıcı olurlar. Yoksul ve fakirlerin ihtiyaçlarına gözler kapanır ve kulaklar tıkanırken, zenginlerin lüks ihtiyaçları yarışılırcasına tatmin edilmeye çalışılır. Bundan dolayı üretimin alacağı yönü ve biçimi tayin eden, ve tüketimin en ekonomik olmayan bir mahiyet almasına yol açan şey, servetin dağılım durumudur.

Wieser, bütün bu söylenilenleri belirttikten sonra, değişim-değeri ile doğal-değer arasında çok büyük bir fark meydana geldiğinde devletin sınırlı bir ölçüde müdahalede bulunmasından yana gözükür. Bu, hiçbir şekilde serbest piyasa ekonomisine müdahale etmek demek değildir. Wieser, burada, kamusal hizmet sağlayan kuruluşları göz önünde tutar. Halkın bu hizmetlere ihtiyacı vardır, yani bunların doğal-değerleri yüksektir, ama büyük satınalma gücü ile desteklenen yüksek fiyatları olmadığı için bireyler

tarafından üretilmezler, devlet tarafından sağlanmaları gereğinin nedeni budur.

Görmüş olduğumuz gibi, Menger, bir malın toplam faydasının elde bulunan birim sayısıyle son biriminin faydasının çarpımına eşit olduğunu kabul etmişti. Bu anlayışı Wieser de kabul eder. Toplam fayda böyle hesaplandığı zaman, malın elde bulunan birim sayısı arttıkca marjinal fayda düşeceği için toplam faydası azalır. Bu, aynı zamanda, malın değerinin de azalması demektir. Çünkü, malın miktarında meydana gelen her ilâve artışla birlikte fayda gittikçe azalan bir miktarda artar, buna bağlı olarak değer de aynı şekilde azalan bir miktarda çoğalır. Bir şey hiç mevcut değilse ve bir de çok büyük miktarlarda mevcutsa fayda ve değer olmaz. Bu ikisi arasında ise, bazı noktalarda malın birim sayısı ile marjinal faydanın çarpımı azalan bir toplam verir. Bu, talebin esnek olmadığı bir halde böyle olur. Arzedilen miktar artarken, talepte bir artış olmuyorsa, sözkonusu mal şimdi daha az bir para karşılığında satılacak demektir. Demek ki, malın üretim ve arzını mümkün olduğu halde artırmamakla daha fazla değer elde edilebilecektir. Ama, böyle hareket edildiği takdirde, mümkün olabilecek bir bolluktan ve yararlanılabilecek olan faydadan vazgeçilmiş olur. Wieser, bu gibi durumlarda, yani değerle faydanın karşı karşıya geldiği hallerde faydanın değere üstün gelmesinden yanadır. Wieser'in kanaatince, hem zaten böyle bir durum ancak pek ender görülebilecek olan bir istisna teşkil eder. Serbest rekabet, müteşebbisleri üretimi kısarak fiyatı yükseltmeye girişmekten alıkoyar. Tekel halinde ise devlet müdahale eder ve durumu düzeltir. Wieser'e göre böylesine bir bolluktan mevcut şeylerin hemen hemen tamamına yakın bir kısmı bakımından henüz çok uzak bulunulmaktaydı.

Serbest rekabet hali mevcut oldukça, her firmanın arzına olan talep esnek olacağı için, özel teşebbüse dayalı bir ekonomide marjinal fayda ve değer ilkesi geçerliliğini sürdürürdü. Böylece, dönüp dolaşıp özel teşebbüse dayalı

kapitalist sistemin lehine olan bir sonuca varılmış oluyordu.

Wieser'in iktisadî düşünceye getirdiği bir de yeni bir maliyet anlayışı ve kavramı vardı. Bu, fırsat maliyeti veya alternatif-maliyet denilen şeydir. Üretim-maliyeti bu kavram ve anlayışla bir kez daha bir sübjektif-psikolojik maliyet haline geliyordu.

Alternatif-maliyeti hem üretici, hem de tüketici açısından düşünmek mümkündü. Bir A malını yapan üretici, bu malı üretmek için kullandığı üretim olanaklarını bir B malının üretimi için kullanmamakla, B malının sağlayacağı faydadan vazgeçmiş oluyordu. Böyle bir durumda, üretimine karar verilen ve üretilen malın alternatif-maliyeti, üretilmeyen diğer malın faydası idi. Bunun gibi, beş lira verip sinemaya gitseydim bu para ile bir dergi alacak idi isem, sinemanın benim için alternatif-maliyeti almaktan vazgeçtiğim derginin faydası olacaktır.

Bu kavram, aynı zamanda, bütün toplum için de uygulanabilir. Şu kadar kilometre yolun alternatif-maliyeti, belli bir sayıda köy okulunun vazgeçilen faydası olarak düşünülebilir.

Hemen anlaşılabileceği gibi B malının vazgeçilen faydası A malının fırsat-maliyeti ise, bir başka C malının vazgeçilen faydası da B malının fırsat-maliyeti olacaktı. Ya da tersine. Burada kendisi açıklanmayan bir şey, diğer bir şeyin açıklanması için kullanılmakta ve aslında bir açıklama sağlanamamaktadır. Hiç değilse, değerin ve piyasa fiyatının açıklanmasında bu ilke esaslı bir iş görmek istidadında değildir.

Soru 82 Böhm-Bawerk kimdir ve katkıları nelerdir?

Eugen von Böhm-Bawerk (1851-1914), Avusturya Okulu'nun Menger ve Wieser'den sonraki üçüncü büyük temsilcisidir. Viyana Üniversitesinde iktisat profesörlüğü, Avusturya hükümetinde maliye bakanlığı yaptı.

Böhm-Bawerk, polemikteki ustalığı ve geliştirdiği faiz teorisiyle tanınmış bir iktisatçıdır. Ona göre, faiz, ikisi tüketim açısından biri teknik açıdan olmak üzere, üç temele dayanıyordu. Bunlardan ilk ikisi, sübjektif-psikolojik davranış ürünü idi. İnsanlar ilerideki ihtiyaçlarını ve bunları tatmin edecek şeyleri sistematik olarak küçümsemek; olacaklarından daha az önemli görmek eğilimindedirler. Böyle olunca, mallara halihazırda ileride sahip olabileceklerinden daha fazla önem verilir. İkinci olarak, insanlar, ileride daha fazla olanağa sahip olacaklarını sandıkları ve dolayısıyle ilerideki tatminlerinin daha fazla olacağını düşündükleri için, bugünkü tatminlerini artırmak üzere bir bedel ödemeye hazırdırlar.

Faizin üçüncü temeli üretimle ilgilidir. Daha fazla nihaî ürün elde etmek üzere, gittikçe artan miktarda üretici veya sermaye malları üretilir ve kullanılırsa, üretim süreci uzar, veya dolambaçlı bir süreç halini alır. Daha fazla miktarda fizikî nihaî ürün elde etmek için üretim sürecinin uzaması veya dolambaçlı bir hale gelmesi (şimdi tohum ve ürün elle atılacak ve toplanacak yerde makinalarla atılır ve toplanır) gerekli üretim mallarının ortaya konulabilmesi için halihazır tüketimden vazgeçilmesini gerektirir. Bunun için de halihazır tüketim mallarının değer ve fiyatlarına bir prim eklenir. Bu, onların tüketimlerinden vazgeçilmesinin bedelidir.

Faizin ilk iki nedeni, insanların zaman tercihleri ile ilgilidir ve onların içinde bulunulan zaman lehindeki tercihlerini yenebilmek için faiz ödenir. Faizin üçüncü nedeni de teknik bakımdan zamanla ilgilidir. Dolambaçlı, yani sermaye malı kullanan üretim süreci, zamanı gerektirir. Bu sırada tüketilecek tüketim maddelerini sağlamak için faiz ödemek gerekir. Müteşebbis bu faizi kendisine sermaye sağlayan kapitaliste dolambaçlı halde yürüttüğü üretim sürecinin yol açtığı değer artışından öder. Kapitalist, müteşebbise sağladığı fonun zaman içindeki hizmetinin karşılığını belli bir süre sonra alır. Buna karşılık, işçiler ve toprak sahip-

leri müteşebbise sağladıkları üretken hizmetlerin halihazır değerini alırlar. Aslında, bunların aldıkları karşılıklar da bunların kendi hizmetlerinin ürününün değeridir; ancak, bu belli bir iskontoya uğrayacak halihazır değerine indirgenmiş bir değerdir. Bütün bunlardan anlaşılacağı gibi, nihaî ürünün değeri, kendisini üretmek için kullanılan hizmetlerin değerinden geçen üretim süresi için ödenen faiz miktarı kadar büyük olur.

Böhm-Bawerk, diğer temel ilkeler bakımından Menger ve Wieser'le aynı görüşleri paylaşır. Toplam fayda onun için de marjinal fayda ile malın eldeki birim sayısının çarpımına eşittir. Üretici veya sermaye mallarının değerleri onun için de, bunlarla üretilen nihaî malların değerlerine dayanır ve bu değerler de aynı malların marjinal faydalarına bağlı bulunur.

Soru 83 : J. B. Clark kimdir ve katkıları nelerdir?

John Bates Clark (1847-1938), yeni iktisada Amerika kıtasından gelen en önemli katkının yaratıcısı olan iktisatçıdır. Çeşitli Amerikan üniversitelerinde profesörlük yapmıştır. Sıra olarak Avusturya Okulu'nun üç ünlü büyüğünden sonra gelişi, onlarla marjinalist iktisadın bütün ilkelerinde tam bir görüş birliği halinde olması ve kendisine ün sağlayan teorisinin onların kurduğu sistemin tamamlayıcı bir parçasını teşkil etmesi nedenine dayanır. Clark, bu okulun Amerika'daki temsilcisidir.

Clark, meydana gelen ürünün bölüşümünü marjinal prodüktiviteye dayandırarak açıklar. Bu terimi icat eden de kendisidir. Bölüşümün marjinal prodüktivite teorisi ile isimlendirilen bu açıklama, azalan marjinal verim kanununa dayanır. Clark, bu ilkeyi bütün üretim faktörlerine uygulamak suretiyle, hepsi için bir biçim bir açıklama getirir.

Clark'ın bölüşüm teorisinin temel ilkesi, ana çizgileriyle, şöyle özetlenebilir: toprumun gelirinin bölüşülmesi bir

doğal kanuna göre cereyan eder. Bu doğal kanun herhangi bir sürtünme ile karşılaşmaksızın işlediği takdirde, üretimde rol alan her unsura zenginliğin (servetin) kendisi tarafından yaratılan kısmını verir. Ücretler bireysel kişiler arasında serbestçe yapılan pazarlıklarla nasıl ayarlanıyor olursa olsunlar bu türlü işlemlerden doğan ücret hadleri, endüstrinin ürününün bizzat emekten gelen kısmına eşitlenme eğiliminde olurlar. Bunun gibi, faiz, aynı şekilde serbestçe yapılan pazarlıklarla nasıl ayarlanıyor olursa olsun ürünün ayrı olarak sermayeden gelen kısmına, doğal olarak, eşitlenme eğiliminde olur. Ekonomik sistemde mülkiyet haklarının doğduğu anda -emek ve sermayenin sonradan devletçe onların kendi malları olarak tanınan şeylere sahip oldukları anda- sosyal uygulama mülkiyet hakkının dayandığı ilkeye sadık kalır. Bu ilke, işleyişi bakımından bir engelle karşılaşmadığı sürece, herkese spesifik olarak ne üretmişse onu tahsis eder.

Clark, bundan sonra, bu doğal bölüşüm kanununun nasıl işlediğini açıklar: Son aletin insanın etkinliğine yaptığı katkı, daha önceki aletlerinkinden daha küçük olur. Sermaye, değişmeyen bir miktardaki iş-gücü tarafından gittikçe artan miktarlarda kullanılacak olursa, azalan üretkenlik kanununa tabi olur. Emeğin değişmeyen bir miktardaki sermaye ile birlikte kullanılması halinde ise, üretkenliğin düşmesi, evrensel bir olaydır. Böylece, bu kanunun işleyişinin genelliği, bir bölüşüm teorisinin temelini teşkil eder.

Burada, özellikle üretim teknolojisi dahil olmak üzere, diğer her şeyin değişmeyip aynı kaldığı varsayılır. Üretim unsurları olarak sermayenin, toprağın ve müteşebbisin (veya müteşebbislik hizmetinin) sabit tutulup emeğin miktar olarak artırılması halinde toplam üretim miktarı artmaya devam etse bile, her ilâve emek biriminin üretime sokulmasıyle üretimde sağlanan artış, bir önceki emek birimiyle sağlanmış olan artıştan daha küçük olur, dolayısıyle birim emek başına düşen ortalama ürün miktarı nihaî olarak dü-

şer. Bu muhakeme aynen diğer üretim faktörleri için de geçerlidir.

Clark, burada, başlangıçta sadece tarımsal üretime uygulanmış olan azalan verim ilkesini, bir doğal kanun olarak görüyor ve bunu tabiat unsurlarının dışındaki diğer üretim faktörlerine de teşmil ediyordu.

Her bir üretim faktörünün toplam üründen alacağı paya gelince, bu pay, her bir üretim faktörünün üretimde kullanılan marjinal biriminin sağladığı ürün artışının değeriyle belirlenir. Marjinal birimle bu faktör bakımından denge noktasına varılmış olur. Bu şu demektir: örneğin, işçiye 25 lira ücret veriliyorsa, marjinal işçi 25 lira değerinde ürün artışı sağlıyor olmalıdır. Üründe sağladığı artış beş birim ürün ve ürünün birim başına piyasa fiyatı beş lira ise, ancak beş birimlik bir artışa sebep olan işçi marjinal işçidir, ve bu işçi ile emek istihdamı bakımından dengeye varılmış bulunulur. Marjinal işçinin üretimi bütün işçilerin paylarını belirler. Çünkü, her işçi bir diğerinin aynı varsayılır. Marjinal işçiden önceki işçilerin daha fazla olan üretimlerinden dolayı bir artık sözkonusu olursa da, bu diğer üretim faktörlerine gider.

Clark'a göre, iş-adamları, birbirleriyle daimî rekabet halinde oldukları için, bir yandan daha işin başında emek ve sermaye temin etmeye çalışırken ücretleri ve faizi yükseltirler; öte yandan, işin sonunda daha fazla satmak için fiyatları düşürürler. Böylece, rantın da faizin içinde olduğu kabul edilmek şartıyla, tam rekabete dayalı bir ekonomide, ücret ve faiz emek ve sermayenin (toprak bunun içinde olmak üzere) marjinal prodüktivitelerine göre ödendikten sonra, üründen geriye kâr olarak herhangi bir bakiye kalmama eğilimi hüküm sürer. İş-adamı, kendi yatırdığı sermaye varsa, bunun faizini alır, bunun dışında yaptığı iş ne ise bunun karşılığı olan bir ücret elde eder.

Soru 84 L. Walras kimdir ve katkıları nelerdir?

Leon Walras (1834-1910), aslında bir Fransız olmakla beraber Lozan Okulunun kurucusu olarak tanınır. Walras, Fransa'da yaşadığı yıllarda çeşitli işlere girişmiş fakat hiçbirinde başarılı olamamıştı. Bir İsviçre kantonunun kendi malî sorunları üzerine açtığı bir inceleme yarışmasında dördüncü olması, Walras'ın ondan sonraki hayatının yönünü etkiledi. Walras, bir süre sonra, Lozan Üniversitesi'ne siyasal iktisat profesörü olarak atandı. Kendisini şöhrete ulaştıracak olan eserini, Walras, bundan sonra yazdı ve yayınladı (1874).

Daha önce belirtmiş olduğumuz gibi, Walras, azalan marjinal fayda ilkesini (Gossen'den habersiz ve herbiri ayrı ve bağımsız olarak) yeniden bulan ve piyasa fiyatının açıklanmasını buna dayandıran üç tanınmış iktisatçıdan biridir. Bu başarısının yanısıra, Walras, kurduğu genel denge teorisiyle en az bunun kadar ve hatta bundan da önemli bir iş başarmış sayılır.

Walras, ekonomiye bir bütün olarak bakar. Ekonomi, birbiriyle bağlantılı piyasalardan meydana gelir ve bu piyasalarda her an yine birbirine bağlı sayısız işlemler cereyan eder. Ekonominin bütünü içinde yer alan piyasalar başlıca iki büyük kesim halinde görülebilirler: mal piyasaları ve üretken hizmet sağlayan üretim faktörü piyasaları. Bütün bu piyasalarda etkilerini her an duyuran bazı belirli güçler dolayısıyle genel denge yönünde bir eğilim vardır. Burada temel düşünce şudur: belirli bir malın arzı, talebi ve fiyatı, kendisi dışındaki diğer bütün malları etkilediği gibi onlar tarafından da etkilenmekte bulunur. Örneğin, diğer her şey aynı kalırken, bir malın fiyatında bir düşme olsa, bunun satın alınan miktarı artar. Öte yandan, bu malla bunun yerine kullnılabilecek mallar arasında olduğu kadar malın kendileriyle birlikte kullanıldığı mallar arasında doğrudan doğruya bir ilişki vardır. Örneğin, zeytinyağının fiya-

tında bir düşme olsa ve bu daha fazla zeytinyağı alınmasına yol açsa, diğer bitkisel yağların satın alınan miktarlarında bir azalma olabilir. Bunun gibi, zeytinyağı ile yapılan yemek ve salatalar için kullanılan maddeler daha fazla satın alınmaya başlanır. Bu durum, bir kısım üretim faktörlerinin tüketimleri artan tüketim maddelerinin üretimlerine kaymalarına yol açar. Bu da, ayrıca şu ya da bu ölçüde, diğer mallar ve dolayısıyle üretim faktörleri üzerinde etkide bulunur.

İşte böylece bir malın doğrudan doğruya veya dolaylı olarak diğer bütün mallara bağlı oluşu, ve kendi arz ve talebindeki herhangi bir değişikliğin diğer bütün mallar ve üretim faktörleri üzerinde etki yapması, ekonominin bütünü ile ele alınması ihtiyacını doğurmuştur. Walras, kurduğu denge teorisiyle, bu ihtiyaca cevap vermeye çalışmıştır. Tüketicilerin tercihlerinin ve malların üretim fonksiyonlarının değişmediği, üretim faktörleri arzının aynı kaldığı ve tam ve serbest rekabetin hüküm sürdüğü bir ekonomide, bütün fiyatlar ve üretilen miktarlar, birbirleriyle karşılıklı olarak tutarlı seviyelere intibak ederlerdi. Matematiğin yardımıyla Walras'ın gösterdiği şey buydu.

Genel denge fikri, sistemin bir yerinde meydana gelmiş bir değişikliğin bütün ekonomi dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermesi bakımından önemli bir iş görür. Fakat yararı sınırlıdır. Genel denge analiziyle ekonomide meydana gelen değişmeler incelenip ortaya konulamazlar. Böyle bir analizle, fiyat ve miktarlar arasındaki ilişkiler, ancak, gerçek hayat için büyük önem taşıyan birçok faktörün değişmediği varsayımına dayanılarak ortaya konulabilirler.

Genel denge fikrinin denge eşitliklerine ilişkin yönü, daha önce açıklanmış olduğu için (bkz. Soru: 74) bu konuya tekrar dönmüyoruz.

Lozan Okulu'nun Walras'tan sonraki ikinci büyük temsilcisi olan Wilfredo Pareto (1848-1923), diğer şeyler ya-

nında, fiyat analizinde farklı bir yöntem geliştirme çabasıyle tanınır. Bu yöntemde malların marjinal faydalarının herhangi bir şekilde ölçülmeleri sözkonusu olmaz. Burada, malların farklı bileşimlerinin sağladıkları tatminlerin birey için olan farksızlığı fikrinden hareketle, marjinal fayda ölçümü sorunu ortaya çıkmadan, bireyin talep eğrisi bulunur, buradan da piyasa talebine geçilir.

Soru 85 A. Marshall kimdir ve katkıları nelerdir?

Alfred Marshall (1842-1924), matematik eğitimi görmüş, başlangıçtaki niyeti bir din adamı olmak olan bir iktisatçıdır. Marshall, A. Smith ve D. Ricardo'dan sonraki en büyük İngiliz iktisatçısıdır. Yeni iktisadın neoklasik adını alan kolunun kurucusu Marshall'dır. O, bu işi, klasik iktisadın kendisine göre muhafaza edilmesi gereken unsurlarını, başkaları (yani, Jevons, Menger ve Walras) tarafından ortaya konulmuş olmakla beraber, kendisinin de birçoğundan bağımsız olarak ulaştığı yeni fikirlerle birleştirip bir sentezе ulaşmak suretiyle başarmıştır. Marshall, sosyal felsefesi itibariyle, reformcu yönü hayli ağır basan bir burjuva liberalizminden yana idi. Böyle bir sosyal felsefe iledir ki, Marshall, yarı metamatiksel bir biçimde yürüttüğü teorik tahlillerin pratik sorunlara işe yarar çözümler bulunmasında yararlı olmasını daima düşünmüş ve gözönünde tutmuştur. Diğer bir deyimle, teorik çalışmalarını, ne kadar soyut bir biçim almış olurlarsa olsunlar, günlük hayatın ihtiyaçlarına cevaplar bulmaya elverişli çabalar olarak sürdürme niyetini hiçbir zaman bir yana bırakmamıştır. Örneğin, o, diğer şeyler yanında, 19. yüzyılın ekonomik liberalizminin spesifik bazı istisnalardan öteye, genel olarak sınırlılıklarından söz eder.

Marshall, görüşlerinin genel niteliği itibariyle, yalnız klasik iktisadın ve zamanında yeni gelişen modern iktisadın değil fakat aynı zamanda Alman Tarihçi Okulu'nun da

etkisi altındadır. O, teorik tahlile çok büyük önem vermekle beraber, bir şeyin kökeninin ve gelişiminin de incelenmesinden yanadır.

Marshall sistemini klasik iktisadın bazı temel kavramlarıyla marjinal fayda teorisinin yarattığı yeni görüşlerin karışımından meydana gelen bir harçla kurar. Diğer bir deyimle, sisteminin alt-yapısı, şekil olarak klasik, bunun üzerine kurulu üst-yapısı ise anlam olarak marjinal faydacıdır. Bir diğer deyimle söylemek gerekirse, Marshall eklektik bir iktisatçıdır.

Marshall'ın kendi sisteminde kullandığı klasik kavramlar, «reel maliyet kavramı» dır, ve değerin temelini teşkil eder; rant kavramıdır, ve ayrı bir gelir kategorisini temsil eder; bunların yanısıra, klasiklerin para ve dış ticaret teorileriyle, «normal kâr haddi» kavramından yararlanmaya devam eder. Marshall'ın kurup kendisini izleyenlerin geliştirdikleri neoklasik sistemde kâr mevcuttur.

Kâr, kısa-dönem açısından bir «artık»ı temsil ederse de, uzun-dönemde bir teşebbüsün varolması için gerekli normal arz fiyatına eşitlenme eğiliminde olan bir gelir kategorisini teşkil eder. Kâr, bu ikinci anlamda, yani uzun-dönem açısından, müteşebbisin doğal olarak elde etmeyi umduğu normal bir kazançtır.

Soru 86 Marshall'ın talep teorisinin özellikleri nelerdir?

Marshall'a göre değeri talep ve arz birlikte belirler. Nasıl kesme işi bir makasın her iki kanadının birlikte yaptıkları bir iş ise, değer de talep ve arzın birarada belirledikleri bir şeydir.

Talep, azalan marjinal fayda kanununa dayanır ve gerisinde marjinal faydaların dengelenmesi olayı yer alır. İnsanlar, Marshall'a göre de, tatmin sağlamak veya tatminsizlikten kurtulma amacıyla harekete geçerler. İnsanları

harekete getiren sübjektif-psikolojik saiklerin şiddeti veya yoğunluğu doğrudan doğruya ölçülebilen bir şey değildir. Bir malın belirli bir miktarından sağladıkları fayda veya tatmin iki ayrı insan için farklı olduğu gibi, aynı insan için farklı zamanlarda aynı olmayabilir. O halde, duyulan arzuların ve bunlara sağlanan tatminlerin şiddeti nasıl bilinecek veya ölçülebilecektir. Marshall, bu iş için yararlanılabilecek tek ölçü-aletinin, ne kadar kaba ve kusurlu olursa olsun, para olduğunu kabul eder.

Her ne kadar arzular ve tatminler doğrudan doğruya ölçülemezlerse de, bunlar aynı zamanda insanları harekete getiren güçler oldukları için, sebep oldukları davranışların sonuçlarına bakılarak, kendileri hakkında bir karşılaştırma yapmak ve bir hükme varmak mümkündür. Marshall'a göre, aynı sosyal durumda bulunan iki kişi, nitel olarak farklı iki tatminden her biri için, örneğin, bir lira ödemeye razı oluyorsa, bir liraya sağlanan bu tatminler hem birbirine eşit ve hem de bu ayrı iki kişi için aynı sayılmak gerekir. Böylece, arzuları sebep oldukları hareketin sonuçlarıyla ölçmemiz, paranın aracılığıyla dolaylı bir yoldan mümkün olur.

Hemen belirtmek gerekir ki, kişiler bu nitel olarak farklı tatminler karşısındaki mukayeselerini marjda yapmaktadırlar. Yani, para, sağlanacak faydayı marjda ölçer. Örneğin, kişi, bir lirasını harcarken, ayakkabı boyatmak, gazete almak veya bir bardak meyva suyu için harcamakta tereddüt ediyorsa, onun bunların herbirinden aynı miktarda tatmin sağlayacağını düşünüyor olması sonucu çıkarılabilecekti. Böylece, parasal harcamalar, bireylerin belirli bir mala olan taleplerini ölçebilecekti; çünkü, faydayı ölçtüğü kabul ediliyordu.

Marshall, toplam faydayı Avusturya Okulu mensuplarından farklı düşünür. Ona göre, bir malın onu elde eden kimse için toplam faydası, birinci biriminden itibaren birbiri ardından gelen birimlerin marjinal faydalarının toplanmasından meydana gelen fayda bütünüdür. Marshall, top-

lam faydanın bu şekilde anlaşılışından yeni bir düşünce ve kavrama sıçrar. Bunu kendi verdiği çay örneğiyle açıklamaya çalışalım :

Bir kimse yirmi liraya satılırken yılda bir kilo çay satın alırken ,fiyat ondört lira olsa iki, on lira olsa üç, altı lira olsa dört, üç lira olsa altı, iki lira olsa yedi kilo çay satın almayı düşünebilir. Çayın fiyatı gerçekten iki lira olsa ve o da fiilen yedi kilo çay satın alsa, her kilo çay iki liradan satın alınmış olacağı için, birinci kilodan onsekiz, ikinci kilodan oniki, üçüncü kilodan sekiz, dördüncü kilodan dört, beşinci kilodan iki ve nihayet altıncı kilodan bir lira ve toplam olarak kırkbeş lira kazanç sağlanmış olurdu. Marshall, bu fazlaya «tüketici artığı» adını verir.

Bu örnekle açıklanan ilkeyi şöyle ifade edebiliriz: birey herhangi bir malın kendisine sağlayacağı tatminden yoksun kalmamak için ne kadar bir fiyat ödemeye hazır olduğunu kafasında kararlaştırır; malın fiyatı bu fiyatın altında olduğu takdirde iki fiyat arasındaki fark bireyin kazancı olur ve bu fark, onun tüketici artığını teşkil eder.

Hemen anlaşılacağı gibi, böyle bir fark veya artık, bireyin sübjektif değerlendirmesine bağlıdır, ve fiyat düştükçe büyür. Bu kavramın önemli bir işe yaramadığı sonradan genellikle kabul edilmiştir.

Soru 87 Marshall'ın arz teorisinin özellikleri nelerdir? Değer analizinde zaman unsurunun rolü nedir?

Değeri (gerisinde faydanın yer aldığı) talep ile birlikte belirleyen arza gelince, arzın arkasında üretim maliyeti yer alıyordu. Marshall'a göre, fayda gibi, üretim maliyeti de para ile ölçülebilirdi. Dolayısıyle arz da talep gibi para ile ifade edilebilirdi. Marshall için üretim maliyeti iki şeyden meydana gelyordu: işçinin katlandığı zahmet ve ıstırap, tasarruf edenin tatminlerini ileride bir zamana bırakmaktan dolayı katlandığı fedakârlık. Bu ikinci unsur, Senior'ın

imsak dediği şeydi. Marshall buna daha renksiz bir isim olarak «bekleme» adını verir. İşçiye katlandığı zahmet ve ıstırap ya da daha teknik bir terimle «faydasızlık» karşılığı olarak ücret, tasarruf ederek sermayenin ortaya çıkmasını sağlayan kimseye ise, katlandığı fedakârlığın ya da faydasızlığın karşılığı olarak faiz ödenir. Ücret ve faizin toplamı üretim maliyetinin parasal büyüklüğünü verir

Bir mal üretilerek fayda yaratılıyorsa, bu fayda birtakım faydasızlıklara katlanılması pahasına elde edilir. Bundan dolayı, bu faydadan yararlanmak isteyenler, bunun gerektirdiği faydasızlığın bedelini ödemek zorundadırlar. Diğer bir deyimle, faydanın parasal ifadesi olan fiyat, zahmet ve fedakârlığın, veya sübjektif reel maliyetin parasal ifadesi olan arz fiyatına eşit olmak zorundadır. Değeri ve bunun parasal ifadesi olan fiyatı talep ve arz birlikte tayin ederler derken, kastedilen şey budur.

Marshall, değeri ve dolayısıyle fiyatı, talep ve arzın birlikte belirlediğini söyler: fakat zamanın bunların etkilerine farklı ağırlıklar kazandırdığını ilâve eder. Arz ve talebin kazandıkları ağırlık bakımından Marshall üç dönemden sözeder; piyasa dönemi (veya çok kısa dönem), kısa dönem ve uzun dönem.

Piyasa dönemi, talepteki değişikliklere arzın uydurulamayacağı kadar kısa bir dönemdir. Bu dönemde piyasa, bir veya birkaç günlük bir sürenin piyasasıdır. Talepte bir artma meydana gelmişse, arzda buna tekabül eden bir artış derhal sağlanamaz. Ya da, tersine olarak, talepte bir azalma olmuşsa, arzda, zarara uğramadan, buna uyan bir azalma sağlanamaz. Balık, yumurta, çiçek vb., gibi günlük satılan mallar için, genellikle böyle bir durum düşünülebilir. Piyasa döneminde, açıklanan nedenden dolayı, fiyat talebin etkisinde olur. Yani, fiyatı belirleyen unsur arzdan çok daha fazla, taleptir.

Kısa dönem, talepte meydana gelen değişmelere arzın bir ölçüde uyabilmesine elveren bir uzunlukta olan dönemdir. Talepte bir artma meydana geldiğinde, varsa atıl kapa-

siteden yararlanılarak üretim ve arz artırılabilir. Atıl kapasite yoksa, mevcut üretim kapasitesi zorlanmak suretiyle arzın artırılması yoluna gidilebilir. Bu sırada yalnız emek ve hammadde giderlerinde bir artma olur, sabit giderlerde bir değişme olmaz. Talepte azalma olacak olursa, arzda bu söylenilenlerin tersi yapılarak azalma sağlanır ve talebe uyulur. Kısa dönemde endüstrinin ve bunda yer alan firmaların bina, makine ve yüksek yönetim gibi unsurlarla belirlenen normal üretim kapasitesinde bir genişleme sağlanamaz. Bu dönemde arz talebe bir ölçüde uydurulabildiği için, piyasa fiyatı bunların her ikisinin de etkisindedir.

Uzun dönem bütün giderlerin değişken hale geldiği uzunlukta bir dönemdir. Bu dönemde arz, talebe fizik üretim kapasitesinde sağlanan genişlemeler yoluyla uydurulur. Ya da, talepte devamlı bir azalma varsa, arz, endüstrinin üretim kapasitesinde meydana gelen daralma yoluyla kısılır, ve talebe uygun bir düzeye gelir. Talep ve dolayısıyla fiyat yüksekse, mallarına yüksek talep olan endüstri veya endüstrilere daha fazla firma ve sermaye girer. Ya da, mevcut firmalar yeni yatırımlarla kapasitelerini genişletirler. Talepte ve dolayısıyle fiyatta devamlı bir eğilim halinde düşme görülüyorsa bu söylenilenlerin tersi olur, yani üretim kapasitesi ve arz daralır. Bu nedenlerden dolayı, uzun dönem fiyatı, tamamen üretim maliyetine bağlı bulunur. Bu fiyat, arz ve talebi dengeleyen üretim maliyetine eşitlenme eğiliminde olan ve Marshall'ın normal fiyat adını verdiği fiyattır.

Soru 88: Marshall üretim faktörleri fiyatlarını nasıl açıklar?

Gelir bölüşümü sorununu, diğer modern iktisatçılar gibi, Marshall da üretim faktörlerinin fiyatlarının saptanması sorunu olarak ele alır ve inceler. Üretim faktörleri talebi, tüketicilerin nihaî mallara olan taleplerine bağlıdır; veya

üretim faktörleri, nihaî mallar talep edildiği için talep edilirler.

Böyle olmakla beraber, Marshall, üretim faktörlerinin fiyatlarını, örneğin, Clark'ın yaptığı gibi, doğrudan doğruya bunların marjinal prodüktivitelerine bağlamaz. Bu, ona göre; ancak bir halde, üretim faktörleri arzının sabit ve değişmez olduğu bir durumda, doğrudur; arzın değiştiği hallerde marjinal prodüktivite de değişeceği için, doğru olmaz.

Üretim faktörleri fiyatları, bunların arzı ile bunlara olan talep tarafından birlikte belirlenir. Tıpkı diğer malların fiyatlarının belirlenmesinde olduğu gibi. Nihaî mallara olan talebi belirleyen şeyin azalan marjinal fayda olması gibi, üretim faktörlerine olan talebi belirleyen şey de azalan marjinal prodüktivitedir.

Bu genel açıklamadan sonra, üretim faktörleri fiyatlarının nasıl belirlendiğini ayrı ayrı görelim.

Emeğin fiyatı olan ücret, eğer işçi sayısı veya toplam emek arzı sabit olsaydı, emeğin marjinal prodüktivitesine, yani, marjinal emek biriminin (birim işçi ise, en son istihdam edilen işçinin) toplam ürün değerine kattığı parasal değere göre belirlenirdi. Oysa, emek arzı, ekonominin bütünü bakımından, sabit değildir, her zaman büyüyüp küçülebilir. Böyle olunca, emek arzı arttığı zaman, diğer şeyler aynı kalmak şartıyla, emeğin marjinal prodüktivitesi ve dolayısıyle ücretler düşer. Emek arzı azalırsa, emeğin marjinal prodüktivitesi ve buna bağlı olarak ücretler yükselir. (Burada emek arzı artar ve azalırken, kendilerinde bir değişiklik olmadığı varsayılan diğer üretim faktörleriyle birinci halde daha fazla, ikinci halde daha az emek çalıştırıldığı düşünülmektedir.) Böyle bir durumda, ücretler, yalnız, nihaî malların talebine bağlı olan marjinal prodüktiviteye dayanan emek talebi ile belirlenmezler. Ücretlerin belirlenmesinde emek talebi kadar emek arzı da rol oynar. Bu iki güç, ücretleri birlikte belirlerler.

Burada sözü edilen emek arzı, çalışmaya istekli bütün işçilerin emeklerini, emek talebi bütün işverenlerin emek

taleplerini ifade eder. Bu anlamdaki arz ve talebin belirlediği ücret haddi, ancak, bireysel işveren için sabit veya veridir. O, istihdam ettiği emek miktarını veya çalıştırdığı işçi sayısını, ücret ile emeğin marjinal prodüktivitesinin birbirine eşitlendiği noktaya kadar artırır. Bu nokta, onun emek istihdamı bakımından denge durumunu temsil eder.

Emek arzı açısından bakıldığında, ücret, işçinin çalışma sırasında katlandığı zahmet ve ıstırabı (işçinin hissettiği olumsuz-faydayı ve faydasızlığı) telâfi etmek için ödenir. İşçi emeğini, çalışmanın olumsuz faydası ile, alacağı ücretin kendisine sağlayacağı tatmini mukayese edip bir karara vararak, arzeder. Bu şekilde hareket eden bütün işçilerin arzları, ücreti emek talebi ile birlikte belirleyen emek arzını meydana getirirler.

Aynı muhakeme ve izah tarzı sermayenin fiyatı olan (faiz) için de geçerlidir. Marshall'a göre, sermaye arzı tasarrufa dayanır. Tasarruf ise çeşitli saiklere bağlı olabilir. Aile seviyesi veya kendi sulbünden gelenlerin istikbalini güvenlik altına alma düşüncesi, alışkanlık, sırf biriktirmek için biriktirmek veya marazî tutumluluk, büyük gelir sahibi olmaktan duyulan zevk, geleceği düşünme, vb., bunların başlıcalarını teşkil eder. Bu söylenenlerden hemen anlaşılabileceği gibi, bazı hallerde hiçbir karşılık elde edilmese, ve hatta zarara bile uğranşa, bir miktar tasarruf olabilir. Örneğin, bir kimse yaşlılığında muntazam bir gelir elde edebilmek amacıyla tasarrufta bulunuyorsa, tasarrufu için elde ettiği karşılık (faiz) yüksek olduğu zaman daha az, düşük olduğu zaman daha fazla tasarruf ediyor olabilir. Bütün bu haller, sözkonusu olabilmekle beraber, Marshall'a göre istisna teşkil ederler.

Marshall, tasarrufta bulunanların büyük çoğunluğunun gelirlerini hemen harcamak suretiyle sağlayacakları tatminleri daha sonraki bir zamana bırakmakla, bu tatminler için bir «bekleme»ye razı olmakla bir fedakârlığa katlandıkları duygusunda olduğunu düşünür. Bu nedenle de, tıpkı işçinin katlandığı zahmet ve ıstırabı telâfi etmek için

ücret ödenmesi gibi, tasarruf edenin katlandığı «bekleme» fedakârlığının telâfi edilmesi gerekir. Faiz bunu sağlayan karşılıktır.

Gelir sahipleri, tıpkı işçiler gibi, tasarrufta bulunmanın kendileri için teşkil ettiği fedakârlık ile sağlayacağı faydayı mukayese ederek, gelirlerinin bir kısmını harcamaktan kendilerini alıkoyarlar. Bireyler bakımından bu şekilde meydana gelen tasarruf ve sermaye arzları, sermaye talebi ile birlikte faizi belirlemek üzere ekonominin sermaye arzını meydana getirirler.

Sermaye talebi, emek talebinde olduğu gibi, sermayenin marjinal produktivitesine bağlıdır. Daha fazla kullanıldığı zaman, sermayenin marjinal produktivitesi düşer. Dolayısıyle daha fazla sermaye kullanılması için, sermayeye ödenecek fiyatın düşük olması gerekir. Yani, arz ve talep kanunu burada da geçerlidir. Böylece, sermayenin fiyatı olan faiz haddi, bir yanda beklemeleri için yüksek faiz elde etmeyi uman tasarruf-sahiplerinin arzları, öte yandan mümkün olduğu kadar düşük faiz ödeyerek sermaye sağlamak isteyen işverenlerin talepleri yer almak üzere, toplam arzın toplam talebe eşit olduğu noktada belirlenir.

Kâra gelince, Marshall'a göre, normal kâr, faizle birlikte, yüksek yönetim işinde çalışanların kazançlarını ve teşebbüsü kurup örgütleme hizmetini sağlayan ve bir dördüncü üretim faktörü olarak ortaya çıkan müteşebbislik fiyatının arz fiyatını kapsar. Yüksek yöneticilerin kazançları bir tür uzmanlaşmış işin karşılığıdırlar. Normal kârın faiz ve yüksek yönetici kazançlarından arta kalan kısmı bu dördüncü üretim faktörünün varlığı için gerekli karşılık olan kârdır.

Marshall, Ricardo'nun rant teorisini aynen kabul eder. Fakat, bununla kalmaz. Başka şeylerin de toprağa benzer bir şekilde gelir sağlayabileceklerini söyler.

Toprak arzı her zaman sabittir. İnsan yapısı sermaye malları arzı ile, bazı işlerin gerektirdiği edinilmiş hüner ve yeteneklere sahip emek arzı bir süre için sabit olabilir-

ler. Bu itibarla, Marshall'a göre, toprak ile insan yapısı sermaye malları ve bazı özel uzmanlık kazanan emekler kısa dönemde birbirlerine yakın bir benzerlik gösterirler. Marshall için faiz, «serbest», veya «akıcı» ya da yeni yatırılan sermayenin karşılığı olan kazançtır. Buna karşılık, halen mevcut ve arzı sabit eski sermaye yatırımlarının kısa dönemde sağladıkları kazançlar ranta çok benzer. Bu nedenle, Marshall bu gibi kazançlara, rant-benzeri (quasi-rant) adını verir. Bunun gibi, kısa dönemde bazı emek sahipleri de, normal ücretlerini aşan büyüklükte kazanç elde edebilirler. Bu ikisi arasındaki fark da bir nevi rant-benzeridir.

Uzun dönemde bu gibi sermaye malları ve emeklerin arzlarının sabitliği veya sınırlılığı ortadan kalkacağı için, rant-benzeri gelirleri de yok olur. Oysa, toprak rantı varolmakta devam eder.

Soru 89 Keynes kimdir? Sosyal felsefenin özellikleri nelerdir?

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana dünyanın «kapitalist» kesiminde iktisadî düşünceyi ve iktisat politikası uygulamasını en çok etkileyen iktisatçı, kuşkusuz, İngiliz iktisatçısı John Maynard Keynes (1883-1964) olmuştur. Dünyanın bu kesiminin üniversitelerinin iktisat fakülte ve yüksek okullarının programlarında iktisadın başlıca iki kompartımanından birini (diğeri «mikro iktisat» tır) teşkil eder hale gelmiş olan «makro iktisat» doğrudan doğruya Keynes'e (onun 1936'da yayınlanmış ve kısaca **Genel Teori** diye anılan eserine) dayanır. Dünyanın gelişmiş kapitalist ülkelerinde geçerli ve moda olanı tartışmasız ve eleştirisiz almak, tekrarlamak ve uygulamaya çalışmak alışkanlığını henüz sürdüregitmekte olan ülkemizde de durum farklı değildir. Yeni Türk iktisatçıları ve iktisat politikası uygulayıcıları kuşakları da son 20-25 yıldır Keynes kaynağından beslenerek yetismiş ve yetismektedirler. Konusu tamamen ya da çok büyük ölçüde «Keynes iktisadı»nın ilke ve özellik-

lerini açıklayıp öğretmek olan ders kitaplarının sayısı, başka yerlerde olduğu gibi, yurdumuzda da durmadan artmakta bulunmuştur.

İktisadî düşünceyi ve uygulamayı böylesine etkilemiş bulunan Keynes'in sosyal felsefesi üzerinde hemen hemen hiç durulmaz. Çoğu zaman, sadece, onun insanı kendisine hayran eden nitelik ve yeteneklere sahip üstün bir kişi olduğu belirtilmekle yetinilir. Onun üstün bir kişi, büyük bir iktisatçı ve önemli bir düşünür olduğu, gerçekten, söz götürmez. Bir Amerikalı sosyalist-iktisatçı yazarın belirttiği gibi, «21 Nisan 1946'da altmışiki yaşında ölen Lord Keynes; çağdaş iktisatçıların en ünlüsü ve en çok tartışılanı oluşu yanında, klasik okulun büyük kişileri Adam Smith, David Dicardo ve John Stuart Mill gibi, akademik fildişi kulesine kapanıp sırf kendi alanında çalışan biri de değildi. İki Dünya Savaşı arasında, İngiltere'ye eleştirici ve yönetici olarak paha biçilmez hizmetlerde bulunmuştu. Sanatseverliğiyle kültür alanında sözü geçen bir otorite idi; sonra büyük bir sigorta şirketinin başkanı ve Cambridge King's College'in malî-yöneticisi olarak bir iktisat teoricisinin pek başarılı bir iş adamı olabileceğini göstermişti. Ekonomi dışındaki yazılarıysa standart bir kitap olan **Treatise on Probability**'den **Essays in Biography**'ye uzanır. Kısacası, Keynes çağımızın en parlak ve her şeye yatkın dehalarından biriydi.»

Yakın dostu Bernard Shaw'a 1935 yılı başında yazdığı bir mektupta, Keynes, iktisat teorisi üzerine bir kitap (ertesi yıl yayınlanacak olan **Genel Teori**) yazmakta olduğunu, bu eseriyle dünyanın ekonomik sorunlar üzerindeki düşünüş tarzında hemen olmamakla beraber, gelecek on yıl içinde, büyük ölçüde devrim yaratacağına inandığını, ortaya koyacağı yeni teorinin iyice kavranıp kafalara yerleştiği ve politikayla ve duygusal düşünce ve telakkilerle içiçe girip kaynaştığı zaman, sonunda, olayların gidişi üzerindeki etkisinin ne olacağını kestiremediğini, ama büyük bir değişikliğin meydana geleceğini ve **özellikle de marksizmin**

Ricardo'ya dayalı temellerinin yerle bir olacağını bildiriyor, fakat o anda buna onun (yani muhatabı olan Shaw'un) ya da herhangi bir başka kimsenin inanmasını bekleyemeyeceğini, oysa kendisinin bu söylediklerini yalnız ummakta olmadığını, sonucun böyle olacağından kesinlikle emin bulunduğunu ekliyordu.

Keynes, 1925 yılında Cambridge'de yaptığı ve politika hakkındaki görüşlerini ortaya koyduğu bir konuşmada: «Eğer insan doğuştan bir siyasal hayvansa, bir partiye mensup olmamak son derece rahatsızlık verici, soğuk, yalnız başına ve abes bir durumda olmak demektir.» diyordu.

Keynes, gene bu konuşmasında, İngiliz İşçi Partisi'ne neden katılamayacağını açıklarken, bu parti bir sınıf partisidir ve temsil ettiği sınıf benim mensup olduğum sınıf değil, diyordu. Ve, bunun doğal bir sonucu olarak, sınıf çıkarlarını kollamak ve sınıf mücadelesinde saf tutmak sözkonusu olduğunda, elbette kendi sınıfı olan okumuş, bilgili ve kültürlü **burjuvazinin** çıkarlarını kollayacağını ve onun safında yer alacağını, tam bir dürüstlük ve açıklıkla ifade ediyordu.

Aynı yıl kaleme aldığı bir yazısında Keynes, Sosyalizm, **Kapital** ve Proletarya hakkındaki duygu ve düşüncelerini, gene aynı açık-sözlülükle ve fakat tam bir partizan ve propagandacı üslubuyla ortaya koyuyordu. Ve soruyordu: yalnız bilimsel olarak yanlış olduğunu değil fakat modern dünya için hiçbir ilgi çekici veya uygulanabilir yanı olmadığını bildiğim modası geçmiş bir iktisat ders-kitabını her türlü eleştiriden münezzeh bir kutsal kitap olarak başına taç eden bir doktrini nasıl kabul edebilirim? Çamuru balığa tercih ederek, kaba ve yontulmamış proletaryayı, kusurları ne olursa olsun, hayatta, kalite ve inceliği temsil eden ve bütün beşerî ilerleme tohumlarının hiç kuşkusuz biricik taşıyıcılar olan burjuvazinin ve intelligentsiyanın üstünde gören bir inancı nasıl benimseyebilirim?

Keynes, böyle bir sosyal felseden hareketle, mutluluk sağlayıcı nihaî ve biricik sistem olarak ancak kapita-

lizmi kabul edebilirdi. Nitekim öyle de kabul eder. Ona göre, kapitalist sistem bazı güçlüklerle karşılaşmışsa ve karşılaşıyorsa bunun kusuru sistemde aranamazdı. Kusur, sistemin işleyiş mekanizmasını bir türlü doğru olarak kavrayamayan ve bu nedenle de sarsıntılar geçirmesini önleyecek tedbirleri bulup uygulayamayan düşünce ve uygulama adamlarında idi. Keynes'e göre, bugünkü sistemin eldeki üretim farktörlerini ciddî bir şekilde yanlış kullandığını iddia edebilmek için hiçbir neden yoktur. Çalışmaya istekli ve yetenekli 10.000.000 kişiden 9.000.000 istihdam edilirken, bu 9.000.000 kişinin emeğinin yanlış işlerde veya yerlerde kullanıldığına dair hiçbir kanıt yoktur. Şimdi, sorun böyle ortaya konulunca, yapılması gereken bütün iş, geriye kalan 1.000.000 kişiye (herhalde bunun tamamına değil, bir kısmına) iş olanağı yaratmak ve varılan istihdam düzeyini devam ettirmenin yolunu bulabilmekten ibaret kalıyordu.

İşte, Keynes, bundan öteye bir sorunla meşgul değildi ve eseriyle bu soruna bir çözüm yolu getirdiği kanısında idi.

Soru 90 Keynes'in iktisadî düşünceye getirdiği katkı nedir?

Bundan önceki soruda sözü geçen bir milyon işsiz işçi çalışmaya istekli ve yetenekli kişilerdir, fakat kendilerine verilecek iş yoktur, ya da bir süre önce çalışmakta iken şimdi issiz kalmış durumdadırlar. Bunlar işsiz kalmışlardır, çünkü üretiminde çalıştırıldıkları mal ve hizmetlere talep yoktur. Talebin olmayışı, bu malların üretiminin kısılmasına ve dolayısıyle bir kısım işçiye yol verilmesine yol açmıştır. Ve bunlar, talepte yeniden bir canlanma, bir artış belirtisi görülmediği sürece, işsiz kalmaya mahkûmdurlar. Bu hal devam ettiği müddetce, toplam üretim veya toplam hâsıla (millî gelir) yükselebileceği daha yukarı bir seviyenin altında bir noktada kalacak ve bundan, başta isciler olmak üzere, herkes zarar görecektir. İşsizliğin büyük sayı-

lara varma ve tahammül sınırlarını aşan bir süre devam etme eğilimini gösterdiği bir durumda, büyük sosyal ve siyasal huzursuzluk ve patlamalara gebe bir ortam oluşur. Kapitalist batı dünyası 1929 yılında böyle bir durumun eşiğini aşmış bulunuyordu.

A. B. Devletleri'nde işsizlik oranı 1929'da % 3 iken 1933'te % 25'e yükselmiş, ertesi yıl ve ondan sonraki yıl pek az bir düşüşle, 1934'te % 22, 1935'te % 20 olmuştu. İngiltere'de 1921 - 1940 yılları arasında işsizlik hiç bir zaman % 10'un altına düşmemişti. 1930'ların başlarında % 20 nin üstünde idi. Milyonlarca insanın işsiz kaldığı diğer ülkelerde de durum bundan pek farklı değildi (1933 yılında, Naziler iktidara geldiklerinde, Almanya'da işsizlerin sayısı 6-7 milyonu buluyordu.)

Keynes, 1936'da yayınlanan eserinde, kapitalist ekonomilerin bu duruma düşüş nedenlerini açıklama işine girişmişti. O, olgun kapitalist ekonomilerin işleyişi hakkında yeni bir teorik model ortaya koyuyordu. Bu model o zamana kadar tasavvur edilen modelden farklı idi ve farklı pratik politika önerilerinin teorik dayanağını sağlama amacını güdüyordu.

Keynes'den önceki iktisatçılar, Marx hariç, periyodik olarak içine düşülen böylesi bunalımlardan ekonominin kendi normal işleyişiyle çıkabileceği görüşüne 19. yüzyılın başlarından beri sımsıkı sarılagelmişlerdi. Sistemin dışından hiçbir müdahaleye gerek yoktur düşüncesinin doğruluğuna duyulan inanca 1929 bunalımı çok büyük bir darbe vurdu. Keynes, bunu teorik planda ilk kabul ve ifade eden burjuva iktisatçısı oldu. Büyüklüğü ve önemi de buradan gelir. Yüzyılı aşan bir süredir doğruluğundan hiç şüphe edilmeden benimsenegelen kapitalizmin hiçbir müdahale olmaksızın mükemmel bir sistem olarak işleyebileceği doktrini, kapitalizme ve onun bütün değerler dünyasına bu doktrin sahiplerinden hiç de daha az şevkle sahip çıkıp kanat germeyen katıksız bir burjuva iktisatçısı tarafından, 1930'ların ortalarında, yanlışlığı nedeniyle kesinlikle redde-

dildiğinde, geçirilen ilk şokun ardından, Keynes'in pratik önerilerinin sistemi kurtarmak ve ayakta tutmaktan öteye hiçbir sonuç ve etkisi olmayacağı anlaşıldı.

Keynes, bunalımın nedenini talep yetersizliğinde görüyordu. O, teorik açıklamalarıyla bunun sistemin normal işleyişi sırasında karşılaşılabilecek bir durum olduğunu gösteriyordu, ve bunu bir kez gösterince kurtuluş çaresi de öneriyordu. Tüketim ve yatırım harcamalarından meydana gelen toplam harcamalardaki (toplam talepteki) bunalıma, yani, üretimin beşerî unsuru olan işçilerin ve diğer kaynakların atıl kalması durumuna yol açan noksanlık, nasıl kullanılacağını bilmek şartıyla, eldeki amaca son derece elverişli bir araçtan yararlanılarak giderilebilirdi. Bu araç: devlet idi. Keynes'in yeni eseri ve teorisiyle getirdiği, özü itibariyle ve son tahlilde, buydu.

Özel kişisel kâr saikinin harekete getirip işlettiği kapitalist özel teşebbüs sisteminin periyodik olarak saplanageldiği görülen açmazlardan kurtulabilmesi için, devlet sisteme dışardan müdahalelerde bulunabilirdi ve bulunmalıydı.

Bunalımın nedeni talep yetersizliği olarak saptanınca, bundan kurtulmanın çaresi de kendiliğinden ortaya çıkıyordu: talebi artırmak ve yeniden canlandırmak. Talep özel kişilerin tüketim, iş-adamlarının yatırım ve devletin cari giderleri ve yatırım harcamalarından oluştuğuna göre, özel kişi ve kurumların harcamalarında kendiliğinden ya da alınan çeşitli tedbirlere (para ve maliye politikası tedbirlerine) rağmen bir canlanma olmuyorsa veya yeterince bir canlanma sağlanamıyorsa, devlet harekete geçebilir ve yatırım harcamalarını artırabilirdi. Bu harcamalarla yaratılan gelir, ekonominin çeşitli kesimlerinde tüketim ve yatırım harcamalarını teşvik edip canlandırırdı. Teşvik edilerek yeniden başlatılan bu harcamalar ise gelirleri ve talebi daha da artıracakları için bunalıma yol açan koşullar ortadan kalkmaya başlar ve normal ortama vardıracak bir yola girilmiş olurdu.

Keynes'in eserinin yayınlanmasından hemen önce ve sonra, onun önerdiği politika Nazilerin iktidara gelmesiyle Almanya'da, Roosevelt'in başkan seçilmesiyle de A. B. Devletleri'nde uygulanmış ve başarılı sonuç alınmıştı. Hitler Almanyasında devlet önce büyük çaplı bayındırlık ve bunun hemen ardından gelen silâhlanma harcamalarıyla, A. B. Devletleri'nde büyük sulama ve elektrifikasyon projelerinin realizasyonu için yapılan harcamalar ve II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine girişilen savaş hazırlıklarının gerektirdiği giderlerle 1930'ların başlarında içine düşülmüş bulunulan derin bunalımdan tamamen kurtulunmuştu.

Bayındırlık harcamalarının ve özellikle savaş araç ve malzemesi için yapılan harcamaların sistem bakımından fazileti şurada idi: bu gibi giderler gelir yarattıkları halde, piyasaya sürülmesi gereken mal meydana gelmesine sebep olmuyorlardı. Bunlar talep yarattıkları halde, sürüm derdi olabilecek şeylerin üretim ve arz artışlarına yol açmıyorlardı.

Bu tür harcamaların bu son derece elverişli sonuçlarından dolayı, Keynes, başka hiçbir şey yapılamayacak olsa bile, yeni gelir yaratılmasının bir yolu olarak, işsizlere çukur kazdırtılıp doldurtulabileceğini söylüyordu. Keynes'e göre, Firavunların o muazzam piramitleri inşa ettirmiş olmalarının ekonomik anlamı ve mantığı da burada yatıyordu. Sonuç ve özet olarak, böyle hareket etmekle, sistemde yapısal bir değişme ihtimali korku ve endişesi bertaraf edilmiş, sistemin işleyişi için bir yol bulunmuş oluyordu. Ama bu bir mutlak çözüm değildir; çünkü bu yolda hareket olanakları sınırsız değildir.

Keynes'in teorik sisteminin bütün kuruluşu neo-klasik iktisadın sübjektivist-marjinalist kavram ve nosyonlarına dayanır. Sisteminde yer alan her şey, olaylar arasında kurulan bütün ilişkiler, bireysel psikolojik eğilimlere bağlanır, bu eğilimlerin biçimlendirdiği öne sürülen davranışlarla açıklanır.

X.

TARİHÇİ OKUL

Soru 91 Tarihçi düşünce akımı hangi ekonomik, sosyal ve siyasal koşulların ürünüdür? Tarihçi akımın başlıca temsilcileri kimlerdir? Eski Tarihçi Okulun önemli görüşleri nelerdir?

Klasik iktisat, İngiltere'de sanayi kapitalizminin güçlendiği yıllarda doğmuş ve gelişmişti. İçinde doğduğu zaman ve mekânda gerçek bir ihtiyaca cevap veriyordu. Klasik iktisat, güçlenen ve egemenliğini gittikçe artıran sanayi burjuvazisinin teori ve ideolojisi idi. Klasik iktisat ilke veya kanunlarını zaman ve mekân sınırı tanımayan bir biçimde, yani her zaman ve her yerde geçerli genel, zorunlu ilişkilerin ifadeleri olan şeyler olarak vazetmişti. Bu haliyle klasik iktisat, o sıralar, yalnız bir tek ülkenin, kendi doğum yeri olan İngiltere'nin, hem iç ekonomik koşullarına hem de dış ekonomik çıkarlarına uygun ve yararlı bir sistem teşkil ediyordu.

Marx, klasik iktisadı benimsedi ve ondan kapitalizmin mahiyetini ortaya koymakta yararlandı. Klasik iktisat, zaman ve mekân dışılık iddiası bir yana bırakıldığında, toplumun belirli bir ekonomik ve sosyal aşaması demek olan kapitalizmin teorisi olarak, materyalist tarih görüşünün vardıracağı bir tahlil ve kavramlar sistemini temsil ediyordu.

Diğer şeyler yanında, sırf Marx tarafından benimsen-

miş olması bile, klasik iktisadın geleneksel biçimde muhafazasını imkânsızlaştırıyordu. Klasik iktisatta Marx'ı bu sistemi benimsemeye sevkeden ne varsa çıkarılmalıydı. Bunlar, kısaca, klasik iktisadın yer verdiği sosyal muhteva, üretim ve bölüşümün sosyal ilişkileri idi. Bu işi sübjektivist-marjinalist akım üstlendi. Bu akımın gayretiyle, iktisat ilmi, klasik iktisat anlamında, ilim olmaktan çıkarıldı.

Klasik iktisada karşı tavırları farklı olan bu iki akımın yanısıra, ve hemen hemen aynı zamanlarda, ona tamamen hasım olan yeni bir akım daha ortaya çıktı: Alman Tarihçi Okulu. Bu okul, klasik iktisadın zaman ve mekândan bağımsız zorunluluklar olarak takdim ettiği ilke veya kanunlarını ve bunlara dayanılarak önerilen politika uygulamalarını kesinlikle reddediyordu. İngiltere'deki koşulların ve bunların doğurduğu ihtiyaçların mevcut olmadığı bir ülkede -Almanya böyle bir ülke idi henüz- klasik iktisadın geçerliliği sözkonusu olamazdı. Böyle bir ülke iç ve dış ekonomik hayatında devlet müdahalesine yer vermezlik edemezdi. Almanya'nın koşulları devletin ekonomik ve sosyal hayatın tam orta yerinde olmasını gerektiriyordu. Tarihçi okul, Almanya'nın koşullarının değerlendirilmesinden böyle bir sonuca varmış, ve benimsenen farklı tutumun teorik gerekçelerini sağlamaya çalışmıştı. Tarihçi okul, klasik ve sübjektivist-marjinalist iktisada karşı yönelttiği eleştirilerinin dozunu giderek artırdı. Bu sistemlerin dayanakları olan temel-unsurların hiçbiri onun saldırılarına hedef olmaktan kurtulamadı. Ve sonunda klasik ve neo-klasik iktisadın tamamen reddedildiği bir noktaya gelindi.

İktisadî doktrinler tarihinde biri «yaşlı» veya «eski», diğeri «genç» veya «yeni» tarihçi akım olmak üzere iki tarihçi okuldan sözedilir. Eski tarihçi okulun başlıca temsilcileri Wilhelm Roscher (1817-1894), Bruno Hildebrandt (1812-1878) ve Karl Knies (1821-1898)'dir. Yeni tarihçi okulun büyük isimleri, başta Gustav Schmoller (1838-1917) olmak üzere, Max Weber (1864-1920) ve Werner Sombart (1863-1941)'tır.

İngiliz klasik iktisadına karşı çıkan görüşleri ve Almanya'nın izlemesi gereken ekonomik politikasına ilişkin önerileri ile Friedrich List (1798-1846), tarihçi okulun öncüsü sayılır. Maceralı bir hayat yaşamış olan List, Almanya'nın ulusal birliğini kurması ve ulusal pazar halinde bütünleşmesinden yana idi. Napolyon Savaşlarından sonra imzalanan barış anlaşması ile Almanya 39 ayrı devlete bölünmüş bulunuyordu. Bu devletler arasında 38 ayrı gümrük sınırı yer alıyordu. List, bu gümrüklerin kaldırılmasının hararetli savunucusu oldu. Almanya'da gümrük birliği 1834'de gerçekleşti. List, ülkenin demiryolları ile örülmesini istedi. Bütün ülkeyi kapsayan bir posta sistemi kurulması yolunda uğraştı. Bir ulusal patent kanununun çıkarılıp yürürlüğe konulmasını savundu.

Bütün bunlar ölümünden bir süre sonra gerçekleştirildi. 1871'de Almanya tam siyasal birliğine kavuştu.

List, ülke içinde serbestîden yana idi; dışa karşı ise himayecilik politikası izlenmesini savunmuştu. Ancak bunda da tarım ve sanayi arasında ayrım yapıyordu. Tarım yeterince gelişmiş ve olgunlaşmış bulunuyordu; himaye edilmesi gerekmezdi. Sanayi ise Almanya'da henüz emekleme döneminde bulunuyordu. Tarımın himayesi sanayiin aleyhine olurdu. Sanayi için ucuz hammadde ve besin maddeleri gerekliydi. Himaye sayesinde gelişen ve olgunluğa doğru yol alan sanayi, tarım için genişleyen bir pazar yaratırdı.

Özel olarak Almanya, genel olarak da sanayi bakımından henüz geri durumda bulunan bütün ülkeler İngiliz klasik iktisadının serbest ticaret önerisine uyup kapılarını yabancı sanayi mamullerine açamazlardı. Bu, onların sanayileşmekten tamamen vazgeçmeleri demek olmasa bile, buna çok uzak bir tarihte kavuşmaya razı olmaları anlamına gelirdi. Serbest ticaret, sanayileşmeleri mümkün olan bütün ülkeler yeterli bir olgunluğa ulaştıklarında, uygulanabilecek bir politika idi. Sanayileşebilecek ülkeler arasında bir mesafe farkı mevcut olduğu sürece, geri kalmış durumda olanlar bu açığı kapatıncaya kadar, her türlü hima-

ye ve teşvik tedbirlerine yer vermeliydiler. Burada da devlete büyük görevler düşüyordu. Devlet, bir yandan sanayiin ülke içinde geliştirilmesi için elinden geleni yaparken, öte yandan da onu dış rekabete karşı olanca gücü ile korumalıydı.

Ulusların ekonomik gelişimleri, List'e göre, şu aşamalardan geçiyordu: Üretimsiz vahşet dönemi, göçebe hayvancılık dönemi, tarım dönemi, tarım+sanayi dönemi, ve tarım+sanayi+ticaret dönemi. Bağımsızlığına ve güvenliğine büyük önem veren bir ulus, tarımını, sanayiini, denizcilik ve ticaretini mümkün olduğu kadar kısa bir süre içinde bütünleştirip mükemmelleştirerek, uygarlığın daha aşağı bir aşamasından daha yukarı aşamasına çıkabilmek için olanca gücünü harcamak zorunda idi. Tarımsal aşamada bulunan bir ulusun serbest ticaret rejimi altında tarım+sanayi+ticaret aşamasına hızla yükselebilmesi ancak bazı koşulların mevcut olması halinde mümkün olur. Bunun için, sanayileşme çabalarına giriştikleri sırada çeşitli ulusların aynı ilerleme ve uygarlık noktasında bulunmaları; ve birbirlerinin ekonomik gelişmelerine engel olacak durumda olmamaları, ve savaşlar ve ters ticaret uygulamaları ile birbirlerinin ilerlemelerini zorlaştırıp durdurmamaları gerekir. Oysa, içinde bulunulan gerçek durum, List'e göre, böyle olmaktan çok uzaktı. İngiltere, diğer ülkeleri ve bu arada Almanya'yı gerilerde bırakmış bulunuyordu. Bu nedenle de mevcut durumda sırf İngiltere'nin koşullarına uyan klasik iktisadın ulusal özellikleri hesaba katmayan, uluslar arasında devamlı barış ve evrensel çıkar uyuşumu olduğunu varsayan telkin ve tavsiyelerine kulak asılamazdı. Aksi yönde hareket etmek, ulusal çıkarlarına uygun hareket etmemek, mümkün olabilecek en kısa sürede daha yukarı aşamalara yükselmek amacından vazgeçmek demek olurdu.

List'e göre, toplumun çeşitli üyelerinin o andaki görünür çıkarları ile bir bütün olarak toplumun yüksek çıkarları arasında, klasik iktisadın iddia ettiği gibi mutlak olarak zo-

runlu bir uyum da mevcut değildi. Ülke sanayileşmemiş olmaktan dolayı büyük kayıplara uğrarken, bazı kimseler yabancı sanayi mamullerinin ithal ve satışından büyük kârlar sağlıyor olabilirlerdi. Oysa, geçmişte birçok güçlüklerin aşılmasıyle ulaşılmış bulunan ulusal birlik, bireyler için de gerekli ve yararlıydı; ve böyle olduğu için de bireylerin kişisel çıkarları bu birliğin muhafazası amacına aykırı olmamalı, aksine, bunun gereklerine tabi olmalıydı.

List için bütün dünya çapında, uluslar arası iş-bölümü ve ticaretin ancak bir tek gerçek temeli vardır: Sanayileşmenin gerekli kıldığı maddî ve manevî güç ve yeteneklere sadece ılımlı iklim bölgelerindeki ülkelerin halkları sahiptir. Tropik bölge halkları bunlardan yoksundular. Bu bölgeler sanayileşemeyeceklerine göre, buralarda tropik ürünler yetiştirilmesine devam edilecek ve bu ürünler sanayileşmiş ülkelerin malları ile değiştirilecekti. Serbest ticaret, ve bunun temeli olan uluslar arası iş-bölümü, ancak burada sözkonusu olabilirdi.

Tarihçi akım, klasik iktisadın iktisat kanunlarını tarihdışı bir yaklaşımla formülleştirmesini eleştirerek işe başladı. İnsan toplumunda, tabiatta görüldüğü gibi, aynen tekrarlanan düzenlilikler yoktu. Böyle olunca da, klasik iktisadın iddia ettiği gibi, devamlı olarak tekrarlanan düzenlilikleri ifade eden zorunlu ekonomik ilişkiler anlamında ekonomik kanunlar mevcut olamazdı. Tarihçi akım, başlangıçta, bu tutumu kesin bir kararlılıkla benimsemiş değildi. Tam ve kesin bir kararlı tutuma ulaşılması ancak bir süre sonra, genç tarihçi okulun kurucusu Schmoller ile mümkün oldu. Eski tarihçi okulun kurucusu olan Roscher, klasik iktisadın kanunlarını, ilke olarak, tanıyor; ancak bunları tarihsel malzeme ile tamamlamaya çalışıyordu. Buna karşılık, Hildebrandt klasik siyasal iktisadın kanunlarını reddediyor ve bunların yerine ulusların gelişimlerinin ekonomik kanunlarını koymayı istiyordu. Ona göre, ekonomik gelişme bir dizi aşamalardan geçerek gerçekleşiyordu: doğal ekonomi aşaması, para ekonomisi aşaması ve kredi ekonomisi aşa-

ması. Bu aşamaları birbirinden ayıran belirleyici özellikler nelerdi? Bu konuda çeşitli ekonomik kategoriler karmakarışık bir şekilde veriliyor, fakat üretim ilişkilerinden hiç söz edilmiyordu. Doğal ekonominin karşıtı mal üretimi olup bu da ifadesini para ekonomisinde buluyordu. Kredi ekonomisi para ekonomisinin sadece bir şeklinden ibaretti. Nihayet, Knies, insan toplumlarının gelişimlerinde devamlı olarak tekrar eden unsurların mevcut olmadığını belirterek, sosyal hayatta herhangi bir şekilde gözlenebilen bir düzenlilik bulunduğu tezini olduğu gibi bir yana itti. Ona göre, siyasal iktisadın görevi, basit ve açık bir şekilde, ulusların ekonomik hayatlarının tarihî gelişimlerini ortaya koymaktan ibaretti. Bu anlayışa bağlı kalındığı takdirde, bir ilim olarak siyasal iktisadın iktisat tarihine dönüştürülmesi gerekecekti. Nitekim, genç tarihçi okulun bu anlayışı benimseyen temsilcileri, kesin olarak, siyasal iktisat yerine iktisat tarihi ile meşgul olmuşlardı.

Roscher'e göre, ulusal ya da siyasal ekonomi bilimi, bir ulusun ekonomik gelişiminin kanunlarıyla, veya onun ekonomik ulusal hayatıyla meşgul olan bir bilimdi. Ulusal hayat, bütün hayatlar gibi, çeşitli parçaları en sıkı şekilde birbirine bağlı bir bütündü. Böyle olunca, bunun bir yanının bilimsel bir biçimde anlaşılabilmesi için, onun bütün diğer yönlerinin de bilinmesi gerekirdi. Fakat üzerinde özellikle durulması gereken yedi konu vardı: dil, din, sanat, bilim, hukuk, devlet ve ekonomi. Nasıl insan vücudunun hareketi başın çalışması bilinmeden anlaşılmazsa, bir organik bütün teşkil eden ulusal ekonomi de bütün ekonomilerin en büyüğü olan ve diğer bütün ekonomiler üzerinde aralıksız ve karşı durulmaz etkiler yapan devlet dikkate alınmadan incelenip anlaşılamazdı. Kişilerin bireysel davranışlarını yöneten ilkelerin bulunup bilinmesiyle yetinilemezdi. Kişilerin ancak bir parçası oldukları bütünün doğal hareket kanunlarının da bilinmesi gerekirdi. Bu bütün devamlı olarak evrimleşerek daha az olgun olan şekillerden, en mükemmeline doğru, durmadan daha olgun şekillere ulaşma

çabasında olan toplumdu. Toplumun geçirdiği evrim, ancak, tarihsel bir yaklaşımla ortaya konabilir, bu evrimin özellikleri ancak tarihsel incelemelerle saptanabilirdi.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Roscher, İngiliz kökenli klasik iktisadın bütün ilke veya kanunlarını bir darbe ile bir yana itmez. O, soyut olan bu teoriyi tamamen reddetmek yerine, onun tarihsel temelini keşfetmeye çalışır. Roscher, klasik tümdengelimci yöntemi esaslı bir şekilde tamamlamak üzere, çağdaş olgu ve düşüncelerin incelenmesinin zorunlu olduğu inancını taşır.

Soru 92 Genç Tarihçi Okulun önemli görüşleri nelerdir?

Schmoller, yalnız genç tarihçi okulun en önde gelen temsilcisi olmakla kalmadı, aynı zamanda, uzunca bir süre Almanya'nın akademik iktisat öğretimini ve dolayısıyle pratik ekonomi politikasını kişisel etkisi altında tutmayı başaran bir kişi oldu. Bir kimsenin bir Alman üniversitesine iktisat profesörü olarak atanması, onun tasvibi olmadan, hemen hemen mümkün değildi. Bütün kürsüleri ya öğrencileri ya da izleyicileri doldurmuştu. Alman olup da Avusturya Okulu'ndan yana olanlara bütün üniversite ve yüksek okulların kapıları, onun etkisiyle, kapanmıştı. Schmoller, tümdengelimci yöntemi izleyen iktisatçılara olan düşmanlığını o dereceye vardırmıştı ki, «soyut» teoriler ortaya koyan okul mensubu iktisatçıların Alman üniversitelerinde ders vermeye ehil ve yetenekli olmadıklarını açıkça ilân etmekten bile kaçınmamıştı. Schmoller, yaşanılmış ve çağdaş olgular hakkında tarihsel malzeme toplamayı tümdengelimci teori yapımcılığına hem öngörüyor hem de üstün tutuyordu. O, bir ulusal iktisat teorisinin ampirik temelini teşkil etmek üzere, çok, mümkün olduğu kadar çok, tarihsel araştırma yapılması gerektiğini söylüyordu. Ama ne var ki, kendisinin ve yolunu izleyenlerin yaptıkları ve yayınladıkları sayısız araştırmaya rağmen, bir iktisat teorisi meydana getirmeleri mümkün olmamıştı. Bunca malzemeye daya-

narak bizzat Schmoller'in kendisinin giriştiği bir sentez çabası, iki ciltlik bir eser ortaya koymakla beraber, olumlu bir sonuca varamamıştı. Genel ve kapsamlı bir görüş ortaya konulamamıştı. Onun bu eseri için, başından başlayıp sonuna doğru okunabileceği gibi sonundan başlayıp başına doğru da okunabileceği söylenmiştir.

Genç tarihçi okulun bazı temsilcileri de ellerinin altındaki tarihsel malzemeye dayanarak, daha önce Hildebrandt'ın yaptığı gibi, bir ekonomik gelişme aşamaları şeması ortaya koymaya çalışmışlardı. Örneğin, Karl Bücher birbirinden ayrı üç aşama olduğunu düşünmüştü: aile ekonomisi, (şehir ve çevresindeki alanı kapsamak üzere) şehir ekonomisi ve ulusal ekonomi. Schmoller ise dört farklı aşama düşünmüştü: köy ekonomisi, şehir ekonomisi, bölge ekonomisi ve ulusal ekonomi. Buna sonradan beşinci bir aşama olarak dünya ekonomisi eklenmişti. Bu sınıflandırma, görüldüğü gibi, ekonomik olayların ve ilişkilerin içinde yer aldıkları alanın genişliğindeki büyümeye dayandırılıyordu. Bu nedenle de ortaya konan şey, bundan öteye bir anlamı olmayan, aşamaların birinden diğerine geçişi daha anlamlı ve belirleyici özelliklere indirgemeyen bir tasvirden ibaretti. Marx'ın üretim biçimlerindeki değişikliğe dayandırdığı toplumların gelişim şemasıyle karşılaştırıldıklarında bu sınıflandırmaların bilimsel muhtevasızlığı ve dolayısıyle değersizliği derhal anlaşılır. Tarihçi okul, bütün çabasına rağmen, bilimsel olarak geliştirilmiş bir sosyal gelişme teorisi temelinden yoksundu.

Genç tarihçi okulun diğer iki önemli temsilcisi, Sombart ve Weber, tarihçi okulun tarihsel gelişme konusundaki yorum kısırlığını, kapitalizmin mahiyeti ve kökenleri hakkındaki teorileriyle, bir ölçüde, aşmaya çalışmışlardı. Özet olarak ifade etmek gerekirse, «Sombart, Kapitalizmin özünü onun anatomi ya da fizyolojisinin herhangi bir vechesinde aramamış, fakat bu vechelerin, bütün bir devrin hayatına ilham vermiş olan bir fikir ya da ruhta temsil edilen, bütününde aramıştır. Bu ruh, teşebbüs ya da macera ruhu-

nun hesapçı ve akılcı 'burjuva ruhu' ile sentezidir. 'Farklı zamanlarda daima farklı davranışların hüküm sürdüğü, kendi kendisi için uygun bir şekil ve suretle bir iktisadî organizasyon yaratan şeyin bu ruh olduğu' kanısında olduğu için, Sombart, Kapitalizmin menşeini, modern dünyaya has iktisadî biçim ve ilişkilerin doğmasında faydalı ve yardımcı olan beşerî davranış ve düşüncenin gelişmesinde aramıştı: 'Uzak geçmişte bir zamanda kapitalist ruh, daha henüz herhangi bir kapitalist teşebbüs bir realite haline gelmeden evvel -isterseniz embriyo halinde deyiniz- mevcut olmuş olmalıdır.' Kapitalist çağ öncesi insan, iktisadî faaliyeti kendi tabii ihtiyaçlarını sağlamak olarak gören 'tabiî bir insan'dı. Kapitalist çağ öncesi zamanlarda 'her türlü gayretin ve her türlü endişenin merkezinde yaşayan insan yer almıştı; her şeyin ölçüsü odur.' Bunun zıddı olarak, 'ilkel ve orijinal dünya görüşü' ile 'tabiat insanı'ndan gelen bütün hayati değerleri alt-üst eden 'kapitalist', sermaye biriktirmeyi iktisadî faaliyetin hâkim motifi olarak görür, ve saf akılcı bir tutum ve sağlam kantitatif hesap metodlarıyla hayatta her şeyi bu hedefin emrine koyar.»

Teorisinde Sombart'ınki gibi gene, «kapitalist ruh» kavramına yer vermiş olan Max Weber ise, «Kapitalizmi daha basit bir şekilde 'bir grup insanın ihtiyaçları için gerekli endüstriyel faaliyet nerede teşebbüs metoduyla icra edilirse orada mevcut olan' bir sistem olarak tanımlamış ve 'rasyonel kapitalist bir kuruluşu', 'Sermaye hesabı tutan bir kuruluş' diye tarif etmişti; Kapitalizm ruhunu da 'rasyonel ve sistematik bir şekilde kâr peşinde koşan davranışı anlatmak için' kullanmıştı.»

Sombart ve Weber açıklamaya kalkıştıkları bir şeyi (kapitalizm) önce kendisi açıklanmaya muhtaç diğer bir şeyle (kapitalist ruh) açıklıyorlardı: «Bir iktisadî şekil olarak Kapitalizm, kapitalist ruhun eseri ise, Kapitalizmin menşeinin açıklanmasından evvel, bu ruhun doğuş ve oluşumunun açıklanabilmesi gerekir. Bu kapitalist ruhun kendisi bizzat tarihî bir şey ise, onun tarih sahnesine çıkışına

sebep olan husus nedir? Bu esrarengiz bilmeceye bugüne kadar pek kandırıcı bir cevap bulunamamıştır; olsa olsa, çeşitli düşüncelerin, teşebbüsle rasyonelliği tesadüfen birleştirerek kapitalist çağı yaratan gücü meydana getirdiği söylenebilir. Bir sebep bulmak için yapılan araştırmalar kapitalist ruhu (Weber ve Troeltsch'in iddia ettikleri gibi) Protestanlığın doğurup doğurmadığının doğruluğu üzerinde tatminkâr olmayan ve netice vermeyen bir tartışmanın açılmasına sebep olmuştur. Kapitalizmi Reformasyon'un değil de Sombart'ın yaptığı gibi, büyük ölçüde Yahudilerin eseri saymak için de daha fazla sebep mevcut değildir.» (M. Dobb, **Studies in the Development of Capitalism,** s. 4, 5, 9).

Burada hemen belirtelim ki, Sombart, önceleri Marksizme yakınlık duyar ve sosyalizmden yana görünürken, kapitalizmin gelişmesinde Yahudilerin rolüne büyük ağırlık vermişti; daha sonraları, Birinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda, marksist sosyalizme sempatisi şiddetli bir antipatiye dönüştüğünde, bu kez, Yahudi düşüncesinin sosyalizmi kuvvetli bir şekilde etkilemiş olduğunu söylemişti. Bir süre daha geçip 1933'e gelindiğinde, Sombart, nasyonal sosyalist felsefe ve dünya görüşünün hararetli bir taraftarı ve savunucusu olarak görünür. Şimdi, «Bizim için yalnız bir tek amaç vardır -Almanya. Almanya'nın büyüklüğü, kudreti ve yüceliği için, ister liberal ister bir başka damga taşısın, her 'teori'yi ve her 'ilke'yi seve seve feda edeceğiz.» diyordu Sombart.

Max Weber'in kapitalizmi dinde reform hareketinin ve Protestanlığın eseri olarak açıklayan tezi de eleştirilmiş ve kabul edilmemiştir. Din, insanların toplum hakkındaki görüşlerini etkilemiş olsa bile, toplumda meydana gelen ekonomik ve sosyal değişmeler din üzerinde çok kuvvetli etkiler yapar, denmiştir. Örneğin, Weber'i eleştirenlerden biri olan İngiliz iktisat tarihçisi R. H. Tawney, Hıristiyan ahlâkında 16. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan değişmenin nihaî nedenleri olarak büyük coğrafya keşifleri ve

ticaretteki genişlemeler gibi köklü ekonomik değişmeleri görür. Tawney'e göre, gerek Calvinizm gerekse kapitalizm ruhu, ekonomik kuruluş ve sosyal yapıda meydana gelen bu değişikliklerin eseri idi.

Buraya kadarki açıklamalardan anlaşılmış olacaktır ki, Tarihçi Okul adıyla anılan düşünce akımı, belirli bir tarih dönemi boyunca İngiltere'nin kendine özgü koşullarına ve çıkarlarına uyan bir teori ve ideoloji olarak geliştirilmiş olan klasik iktisada ve onun kapitalizmin değişen koşullarına ve ihtiyaçlarına uydurulmuş uzantısını teşkil eden neoklasik iktisada karşı; Almanya'nın gene belli bir dönemdeki koşul ve çıkarlarına uygun bir teori ve ideoloji geliştirme çabasından fazla bir şey olamamıştır. Bu akımın iktisadî düşüncenin gelişimi bakımından önemi, el attığı konularda saldırdığı teorilerin yerine daha doyurucu olanlarını koymak şeklinde bir başarıdan değil, fakat olanca gücüyle tarihsel araştırmalara dikkati çekmiş ve bu yolda bizzat çok büyük ve başarılı çalışma örnekleri vermiş olmasından gelir.

Tarihçi Okul'un Alman iktisadî düşüncesine ve pratiğine büyük ölçüde etkide bulunduğu ya da hâkim olduğu dönemde Alman burjuvazisi henüz ekonomik ve siyasal gücü tek başına kontrol edebilecek bir durumda değildi. Bu nedenledir ki, Almanya'da burjuvazi, feodal unsurların, Prusya monarşisinin ve bunların icra organı olan bürokrasinin desteğine ve işbirliğine muhtaçtı. Tarihçi akım, bu kendine özgü nitelikleri olan ortamın ürünü olma ve böyle bir ortamın doğurduğu ihtiyaçlara cevap bulma çabasını temsil etme özelliğiyle belirgindir. Tarihçi akım iki ayrı savunu görevini üstlenmiş bulunuyordu: Bir yandan Marksizmin güçlü eleştirilerine karşı kapitalist üretim biçimini savunuyor, öte yandan klasik siyasal iktisada dayandırılan eleştirilere karşı feodal ve bürokratik unsurların durumunu savunmada kalkan hizmetini görüyordu. Genç tarihçi okulun önderi Schmoller bunu, «Alman profesörleri Hohenzollern hanedanının manevî muhafızlarını teşkil ederler.» cümlesiyle en kısa ve veciz bir şekilde ifade etmişti.

XI.

MARKSİST İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

Soru 93 Marksist iktisadın kavranabilmesi için nelerin bilinmesi gereklidir? (1) Marx'ın uyguladığı Diyalektik yöntem nedir?

Karl Marx (1818-1883), «bütün hayatını insan ve toplum problemleri üzerinde araştırmalarla geçirmiş ve son kırk yılını özellikle iktisadî araştırmalara hasretmiş bir düşünür, bir bilim ve mücadele adamıdır.»

Marx'ın insan ve toplum hayatına ait düşünce ve görüşleri birbirine sıkı sıkıya bağlı olarak bir bütün meydana getirirler. Daha açık bir ifade ile belirtmek gerekirse, «Marx'ın çok kere kısaca marksizm diye isimlendirilen düşünce ve tahlil sistemi, diyalektik materyalizm ile birlikte tarihi ve toplumları geniş bir perspektif içinde ele alan ve bunların hareketlerini genel ve hâkim çizgileri içinde kavramaya yönelmiş bir tarih teorisi, belli tarih dönemlerinin farklı toplum yapılarını açıklamaya yönelmiş bir toplum teorisi ve toplumun gelişme çizgisi üzerinde belli bir aşamayı temsil eden kapitalist toplumu tahlil ve teşhise yönelmiş bir iktisat teorisinden meydana gelen bir bütündür.» Bu nedenledir ki, bu alanda uzman bir yazarın kısa ifadesi ile, «Marksist iktisat ancak genel bir toplum ve tarih teorisinin bir parçası olarak anlaşılabilir.»

Marx ve Engels, inceleme ve araştırmalarını baştan sona tamamen diyalektik yönteme dayandırdıkları halde, diyalektik yöntem şudur diye bir açıklamada bulunmamış-

lardır. Marx, **Kapital** için yazdığı ön-sözlerden birinde (İkinci Almanca Baskıya Ön-söz), kendi diyalektik yönteminin Hegel'inkinden farkını şu sözlerle belirtir: «Benim diyalektik metodum, temelinde, Hegel'inkinden yalnız farklı değil fakat onun düpedüz tam karşıtıdır. Hegel için insan beyninin yaşama süreci, yani düşünce süreci, -Hegel bunu «İdee» adı altında hatta kendi başına bağımsız bir özneye dönüştürür- gerçek olanın, gerçek dünyanın yaratıcısı, mimarıdır; gerçek olan, gerçek dünya, «İdee»nin sadece dışsal görünüş şeklidir. Benim için bunun tam zıddına, «İdee» el olan, gerçek olanın, maddî dünyanın insan kafasındaki yansımasından ve düşünce şekline girmesinden, gerçek dünyanın düşüncemizde yansımış şeklinden başka bir şey değildir. Diyalektiğin Hegel'in elinde büründüğü mistisizm, diyalektiğin genel hareket şekillerini, kapsamlı ve bilinçli bir şekilde, ilk önce onun ortaya koymuş olduğu gerçeğini, hiçbir şekilde gölgeleyemez. Hegel'de diyalektik başaşağı durur. Mistik kabul içindeki rasyonel özü bulmak için, onun tersine çevrilmesi, ayakları üstünde durdurulması gerekir. Mevcudu, varolanı, yüceltip şaşaalandırır gördüğü için diyalektik mistikleşmiş şekliyle Almanya'da moda olmuştu. Oysa rasyonel şekli ile diyalektik, burjuvazi ve onun sözcüleri için rezalet ve iğrenç bir şeydir; çünkü, diyalektikle varolanı olumlu bir şey olarak kavradığımız anda onun olumsuzluğunu, zorunlu olarak yok olacağını da kavrarız; çünkü, diyalektik her oluşmuş şekli, akan bir hareket içinde, ve dolayısıyle bunun yok olup gidici yanını da gözden ayırmadan, kavratır; çünkü, diyalektik üzerine hiçbir şeyin oturtulmasına izin vermez, özünde eleştirici ve devrimcidir.»

Marx, aynı ön-sözde, eserini eleştiren bir yazarın kendi diyalektik yöntemi hakkındaki aşağıya olduğu gibi aldığımız açıklamasını bu yönteme ilişkin anlayışını tıpatıp yansıttığı için tasviple karşılamakta ve aynen vermektedir:

«Marx için önemli olan bir tek şey var: incelemesine giriştiği olayların kanununu bulmak ve, bu olaylar belli ve

kesin bir şekle sahip bulundukları ve belli bir zaman cra-lığında gözlenebilecek bir karşılıklı ilişki içinde oldukları sürece, onun için önemli olan sadece bu olaylara hükmeden kanun değildir. Onun için daha da önemli olan, olayların değişimlerini, bunların gelişmelerini, yani bir şekilden diğerine, bir ilişkiler düzeninden bir diğer ilişkiler düzenine geçişlerinin kanunudur. Bir kere bu kanunu bulunca, bunun toplum hayatında kendini belirtişi demek olan sonuçları, en ince ayrıntılarına kadar inceler. Bunun sonucu olarak da, Marx'ın bir tek derdi vardır: toplumsal ilişkilerin ve şartların belli ve kesin bir sıra izlemek zorunda olduklarını, sıkı sıkıya bilimsel bir incelemeyle göstermek, elverdiği kadar tarafsız ve kusursuz bir şekilde, kendisine hareket ve dayanak noktaları görevini görecek vakıaları yakalayıp saptamak. Bunun için mevcut düzenin zorunluluğu ile aynı zamanda, bu düzenin, insanlar buna inansınlar inanmasınlar, bunun farkında olsunlar olmasınlar, kaçınılmaz bir şekilde kendisine dönüşmek zorunda olduğu bir diğer düzenin zorunluluğunu göstermesi yeter. Marx, toplumsal hareketi, kendileri yalnız insanların irade, bilinç ve fikir ve niyetlerinden bağımsız olmakla kalmayan, aksine, onların irade, bilinç ve düşüncelerini etkileyip belirleyen yasaların yönettiği bir doğal tarihî süreç olarak görür... Uygarlık tarihinde bilinçli unsur bu derece bağımlı bir rol oynarsa, uygarlığın ta kendisi olan bir eleştirinin bilincin herhangi bir şeklini ya da herhangi bir sonucunu kendisine, diğer herhangi bir şeyden daha az, temel alabilmesi kendiliğinden anlaşılır bir şey olur. Yani, ide değil, fakat sadece dışsal görünüş eleştiri için hareket noktası olabilir. Eleştiri kendisini bir vakıayı, ide ile değil de, başka bir vakıa ile karşı karşıya getirmek ve karşılaştırmakla sınırlar. Burada yalnız bir şey önemlidir: her iki vakıa elverdiği ölçüde tam incelenmiş olmalı ve gerçekten her biri diğerine göre değişik gelişme momentleri olmalıdırlar; fakat hepsinden önemlisi, gelişme aşamalarının kendilerini ortaya koydukları düzen dizisinin, birbiri ardı sıra gelişlerin ve bir

diğeri ile olan bağlılık ve ilintilerin sımsıkı ve tam bir incelemeden geçirilmeleridir. Ama, denilebilir ki, ekonomik hayatın genel kanunları bir ve aynıdır; bunlar ister bugüne ister düne uygulansın hiçbir şey değişmez. Marx, bunu düpedüz reddeder. Ona göre bu türlü soyut kanunlar yoktur.

Aksine, onun fikrince, her tarih döneminin kendine özgü kanunları vardır. Bir toplum belli bir gelişme dönemini yaşar ve geride bırakır ve belli bir aşamada diğerine geçer geçmez, birtakım başka kanunlarla da yönetilmeye başlar. Kısaca, ekonomik hayat önümüze biyolojinin diğer dallarındaki gelişme tarihine benzer bir olay çıkarır... Eski iktisatçılar, fizik ve kimya kanunları ile bir tutup karşılaştırmakla, ekonomik kanunların mahiyetini anlamamış olduklarını göstermişlerdir. Olaylar üzerinde derin bir inceleme, toplumsal organizmaların da kendi aralarında, bitki ve hayvan organizmaları gibi, temelinden farklı olduklarını göstermiştir... Dahası var, bu organizmaların bir bütün olarak yapılarının farklı oluşu, bireysel organların gösterdikleri sapmalar, bu organların içinde işledikleri şartlardaki farklılıklar sonucu bir ve aynı olay bütünü ile bambaşka kanunların hükmü altında olabilir. Marx, örneğin, her zaman ve her yerde aynı olan nüfus yasasını reddeder. Buna karşılık, her gelişme aşamasının kendine özgü nüfus kanunu olduğunu ileri sürer. ... Üretim gücünün geçirdiği gelişme ile birlikte ilişkiler ve şartlar değişir, bunlarla birarada bunları düzenleyip yöneten kanunlar da değişikliğe uğrarlar. Marx, kapitalist iktisat düzenini bu görüş açısından araştırma ve açıklamayı kendisine hedef olarak alırken, sımsıkı bilimsel bir şekilde, ekonomik hayat üzerinde sırf doğrulara varmak çabasında olan her araştırmanın hedefi olması gereken şeyi gösteriyordu... Böyle bir araştırmanın bilimsel değeri, belli bir toplumsal organizmanın doğumu, varoluşu, gelişimi ve yok oluşu ile bunun yerini daha yüksek bir diğerine bırakması olayını düzenleyip yöneten özel kanunları açıklamasındadır. Ve gerçekte de Marx'ın eserinin değeri buradan gelir.»

Soru 94 Marksist iktisadın kavranabilmesi için nelerin bilinmesi gereklidir? (2) Tarihî Materyalizm veya Materyalist Tarih Görüşü nedir?

Toplum halinde yaşayan insanlar arasında giriştikleri çeşitli faaliyetler dolayısıyle çeşitli ilişkiler kurulur. Bu açıdan bakıldığında her toplum şekli belli bir ilişkiler sistemini ifade eder. Marx, toplumun en önemli ve diğer bütün ilişkilerinin temelini teşkil eden ilişkilerin «üretim ilişkileri» olduğunu söyler. Üretim ilişkileri insanlar arasında maddî üretim olayının yol açtığı ilişkilerdir. Bunlar toplumun karakterini belirliyen ilişkilerdir.

Üretim ilişkileri, üretim faaliyetinin örgütlenme biçimine, kişilerin bu faaliyete katılış şekillerine bağlı olarak ortaya çıkan ve bunlarla birlikte değişen toplumsal durumlardır. Üretim faaliyetinin yürütülüşü ve kişilerin bu faaliyetteki yeri ve rolleri ve dolayısıyle aralarında bu yüzden kurulan ilişkiler toplumun sahip bulunduğu maddî üretim şartlarına yani üretim güçlerine bağlıdır. Üretim ilişkilerini üretim güçleri belirler.

Üretim güçlerindeki gelişmeler üretim ilişkilerinin değişmesine yol açarlar. Üretim güçlerindeki gelişmenin sonucu emek prodüktivitesindeki bir yükselme şeklinde görülür. Yükselen emek prodüktivitesi toplumsal üretimin miktar olarak artması ve nitel olarak çeşitlenmesi sonucunu doğurur. Bu bir yandan, «toplumsal fazla»nın, öte yandan, işbölümünün artmasına yol açar. Üretim ilişkileri üretim güçlerindeki gelişmeye uygun düşen bir değişme gösteremediği takdirde, bunlar arasında bir zıtlaşma, bir bedenin üzerine geçirilmiş elbiseye sığamaması gibi bir uyuşmama durumu meydana gelir. Üretim ilişkileri üretim güçlerinin yeni durumuna uymak zorundadır. Bunlar arasındaki çelişki yeni üretim ilişkilerinin ortaya çıkmasını sağlayacak köklü bir dönüşüm hareketine, bir devrime yol

açabilir. Toplumların hareketleri, daha aşağı bir durumdan daha yukarı bir duruma geçmeleri bu devrimler yoluyla olur.

Toplum belli bir ilişkiler bütünüdür ve üretim ilişkileri bunların en önemlileridir dedik. Bunların önemi, toplumun yapısını, veya kuruluşunu tayin etmelerinden ileri gelir. Burada toplumun yapısı derken kastedilen toplumun sınıf yapısıdır. Sınıf yapısının anahtarı, merkezî ilişki olan mülkiyet ilişkisidir. Bu ilişki insanların üretim için yararlandıkları araçlar karşısındaki durumlarını ifade eder. Bu ilişkiyi de yine üretim araçlarının önemli bir bölüğünü teşkil ettikleri üretim güçlerinin ulaşmış bulunduğu seviye tayin eder.

Herhangi bir durumda üretim güçlerinde kendini göstermeye başlayan bir gelişme, bu gelişmeden yarar ve zarar gören sınıfları karşı karşıya getirir. Buradan sınıflar arası bir çıkar çatışması doğar. Üretim güçlerindeki gelişme, kendisiyle birlikte, eski ve halen yürürlükte olan üretim ilişkilerinin devamında yarar gören eski sınıf veya sınıflara karşı halen mevcut ve yürürlükte olan ilişkilerden zarar gören bir sınıfın güçlenmesine veya yeni bir sınıfın ortaya çıkmasına yol açar. Üretim güçlerindeki gelişmenin elvermesi ölçüsünde bundan yarar gören sınıf güçlenir ve hâkim duruma geçer. Böylece, «toplumsal fazla» üzerindeki kontrol ve buna elkoyma gücü sahip değiştirir. Şu halde, üretim güçlerindeki gelişme, bir yandan toplumsal fazlanın büyümesine sebep olurken öte yandan da, bunun üzerindeki tasarruf yetkisinin hangi sınıfın eline gececeğini tayin eder. Hâkimiyet durumundaki bu değişiklik, baştan sona devam eden bir oluşum ve mücadelenin sonucudur. Marx ve Engels bunu ifade etmek üzere, «bugüne kadar devam edegelen insanlık tarihi sınıflar mücadelesi tarihidir» derler.

Marx, derin bir incelemeye tabi tuttuğu kapitalist toplumu, toplumun uzun gelişme zincirinin sadece bir halkası olarak görür. Bu halka, zincirin henüz son halkası değil-

dir. Onun kendisinden bir öncekini izlemesi gibi, onu da yeni bir halka izleyecektir. Çünkü, bu toplum da kendisinden öncekiler gibi değişme ve gelişmeyi sağlayacak tohumu kendi özünde taşımaktadır. Çünkü bu toplumda da sınıflar arası çatışma sona ermemiş, yalnız çatışmanın tarafları, yani çatışan sınıflar değişmiştir.

Yukarda Marx'ın, Materyalist Tarih Görüşü'nün kısa bir özetini vermeye çalıştık. Kısa da olsa bu açıklamadan anlaşılacağı gibi, bu görüş, toplumların oluşum ve gelişimleri üzerinde çok yüksek bir soyutlama düzeyinde ulaşılmış bir genellemedir. Bu genelleme, gelmiş geçmiş ve bugünkü toplum durumlarına aynı derecede geçerlilikle uygulanabilir ve bütün toplum şekilleri için geçerli genel bir bakış açısı teşkil eder. Diğer bir ifade ile bu toplumsal yapı ve bu yapının iç dinamiği incelenirken bir hareket noktası, bir genel hipotez olarak iş görür. Görülüyor ki, bu genelleme ile son söz değil fakat ancak ilk söz söylenmiş oluyor. Bu genel görüşün bir tahlil aracı olarak işe yararlılığının gösterilmesi ve bu yoldan aynı zamanda doğruluğunun daha somut bir biçimde saptanması ancak yeniden belli ve özel durumlara uygulanmasıyle mümkündür. Böyle bir iş ise derinlemesine yapılacak spesifik araştırmaları gerektirir. Marx'ın kapitalist toplum için **Kapital**'de kurduğu iktisat teorisi bu uygulamanın ilk ve en mükemmel örneğidir. Marx'ın genel tarih ve toplum görüşünden kısaca bahsetmesinin bir zorunluluk olmasının nedeni burada yatar. Marx'ın burada ana çizgileriyle özetini vermeye çalıştığımız tarih ve toplum görüşünün kendi kaleminden kısa ve özlü bir açıklamasını **Zur Kritik der politischen Ökonomie** (1859) adlı ilk iktisat eserinin ön-sözünde buluruz. Bu çok meşhur pasajı buraya aktarmayı yararlı buluyoruz:

«Araştırmalarımın beni ulaştırdığı sonuç şu oldu: hukuk ilişkileri ve devlet şekilleri bizatihi ne kendiliklerinden anlaşılabilir ve ne de insan aklının genel gelişimi denilen şeyle açıklanabilirler; bunlar kökleri hayatın, Hegel'in ... bir bütün olarak 'uygar toplum' adı altında topladığı maddî

ilişkilerinde olan şeylerdir; ve bu uygar toplumun anatomisi ekonomi politikte aranmalıdır. Bu sonuncunun Paris'te başladığım incelemesine Brüksel'de... devam ettim. Vardığım ve, bir kere ulaşınca da, araştırmalarımda rehber olarak yararlandığım genel sonuç kısaca şöyle özetlenebilir: insanların hayatlarını sağlamak için yürüttükleri toplumsal üretim faaliyetinde aralarında belirli, zorunlu, kendi iradelerinden bağımsız ilişkiler kurulur; bu üretim ilişkileri kendi maddî üretim güçlerinin belirli bir gelişme aşamasına uygun düşer. Bu üretim ilişkilerinin bütünü, toplumun üretim yapısını meydana getirir, üzerinde belirli bir hukukî ve siyasî üst-yapının kurulduğu ve kendisine belirli toplumsal bilinç şekillerinin uygun düştüğü reel temeli teşkil eder. Maddî hayatın üretim biçimi, toplumsal, siyasal ve ruhsal hayat sürecinin genel karakterini belirler. İnsanların varlığını belirleyen bilinçleri değildir, tersine, bilinçlerini belirleyen toplumsal varlıklarıdır. Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddî üretim güçleri toplumun mevcut üretim ilişkileri ile, ya da bunların o zamana kadar içinde hareket ettikleri ve kendilerinin sırf hukukî ifadelerinden ibaret olan, mülkiyet ilişkileriyle, çatışma durumuna gelirler. Bu ilişkiler üretim güçlerinin gelişme şekilleri olmaktan çıkıp bunlara ayak bağı olan zincirler haline gelirler. Böylece toplumsal devrim dönemine girilir. Ekonomik temelin değişmesiyle birlikte olanca cüssesiyle bütün üst-yapı hızlı ya da yavaş olarak değişmeye başlar. Bu türlü dönüşümleri incelerken, ekonomik üretim şartlarında meydana gelen ve doğal bilimlere özgü kesinlikle ortaya konulabilecek maddî değişmelerle hukukî, siyasî, dinî, bedii veya felsefî, kısaca, bu çatışmanın bilincine insanların kendilerinde ulaştıkları ve bu çatışmayı kendileriyle yürüttükleri, ideolojik şekiller arasında daima ayrım yapmak gerekir. Nasıl ki biz bir birey hakkındaki görüşümüzü bizzat onun kendisi hakkındaki düşüncesine dayandırmazsak böyle bir dönüşüm dönemi hakkındaki yargımızı da bu dönemin kendi bilincine dayandıramayız;

tersine olarak bu ilginç maddî hayatın çelişkilerinden, toplumsal üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki mevcut çatışmadan hareket edilerek açıklanmak gerekir. Bu toplum düzeni, bu düzende kendileri için yer alan bütün üretim güçleri gelişmeden evvel, asla yok olmaz; ve, kendi maddî varlık şartları eski toplumun rahminde olgunlaşmadan evvel, daha yüksek yeni üretim ilişkileri asla ortaya çıkmazlar. Bundan dolayı, insanlık daima hakkından gelebileceği sorunları karşısına alır; çünkü, daha yakından bakılacak olursa görülür ki, sorun kendini, ancak, çözümü için gerekli maddî şartların halen mevcut olduğu ya da en azından oluşma halinde bulunduğu durumlarda açığa vurur. Geniş çizgiler içinde olmak üzere, asyatik, antik, feodal ve modern burjuva üretim biçimlerini toplumun ekonomik oluşum doğrultusunda yer almış gelişim dönemleri olarak isimlendirebiliriz. Burjuva üretim ilişkileri toplumsal üretim sürecinin son çatışmalı şeklidir; çatışma sözü burada bireysel çatışma anlamında olmayıp, bireylerin toplumsal hayat şartlarından doğan bir çatışma anlamındadır; ancak şurası da var ki, burjuva toplumunun rahminde gelişen üretim güçleri aynı zamanda bu çatışmanın çözümünü sağlayacak maddî şartları da yaratırlar. Bunun içindir ki, bu toplumsal oluşumla birlikte, insan toplumunun tarih-öncesi dönemi tamamlanır, kapanır.»

Soru 95 İktisat nedir, veya nasıl bir bilimdir?

Marx'ın ve Engels'in iktisat ilminin mahiyet ve kapsamı hakkındaki anlayışları, kendilerinden öncekilerininkinden olduğu gibi kendilerinden sonraki iktısatçıların anlayışlarından da farklıdır. Onlara göre iktisat ilmi, esas itibariyle tarihsel bir ilimdir. Engels'in sözleriyle:

«Ekonomi Politik, en geniş anlamı ile, insan toplumunda maddî yaşama araçlarının üretim ve değişimine (mübadelesine) hâkim olan kanunların bilimidir. Üretim ve

değişim iki ayrı fonksiyondur. Üretim, değişimsiz olabilir, fakat değişim, aslında sadece ürünlerin değiştirilmesi olduğu için, üretimsiz olamaz. Bu iki toplumsal fonksiyondan her biri, çoğunlukla, özel birtakım dış etkiler altında bulunur, bundan ötürü de çoğunlukla kendilerine özgü ayrı kanunları vardır. Fakat öte yandan birbirlerini her an için şartlarlar ve birbirlerini o derece etkilerler ki, bunlar ekonomi eğrisinin apsis ve koordinatlarıdır denebilir.

«İnsanların üretim ve değişim şartları, ülkeden ülkeye, her ülkede kuşaktan kuşağa değişir. Bu itibarla, ekonomi politik, bütün ülkeler ve bütün tarih çağları için aynı olamaz. Yay ile oktan, taş bıçaktan ve vahşiler arasında sadece bir istisna olarak yapılan değişim ilişkilerinden binlerce beygir gücünde buhar makinesine, mekanik dokuma tezgâhına, demiryollarına ve İngiltere Bankası'na kadar çok büyük bir mesafe vardır. Patagonya'da kitle halinde üretim ve dünya çapında ticaret olamadığı gibi, kambiyo rekabeti ve borsalardaki çöküntü ve iflâs da olamaz. Patagonya'nın ekonomi politiğini bugünkü İngiltere'nin ekonomi politiğinin kanunları altına sokmak isteyen bir kimse, muhakkak ki, en bayağı bir saçmadan başka bir şey ortaya çıkarmış olmaz. Bu sebeple ekonomi politik, esas itibariyle, tarihî bir bilimdir. Tarihîdir, yani durmadan değişen bir konu üzerinde işler; önce üretimin ve değişimin teker teker bütün gelişme aşamalarının özel kanunlarını inceler ve ancak bu incelemeler sonunda üretim ve değişim için genellikle geçerli olan genel kanunlarını kurabilir. Bu suretle de belirli üretim tarzları ve değişim şekilleri için geçerli olan kanunların aynı üretim tarzlarının ve değişim şekillerinin bulunduğu tarih çağları için de muteber oldukları kendiliğinden anlaşılır. Örneğin metal paranın uygulanması ile, metal paranın değişim aracı olduğu bu ülkeler ve tarih devrelerinin hepsi için bir dizi kanunlar yürürlüğe girerler.

«Belirli bir tarihî toplumun üretim ve değişim şekil ve tarzıyla ve bu toplumun tarihî önşartlarıyla, ürünlerin bö-

lüşüm şekli ve tarzı da aynı zamanda belirmiş olur. Ortaklaşa toprak mülkiyetinin hüküm sürdüğü kabile, ya da köy komünlerinde -ki uygar ulusların hepsi bu ortaklaşa toprak mülkiyeti ya da onun gayet açık kalıntılarıyla tarihe girerler- ürünlerin oldukça eşit şekilde dağılmakta olduğu kendiliğinden anlaşılır; üyeler arasında ürünlerin bölüşümünde büyük eşitsizliklerin bulunduğu yerlerde bu hal, komünün artık çözülmeye başladığının bir işaretidir. Büyük ve küçük tarım, geliştikleri tarihî ön şartlara göre birbirinden çok farklı dağılım şekillerine müsaittirler. Fakat büyük boyutlu tarım küçük boyutlu tarımdan daima tamamiyle ayrı bir bölüşüm meydana getirdiği, büyük boyutlu tarımın bir sınıf çelişmesini -köle sahipleri ile köleler, senyörler ile serfler, kapitalistlerle ücretli işçiler- ilk şart olarak koştuğu, ya da meydana getirdiği, küçük boyutlu tarımın ise, tarımsal üretimde çalışan bireyler arasında hiçbir sınıf farkını şart koşmadığı açık bir keyfiyettir; tersine, sınıf farklılaşmasının sadece varoluşu bile küçük boyutlu tarım ekonomisinin sukutunun başladığını gösterir. -O zamana kadar sadece, ya da çoğunlukla tabiî ekonominin geçerlikte olduğu bir ülkede metal paranın ortaya çıkışı, daima o zamana kadarki bölüşümde yavaş yavaş ya da hızlı bir değişikliğe tabidir; öyle ki, bireyler arasındaki bölüşümde esitsizlik, zengin fakir karşıtlığını gittikçe daha çok arttırır. Ortaçağdaki mahallî lonca zanaatçi işletmesi, büyük kapitalistleri ve bütün ömürleri boyunca ücretli işçileri, kendisiyle birlikte buaünkü kredinin teşekkülünü ve ona uygun değişim şeklinin gelişmesini, serbest rekabeti zorunlu olarak meydana getiren modern büyük sanayii imkânsız kılıyordu.

«Bölüşümdeki ayrılıklarla **sınıf farkları** ortaya çıkar. Toplum, imtiyazlılar ile yoksunlar, sömürenler ile sömürülenler, yönetenler ile yönetilenler sınıflarına ayrılır; aynı kökten gelen cemaatlere mensup tabiî grupların, önceleri sadece ortak çıkarları (örneğin, Doğu'da sulama) için faydalanılmak üzere ve yabancılara karşı korunmak için geliş-

tirdikleri devlet, o andan itibaren, yönetici egemen sınıfların yönetilenlere karşı hayat ve hâkimiyet şartlarını, zorla devam ettirmeyi de kendisine bir amaç olarak alır.

«Bununla birlikte bölüşüm, üretimin ve değişimin sadece pasif bir mahsulü değildir, bölüşüm de bu ikisi üzerinde mukabil etkisini gösterir. Her yeni üretim tarzı, ya da değişim şekli, başlangıçta eski şekiller ve onlara uygun siyasî kurumlar tarafından değil, eski bölüşüm tarzı tarafından da engellenir. Bu tarz ve şekil kendisine uygun bölüşümü ancak uzun bir mücadeleden sonra elde edebilir. fakat mevcut üretim ve değişim tarzı ne kadar hareketli, teşekkül ve gelişime ne kadar kabiliyetli olursa, bölüşüm de, anasının boynu aştığı ve o zamana kadar mevcut üretim ve değişim tarzıyla karşıtlığa düştüğü bir aşamaya o kadar çabuk ulaşır. Bahsi geçen eski ilkel topluluklar. dış âlem ile ilişki, içlerinde servet ayrılıkları meydana getirmeden ve bunun sonucu olarak ortadan kalkmadan önce Hintlilerde ve İslavlarda olduğu gibi, bugüne kadar devam edebilirler. Buna karşılık, ancak üçyüz yıl eski olan, büyük sanayiin ortaya çıkmasından sonra, yani yüzyıldan beri hâkim duruma geçmiş bulunan modern kapitalist üretim ise bu kısa süre içinde, bölüşümün, zorunlu olarak kendisini sürükleyen çelişmelerini -sermayenin sayıca az ellerde toplanması bir yandan, varlıklı sınıfların büyük şehirlerde toplanması öte yandan- tamamladı. Her dönemde toplumda bölüşümün o toplumdaki maddî hayat şartlarıyla ilişkisi, o kadar olağandır ki, halkın içgüdüsünde sürekli yansır. Bir üretim tarzı, gelişiminin yükselme aşamasında bulunduğu sürece, ona uygun bölüşüm tarzından en az pay alanlar tarafından bile alkışlanır. Büyük sanayiin gelişmesinde İngiliz işçilerinin tutumu böyleydi, hatta bu üretim tarzı toplumsal-normal bir tarz olarak kaldığı sürece de, genel olarak bölüşümden memnunluk duyulur ve itiraz, hakim sınıfın kendi içinden çıkar, ve başlangıçta, sömürülen kitlede doğru dürüst bir yankı bulmaz... Ahlâk ve hukuk adına yapılan bu itiraz, bilimsel bakımdan bizi bir santim

ileri götürmez; ekonomik bilim, ahlâkî öfkede, ne kadar yerinde olursa olsun bir delil görmez, ancak bir belirti görür. Onun vazifesi daha ziyade, ortaya yeni çıkan toplumsal kötülükleri, mevcut üretim tarzının zorunlu sonuçları olarak, fakat aynı zamanda başlamış olan çözülüşlerinin bir işareti olarak ispatlamak ve çözümlemekte olan ekonomik hareket şekli içinde, bu kötülükleri ortadan kaldıracak olan yeni üretim ve değişim örgütünün unsurlarını keşfetmektir...

«Ekonomi politik muhtelif insan toplumlarının üretimlerini ve değişimlerini yaptıkları ve ürünlerinin ona göre bölüşümünü yaptıkları şartlar ve şekillerin bilimi olarak, önce bu geniş anlamda yaratılmak gerektir. Bizim şimdiye kadar ekonomi biliminden elimizde bulunanlar hemen hemen sadece kapitalist üretim tarzının doğuş ve gelişimine inhisar etmektedir. Derebeylik üretim ve değişim şekillerinin kalıntılarını eleştirmekle başlamakta, bunların yerine kapitalist şekillerin konulması zorunluluğu ispatlanmakta, sonra da, kapitalist üretim tarzının ve ona uygun değişim şekillerinin kanunları olumlu yönden, yani genel olarak toplum yararlarını teşvik ettikleri yönden geliştirilmekte ve nihayet kapitalist üretim tarzının sosyalist eleştirisi ile, yani kanunlarının bu üretim tarzının kendi gelişimi ile kendi kendini imkânsız hale getirdiği gerekçesiyle olumsuz yönden açıklanarak son bulmaktadır... Burjuva ekonomisinin bu eleştirisini tam olarak yapmak için, kapitalist üretimin değişim ve bölüşüm şeklini bilmek kâfi gelmemiştir. Ondan önceki, ya da onunla birarada azgelişmiş ülkelerde mevcut olan şekillerin de hiç değilse başlıca çizgileriyle incelenmiş ve kıyaslanmış olması gerekmiştir. Böyle bir inceleme, ve kıyaslama şimdiye kadar esas itibariyle yalnızca Marx tarafından yapılmıştır ve bundan ötürü biz burjuva öncesi teorik ekonomide şimdiye kadar tespit edilmiş bulunan her şeyi onun araştırmalarına borçluyuz.

«17. yüzyılın sonlarına doğru daha sahibi kafalardan çıkmış ise de, ekonomi politik dar anlamıyla Fizyokratların

ve Adam Smith'in olumlu formülasyonuyla esas itibariyle 18. yüzyılın çocuğudur ve devrinin bütün avantajları ve noksanlarıyla o zamanın aydınlatıcılarının başarıları arasına girer. Aydınlatıcılar [aydınlanma devrinin büyük Fransız filozofları] hakkında söylediğimiz şeyler o devrin iktisatçıları için de geçerlidir. Yeni bilim, onlar için kendi devirlerinin şartları ve ihtiyaçlarının ifadesi değil, ölümsüz ve sonsuz aklın ifadesi idi; onların keşfettikleri üretim ve değişim kanunları, o faaliyetlerin tarihî bakımdan belirli şekildeki kanunları değil, ölümsüz ve sonsuz tabiat kanunları idi; bu kanunlar insanların tabiatından çıkarılıyordu. Fakat aydınlıkta bakılınca bu insan, o zamanki burjuvalaşma yolunda olan ortaçağ insanı idi, ve tabiatı, o zamanki belirli tarihî şartlarda imalât ve ticaret yapmakta ifadesini buluyordu.» (Anti-Dühring: Türkçe Çevirisi.)

Soru 96 Marx'ın kapitalist ekonomi üzerindeki araştırmalarının amacı nedir?

Marx, iktisat alanındaki çalışmalarının asıl amacının ne olduğunu kesin ve açık bir ifade ile belirtmiştir: «modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkarmak.» Ona göre «bir toplumun gelişmesi, yani yaptığı hareket ve uğradığı değişme, bu değişme ve hareketin yönü ve hızı son tahlilde, toplumun yaratabildiği artığın büyüklüğüne, bunun bölünüş ve kullanılış biçimine bağlıdır. Bir kez daha Engels'in sözleriyle belirtmek gerekirse, «İnsan toplumunun hayvan vahşiliği evresinin ötesindeki bütün gelişimi, ailenin emeğinin kendi geçimi için gerekli olandan daha çok ürün yaratmaya başladığı günden, emeğin bir kısmının artık sadece yaşama araçları için değil, üretim araçları için de kullanılabildiği günden itibaren başlar. Emek ürünlerinin emeğin idame masraflarından fazlası, ve bu fazladan bir toplumsal üretim ve ihtiyat fonunun teşkili ve bunun çoğaltılması toplumsal, siyasal ve entellektüel bütün gelişimlerin hepsinin temeli oldu ve halen temelidir.

Şimdiye kadarki tarihte bu fon, imtiyazlı bir sınıfın mülkiyeti idi; o sınıf ki, bu mülkiyeti ile politik egemenliği ve önderliği elinde tutuyordu.» (Bundan önceki soruda adı geçen eser.)

Bugüne kadarki tarihte böyle bir toplumsal artığın içinde doğduğu başlıca üç farklı üretim biçimi ve bu üretim biçimlerine dayalı üç farklı toplum şekli görülür: köle emeğine dayanan antik üretim biçimi ve kölecı toplum; serf emeğine dayanan feodal üretim biçimi ve feodal toplum; ücretli emeğe dayanan kapitalist üretim biçimi ve kapitalist toplum. Bu toplumlardaki ayrıcalıklı sınıflar da sırasıyle köle sahipleri, feodal senyörler, ve sermaye sahipleri, yani kapitalistlerdir. Bunların hepsi de asıl üreticinin (yani kölenin, serfin ve ücretli işçinin) ürettiği ürünün, kendisinin geçimi için gerekli olan kısmından arta kalanına (toplumun bütünü açısından bakıldığında, toplumsal artığa) el koyarlar. Birinci halde, köle sahipleri hem üretim araçlarının hem de kölelerin şahıslarının sahipleridirler. Ne üretiliyorsa doğrudan doğruya onlara aittir. Burada «fazla», kölenin geçimi için gerekli olan üründen geriye kalan kısımdır. İkinci halde, serf zamanının bir kısmında senyör için çalışmak veya ürettiğinin bir kısmını ona haraç olarak vermek zorundadır. Üçüncü halde ise, ücretli işçi hukuk açısından özgürdür, fakat ekonomik bakımdan bağımlı bir durumda bulunur. Emeğini dilediği gibi kullanabilmesini mümkün kılacak üretim araçlarından yoksundur. Böyle olduğu için de, yaşamak için, emeğini üretim araçlarına sahip kişilere, yani kapitalistlere satmak zorundadır. Emeği karşılığında işçi ücret alır. Bu ücret, onun asgarî geçimini sağlamaya yetecek olandan biraz fazla bir şeydir. (Şiddetli bunalım ve işsizlik hallerinde ücret, asgarî geçim için gerekli olanın altına bile düşebilir.) Emeğin veya iş-gücünün değeri olan ücret, işçinin ürettiği ürün değerinden daha küçüktür, ve bunlar arasındaki fark, kâr şeklinde kapitalistin cebine girer. Bu son halde hukukî bir zorlama söz konusu olmaz. İşçi, sahip bulunduğu mal-emeği kendi özgür

iradesiyle kapitaliste satar ve karşılığında değeri olan ücreti alır. Kapitalist, satın aldığı emek-malı kullanır (yani işçiyi çalıştırır) bir ürün-değer elde eder, bundan işçiye ödediği ücreti düştükten sonra geriye kalan kendi kârı olur. İşçi ile kapitalist arasındaki alış-veriş «serbest rekabet» şartlarına ve piyasa kanunlarına göre cereyan eder. Ama bu, işçinin ürettiği ürünün (veya bunun değerinin) bir kısmına kapitalistin üretim işine hiçbir iştiraki olmadan el koymasına engel değildir. İşte bu noktada Marx bu şekil sömürü ile diğer iki sömürü şekli arasında esaslı bir benzerlik görür, ve kapitalist sömürü olayını bir iktisat teorisi halinde açıklayıp ortaya koyma işine girişir. O, bu işi değer ve artık-değer teorileri ile yapar. Bu teoriler onun kapitalist ekonomik sistem hakkındaki tahlillerinin temel taşlarını teşkil eder.

Soru 97 Marx, değeri ve artık-değeri nasıl açıklar?

«Mal», onu üreten kimsenin kendi kullanımı için değil de, piyasaya çıkarmak, başkalarına satmak üzere ürettiği nesnedir. Bir malın iki türlü değeri vardır: kullanım-değeri ve değişim-değeri. Kullanım-değeri, kısaca, malın ihtiyaç giderme özelliği veya faydası demektir. Değişim-değeri ise malın bir başka mal veya mallarla değiştirilmesinde (mübadele edilmesinde) sözkonusu olan, karşılığında başka mal veya malların elde edilebilmesini sağlayan değerdir. Her kullanım-değeri olan şeyin değişim-değeri olmayabilir, ama değişim-değeri olabilmesi için bir şeyin kullanım-değeri olması mutlaka gerekir.

Kapitalist ekonomi sisteminde nesneler değişim-değerleri gözönünde tutularak, yani mal olarak üretilirler. Mal üretiminin amacı, malın satışı yoluyla kazanç sağlamak, yani kâr elde etmektir. Mal üretip satmak suretiyle kâr elde etmek kapitalistin (sermayesini bu yolda kullanan kimsenin) amacı ve işidir.

Kâr, kapitalist tarafından, mal üretmek ve satmak suretiyle nasıl elde edilir? Bu sorunun cevabından önce, sermayenin durmadan yeniden elde edilen kârlarla kendisini büyüten değer olduğunu belirtelim. Sermayenin kendini büyütebilmesi için üretim işine girişmesi, ve satılabilir mallar üretecek şekilde kullanılması gerekir. Üretimi ve satışıyla kâr elde edilmek istenilen malın üretimi için fabrika binası, makineler, hammadde, yakıt vb. ile iş-gücü (emek) temin edilmesi icap eder. Sermaye, her biri belli bir miktarda değeri temsil eden bu sayılan şeyleri satın almak için harcanır veya yatırılır. Bu çeşitli üretim unsurlarının satın alınmaları sırasında bunların tam değer karşılıkları ödenir. Kapitalist işçiye ücret öder. Ücret, işçinin iş-gücünün tam değeri kadardır. Yani, işçinin aldığı ücret, iş-gücünün vücudunda yeniden üretimi için tüketimi ve kullanımı gerekli şeylerin (tüketim araçlarının, yani beslenme, giyinme, barınma v.b. ihtiyaçlarını gideren şeylerin) satın alınmasını sağlayacak büyüklüktedir. İşçiye malının yani iş-gücünün tam karşılığı ödenmiştir. Ne var ki, işçi, aldığı ücret karşılığında iş-gücünü kapitalist için harcamaya razı olduğu süre içinde (örneğin, iş-günü sekiz saat ise, sekiz saatlik süre içinde) ücretine eş bir değerle bunun üstünde ve ötesinde kalan ilâve bir değer üretir. Diğer bir ifade ile, sekiz saatin yarısı olan dört saatte kendisine ödenen ücrete eş bir değeri üretebiliyorsa, iş-gücünün diğer yarısında, gene aynı büyüklükte fakat karşılığı kendine ödenmeyen bir değer parçası daha üretir. İşte kapitalistin kârını teşkil eden değer, işçinin üretip de karşılığını alamadığı bu ilâve değer, (yani artık-değerdir.)

Marx, sermayenin iş-gücü satın almakta kullanılan, yani ücret ödemek için harcanan kısmına **değişen sermaye**, bina, makine, hammadde vb., satın almak için harcanan kısmına **değişmeyen sermaye** adını verir, birinciyi v, ikinciyi c ile göstermek âdet olmuştur. Sermayenin değişmeyen sermaye denilen kısmıyla satın alınan unsurlar üretim süreci sırasında kullanılmaları suretiyle değerlerini yeni

üretilen malın değerine olduğu gibi aktarırlar, sermayenin bu kısmı, kendisiyle satın alınmış unsurların tüketimleri yoluyla, yeni malın değerinde kendi büyüklüğüyle yer alır. Buna karşılık, sermayenin diğer kısmıyla satın alınan emek veya iş-gücü, üretim süreci sırasında kendi değerinden (bunu ücret temsil eder) daha büyük bir değer (bu iki değer arasındaki fark artık-değerdir) yarattığı için sermayenin bu kısmı büyümek için değişir. Sermayenin bu farklı unsurlara yatırılan parçalarına değişmeyen ve değişen denmesinin nedeni budur. Ürettiği malın kapitalist için maliyeti c+v, malın değeri ise bundan artık-değer kadar fazladır. Artık-değer s ile gösterilir. Buna göre malın değeri c+v+s olur. s, yani artık-değer, kapitalistin karşılığında hiçbir şey ödemeksizin cebine indirdiği bir fazladır.

Marx'ın burada en genel çizgileriyle açıkladığımız değer ve artık-değer tahlili ve teorisi, malların değerlerinin üretimleri için harcanan emekten (sermaye daha önce harcanıp mallarda maddeleşmiş emek olarak kabul edilir) ileri geldiği ve harcanma süresiyle ölçüldüğü temel inancına dayanır.

Marx'ın değer teorisi bu düzeyde ancak artık-değerin nasıl meydana geldiğini ortaya koyar, ve bir ilk adım teşkil eder. Bundan sonra bir ikinci adım olarak, ekonominin bütünü içinde meydana gelen toplam artık-değerin bunun üretiminde rol almış toplam sermaye arasında kâr olarak nasıl bölüşüldüğünün gösterilmesi gerekir.

Soru 98 Toplam artık-değerin kâr olarak paylaşılması nasıl olur?

Bireysel kapitalistler, iş-adamları, işlerinin veya işe yatırdıkları sermayelerinin kendilerine ne kadar kâr getirdiği ile ilgilidirler. Onlar, artık-değerin farkında bile olmayabilirler ve herhalde değildirler. Toplam artık-değerin toplam sermaye arasında kâr olarak nasıl dağıldığını gösterebilmek için daha bazı kavramların bilinmesi gerekir. Bun-

lar, artık-değer oranı, sermayenin organik bileşimi ve kâr oranı kavramlarıdır.

Artık-değer oranı, artık-değerin değişen sermaye ile olan ilişkisini ifade eder. Artık-değer oranı (s')= s⁄v'dir. Marx, aynı şeyi anlatmak üzere, sömürü oranı ifadesini de kullanır. Bu sonuncu ifade, daha genel bir ifadedir. Artık-değer oranı bunun özel bir halidir. Bir kimse sekiz saat olan iş-gücünün 4 saatini kendisi için, geriye kalan 4 saatini bir başkası için çalışıyorsa, gerekli emek olan 4 saatle, artık-emeği temsil eden 4 saat arasındaki oran bize sömürü ornını verir: 4 saat⁄4 saat = % 100; işçi bir saatle 2 liralık değer yaratıyorsa, 8 saatle 16 liralık değer yaratır; bunun 4 saatte yaratılan 8 lirası kendisinin, ötekl 4 saatte yaratılanı kendisini çalıştıran kimsenin olmakta ise, bu durumda artık-değer ve artık-değer oranından sözedilir: 8 lira⁄8 lira = % 100. Burada da oranın sayısal büyüklüğü aynıdır; çünkü, işçinin kendisi ve başkası için çalıştığı iş-günü parçaları aynı kalmıştır; değişiklik, sadece, bunların değer olarak ifade edilmiş olmalarından ibarettir. Biraz evvel işaret ettiğimiz gibi, bu «iki kavram, yani istismar oranı ve artık-değer oranı, çok kere birbiri yerine kullanılabilir; ancak, birincisi istismarın mevcut olduğu bütün toplumlara uygulanabilen daha genel bir kavram iken, ikincisinin sadece kapitalizme uygulanabileceğini unutmamak gerekir.»

Sermayenin organik bileşimi, üretim sırasında harcanan toplam sermaye içindeki değişmeyen sermayenin değişen sermaye ile ilişkisini gösteren orandır. Bu ilişkiyi ifade etmek için çeşitli oranlar kullanılabilir; fakat bunlardan en uygun görüneni, değişmeyen sermayenin toplam sermayeye oranı ile gösterilenidir. Buna göre, sermayenin organik bileşimi (q)=c⁄(c+v) dir. Bu oran, değişmeyen sermaye ile doğru, değişen sermaye ile ters orantılı olarak değişir Toplam sermaye aynı kalırken, c'nin büyümesi v'nin küçülmesi halinde mümkün olur, ve bileşim oranı büyür. Bu, aynı miktar sermaye ile daha fazla üretim aracı

(hammadde, iş araçları, makina, vs.) ve daha az iş-gücü satın alınması ve dolayısıyle daha az iş-gücüne daha fazla üretim aracı kullandırarak üretimde bulunulması demektir. Toplam sermaye artarken, değişmeyen sermaye değişen sermayeden daha fazla büyürse, bileşim oranı gene yükselir. Reel ücret seviyesi emeğin bunu ve değişmeyen sermaye unsurlarının değerlerini etkileyen prodüktivitesi, bununla yakından ilgili bulunan mevcut teknoloji seviyesi ve geçmişteki sermaye birikiminin büyüklüğü gibi çeşitli faktörler sermayenin organik bileşiminin tayininde rol oynarlar. Sermayenin organik bileşiminin malın değeri ve bunun bir parçasını teşkil eden artık-değer bakımından büyük önemi vardır. Aynı ya da farklı iş kollarında faaliyet gösteren aynı büyüklükte iki sermaye, organik bileşimleri farklı ise, bütün ekonomide aynı artık-değer oranının hüküm sürmesi halinde farklı değerde mallar üretirler. Sermayelerin bileşimlerindeki farklılıklar kâr ve malların fiyatları bakımından büyük önem taşırlar.

Elde edilen toplam artık-değerin harcanan toplam sermayeye oranına Marx, kâr oranı adını verir. Kâr oranı (p)=s/(c+v)'dir. Açıklamalarımızın başında da belirttiğimiz gibi, gerçek hayatta kapitalisti ilgilendiren tek şey, yatırdığı toplam sermaye ile ne kadar kâr elde ettiğidir. Kapitalist, tekrar edelim, artık-değer oranı ile hiç ilgilenmez, hatta böyle bir şeyin farkında bile olmayabilir. Kâr oranını artık-değer oranı ile bileşim oranına göre ifade etmek de mümkündür: p=s'(1—q).

Kâr oranı belli bir süre içinde elde edilen toplam artık-değer ile bu süre içinde fiilen harcanan toplam sermaye tarafından tayin edildiğine göre, burada karşımıza zamanla ilgili önemli bir problem çıkar. Yatırılmış toplam sermaye veya yapılmış «toplam yatırım, genel olarak bir yıl içinde fiilen harcanan sermayenin aynı olamaz; çünkü, toplam yatırımın farklı unsurlarının devir süreleri (turn over period) geniş ölçüde değişiklikler gösterir. Böylece, örneğin, bir fabrika binası 50 yıl, bir makine 10 yıl ömürlü

olabilir; oysa, ücret olarak harcanan para (değişen sermaye) kapitaliste her üç ayda bir geri dönüyor olabilir.» Bu durum, kâr oranının tayinini güçleştirir, öte yandan, «kapitalist pratikte kâr oranını, genellikle, belli bir dönem, diyelim bir yıl için yaptığı toplam yatırıma göre hesaplar.» Bunun içindir ki, «meselenin teorik olarak ortaya konmasını basitleştirmek ve kâr oranı formülünü pratikteki alışılmış yıllık kâr oranına uydurmak üzere, Marx, devir süresinin bütün sermaye için aynı ve bir yıl (ya da analizin amacına göre seçilebilecek herhangi bir birim süre) olduğunu varsayar. Bu varsayım şu anlama gelir: üretim süreci bir yıl alır, yılın başında satın alınmış olan malzeme, makine ve iş-gücü yıl sonuna kadar tüketilir, üretim sürecinin sonunda ürün satılır, yapılmış olan masraflar karşılanır ve ilâve olarak bir artık-değer elde edilir. Marx, bu yoldan giderek, meselenin teorik tahlili bakımından kaçınılması yararlı ve gerekli olan bir takım güçlüklerden sakınmış olur.

Son olarak (dayandığı gerekçe veya nedeni açıklamaya girişmeksizin) şunu da belirtelim ki, Marx, tahlillerinde, çoğu zaman, bütün endüstri kollarında ve bunların her birindeki firmalar için aynı artık-değer oranının geçerli olduğunu varsayar.

Üretimin kâr elde etmek amacıyla yapıldığı kapitalist sistemde, kapitalistler, toplam artık-değerin (aynı zamanda toplam kâr demektir) paylaşılması bakımından kendi aralarında sanki bir kolektif birlik meydana getiriyor gibidirler: «Çeşitli üretim alanlarında faaliyet gösteren kapitalistler mallarını satarlarken bu malların üretimi sırasında harcanan sermaye değerlerini geriye aldıkları halde, bu malların üretimleriyle kendi faaliyet alanlarında meydana getirilmiş olan artık-değeri ve dolayısıyle kârı değil, fakat ancak toplumun bütün üretim alanlarına yatırılmış bulunan toplam sermayesi tarafından belli bir zaman aralığında üretilen toplam artık-değer veya toplam kârdan eşit bir dağılımla toplam sermayenin her kesrine ne kadar düşü-

yorsa o kadar artık-değer ve dolayısıyle kâr sağlarlar. Bir işe yatırılmış sermayenin organik bileşimi ne olursa olsun her 100 birimi bir yılda ya da diğer bir zaman aralığında bütün toplumun yatırılmış bulunan toplam sermayesinin her 100 birimine bu süre için isabet eden kadar bir kâr getirir. Kâr sözkonusu olduğu sürece, çeşitli kapitalistlerin buradaki durumu, kârın aralarında her 100 birim sermaye için eşit olarak bölüşüldüğü bir hisseli şirketin hisse sahiplerinin durumu gibidir; ve dolayısıyle burada kârlar, bireysel kapitalistler bakımından ancak her birinin toplam teşebbüse yatırmış bulunduğu sermayenin büyüklüğüne göre, yani toplam teşebbüsteki nispî katılma payına, yani hisse senetlerinin sayısına göre farklı olurlar.» Bu durumda, her bir farklı sermaye ile üretilen malların satışı ile ortalama kâr oranına göre belirlenen bir kârın elde edilebilmesi için, malın c+v (maliyet fiyatı) ile p(c+v) (kâr tutarı)ndan meydana gelen bir fiyata satılması gerekir. Marx bu yeni fiyata, yani c+v+p(c+v) ye, **üretim fiyatı** adını verir. Mallar, şimdi, değerlerine eşit fiyatlarla değil de değerlerinin değişikliğe uğramış bir şekli olan üretim fiyatlarına eşit fiyatlarla satıldıklarında, bunların üretimlerinde kullanılan sermayeler toplam kârdan kendi büyüklükleri oranında paylar alacaklardır demektir.

Serbest rekabet şartları altındaki bir kapitalist sistemde bütün endüstriler ve her endüstrideki bütün firmalar için genel bir kâr oranının geçerli olması böyle bir sistemin varlık şartıdır. Bunun sonucu olarak, bazı endüstrilerin mallarının piyasa fiyatları üretim fiyatlarını aşacak ve bu bir uzun dönem eğilimi niteliğini gösterecek olsa, bu endüstrilerdeki sermayeler kendilerine normal olarak düşmesi gereken kârdan daha fazlasını, buna karşılık diğer bazı endüstrilerdeki sermayeler normal olarak sağlamaları gereken kârdan daha azını ele geciriyorlar demektir. Böyle bir durumda, rekabet mekanizması işlemeye ve bu sonuncudardan birincilere doğru bir sermaye akımı başlar. Sermaye transferi endüstriler arası kâr eşitliği tekrar sağlanın-

caya kadar devam eder. Bunun gibi, bir endüstri içinde yer alan firmalardan bazıları, bu endüstri için sözkonusu olan ortalama üretim fiyatının temelini teşkil eden maliyet fiyatının altına düşmenin yolunu bulacak olsalar bir süre için diğerlerine nazaran ekstra bir kâr elde ederler. Bunun üzerine maliyetleri yüksek olanlar harekete geçerler ve kendileriyle diğerleri arasında kâr farkına yol açmış olan yeni metod veya tekniğe kendilerini uydururlar; ve fark böylece ortadan kalkar.

Şimdi, bu söylenenleri basit bir örnekle daha anlaşılır bir hale getirmeye çalışalım. Ekonomi kendilerinde iş gören sermayelerin organik bileşimlerinin sırasıyle 80/100, 70/100 ve 60/100 olduğu ve üç farklı mal üreten üç endüstriden meydana geliyor olsun. Artık-değer oranı bütün ekonomi için aynı ve % 100 ise, bu endüstrilerde yatırılmış bulunan sermayelerin 100 büyüklüğündeki her bir parçası ile üretilen malların değerleri aşağıdaki gibi olur:

$$\text{I.} \quad 80(c)+20(v)+20(s)=120$$
$$\text{II.} \quad 70(c)+30(v)+30(s)=130$$
$$\text{III.} \quad 60(c)+40(v)+40(s)=140$$

Bu durumda, 300 büyüklüğündeki s e r m a y e ile 90(=20+30+40) büyüklüğünde artık-değer elde edildiğine göre, ekonominin bütünü için genel ortalama kâr oranı: 90/300= %30 olur. Buna göre bu malların üretim fiyatları aşağıdaki büyüklüklerde olurlar:

$$\text{I.} \quad 80+20+\frac{30}{100}(80+20)=130$$

$$\text{II.} \quad 70+30+\frac{30}{100}(70+30)=130$$

$$\text{III.}\quad 60+40+\frac{30}{100}(60+40)=130$$

Görüldüğü gibi, birinci mal kendi emek-değerinden daha yüksek, üçüncü mal kendi emek-değerinden daha alçak, ikinci mal ise tam kendi emek-değerine eşit bir fiyatla satılmak şartıyla, bunların üretimlerinde kullanılan sermayeler aynı büyüklükte (30) kâr sağlarlar. Serbest rekabetin hüküm sürdüğü bir kapitalist ekonominin normal işleyişi bunu gerektirir.

Soru 99 Marx, ekonomik buhran nedeninin kapitalist ekonominin kendi öz yapısı içinde mevcut olduğunu nasıl açıklar?

Kapitalist ekonominin kendi işleyiş mantığından ve yapısından ileri gelen nedenlerle, periyodik olarak bunalımlara sürükleneceğini (buna 1825'lerden itibaren tanık oluyordu) ilk gösteren ve bu nedenlere dayanarak bunalım sorununu çeşitli yönlerden ilk inceleyen iktisatçı Marx'tır. Ortodoks iktisatçılar bu sorunla ancak bunu onun ortaya koymasından sonra ilgilenmeye başlamışlardır. Bundan önceki sorunun basit örneğinden yararlanarak, **Marx'ın kapitalist ekonominin bunalıma sürüklenişinin kaçınılmazlığını gösteren bir** açıklamasını mümkün olduğu kadar sade bir anlatımla vermeye çalışalım. Sözü geçen örnekteki endüstrilerin sermaye bileşimlerinin aşağıdaki gibi değişikliğe uğradığını, ve diğer her şeyin aynı kaldığını varsayalım:

I. $85(c)+15(v)+15(s)=115$
II. $75(c)+25(v)+25(s)=125$
III. $65(c)+35(v)+35(s)=135$

Bu yeni durumda toplam sermaye (300) değişmemekte, ancak bunun iş-gücü satın almakta veya işçi çalıştır-

makta kullanılan kısmı, bir önceki durum a göre 15(=90—75) kadar azalmaktadır, ve buna bağlı olarak toplam artık-değer kitlesi de aynı miktarda azalmakta ve dolayısıyle elde edilen toplam kâr da düşmektedir. Diğer bir ifade ile, aynı miktar sermaye ile şimdi daha az işçi çalıştırılmakta ve daha az kâr elde edilmektedir. Böyle bir hal kapitalist ekonominin, her kesiminde aynı zamanda meydana gelmemekle beraber, genel eğilimidir.

Bunun nedeni kapitalistler arasındaki rekabettir. Rekabet kapitalistleri işlerinin (üretimlerinin) etkinliğini artırmaya zorlar. Bu zorlamanın etkisiyle kapitalistler kârlarını emekten tasarruf ettirici makinelere yatırırlar. Böyle hareket etmedikleri takdirde, etkinlik yarışında geri kalırlar ve iş hayatının dışına atılırlar. Oysa, emekten tasarruf sağlayan makineler kullanılması (bu, sermayenin organik bileşiminin yükselmesi demektir) bir kısım işçinin işsiz kalmasına yol açar; işsizlerin sayısı yükselir. İşsizlerin sayısı arttıkça, ücretler (halen asgarî geçime ancak yeten bir düzeyde değillerse bile) bir düşme eğilimine girerler; böyle bir eğilim zaten mevcutsa, bu daha da kuvvetlenir. Bu durumda, halen çalışmakta olanlar kapitalistlerin ücretleri düşürme yolundaki çabalarına karşı koyamazlar ve daha düşük ücretlerle çalışmaya razı olmak zorunda kalırlar. Çünkü, karşılarında şimdi daha büyük olan bir «yedek sanayi ordusu» mevcuttur. Diğer bir ifade ile, işçilerin kendi aralarındaki iş rekabeti, ücretlerin düşürülmesi için kapitalistlerin yararlanabilecekleri mükemmel bir fırsat ve olanak teşkil eder.

Öte yandan, çalıştırılan işçi sayısında azalma olması, elde edilecek artık-değerde ve dolayısıyle kârlarda bir düşme meydana gelmesi demektir. Çünkü, görülmüş olduğu gibi, karın bir kısmını oluşturduğu yeni değerin yaratılması çalıştırılacak işçi sayısına veya kullanılacak emek miktarına bağlıdır.

Kârlarda meydana gelen düşme, çok geçmeden bir bunalımla sonuçlanır. Kârlar o derece düşer ki, birçok kapi-

talist bu nedenle iflâs eder. Fabrika ve makinelere olan yatırımlar azalır, hatta kısa ya da uzun bir süre için tamamen durur. İşlerini kaybeden işçilerin sayısı artar, ve işsizlerden oluşan yedek sanayi ordusu daha da büyür. Ekonomi, derinliği ve süresi duruma göre değişen bir depresyon içine girer. Sonunda bunalımdan büyük sermayelerin küçüklerini, bu sonuncuların üretim araç ve techizatını yok pahasına satın alarak, yutmasıyle çıkılır. Çünkü, bu yoldan, ayakta kalabilenlerin kârla çalışabilecekleri bir duruma dönülmüş olur. Ne var ki, bu periyodik düzelme ve iyileşmelere rağmen, her sonraki bunalım bir öncekinden daha şiddetli olmak üzere, ekonominin bunalımlara sürüklenme eğilimi bir uzun dönem eğilimi olarak devam eder. Ekonominin yapısı değişir. Küçük sermayelerin bunalım zamanlarında büyük sermayeler tarafından yutularak ortadan kaldırılması, ekonomide tekelleşmenin durmadan büyümesi ve kuvvetlenmesi demektir. Tekelleşme rekabeti azaltır. Buna bağlı olarak, rekabetin kapitalistleri kârlarını makinelere yatırmaya zorlayan gücü zayıflar; ve böylece, bu tür yatırımlara girişme hevesi ve bunu besleyen en kuvvetli teşvik unsuru etkisini büyük ölçüde kaybeder. Bu nedenle, kapitalistler kendilerini uzun dönemde kârlarını yeni yatırımlar için kullanmakta çok daha az zor altında hissederler. Öte yandan, kapitalistler tüketim için kârlarının ancak küçük bir kısmını harcadıklarından, genel bir mal-üretimi fazlası kaçınılmaz olur. Bunun sonucu olarak da, işsizlik gittikçe daha da büyük ve vahim bir hal alır.

Marx, fiyat veya piyasa mekanizmasına dayalı kapitalist ekonominin bunalımlara sürüklenmesinin kaçınılmaz olduğunu ve bunun nedenlerini, 1930'lardan çok önce, göstermiş bulunuyordu. Kapitalist sistemin mahiyetini ve işleyiş mekanizmasını daha bir gerçek yüzüyle anlayıp kavramakta, hiç değilse bir kısım ortodoks iktisatçılar ona, kuşkusuz, çok şey borçludurlar.

XII.

GÜNÜMÜZDEKİ İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

Soru 100 Günümüzün ekonomik sorunları karşısında belli başlı düşünce okullarının durumu kısaca nedir?

Çağdaş iktisadî düşünceler, birkaç ana akım çevresinde kümelenmiş durumdadır

Yakın zamanların en ilginç gelişmesi, klasik iktisadın, özellikle Ricardo iktisadının çok güçlü bazı yazarların elinde canlanması olmuştur. Bunların başında, İtalyan asıllı, fakat İngiltere'de oturan ve İngilizce yazan P. Sraffa gelir. Sraffa, 1960'da yayınlanan **Malların Mallarla Üretimi** adlı küçük kitabında, Ricardo'nun teorik aletlerini modern bir biçim içinde geliştirerek değer ve bölüşüm sorunlarına eğilmiş ve bunu yaparken neoklasik iktisadın dayanaklarını sarsan güçlü eleştiriler getirmiştir. Bugün, genç kuşak iktisatçıları arasında Sraffa'nın takipçileri vardır; ancak bunların bir kısmı, biraz aşağıda değineceğimiz Neo-Keynesci akımdan da esinlenmektedirler.

Öte yandan, ortaya koydukları büyüme, genel denge ve ekonomik yapı modelleri klasik iktisadın ana unsurlarını içeren von Neumann ve W. Leontief gibi diğer bazı çağdaş iktisatçıları, neo-klasik iktisadı Sraffa gibi bilinçli olarak eleştiriyor olmasalar bile, «çağdaş klasikler» arasında saymak herhalde pek hatalı olmaz.

Keynes'in çağdaş takipçileri arasında da ilginç gelişmeler olmuştur. J. Robinson, N. Kaldor ve L. Pasinetti gibi ünlü iktisatçılarca temsil edilen Neo-Keynesci akım, bazen «Sol-Keynesciler» diye de nitelendirilir. Keynes'in ana te-

orik sonuçları, aşağı yukarı aynı yıllarda, fakat marksist iktisadın izlerini taşıyan bir biçimde Polonyalı iktisatçı M. Kaleçki tarafından tamamen bağımsız olarak formüle edilmişti. Neo-Keynesciler bir yandan Kalecki ve dolayısıyle Marx'a yeniden eğildiler; diğer yandan Keynes'in tartışmasız kabul ettiği neo-klasik değer ve bölüşüm teorisine, Sraffa'nın katkılarından da geniş ölçüde yararlanarak, şiddetli eleştiriler yönelttiler ve Keynes teorisine büyüme ve bölüşüm unsurları katarak yeni boyutlar kazandırdılar.

Çağdaş marksist iktisatçılar içinde de kendilerini yenileme çabası gözlenmektedir. Batılı marksistler, tekelci sermaye (P. Baran ve P. Sweezy), emperyalizm ve geri kalmışlık (P. Baran, A. G. Frank), planlama ve gelişme (M. Dobb), sistemler ve sosyalizmin sorunları (C. Bettelheim) üzerinde tahliller getirmişlerdir. Sovyetler Birliği'nde 1920-1930 yıllarında sanayileşme stratejileri konusunda ve sosyalizme geçişin ekonomi politiğine orijinal teorik katkılar yapılmıştı. Sonraki yıllarda, özellikle son onbeş yıldır, sosyalist ülkelerin iktisatçıları planlama teknikleri ve teorik kaynak tahsisi sorunlarıyla ilgilenmektedirler.

Neo-klâsik iktisatçılar, özellikle Sraffa ve Yeni-Keynesci akımın kendilerinin değer, bölüşüm ve sermaye teorilerine yönelttikleri eleştiriler karşısında savunmada kalmışlardır. Bu yolda matematiksel ve istatistikî aletleri, ekonometrik tahlilleri kendi teorik yaklaşımlarını doğrulamak; neo-klasik teoriye büyüme unsurlarını katıp ona dinamik bir içerik kazandırmak; iktisat politikası ve gelişme sorunlarında burjuva ideolojilerinin reçetelerini ustaca tezgâhlamak için sınırsız çabalar ve kaynaklar harcanmıştır.

İÇİNDEKİLER

I.

ESKİ YUNAN VE ROMA

			Soyfa
Soru	1	İktisadi düşüncenin gelişiminde Eski Yunan düşüncesinin etki ve katkısı nedir?	5
Soru	2	Eski Yunan düşüncesi (ve bunun bir parçası olarak iktisat düşüncesi) nasıl bir ekonomik, sosyal ve siyasal ortamda doğmuştur?	9
Soru	3	Yunan düşüncesinin beşiği olan Atina, ekonomik, sosyal ve siyasal koşullar bakımından nasıl bir durumda idi?	15
Soru	4	Eflâtun'un genel olarak toplum hakkındaki görüşleri ana çizgileriyle nelerdir?	21
Soru	5	Eflâtun'un hayal ettiği devletin ekonomik, sosyal ve siyasal özellikleri ana çizgileriyle nelerdir?	25
Soru	6	Aristo'nun sosyal felsefesinin özü nedir?	29
Soru	7	Aristo'nun iktisat hakkındaki görüşleri nelerdir?	31
Soru	8	Aristo'nun mülkiyet hakkındaki görüşleri, ya da bu konuda Eflâtun'a yönelttiği eleştiriler ve diğer katkıları nelerdir?	35
Soru	9	Eski Yunan düşüncesinin iktisadi düşünce ve davranışlar üzerinde dolaylı etkileri olan diğer akımları nelerdir?	39
Soru	10	Roma'nın ekonomik, sosyal ve siyasal koşulları nasıldı?	45
Soru	11	Bu koşullardaki değişmeler ne gibi sonuçlar doğurmuştu?	56

II.

DİNSEL İKTİSADİ DÜŞÜNCE

Soru	12	Yahudiliğin sosyal ve ekonomik doktrinleri ana çizgileriyle nelerdir?	60
Soru	13	Hıristiyanlığın sosyal felsefesi nedir?	66
Soru	14	Hıristiyanlığın en önemli sosyal ve ekonomik doktrinleri nelerdir?	66

Sayfa

Soru 15 Batı Roma İmparatorluğu yıkıldığında Batı Avrupa'da nasıl bir sosyal ve ekonomik yapı doğdu? 71
Soru 16 Kilisenin Hıristiyanlığın egemen kurumu haline gelmesi ve Hıristiyan düşüncesini tekeline alması nasıl oldu? 76
Soru 17 Kilisenin ekonomik doktrinlerini zamanın değişen koşullarına uydurması nasıl oldu? 78
Soru 18 İslâmiyetin sosyal ve ekonomik doktrinleri nasıl bir ortam içinde doğdu? 83
Soru 19 İslâmiyetin kişinin toplum içindeki durumu hakkındaki telâkkisi nasıldı? 88
Soru 20 İslâmiyetin mülkiyet ve zenginlik hakkındaki telâkkisi nasıldı? 94
Soru 21 İslâmiyetin çalışma hakkındaki telâkkisi nasıldı? 98
Soru 22 İslâmiyetin çeşitli işler ve meslekler hakkındaki telâkkisi nasıldı? 100
Soru 23 İslâmiyet faiz hakkında nasıl bir görüşe sahipti? 102

III.

MERKANTİLİZMİN VEYA TİCARET KAPİTALİZMİ DÖNEMİNİN İKTİSADÎ DÜŞÜNCESİ

Soru 24 Merkantilizm (ticaret kapitalizmi) hangi yüzyıllar içinde yer alır, dönemin başlıca belirgin nitelikleri nelerdir? 105
Soru 25 Merkantilist dönemde yer alan önemli sosyal ve ekonomik değişiklikler nelerdir? 109
Soru 26 Merkantilist iktisadî düşüncenin belirgin nitelikleri nelerdir? 114
Soru 27 Bazı başlıca merkantilist yazarlar kimlerdir, fikirleri nelerdir? 119
Soru 28 Colbertizm adıyla anılan Fransız merkantilizminin özellikleri nelerdir? 126
Soru 29 Merkantilizm genel olarak nasıl değerlendirilebilir? 128

IV.

MERKANTİLİSTLER VE KLASİKLER ARASI İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

Soru 30 Sanayi kapitalizmine öngelen dönemde klasik unsurlar taşıyan iktisadî düşüncenin başlıca tem-

silcileri kimlerdir? Bunların önemli görüşleri nelerdir? Bunlar ne bakımdan ileri bir düşünce aşamasını temsil ederler? Petty'nin iktisadî düşünceye önemli katkısı nedir? 132
Soru 31 Locke kimdir, iktisadî düşünceye katkısı nedir? 136
Soru 32 North kimdir, iktisadî düşünceye katkısı nedir? 137
Soru 33 Cantillion kimdir, iktisadî düşünceye katkısı nedir? 140
Soru 34 Hume kimdir, iktisadî düşünceye katkısı nedir? 143

V.

FİZYOKRATİK İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

Soru 35 Fizyokratik iktisadî düşüncenin temel sosyal felsefesi nedir? Bu sistemin belirleyici özellikleri nelerdir? 147
Soru 36 Fizyokratik iktisadî düşünce nasıl bir ekonomik ortamda doğmuştu? 151
Soru 37 Fizyokratlar ekonomide cereyan eden toplam bölüşüm dolaşım hareketini nasıl açıklarlar? **Ekonomik Tablo** nedir? 153
Soru 38 Fizyokratların sermaye, kâr, faiz ve ücret hakkındaki görüşleri nelerdir? 156
Soru 39 Fizyokratların önerdikleri tek vergi sisteminin ve taraftar oldukları iktisat politikasının esasları ve özellikleri nelerdir? Fizyokratlar ne yolda etkili olmuşlardır? 159

VI.

SANAYİ KAPİTALİZMİ DÖNEMİNİN İKTİSADÎ DÜŞÜNCESİ VEYA KLASİK İKTİSADİ DÜŞÜNCE

Soru 40 Klasik iktisat, genel olarak, nedir? Klasik iktisatçıların bellibaşlıları kimlerdir? 164
Soru 41 Klasik iktisadın önem verdiği konular nelerdir? 166
Soru 42 Klasik iktisadın bir «değer teorisi»ne olan ihtiyacı nereden doğar? 169
Soru 43 A. Smith kimdir, önemi nereden gelir? 173
Soru 44 Smith'in ulusal zenginlik, Merkantilistler ve Fizyokratlar hakkındaki görüşleri nelerdir? 174
Soru 45 Smith'e göre ekonomik faaliyetin hareket noktası ve en uygun ortamı nedir? Ya da onun in-

san tabiatı ve ekonomik özgürlük ve rekabet hakkındaki görüşleri nelerdir? 176
Soru 46 Ulusal zenginliğin meydana gelişi, Smith'e göre, nelere bağlıdır? (1. İş-bölümü.) 180
Soru 47 Ulusal zenginliğin meydana gelişi, Smith'e göre, nelere bağlıdır? (2. Üretken emek ve üretken olmayan emek.) 182
Soru 48 Smith bir değer ve fiyat teorisine sahip sayılabilir mi? 184
Soru 49 Smith'in rant, kâr ve ücret hakkındaki görüşleri nelerdir? 187
Soru 50 Smith, kapitalist ekonominin işleyişini nasıl açıklar? 189
Soru 51 D. Ricardo kimdir, önemi nereden gelir? 190
Soru 52 Ricardo'nun rant teorisi nedir ve sisteminde nasıl bir rol oynar? 193
Soru 53 Ricardo'nun değer ve rant teorileri hakkında belirtilmeleri gereken diğer hususlar nelerdir? 196
Soru 54 Ricardo'nun ücret teorisi nedir? 202
Soru 55 Ricardo'nun kâr teorisi hakkında belirtilmeleri gereken diğer hususlar nelerdir? 207
Soru 56 Ricardo'nun dış ticaret teorisi nedir? 210
Soru 57 Ricardo'nun makine kullanımının etkileri hakkındaki görüşleri nelerdir? 212
Soru 58 Ricardo, yoksulluğun nedenini nerede görür? 215
Soru 59 Malthus kimdir? Nüfus hakkındaki görüşleri nelerdir? 217

VII.

RİCARDO SONRASI KLASİK İKTİSAT

Soru 60 Klasik iktisat Ricardo'dan sonra nasıl sürdürüldü? Klasik iktisadın devamı olan iki farklı akımdan her birinin temel özellikleri nelerdir? (Birinci Akım.) 223
Soru 61 İkinci akımın özellikleri nelerdir? 226
Soru 62 Birinci akımın başlıca temsilcileri kimlerdir? J. B. Say kimdir ve önemli görüşleri nelerdir? 231
Soru 63 Say kanunu nedir? 234
Soru 64 Senior kimdir? Önemli görüşleri nelerdir? 236
Soru 65 Senior'un «İmsak» teorisi nedir? 238
Soru 66 J. S. Mill kimdir? Önemli görüşleri nelerdir? 240
Soru 67 J. Bentham kimdir, iktisadî düşünce bakımından önemli görüşleri nelerdir? «Faydacılık» nedir? 244

VIII.

KAPİTALİZMİN RİCARDO İKTİSADINA DAYANDIRILAN ELEŞTİRİSİ VEYA RİCARDO İKTİSADININ DİĞER YÜZÜ

Soru 68 Ricardo'yu izleyen dönemin ekonomik ve sosyal koşullarının özellikleri nelerdir? 250

Soru 69 Ricardo'cu sosyalistler kimlerdir? Kapitalist sistemi nasıl eleştirirler? 252

IX.

YENİ İKTİSAT

Soru 70 Yeni iktisadın belirleyici özellikleri nelerdir ve kurucuları kimlerdir? 256

Soru 71 Yeni iktisadın «devrim» olarak nitelendirilen yeniliği nedir? 259

Soru 72 Jevons, fiyatı marjinal faydaya dayandırarak nasıl açıklar? 261

Soru 73 Değer analizinde maliyete neden ve nasıl yer verilmiştir? 263

Soru 74 Fiyat analizinde kısmî denge yaklaşımının yetersizliği genel denge yaklaşımıyla teorik olarak, nasıl giderilmeye çalışılmıştır? 267

Soru 75 H. H. Gossen kimdir ve iktisadî düşünceye getirdiği katkı nedir? 269

Soru 76 Jevons, marjinal fayda ilkesiyle tam bir fiyat teorisi kurabilmiş midir? 272

Soru 77 Jevons'un kayda değer olan diğer görüşleri nelerdir? 273

Şoru 78 Menger kimdir ve katkıları nelerdir? 275

Soru 79 Menger'in değer analizinin özelliği nedir? 277

Soru 80 Menger üretim faktörleri fiyatlarını nasıl açıklar? Atıf teorisi nedir? 281

Soru 81 Wieser kimdir ve katkıları nelerdir? 282

Soru 82 Böhm-Bawerk kimdir ve katkıları nelerdir? 285

Soru 83 J. B. Clark kimdir ve katkıları nelerdir? 287

Soru 84 L. Walras kimdir ve katkıları nelerdir? 290

Soru 85 A. Marshall kimdir ve katkıları nelerdir? 292

Soru 86 Marshall'ın talep teorisinin özellikleri nelerdir? 293

Soru 87 Marshall'ın arz teorisinin özellikleri nelerdir? Değer analizinde zaman unsurunun rolü nedir? 295

Soru 88 Marshall üretim faktörleri fiyatlarını nasıl açıklar? 297

Sayfa

Soru 89 Keynes kimdir? Sosyal felsefesinin özellikleri nelerdir? 301
Soru 90 Keynes'in iktisadî düşünceye getirdiği katkı nedir? 304

X.

TARİHÇİ OKUL

Soru 91 Tarihçi düşünce akımı hangi ekonomik, sosyal ve siyasal koşulların ürünüdür? Tarihçi akımın başlıca temsilcileri kimlerdir? Eski Tarihçi Okulun önemli görüşleri nelerdir? 308
Soru 92 : Genç Tarihçi Okulun önemli görüşleri nelerdir? 314

XI.

MARKSİST İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

Soru 93 Marksist iktisadın kavranabilmesi için nelerin bilinmesi gereklidir? (1) Marx'ın uyguladığı Diyalektik yöntem nedir? 319
Soru 94 Marksist iktisadın kavranabilmesi için nelerin bilinmesi gereklidir? (2) Tarihî Materyalizm veya Materyalist Tarih Görüşü nedir? 323
Soru 95 İktisat nedir, veya nasıl bir bilimdir? 327
Soru 96 Marx'ın kapitalist ekonomi üzerindeki araştırmalarının amacı nedir? 332
Soru 97 Marx, değeri ve artık-değeri nasıl açıklar? 334
Soru 98 Toplam artık-değerin kâr olarak paylaşılması nasıl olur? 336
Soru 99 Marx, ekonomik buhran nedeninin kapitalist ekonominin kendi öz yapısı içinde mevcut olduğunu nasıl açıklar? 342

XII.

GÜNÜMÜZDEKİ İKTİSADÎ DÜŞÜNCE

Soru 100 Günümüzün ekonomik sorunları karşısında belli başlı düşünce okullarının durumu kısaca nedir? 345

Mehmet Selik, 1932'de Kuşadası'nda doğmuş, ilk ve orta öğrenimini İzmir'de yaptıktan sonra, 1954'te Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1960'ta İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde «Uluslararası Sermaye Hareketleri ve Türkiye'de Sermaye Meselesi» konulu teziyle doktorasını vermiş, «Marksist Değer Teorisi» adlı doçentlik teziyle de 1968'de doçent olmuştur. Şimdi, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde «İktisat Tarihi ve İktisadî Düşünceler Kürsüsü» doçentidir. / Mehmet Selik'in unutulmaz bir çabası, **KAPİTAL**'in birinci cildinin tamamını, üçüncü cildinin de baştan bir kısmını Türkçeye kazandırmış olmasıdır. / Sabırlı ve titiz bir çalışmanın ürünü olan «100 Soruda İktisadî Doktrinler Tarihi»nde Eski Yunan'daki iktisadî düşünceden başlanmakta, Hıristiyanlığın ve İslâmiyetin ekonomik doktrinleri, Merkantilizm ve sonrası, Fizyokratik iktisadî düşünce açıklandıktan sonra sanayi kapitalizmi döneminin iktisadî düşüncesi, yani Adam Smith ve Ricardo, incelenmekte, Ricardo sonrası klasik iktisat ve Yeni İktisat üzerinde durulduktan sonra Marksist iktisadî düşünce gözler önüne serilmekte ve son olarak günümüzdeki iktisadî düşünceye değinilmektedir. / Mehmet Selik, bu doktrinlerin ortaya çıktıkları ekonomik ve sosyal ortamı, bu doktrinlerin sosyal sınıflarla ilişkilerini bilimsel bir yöntemle açıklamakta ve böylece söz konusu ettiği doktrinlerin büyük bir kolaylıkla anlaşılmasını sağlamaktadır. Gerçek Yayınevi, hem böylesine mükemmel, hem de okuyan herkesin anlayabileceği kadar aydınlık ve açık seçik bir eseri yayınlamakla, başta üniversite ve yüksek okul öğrencileri olmak üzere, geniş okur kitlesine gerçek bir hizmette bulunduğuna inanmaktadır.

[redacted]

350 Lira